

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM, LVII. KÖTET
1902—1904. CYCLUS

HARCZ A NÉMET HEGEMÓNIAÉRT

ÍRTA

FRIEDJUNG HENRIK.

III.

AZ 1904-DIK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE

HARCZ A NÉMET HEGEMÓNIAÉRT

ÍRTA

FRIEDJUNG HENRIK.

HARCZ

A NÉMET HEGEMÓNIAÉRT

(1859—1866.)

ÍRTA

FRIEDJUNG HENRIK

HARMADIK KÖTET.

AZ ÖTÖDIK NÉMET KIADÁSBÓL FORDÍTOTTA

JUNIUS

ÁTNÉZTE: DR. HOFFMANN FRIGYES.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1904.

A HARMADIK KÖTET TARTALMA.

Bevezetés 1—8. l.

TIZENKILENCZEDIK KÖNYV.

Königgrätz. A döntés előtt. 9—64. l.

Frigyes Károly csapatai fölvonulnak. 10. l. Az osztrák hadsereg fölvonulása. 11. l. Vilmos király a csatamezőn. 12. l. A csata kezdete. 13. l. Holawaldot a poroszok elfoglalják. 14. l. A további támadás sikertelensége. 15. l. Harcz a sadowai erdőben. 16. l. A poroszok támadása az osztrák centrum ellen megakad. 17. l. Az osztrák centrum támadásra készül. 18. l. Benedek kilovagol a csatamezőre. 19. l. Benedeket a hadsereg ujongva fogadja. 20. l. Festetich és Thun önkényesen előnyomulnak. 21. l. Harcz a Swiepwaldért. 22. l. Fransecky elfoglalja a Swiepwaldot. 23. l. Mollináry Swiepwald ellen támad. 24. l. A roham nem sikerül. 25. l. Az ellenséges erők aránya. 26. l. A Poeckh-dandár katasztrófája a Swiepwaldban. 27. l. Az osztrák rohamtaktika. 28. l. Mollináry Thuntól támogatást kér. 29. l. Benedek megtiltja a további támadást. 30. l. Mollináry nem engedelmeskedik Benedek parancsának. 31. l. Az osztrákok elfoglalják a Swiepwaldot. 32. l. Fordulat a Swiepwaldban. 33. l. Az osztrák ágyúk irányt változtatnak. 34. l. Benedek tétovázása. 35. l. Baumgarten megszemléli az osztrák balszárnyat. 36. l. A josephstadti telegramm. 37. l. Varga lovas-százados kémszemlén. 38. l. Ramming nem vonul az osztrák jobbszárnyra. 39. l. Analog helyzet a waterlooi csatában. 40. l. Benedek terve. 41. l. Benedek izenete Mollinárynak és Thunnak. 42. l. Sacken őrnagy Mollinárynál. 43. l. Mollináry fölkeresi Benedeket. 44. l. Benedek parancsának megkésett végrehajtása. 45. l. A porosz trónörökös előnyomulása. 46. l. A porosz gárda megérkezése. 47. l. A porosz trónörökös a chotie-

boreki halmon. 48. l. A porosz trónörökös hadosztályai. 49. l. A horschenowesi csúcs. 50. l. Gróf Thun osztrák altábornagy. 51. l. A poroszok a horschenowesi csúcsot elfoglalják. 52. l. Az osztrák jobb szárny. 53. l. Benedek Nedielitschig lovagol. 54. l. Az első porosz hadsereg szorongatott helyzete. 55. l. Vilmos király és Moltke az ütközet alatt. 56. l. A porosz centrum. 57. l. A porosz tartalék. 58. l. Vilmos király értesül a trónörökös megérkezéséről. 59. l. Benedek hangulata. 60. l. Gablenz rohamot tanácsol. 61. l. Benedek és Baumgarten tétovázása. 62. l. A Hess gyalogezred támadása. 63. l. Csüggedés az osztrák táborban. 64. l.

HUSZADIK KÖNYV.

Königgrätz. A döntés. 65—125. l.

Mollináry és Thun az ellenség előtt. 66. l. Thun gróf ütközet nélkül meghátrál. 67. l. A porosz gárda átszakítja az osztrák jobb szárnyat. 68. l. A Schmerling- s a Steininger-ezredek meghátrálnak. 69. l. Hofbauer alezredes fedezi a hátrálást. 70. l. Hiller porosz tábornok megtámadja a centrumot. 71. l. Appiano osztrák tábornok. 72. l. A hatodik osztrák ezred Chlumban. 73. l. A Chlumot védő osztrák zászlóaljok sorsa. 74. l. A hetes huszárok menekülése. 75. l. A poroszok elfoglalják Chlumot. 76. l. Neuber ezredes Chlum elfoglalását jelenti Benedeknek. 77. l. Benedek Chlum felé lovagol. 78. l. Benedek Chlumot vissza akarja venni. 79. l. Kísérlet Chlum visszafoglalására. 80. l. Chlum visszafoglalása nem sikerül. 81. l. A halottak ütege. 82. l. Ramming megpróbálja Chlum visszafoglalását. 83. l. Kísérlet Rosberschitz és Chlum visszafoglalására. 84. l. A Rosenzweig-dandár rohama. 85. l. A deutschmeisterek Rosberschitzben. 86. l. Hiller tábornok halála. 87. l. Az osztrák balszárnny veresége. 88. l. Herwarth porosz tábornok átkel a Bistritzen. 89. l. A poroszok s az osztrákok mérközése. 90. l. A Nobili-ezred veresége, Schultzs osztrák tábornok halála. 91. l. A szász trónörökös a Probuson. 92. l. Az osztrák balszárnny meghátrál. 93. l. Harez Probus birtokáért. 94. l. Az osztrák centrum meghátrál. 95. l. Az osztrák hadsereg állása. 96. l. A porosz üldözés képe. 97. l. Az osztrák lovasság útját állja a porosz üldözésnek. 98. l. A porosz lovasság rohama. 99. l.

Holstein és Coudenhove lovassága. 100. l. Lovas kavarodás. 101. l. Osztrák és porosz lovasok mérközése. 102. l. Coudenhove rohama. 103. l. A Sándor-ulánusok. 104. l. Az utolsó roham Chlum ellen. 105. l. Gondrecourt osztrák tábornok. 106. l. A *vas-dandár* vesztesége. 107. l. A porosz hadak egyesülése. 108. l. Benedek az utolsó rohamok alatt. 109. l. Az osztrák tűzérség fedezi a hátrálást. 110. l. Az osztrák tűzérség utolsó erőfeszítése. 111. l. Miért nem üldözte a porosz az ellenséget? 112., 113. l. Utasítás a porosz hadseregnek. 114. l. Moltke betegsége. 115. l. Az osztrák hadsereg fölbomlása. 116. l. Az osztrák hátrálás. 117. l. Menekülés Königrätz felé. 118. l. Torlódás Königrätz alatt. 119. l. Tusa az életért. 120. l. Benedek menekülése. 121. l. Az osztrákok vesztesége Königrätznél. 122. l. A königrätzi csata körülményei. 123. l. Véletlen döntötte-e el a königrätzi csatát? 124. l. A königrätzi csata jelleme. 125. l.

HUSZONEGYEDIK KÖNYV.

Napoleon közbelépése, a hadjárat folytatása. 126—163. l.

Benedek jelentése a königrätzi vereségről. 127. l. Albrecht főherceget Itáliából hazahívják. 128. l. Napoleon közvetítése. 129. l. Drouyn de Lhuys francia külügyminiszter. 130. l. Drouyn de Lhuys tanácsai. 131. l. Drouyn de Lhuys politikai ellenségei. 132. l. La Valette Napoleont megingatja. 133. l. Drouyn de Lhuys tervét megbuktatják. 134. l. Drouyn de Lhuys tervei. 135. l. A francia mozgósítás terve. 136. l. Bismarck a francia fenyegetésről. 137. l. Napoleon tétovázásának okai. 138. l. Olaszország vonakodik a fegyverszünetről. 139. l. Az olaszok elfoglalják Velencét. 140. l. Bismarck tanácskozása Klapkával. 141. l. A porosz hadsereg a königrätzi csata után. 142. l. A poroszok előnyomulnak Bécs és Olmütz felé. 143. l. Vilmos király Reuss herceget Párisba küldi. 144. l. Reuss herceg utasítása. 145. l. Goltz missziója. 146. l. Pártoskodás a párisi udvarban. 147. l. Napoleon császár kapkodása és betegsége. 148. l. Az osztrák hadsereg első éjszakája Königrätz után. 149. l. Gablenz a porosz táborban. 150. l. Az osztrák hadsereg Olmütz és Bécs felé meghátrál. 151. l. Hartmann porosz tábornok. 152. l. Porosz és osztrák lovasok csetepatéi.

153. l. Albrecht főherczeg a birodalom utolsó reménye. 154. l. Vilmos király Brünnben. 155. l. Benedek Olmützből a Dunához rendelik. 157. l. Benedek megindul Bécs felé. 158. l. Benedek az északi hadsereget három hadoszlopban indítja Bécs alá. 159. l. A poroszok Tobitschaunál ráütnek az osztrákokra. 160. l. Ütközet Tobitschaunál 161. l. A porosz Tobitschaunál az ütközetet megnyeri. 162. l. Blumenthal siettet az osztrákok üldözését. 163. l. Blumenthal, a porosz trónörökös vezérkari főnöke. 164. l. A Tobitschaunál nyert győzelem eredményei. 165. l.

HUSZONKETTEDIK KÖNYV.

A vereség hatása Ausztriában. 166—210. l.

A bécsiek hangulata Königsgrätz után. 167. l. Kormány és közvélemény. 168. l. Grün Anasztázus a bécsiek hangulatáról. 169. l. Tüntetés Ferencz József császár ellen. 170. l. A helyzet Magyarországon. 171. l. Csáky Magyarország föllázításáról. 172. l. A lázadás szervezése Magyarországon. 173. l. Deák Ferencz a helyzetről. 174. l. Kossuth Magyarország koronáját Napoleon herczegnek ajánlja. 175. l. Erzsébet császárné Bécsből Pestre költözik. 176. l. A császárné és gyermekei Pesten. 177. l. A magyar konzervatívek. 178. l. Porosz kiáltvány a cseh nemzethez. 179. l. Az osztrák-németek aggodalma. 180. l. Az észak-német s az osztrák temperamentum. 181. l. Az osztrákok Belcredi ellen. 182. l. Zelinka András bécsi polgármester. 183. l. Bécs polgármesterei kihallgatáson a császárnál. 184. l. A bécsi községtanács. 185. l. A bécsi községtanács intézkedései. 186. l. A császár július 10-iki proklamációja. 187. l. A július 10-iki proklamáció. 188. l. Albrecht főherczeg intézkedései. 189. l. Készülődés Bécs védelmére. 190. l. Népfolkelés a porosz ellen. 191. l. Vivenot Alfréd szabadcsapata. 192. l. Napoleon császár megbízhatatlansága. 193. l. Fordulat a francia politikában. 194. l. Benedetti a porosz főhadiszálláson. 195. l. Ferencz József császár Deák Ferenczet Bécsbe hivatja. 196. l. Deák Ferencz József császárnál kihallgatáson. 197. l. Gróf Andrassy Gyula kihallgatáson. 198. l. Kérvények a császárhoz. 199. l. A bécsi községtanács fölirata a császárhoz. 200. l. Zelinka András a császárnál ismét kihallgatásra

jelentkezik. 201. l. Bécs ostromállapotban. 202. l. Vélemény a Belcredi-kormánytól. 203. l. A Duna vonalának védelme. 204. l. Bécs megerősítése. 205. l. Bécs védőinek főhadiszállása. 206. l. Intézkedések Pozsony védelmére. 207. l. Benedeket sietésre intik. 208. l. A porosz hadsereg fölvonulása Pozsony alá. 209. l. Ausztria erőfeszítése. 210. l.

HUSZONHARMADIK KÖNYV.

A fegyvernyugvás. 211—232. l.

Utasítások Goltznak Párisba. 212. l. Benedetti a porosz főhadiszálláson. 213. l. Bismarck és Benedetti tárgyalása. 214. l. Benedetti Bécsben. 215. l. Bismarck közvetlenül Ausztriához fordul. 216. l. Reuss herceg Napoleonnál. 217. l. Beust Ferencz József császár megbízásából Párisba megy. 218. l. Goltz tárgyalásai Napoleonnal. 219., 220. l. Goltz diplomata sikere. 221. l. A béke föltételei. 222. l. Bismarck békejavaslata. 223. l. Grammont előterjesztései Napoleon császárnak. 224. l. A bécsi kormány habozása. 225. l. Ausztria válasza a békeföltételekre. 226. l. Vilmos király elégtelen Goltzcal. 227. l. Poroszország újabb követelései. 228. l. Napoleon császár elfogadja a porosz föltételeket. 229. l. Bismarck utasítása Goltznak. 230. l. Tanácskozás a békéről Nikolsburgban. 231. l. A fegyvernyugvás megkötése. 232. l.

HUSZONNEGYPEDIK KÖNYV.

Utolsó csaták a szárazon. A blumenaui ütközet. A dél-németországi háború. 233—256. l.

A Mondel-dandár megszállja Pozsonyt. 234. l. Gróf Thun osztrák altábornagy Pozsonyba érkezik. 235. l. Bose porosz tábornok Blumenaunál megkerüli az osztrák jobb szárnyat. 236. l. Bose elfoglalja a Zerge-hegyet. 237. l. A lamacsi (blumenaui) ütközet. 238. l. Az oswiecimi ütközet. 239. l. Tirol védelme. 240. l. Báró Kuhn Ferencz osztrák vezérőrnagy. 241. l. Garibaldi támadása Dél-Tirol ellen. 242. l. Kuhn védelmi intézkedései. 243. l. Kuhn hadiereje. 244. l. Garibaldi a Judikárián előnyomul. 245. l. Montluisant osztrák alezredes támadása Garibaldi ellen. 246. l. Medici olasz tábornok Tirolba tör. 247. l.

Trient védelme. 248., 249. l. A dél-németországi háború. 250. l. Csata Dermbachnál. 251. l. Vogel-Frankenstein porosz tábornok Frankfurt ellen fordul. 252. l. A porosz elfoglalja Frankfurtot. 253. l. A Frankfurtra vetett hadisarcz. 254. l. Manteuffel porosz tábornok hadjárata. 255. l. A dél-németországi háború vége. 256. l.

HUSZONÖTÖDIK KÖNYV.

A lissai tengeri csata. 257—323. l.

Az olasz s az osztrák tengeri erő aránya. 258. l. Az osztrák flotta állapota 1866 előtt. 259. l. Ferdinand Miksa osztrák főherczeg. 260. l. Tegetthoff Vilmos. 261. l. Tegetthoff családja. 262. l. Tegetthoff tanulóévei. 263. l. Tegetthoff tengerészpályája. 264. l. Tegetthoff a Vöröstengeren. 265. l. Tegetthoff tengerész-törzstiszt harmincz éves korában. 266. l. Tegetthoff a levantei flotta-osztály parancsnoka. 267. l. Tegetthoff a dán háborúban. 268. l. Tegetthoffot a dán háború után jutalmul ellentengernagynak nevezik ki. 269. l. Tegetthoff a flotta fölszerelését sürgeti. 270. l. A flotta fölszerelése az 1866. évi háborúra. 271. l. Tegetthoff lázas készülődése a háborúra. 272. l. Az osztrákok készülődése a tengeri hadjáratra. 273. l. Persano Pellione Károly olasz tengernagy. 274. l. A fa- és a pánczélos csatahajók. 275. l. Az olasz hadiflotta. 276. l. Az *Affondatore* olasz tornyos hajó. 277. l. Tegetthoff csataterve. 278. l. Tegetthoff az olasz hajók átszakítását tervezi. 279. l. Az 1866. évi tengeri hadjárat jelleme. 280. l. Az olasz flotta az anconai kikötőben. 281. l. Az olasz flotta állapota. 282. l. Persanot az olasz kormány csatára szorítja. 283. l. Lissa ostromlása. 284. l. Persano Lissát körülzárja. 285. l. Az *Affondatore* megérkezése. 286. l. Lissa ostroma meggyűlölt. 287. l. Tegetthoff Lissa fölmentésére indul. 288. l. Maroicsics utasítása Tegetthoffnak. 289. l. Tegetthoff útra kel Lissa felé. 290. l. Haditanács, Tegetthoff intézkedései. 291. l. Persano csatarendbe állítja az olasz flottát. 292. l. Albini nem engedelmessé teszi Persanonak. 293. l. Tegetthoff csatarendje. 294. l. A két flotta szembekerül egymással. 295. l. Tegetthoff támadása. 296. l. Persano megcseréli tengernagyi hajóját. 297. l. Persano csatarendje. 298. l. Tegetthoff átszakítja az ellenség csatavonalát. 299. l. Tegetthoff szorongatja az olasz centrumot. 300. l.

Petz lovag, a *Kaiser* parancsnoka. 301. l. A tengeri csata jelleme. 302., 303. l. A *Kaiser* szerepe a lissai csatában. 304. l. A *Kaiser* tusája az olasz pánczélosokkal. 305. l. Báró Sterneck s a *Ferdinand Max*. 306. l. A *Ferdinand Max* tusája. 307. l. A *Ferdinand Max* s a *Rè d'Italia*. 308. l. A *Rè d'Italia* átszakítása. 309. l. A *Rè d'Italia* elsüllyedése. 310. l. A *Prinz Eugen* s a *Maria Pia* tusája. 311. l. Persano a *Kaiser*-t üldözi. 312. l. Tegetthoff új támadásra készül. 313. l. Az olasz flotta veresége. 314. l. A *Palestro* katasztrófája. 315. l. A *Palestro* elsüllyedése. 316. l. Az olasz flotta futása. 317. l. Tegetthoff bajtársairól. 318. l. Tegetthoff jelleme. 319. l. Tegetthoff természete és modora. 320. l. Tegetthoff szelleme, olvasmányai. 321. l. Tegetthoff politikai nézetei. 322. l. Tegetthoff halála. 323. l.

HUSZONHATODIK KÖNYV.

A béke. 324—367. l.

Oroszország kongresszust kíván. 325. l. Napoleon császár magatartása. 326. l. Bismarck és Benedetti alkudozása. 327. l. Porosz vádak az olaszok ellen. 328. l. A fegyverszünet hatása az olaszokra. 329. l. A nikolsburgi béketárgyalások. 330. l. Az osztrák hadi kárpótlás. 331. l. Ausztria szövetségesei. 332. l. Szászország a békében. 333. l. Vilmos király követelései. 334. l. Bismarck veresége a haditanácsban. 335. l. Bismarck emlékirata a békéről. 336. l. A porosz trónörökös közvetítése. 337. l. A porosz-osztrák megegyezés. 338. l. Ferencz József császár döntése. 339. l. Az osztrák hadsereg a Dunánál. 340. l. A porosz hadierő. 341. l. John a békét ajánlja. 342. l. A békeprelimináre aláírása. 343. l. Cialdini olasz tábornok előnyomulása. 344. l. Az osztrák hadsereg átszállítása Olaszországba. 345. l. Az olasz fegyverszünet megkötése. 346. l. Vilmos király katonaszemléje. 347. l. A Klapka-legió. 348. l. Toborzás a Klapka-legióba. 349. l. Klapka tiltakozása. 350. l. Bismarck viszonya a Klapka-legióhoz. 351. l. A Klapka-legió Magyarországra tör. 352. l. A legió vállalata meghiusul. 353. l. A legiót együtt tartják a béke után is. 354. l. Az orosz bonyodalom elsimítása. 355. l. Napoleon császár követelései. 356. l. Porosz készülődés Franciaország ellen. 357. l. Újabb porosz hadsereg föllállítása. 358. l. Franciaország meghátrál. 359. l.

Drouyn de Lhuys bukása. 360. l. Napoleon császár csalódása. 361. l. A béke aláírása. 362. l. A porosz s az osztrák hadi-költség. 363. l. Békekötés Olaszországgal. 364. l. Napoleon újabb tervei. 365. l. Napoleon öngazolása. 366. l. Disraeli Napoleon bukásáról. 367. l.

ZÁRSZÓ.

(368—392. lap.)

Az osztrák államrendszer. 369. l. Ausztria süllyedésének okai. 370. l. A menekülés lehetőségei. 371. l. Benedeket megteszik bűnbaknak. 372. l. Benedeket a császár fölmenti. 373. l. Albrecht főherczeg Benedeknél. 374. l. A *Wiener Zeitung* Benedekről. 375. l. Benedek benső tusája. 376. l. John meg akarja látogatni Benedeket. 377. l. Rudolf trónörökös Grácban. 378. l. Benedek halála. 379. l. Albrecht a megvert hadvezérről. 380. l. Tegetthoff kegyvesztése. 381. l. Tegetthoff külföldön. 382. l. Tegetthoff halála. 383. l. Ausztria neheztel Poroszországra. 384. l. Ferencz József és Napoleon császárok találkozása. 385. l. A porosz-francia háború. 386. l. Új korszak Ausztriában. 387. l. Anyagi javulás. 388. l. Az osztrák németiség térvesztése. 389. l. Ausztria és Magyarország jövője. 390. l. A német szövetség. 391. l. II. Vilmos császár az osztrák-magyar szövetségről. 392. l.

FÜGGELÉK.

(393—501. l.)

- I. Bismarck az 1866. évi háború előzményeiről. 395—403. l.
- II. Gróf Rechberg a maga hivatalos működéséről. 404—415. l.
- III. Gróf Nigra a maga 1866. évi szerepéről. 415—419. l.
- IV. Benedek levelei feleségéhez 1866-ból. 419—427. l.
- V. Albert szász trónörökös levele Benedekhez. 427—428. l.
- VI. Benedek válasza Albert szász trónörökösnek. 429—431. l.
- VII. Ferencz József császár utasítása Benedeknek 1866. június 5-én. 431—432. l.
- VII. a) Gróf Crenneville, Ferencz József császár főhadsegéde Benedeknek. 433. l.
- VII. b) Gróf Blome gróf Mensdorffhoz írt leveléből. 434—435. l.
- VIII. A haditörvényszék vizsgálata Benedek ellen. 435. l.
- VIII. a) A Benedek ellen indított pör megszüntetése. 436. l.
- IX. Ferencz József császár gróf Clam-Gallasnak. 436—437. l.
- X. Hivatalos cikk Benedekről. 437—442. l.
- XI. Benedek végrendelete. 442—444. l.
- XII. Benedek Júlia férje, Benedek sorsáról. 445—447. l.
- XIII. Moltke az 1866. évi hadjáratról. 447—455. l.
- XIV. Gróf Blumenthal az 1866. évi háborúról. 455—458. l.
- XV. Blumenthal tábornok levele feleségéhez 1866 július 10. 459—461. l.
- XVI. Bárá Edelsheim-Gyulai az 1866. évi háborúról. 461—464. l.

- XVII. Gróf Falkenhayn parancs-örtishti lovaglásáról 1866 július 3-án. 465. l.
- XVIII. Báró Sacken altábornagy: Emlékek a königgrätzi csatából. 466—470. l.
- XIX. Ramming jelentése a nachodi ütközetről. 470—471. l.
- XX. Albert szász trónörökös jelentése a jitschini csatáról. 471—472. l.
- XXI. Neuber altábornagy az 1866. évi hadjáratról. 472—478. l.
- XXI. a) A königgrätzi várparancsnok a hadseregnek Königgrätzen való átvonulásáról. 478—479. l.
- XXII. Analog vonások az 1778. s az 1866. évi háborúban. (Első kitérés). 479—483. l.
- XXIII. Varga lovasszázados kémszemle-lovaglása 1866 július 2-án és 3-án. 483—484. l.
- XXIII. a) Báró Ditfurth osztrák főhadnagy kémszemle-lovaglása 1866. július 1-én. 485—486. l.
- XXIV. Az osztrák főhadiszállás június 28-án. (Második kitérés.) 486—488. l.
- XXV. Az osztrák jobb szárny a königgrätzi csatában. (Harmadik kitérés.) 488—495. l.
- XXVI. Gróf Mensdorff báró Brenner-Felsachnak. 495—498. l.
- XXVII. Kuhn a magentai csatáról. 498—501. l.

Melléklet. A königgrätzi csata térképe.

BEVEZETÉS.

A történet mindenekfölött szerénységre tanít a politikai ítélkezésben; mert igen okos emberek is tévedtek az eredményben, a midőn nagy, egész századok sorsát eldöntő háborúkról jóslatot kockáztattak meg a vita eldőlése előtt. Természetes, hogy midőn a háborúnak már vége van, a győzelem vagy a vereség szükségszerű okai annyira kézzelfoghatókká lesznek, hogy gyors elhatározással belőlük a természetes következmény levonása gyermekjátéknak tetszik. Az előrelátás legnagyobb nehézsége abban fekszik, hogy a világtörténet folyását nagyjában és első sorban mindig a néplélek eleven ereje döntötte el, — s hogy annak hatását egyesek hibái és erényei gátolják vagy siettetik. Itália például a tizenkilencedik században benső szükségből tört az egység felé; de egy olyan hadvezér, a milyen Radetzky volt, az Alpok déli lejtőin a nemzeti eszmények megvalósulását egy ivadék életkorával tudta hátrább vetni. Így történt, hogy bár a német história egész folyama a tizenhetedik század óta a német hegemoniáért folyó vitában Poroszországot kecsegtette győzelemmel; mégis a cselekvésre nem született IV. Frigyes Vilmos király, a midőn a frankfurti parlament által följánlott német császári koronát nem fogadta el, elszalasztotta a döntésre a legkedvezőbb pillanatot.

Az események benső szükségessége s mindaz, a

mit a történeti fejleményekben törvényszerűségnek szoktak nevezni, rendszerint a világhistória nagy epocháiban nyilatkozik meg. Viszont az egyes ivadékok sorsa, sőt az egyes háborúk kimenetelé is kevésbbé függ valamely népfaj jelességeitől, mint a vezető-emberek dologra-termettségétől. A történet tehát a szükségszerűség s a véletlen mesterséges szövevénye; a véletlenség ágas-bogas fogalma pedig a legkülönbözőbb tulajdonságokat egyesíti magában: például a férfias tetterőt, az asszonyi bájt, a diplomatafinomságokat, a hadvezérek komolyságát és tüzet s a politikai pártok egymásközt való versengését. Ez az oka annak-hogy a fejlődésben levő eseményekről még a legélesebb szemű kortárs is csak nehezen tud beszámolni magának.

A történetíró ebből a bonyodalmas, de épp azért izgató sokféleségből hüvelyezi ki a fejlődés törvényeit. A történetben sarkalatos igazság, hogy az emberi dolgok szükség szerint fakadnak a néplélek titokzatos mélységeiből. Ilyenformán Poroszország győzelmét még a legmeglepőbb véletlenségek sem gátolhatták volna meg; például az az eset sem, ha a porosz trónörökös nem érkezik meg idejében Königgrätzhez. Ez az állítás valószínűen sérteni fogja az osztrák hazafias érzést, azonban a történetíró kiméletességből sem tartózkodhatik az ítéletmondásban s hazájának nem az teszi a legnagyobb szolgálatot, a ki a szenvedett vereség okait elhallgatja, vagy a ki azoknak előadását teljesen a győzelmes félre bizza.

Németország tizenkilencedik évszázbeli történetének mindenik lapja a mélyen fekvő okok s a vezető egyéniségek kölcsönhatásáról tanuskodik. Poroszország benső energiáját kellőképen bebizonyították a Nagy Frigyes alatt viselt háborúk s Napoleon hatalmának

megtörése; az események fordulópontján azonban, a mint az a jénai s az olmützi vereségekből kiderült: az volt a nagy kérdés, hogy találkoznak-e Poroszországban férfiak, a kik az Ausztria ellen viselendő háborúban a nép szellemi és katona-képességeit hasznosítani tudják? Mielőtt ennek próbáját adták volna, a két állam erőviszonyainak megítélésében a nézetek ingadoztak.

Az 1866. évi háborúig tizenhat esztendő telt el azóta, hogy Poroszország vetélytársa előtt megalázkodott s hogy az olmützi egyezségben lemondott a német hegemoniához való jogáról. Ha a háború előtt Európa népeit megszavaztatták volna a háború valószínű eredményéről: a szavazatok többsége Ausztriának jósolja a győzelmet. Poroszországban a vezető államférfiak belső politikája ellen akkora volt az ellenszenv, hogy a polgárok többsége eleintén annak a politikának bukását jósolta. Franciaországban viszont érdemén fölül becsülték Ausztria harci képességét. A francziának hízelt, hogy 1859-ben hatalmas ellenséget tiport el és sütkörésett abban a verőfényben, a mely így esett a legyőzöttre. Nem akarták elhinni, hogy a francziák csupán egy halom véletlenség következtében s csak azért lettek urai a csatamezőnek, mert az osztrák hadvezérek a francia hadvezéreknél is nagyobb hibákat követtek el. A francziák a szó teljes értelmében büszkék voltak legyőzött ellenségekükre s azt hitték, hogy az osztrák minden más ellenséggel, a franczián kívül, elbánt volna. III. Napoleon, bár a francziák öntetszorgásában nem osztozott, mégis azok közé tartozott, a kik azt hitték, hogy Poroszország egymagában Ausztriával nem veheti föl a keztyűt; hisz Olaszországban azt tapasztalta: paraszt-

hajszálon mulott csak, hogy az osztrák hadsereg őt meg nem verte. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Napoleon hosszabb háborút várt. Mert Európa történetének e fontos momentumát balul ítélte meg, végső elemzésében ez a tévedés volt okozója a maga bukásának.

A leírt körülmények között nagy felelősség hárult az osztrák és a porosz vezetőférfiak vállaira. Vilmos király és házának legtöbb tagja nagy aggodalommal gondolt a háború eshetőségeire, pedig a győzelem nekik volt rendelve. Ferencz József császár viszont erősen bízott államának jogában és erejében; megbántva érezte magát a hatalmasan előtörő porosz politika által, vissza akarta vetni azt a szerződések sánczába és vereséget szenvedett. A koronák legkiválóbb tanácsosai igen különböző módon gondolkodtak ebben a dologban; de majdnem mindannyian mind a két részről jobbra helyesen ítélték meg a vitában álló államok erejét. Hogy okvetetlenül kell győzniök, abban Bismarcknak volt a legtörhetetlenebb hite; bátorsága, minden gátat szétzúzó energiája abban gyökerezett, hogy föltétlenül megbizott a porosz hadvezérekben. Magatartásának egész jelentőségét csak később, húsz éven át tartó lankadatlan fáradózásából, a melylyel az európai békét föntartotta, ismerhettük meg; szelleme épp olyan kimeríthetetlen volt az eszközökben, a midőn a háborút kellett lánggra gyújtani, mint 1871 után, a midőn a háború megakadályozása volt a főérdek.

Ferencz József császár katona-tanácsosai a rendelkezésre álló haderő viszonyait körülbelül egyezően ítélték meg. Szinte mindannyian távol állottak attól a duzzadó önbizalomtól, a mely a hivatalos közvéleményben olyan lármásan nyilatkozott meg. A felelősségből

a legnagyobb rész Mensdorff grófot, a külügyminisztert terhelte; ő azonban az utolsó pillanatig huzakodott a háborútól. Természeténél fogva hűséges végrehajtója volt a császár parancsainak; de lágy ember arra, hogy olyan véleményt, a mely a császárnak nem tetszett, szilárdan, emelt fővel mert volna tolmácsolni. A császár katona-környezete tele volt pesszimizmussal, a minek oka az állam erejében s még inkább a maguk képességében keresendő. A kiválóbb tábornokok egyikére sem fogható rá, hogy törhetetlenül bizott volna a győzelemben. Krismanics, a hadműveletek igazi vezetője, kezdet óta a defenzivára szánta el magát; Benedek utánozta a példát; Henikstein pedig, a vezérkari főnök, elég nyíltszívű volt annak bevallására, hogy csak békében ért a hadvezetéshez; ez az őszintesége azonban olyan kevéssé ártott tekintélyének, hogy merő reprezentatív szerepkörrel a hadsereghez küldték s kijelölték Benedek utódának arra az esetre, ha a hadvezért ellenséges golyó találná.

Így állván a dolgok Bécsben, bizonyára nem kerül a dolog háborúra, ha Ausztriával nem Bismarck áll szemben, a ki a bécsi udvari viszonyokat éles szemmel ítélte meg s a bécsi udvarral vakmerő, de szerencsés játékot űzött. Államférfiúnál a legfontosabb, a legüdvösebb adomány az, hogy tudjon az emberekkel bánni. A problema, a melyet Bismarcknak meg kellett oldania, az volt, hogy mind Ferencz József császár, mind pedig Vilmos király, a kik mind a ketten szívesen elkerülték volna a háborút, abban a hiszemben vonjanak kardot, hogy azt önvédelemből teszik. Bismarck valódi célját csak később tudta meg a világ; most mindenki tudja, hogy a háborút kezdettől fogva elkerülhetetlennek vallotta, mert csak háború árán

köthetett a két állam szilárdabb barátságot, mint valaha. A háborút merőben alig akadályozhatták volna meg az osztrák miniszterek; de addig halogatni, a míg Ausztria teljesen elkészül rá, a míg a világot meggyőzik arról, hogy Poroszország jogtalanul támad: azt elérhette volna középszerű államművész is. Az sem lett volna nehéz, hogy a német középállamok irigységét és félelmét Poroszország ellen a lázig fokozzák, a mikor azok hadaikat a közös ellenség ellen fordították volna. Hogy időt nyerjenek, a közel hetven éves porosz király békeszeretetét kellett volna kizsákmányolni, mint a hogy Bismarck hasznára fordította az ifjú Ferencz József császár hatalomszomját és becsvágyát. Ezekhez az egyszerűnek látszó szám-műveletekhez azonban Bécsben csak félig-meddig értettek. A középállamok szavazatát megnyerték a szövetségi tanácsban, de azzal csak idő előtt pattantották ki a háború szikráját. Ámbár körülbelül egész Európának az volt a véleménye, hogy Poroszországtámadott; a pártatlan bíró mégis kénytelen elismerni, hogy Ausztria elhamarkodott lépésével ellenségének a cselekvésre szabad kezét s az önvédelemre jogot adott. Ez annál nagyobb hiba volt, mert Vilmos királyt katonatanácsosai csak akkor birták rá a támadásra, a mikor Ausztria már megtette az első ellenséges lépést.

Így teljesedett be Németország és Ausztria végzete. Az eredmény a király és az államférfiak munkáját dicséri, a kik a porosz népet úgy nevelték, hogy Németországban képes legyen vezérszerepet játszani. A mivel a protestantizmus járult hozzá a szellemi erők neveléséhez, azt ők tették az állam részére gyümölcsözővé. Nagy Frigyesben, úgy látszott, hogy a XVIII. század műveltsége, a mely a keresztyénség

helyébe, mint az ismeretek mértékét az okosságot, legfőbb erkölcsi parancsul pedig a humanitás eszméjét állította, egész vakmerőségében és korlátozottságában testesült meg. A német filozófia, kivált Kant tanítványainak vallották magokat első sorban Humboldt Vilmos és Scharnhorst, a fölszabadító hadjárat legkiválóbb férfai, aztán Stein báró és némely munkatársai. Ausztriában ellenben az ellenreformáció, a mely a harminczéves háború századában lépett föl s Mária Terézia császárnéig tartott, a nép szellemi életét, pedig az a szellem nem volt alábbvaló a más német fajok szelleménél, elsorvasztotta és álomba merítette. Az igaz vallásosság megszilárdítja, erős megpróbáltatásokra vértetzi föl az emberi természetet; Ausztriában azonban a formális katholicizmus, a melyet a jezsuiták képviseltek, a kik a fejedelmi udvarokban gyóntatók, az egyetemeken professzorok, konviktusaikban pedig a nemes családok nevelői voltak, nagy pusztítást okozott a népszellemben azzal, hogy az embereket elszoktatta a magasabb rendű vallásos kötelességektől s gépiességre és az élet, meg a művészet alacsonyabb rendű élvezetére kapatta. Mária Terézia és II. József, a kik nem állottak hátrább a porosz állam megalapítóinál az érzés és gondolkodás emelkedettsége és tisztasága tekintetében, olyan erővel ruházták föl az államot, hogy a protestáns északkal, pedig hegemon állását lényegében már elveszítette, még sokáig becsülettel vetélkedhetett. A császárné dicső alakjával, a kiben a nagyság bájjal és ügyességgel párosult, a ki méltán mondhatta csüggedt minisztereinek azokban a harcokban, a melyekkel apai örökségét akarták tőle elvitatni: „csak asszony vagyok ugyan, de királyi szívvel“; meg

II. Józseffel, a kinek fájtak mindazok a sebek, a melyeket Ausztria elődei alatt kapott: vigasztalódtak a szomorú napokban a későbbi ivadékok. Munkájukat nem folytatta a nyomukba hágó két ivadék; Metternich idejében állambölcsesség számába ment, hogy a szellemi áramlatok elől el tudták zárni a birodalom határait s hogy a fakadó nemzeti és politikai erőket nagy ügygyel-bajjal egymáshoz hasonló közepszerűséggé tudták törpíteni. Az államot lassanként így fosztották meg szellemi fegyvereitől akkorra, a mikor Poroszországgal meg kellett mérkőznie. Meglepő hasonlatossággal formálódott Ausztria akkor legnagyobb katonájának és legnagyobb költőjének, Károly főherczegnek és Grillparzernek sorsa: mind a ketten mellőzve, magánosan hordozták életük keresztjét; ezzel vezekeltek azért a vétkükért, hogy kortársaiknál nagyobbra nőttek.¹ Metternich a fölszabadító hadjárat után Ausztriában törvénynyé tette, hogy „tekintettel . . . Ausztriára, ennek a kifejezésnek: német érdek, csupán mythikus értelme van”² s ezzel maga mondott le arról a jogról, hogy Ausztriát Németországon hegemon szerep illesse meg. A kik az államkanczellár aggodalmaskodóbb kortársai közül megérték az 1866. évi háborút, azoknak megvolt az a szomorú elégtételük, hogy balsejtelmük alapos volt.

¹ 1810 október 4-én János főherczeg a következőket jegyezte naplójába: „Hasznos akartam lenni, de nem akarnak használni és testvéreimnek is ez a sorsuk; megrontanak, mert jobbak és igazabbak vagyunk kevés kivételével azoknál az uraknál, a kik állami állásokat foglalnak el . . . Krones: *Aus Oesterreichs stillen und bewegten Jahren*, 95. l.

² *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren*. I. k. 136. l.

TIZENKILENCZEDIK KÖNYV.

Königgrätz. A döntés előtt.

Július 3-ikának reggele szakadó esőben virradt föl. A Bistritz és a Trotina mély völgyeire vastag köd borult; az alaposan fölázott utakon a két hadsereg oszlopai, a melyek hadállásaikba vonultak, csak fáradtságosan tudtak előre vergődni. A csata első óráiban a hadvezérek csak egy-egy futó szempillantással nézhették át az ellenséges hadsorokat. Délben a csatamező fölött még puskaporfüsttel elegyes vastag köd kavargott; csak délután kezdett a felhő foszladozni, hogy a leáldozó nap egyformán ontsa sugarait a győzelemre és a futásra.

Frigyes Károly herczeg türelmetlenül várta, hogy a csatát megnyithassa, csapatait már hajnali három órakor útnak indította szállásaikból. Hadserge Milowitz felől széles oszlopokban fáradtsággal gázolt át a szántóföldeken, minden pillanatban készen arra, hogy ellenségre bukkan s vele megütközik. Az nagyon is lehetséges volt, hogy Benedek eléje jő, s hogy a két hadsereg, mindenik támadni akarva, még a Bistritz előtt ütközik egymásba. A csuronvíz gabona s más vetemények között nagyon lassan haladhatott előre; a csapatok, minthogy csupán két-három órát pihentek, halálosan álmosak voltak és dideregtek. A balszárnny legszélén, Fransecky tábornok vezetése alatt, a hetedik hadosztály állott, a melynek ezen a napon föladatát

önállóan kellett megoldania. Ez a hadosztály ugyanis, a míg a trónörökös hadserge meg nem érkezett, az előnyomuló hadsereg balszárnyának a legszélsőbb homlokát alkotta s az volt a föladata, hogy föltartóztassa az osztrákokat a trónörökös megérkeztéig. Ezen a hadosztályon kívül még öt más hadosztály állott Frigyes Károly herczeg közvetlen parancsnoksága alatt. Jobbra, jókora távolságban az elbei hadsereg nyomult előre Smidáron keresztül, Nechanitz irányában a Bistritz felé, Herwarth-Bittenfeld tábornok vezeteése alatt. Föladatul azt kapta, hogy oldalba fogja az ellenségets aporoszcenztrumot, amelynek először kellett kiállania az osztrákok rohamát, annak idején fölszabadítsa. A Herwarth három hadosztálya már hajnali félhárom órakor útnak indult, hogy az osztrák hadállásokhoz vezető nagyobb útján a Frigyes Károly sergével egy időben érjen célhoz. Reggel hat és hét óra között érkeztek a poroszok azokra a halmokra, a melyek a Bistritzet nyugatról szegélyezik s a melyek a chlumi s a lipai magaslatokkal, a melyeken az osztrákok táboroztak, szemben fekszenek.¹

Ugyanabban az időben vonultak be az osztrák hadcsapatok azokba a hadállásokba, a melyeket számukra a legutolsó hadiparancs kijelölt. Frigyes Károly herczeg egyenesen az osztrák cenztrumnak ment neki; azokon a halmokon, a melyek előtte állottak, a tizedik

¹ A csata összefoglaló előadását lásd Max Jähns: *Die Schlacht von Königgrätz* című könyvében (Lipce, 1876.). Minthogy a munkát porosz tiszt kifejezetten „a győzelem tizedik évfordulójának emlékezetére írta“, lényegében nem egyéb a porosz hadsereg harci tényeinek dicsőítésénél. De bár ez a törekvése nagyon is kézzelfogható, mégis jó áttekintést ad a csata lefolyásáról.

hadtest feküdt Gablenz altábornagy vezetése alatt, jobbra tőle állott a harmadik hadtest, Ernő főherczeggel az élén. Minthogy Benedeknek nem volt szándékában a Bistritzen való átkelést minden áron megátolni, a két hadtestparancsnok csak három dandárt, körülbelül húszezer embert állított a hidakhoz. Parancsuk úgy szólt, hogy csak addig álljanak ellen, a míg az ellenség komolyan hozzálát a támadáshoz. Nem volt ugyanis lehetetlenség, hogy az ellenség csak körültekint s a döntést másnapra halasztja. Ha pedig nagyobb tömegű gyalogságot volna előre, úgy az osztrákok visszahúzódnak a halmokra. A halmok megrohanása kemény munkát fog adni a porosznak.

Frigyes Károly herczeg nem ismerve a Bistritz átjáróit védő csapatok erejét, először lovasságot és lovas tüzéséget küldött előre annak megpróbálására, hogy nem kaphatná-e meg a hidakat egy nekirugaszkodással? A lovasok lassan ügettek előre, a trombiták támadót fűttak, az osztrákok hagyták, hogy jöjjenek; aztán előkapták puskáikat s a lovasokra tüzeltek. Azok visszavonultak a főhadserегhez. Hét és fél nyolcz óra között estek ezek a lövések. Most előtörték a porosz ütegek s a mind hatalmasabb ágyúdörgés adta tudtul a két hadserег csapatainak, hogy készüljenek a döntő mérkőzésre. Ezzel a csata megnyílt.

Frigyes Károly hadserгének támadása az osztrákok első harcvonala ellen s annak önkéntes föladása.

Frigyes Károly herczeg mindjárt hatalmasan támadott. Ujabb ütegeket tolt elő s gyalogsága készen állott a rohamra. Helyesebben tesz azonban, ha türelmesebb, s ha a trónörökösnek időt ad, hogy a csata-

mezőre érkezhessék. A herczegnek kellett számolni azzal a lehetőséggel is, hogy Benedek nem akar vele megütközni, hogy a mialatt előcsapatai a poroszokat a Bistritznel lekötik, maga az Elbéhez siet. A porosz hadvezér minden áron meg akarta őt csípni, úgy hogy ne sikamolhassék ki kezei közül, s hogy a döntést ne halaszthassa el. A herczegnek arra kellett vállalkoznia, hogy órák hosszán át egymagára küzd az osztrákkal, míg a trónörökös is megérkezhetik; mert a saját sergének jobbszárnya is, Herwarth hadosztálya, leghamarabb csak déltájban fejlődhetett ki a támadásra. Egyébként ha Frigyes Károly herczeg azt tudja, hogy ellene és Herwarth ellen kétszázezer osztrák áll a Bistritznel, bizonynyal jobban meggondolja a dolgot. Minthogy azonban nem ismerte pontosan az ellenség erejét, hatalmas támadással a döntés terére lépett.

Kevéssel utóbb, reggel nyolcz óra körül, Vilmos király is kocsin a csatamezőre érkezett. Mielőtt az ellenséget látta volna, arra nem is gondolt, hogy Benedek az Elbe előtt állja a poroszok útját; az azelőtt való napon kíséretével úgy rendelkezett, hogy esetleg a trónörökös táborába utaznak s mint már tudjuk, csak késő éjjel fontolták meg s határozták el a döntő csatát.¹ A mint a király daliás kíséretével az egyik halomra ért, egy osztrák üteg az őt környező lovasok közé lőtt. A királytól csak húsz lépésnyire esett a granát a rozsvetés közé, a hol szétpattant s a földet

¹ Ekkor történt, hogy a király korán reggel olyan csizmát húzott, a melyen nem volt sarkantyú. Csak akkor vették ezt észre, a mikor lóra akart ülni. Egy lovászegénytől szereztek hamarjában sarkantyút. Baljóslat ez a babonás lelkeknek — s milyen szégyen, ha ez a legyőzöttel történik meg!

a magasba szórta. A lovak ágaskodtak, a király azonban nyugodtan mondta hozzásiető kíséretének: „Uraim, ezt önöknek köszönhetem!“ Egy szárnysegéd intézkedett, hogy a kíséret kissé szétoszoljék. Jött aztán egy második s egy harmadik golyó is, a melyek egy ulánus század közé csaptak. A dolog tehát komolyan ment. A király helybenhagyta a herczeg intézkedéseit s megparancsolta, hogy folytassák a Bistritz-vonal támadását. Nem sokkal utóbb a király az egész Bistritz-völgyön uralkodó Roskoschbergen foglalt állást, a honnan a csatát hat órán át vezette.

Az osztrák dandárok lent a Bistritz mentén granát-esőben állottak. Megerősítést nem kaptak, mert a czentrum parancsnokainak, Gablenznek és Ernő főherczegnek nem volt szándékukban, hogy alatt, a völgyben feszítsék meg minden erejüket. A halmokon fekvő osztrák főhadserég meg sem mozdult, a chlumi s a lipai halmokon álló hatalmas ütegek még hallgattak s várták, hogy a porosz gyalogság lőtávolukba érjen. A mint Frigyes Károly herczeg feltehetette, hogy pozdorjává lőtte a Bistritznél álló osztrákokat, a többi visszatartva, öt hadosztályából hármat harcra indított. Ez a visszatartott haderő, a harmadik hadtest, a brandenburgiak, mintegy huszonnyolczezer főnyi gyalog, egy lovashadtesttel, a mely valamivel hátrább szintén magaslaton állott, volt a tartalékja. Ezeket a csapatokat arra szánta, ha Benedek a támadást visszaverné, hogy az ellenséges rohamot föltartsák. Minden lépéssel nagyobbá lőn a támadással járó kockázat.

Az osztrák parancsnokok, a mint észrevették, hogy a porosz kétszeres erővel támad rájuk, elérkezettnek látták az időt, hogy Benedek parancsa szerint a viaskodást abbanhagyják.

A Holawaldot a poroszok elfoglalják. A további támadás megghiusulása.

A poroszok tehát elfoglalták az osztrákok első védelmi vonalát. Gyalogságuk tömegesen lépett át a Bistritzen, a hidakon keresztül, vagy vesződséggel gázolva át a folyamon. A falvakat csakhamar gyalogság szállotta meg, vele egy időben előrenyomult a hadosztály tüzérsége, a mely a Bistritzen túl keresett állást, a honnan az osztrákok második harcvezonalára tüzeljen. Most azonban megjött az a pillanat is, a melyben az osztrák főhadssereg ütegei dologhoz láthattak s bebizonyíthatták, hogy jobb állásban vannak az ellenséges ütegeknél. A magasból dörögtek és tüzet ontottak alá a falvakba az ágyúk; a pillanatról-pillanatra szaporodó lövés borzalmasan hirdette, hogy a hegyeket olyan ellenség tartja megszállva, a mely élet-halálharczra kész. A porosz csapatok mindazáltal elszántan törtek a gyilkos osztrák czentrumra s el is foglalták az előttük fekvő erdőt, a Holawaldot, az ellenség vitéz ellenállása után. De több óra lefolyásáig ez is volt a porosz czentrum utolsó diadala.

Harcz a Holawaldért.

Az erdőcske Horn porosz hadosztályának állott az útjában, a mely azt czélul tűzte ki. Werder tábornok, a ki jobbra állott, nem csatlakozott az előnyomulókhoz. Nem azért tette ezt a vitéz parancsnok, a ki 1871-ben a Lisaine-vonalát s általa Dél-Németországot Bourbaki sokszorosán túlnyomó ereje ellen olyan dicsőségesen védelmezte, mintha magát vagy csapatait kimélni akarta volna. Előtte nem állott semmi,

a mi fedje; reá az a kopasz és meredek halom nézett, a melyen Langenhofnál Gablenz hadtestének ütegei állottak s ezen a lejtős sikon az osztrák nyolczfontosak olyan boszorkánytánczot jártak, hogy csak örült ész vethette volna bele magát. Gránát gránát után csapódott a porosz hadállásokba; a poroszok a falvak, a bokrok s a földemelkedések mögött vonták meg magukat. Türelmetlenül, a halállal folyvást farkasszemet nézve állottak a porosz zászlóaljok, mert Werder tábornok a legszigorúbban megtiltotta az előnyomulást, minthogy azzal olyan biztos letarolásnak tette volna ki embereit, mint a hogy az arató tarlója levágja az előtte álló kalászt.

Horn tábornok ellenben hadosztályát abba az erdőcskébe, a melyet sadowai erdőnek is hívnak, vezette, hogy onnan utat találjon az ellenséges ütegekhez. Az erdő déli szélét erős sövénykerítés védte, mögötte osztrák vadászok állottak, hogy a visszavonulást fedezzék. Ezt a föladatukat a túlnyomó erővel szemben is vitéz katonamódra oldották meg. Előnyomulás közben a poroszokat a bozót, a mely mögül az osztrák vadászok tüzeltek, zavarba ejtette, a gyútás-puska itt szégyent vallott. Végre a poroszok vitézül előnyomulva, elérték az erdő szélét; az osztrák vadászok pedig szép rendben fölvonultak a hegyre.

Azonban alig hogy kiléptek az első porosz csapatok az erdőből, az osztrák ütegek golyózáport zúdítottak rájuk; a míg ugyanis a két ellenség az erdőben nézett egymással farkasszemet, az ágyúk a hegyeken hallgattak. Most aztán ismét munkához láthattak, gránátok szegték át a sadowai erdőt véres aratással; a halál fia volt az a harczos, a ki az erdőből a tisztásra kilépett. A golyók sivitásával s a siketítő dör-

géssel egybevegyült a szétzúzott fák, a leszakgatott galyak zuhanása és robaja, a melyek mindenfelől a katonákra szakadtak. A zászlóaljok többször szétrebbentek a tűznek nagyon is kitett helyekről, de aztán ismét összeverődtek és szívéosan megállottak helyükön. Ráadásul még bőrig ázottak és éhesek voltak, mint-hogy talpon voltak hajnali két óra óta. Az erdő megszállása, azaz reggeli tíz órán kezdve, a poroszok öt teljes órán át a csatamező e részén egy lépést sem tehettek előre. Lehetetlenség volt, hogy az erdőn túl csak egy talpalatnyi földet is megszállhassanak. Hogy ezek a dandárok az ostromban mit tudnak csinálni, csak négy év multán mutathatták meg véres csatákban. Mert az osztrák hadvezér kitűnő hadállást választott magának s azt úgy kihasználta, hogy föl tudta tartani a világ legkülönb zászlóaljait. Homloktámadással a chlumi, lipai és langenhofi halmokat nem lehetett megszerezni és nem is homloktámadással foglalták el. Hogy a hadállás előnyét a védekezők milyen lelkiismeretesen kihasználták, azt tapasztalhatta a porosz tüzérség. A Chlumtól Tresowitzig nyúló vonalon, a csata derékpontján, százhatvan osztrák ágyú volt egymás mögött, emeletesen fölállítva. A poroszoknak tehát az volt a föladatuk, hogy meglehetősen hasonló számú üteget s vele társzekereket, betegszállító kocsikat s egyéb szükségeseket vontathassanak át a Bistritzen. A Bistritzen átvezető hidakon azonban negyedórákra fönnakadt minden közlekedés. Visszavonuló csapatok, mert nem minden csapat bírta kiállani a gyilkos gránáttűzet, sebesültek, a kiket a Bistritz mögé vittek, tehát saját zászlóaljaik tették lehetetlenné az előnyomulást. A porosz centrum ágyúereje százharminczkét ágyúval nem lett volna nagyon

egyenlőtlen erő a százhatvan osztrák ágyú ellen; de a porosz ütegek nagyobb részét a legelszántabb erőmegfeszítéssel sem tudták átszállítani a Bistritzen. A porosz utászok azt a föladatukat, hogy a Bistritzen szilárd hidakat verjenek, nagyon gyöngén oldották meg. Sikere most csak az összes ágyúk egy időben való előnyomulásának lehetett volna; minthogy azonban nagy fáradsággal csak felét állíthatták szembe a pompás osztrák tüzérséggel, tüzelésükkel sem az osztrák ágyúkat nem hallgattathatták el, sem a Gablenz és Ernő főherczeg ezredeit nem ingathatták meg, a melyek a halmokon fedett hadállásban voltak s csak időnként bukkantak a szem elé. A porosz csapatok ellenben Sadowánál a szó teljes értelmében az osztrák ágyúk torkában állottak.

A míg a Bistritz környékén az ágyúcsata dühöngött; a hadvezérek a hullámos völgyön uralkodó magaslatokon állottak s megfeszített figyelemmel néztek csapatjaikra. A Roskoschbergen állott a király s Frigyes Károly herczeg főhadiszállása; szemre nyugodtan, de voltaképen komor lélekkel látták ezek a hadvezérek, hogy csapatjaik mennyire sikertelenül fárasztják magukat halálra az erdőben s hogy a mint abból kilépnek, milyen hasztalanul ontják vérüket. Jobbra-balra tekintettek, hogy a hadsereg szárnyain nem állott-e be valamely fordulat?!

Jobbra füstfelleg támadt, abban az irányban, a hol Herwarth-Bittenfeld tábornok az elbei hadsereg élén Nechanitznál a Bistritzen átlépett. Ott az a színjáték ismétlődött meg, a mit éppen az imént rajzoltunk; a zászok szívósan védték a Bistritz hidját, aztán csatározva vonultak vissza Probus és Prschim halmaira. A Bistritzen Nechanitznál csak egyetlen

hid vitt át, a miért súlyos mulasztás volt, hogy az elbei hadsereg vezérei azonnal komphidakat nem verettek. Így délre járt az idő, a mire két hadosztályuk a Bistritzen átkelt. Általán Herwarth olyan módszeresen nyomult előre, mintha az osztrák balszárnyat nagy kerülővel akarta volna körülfogni. Csak déltájban foghatott sikeresebben ahhoz a munkához, a melyen Frigyes Károly herczeg és csapatai a király szemeláttára annyira eredménytelenül törték magukat.

S mi történt a porosz hadsereg balszárnyán azalatt? A vezérkar tisztjei távcsöveikkel hasztalanul tekintettek északkeletre, a honnan a trónörököst várták. Nyomát sem látták s egyetlen hírnök sem jelentette közeledését. Az északkeleti halmokra olyan csöndesség borult, hogy mögöttük senki sem gyanította volna a sisakos porosz gránátosokat.

Benedek a porosz centrum megtámadására szánja el magát. Tábornokai a jobbszárnyon a saját felelősségükre támadnak.

A csata eddigi folyama biztató volt az osztrák hadvezérre, mert délig az osztrákok két-három órányira terjedő hadállásával szemben a poroszok sehol sem juthattak figyelemreméltó sikerhez. Benedeknek a fő tanácsadója most már nem Krismanics volt, hanem Baumgarten vezérőrnagy. A csata napjának reggelén hívták az osztrák főhadiszállásra, a mely két nap óta Königrätz prágai elővárosában feküdt. A mikor kora reggel a főhadiszállásra lovagolt, még nem sejtette, mivel fogják megbízni, pedig a mikor az erősséghez közeledett, már szórványos ágyúlövések jelentették a csata kezdetét. Benedeket, a mint hozzá

belépett, ő tette figyelmessé a távoli ágyúszóra s a fővezér rövid figyelés után tisztában volt vele, hogy az ágyú Sadowa táján, Königgrätztól három-négy óra járásnyira dörög. Félnyolcz óra tájban aztán lóra ült s kíséretével kilovagolt a csatamezőre. Baumgarten tehát a csata megkezdése után tudta meg föladatát s Krismanics is csak akkor tudta meg, hogy a vezérkari főnökségtől, a melyet addig tényleg ő viselt, megfosztották. Baumgarten elkérte a csata dolgában tett intézkedéseket, a melyeket még nem is ismert,¹ s útközben, lóháton fontolgatta a tett intézkedéseket s a későbbi teendőket. Krismanics, a ki a Benedek kíséretében volt, mogorván adta meg a kívánt magyarázatokat; a mit mondani tudott, abban az volt a legfontosabb, hogy a porosz trónörökös hadserge tegnap még Königinhofnál, a csatamezőtől két-három mértföldnyi távolságra állott.² A Benedek főhadiszállásán tehát tisztában voltak azzal, hogy a másik porosz hadsereggel is akadhat dolguk; de a közelebbi órákban csak Frigyes Károly seregével kell megütközniök. Biztató volt a dolgok ilyen állása, mert remélhették, hogy addig a már megjelent ellenségre döntő csapást mérhetnek. A mint a vezérkar aztán az osztrák tartalék mellett elhaladt, s az ágyúdörgés a Bistritz felől mind erősebbé vált, úgy látszik, Benedek azt a tervet forgatta az agyában, hogy először egész erejével ráüt Frigyes Károly herczegre. Parancsot is adott mind a

¹ Elküldték ugyan Königgrätzból éjjel két órakor az egyes hadtestekhez, de ő már kora reggel elhagyta a harmadik hadtestet.

² Baumgarten közlése a szerzőnek. Igen határozottan hangsúlyozta, hogy igazságtalanság volt Benedekről és Krismanicsról azt állítani, hogy e fontos körülményről nem volt tudomásuk

két tartalékhadtestnek, hogy vonuljon jobban a Bistritz felé, ama magaslat mögé, a hol az osztrákok szembe szálltak az előnyomuló poroszokkal; s csak ha a poroszok már kifáradtak, akarta a tartalék elővonásával a csatát eldönteni. Azonban, hogy ez a terve sikerüljön, az osztrák hadsereg mindkét szárnyának szilárdul meg kellett állani a helyét s az ellenséget a maga erejével vissza kellett vernie. A tartaléktüzérség egy részét Benedek azonban már most használta; felét a chlumi tetőre parancsolta, a hol az nyomban állást foglalt, a más felét arra tartotta, hogy a szükség szerint szabadon rendelkezessék vele. A mint a tábornok a tartalék előtt ellovagolt, a csapatok, ujongva, hogy valahára a fővezér személyes vezetése alatt harcolhatnak, viharos hurráh-val köszöntötték. Az ezredbandák a néphimnuszra zendítettek s a míg a lipai csúcsra lovagolt, szakadatlan volt az ujongás s a harci muzsika. A mikor kilencz óra tájban oda megérkezett, onnan látta a csata kedvező folyását. Baumgarten tábornok engedelmet kért, hogy a jobbszárny hadállásait megtekinthesse. Krismanics némán nézte a csatát s a főhadiszállást többször nagy ívben körüllovagolta, mintha azt kívánta volna, hogy valamely ellenséges golyó eltalálja. Általánosságban bármily zavarosak is voltak az állapotok, a csata ügye délelőtt jól állott, mert az osztrák főhadiszállás lábainál ott vergődött óriás erőfeszítéssel a Frigyes Károly herczeg serege s a sadowai erdőn túl egy talpalatnyi földet sem tudott megszerezni.

Jobbról azonban, a honnan a porosz trónörökös előnyomulását várták, a fővezér nemsokára balhíreket kapott. A mi ott történt, az döntötte el a csatát. Hiba és balszerencse ritkán frigyesült egymással olyan

szorosan, mint most az osztrák jobbszárny romlása alkalmával. Az alvezérek önkényes cselekvése meghiusította a fővezér intézkedéseit, a fővezér pedig nem volt eléggé gyorseszű és elhatározású, hogy megtalálja a megváltozott helyzetben azt, a mi még megmenthette volna.

A negyedik és a második hadtest parancsnokai: Festetics és Thun grófok, a mint tudjuk, azt a föladatot kapták, hogy Chlum és Nedielitscht között a hullámos területet megszállva, a míg a főhadserég arczczal nyugatnak fordulva harczol, a porosz trónörökös észak felől várható támadását visszaverjék. Csapataik kora reggel elfoglalták állásaikat ama sánczok között, a melyek az ütegek befogadására voltak hányva. A mint helyükre megérkeztek, hatalmas hegygerinczet találtak maguk előtt, a mitől nem láthattak. A maslowiedi fösík, meg a tetemes horschenowesi magaslat valóban jobb hadállások azoknál, a melyeket kaptak volt, s ha azokat szállják meg, azokról messzi elláthatnak nyugati irányban. A két hadparancsnok tehát előbbre nyomult s csapatait is elötolta a magaslatok irányában. A midőn Pidoll mérnökkari ezredes Neuber ezredessel kilencz óra tájban odaérkezett, a sánczokat, a melyeket a csapatok védelmére hányattott, üresen találta. Ugyanezt tapasztalta Baumgarten tábornok is, a ki, a mint már elmondtuk, a hadállások megtekintésére indult. Csak nyugatra a Swiepwald irányában vett észre osztrák csapatokat, a melyek ködbe vagy füstbe voltak burkolva. Ezek a jelentések nyugtalanították Benedeket s kiküldte gróf Falkenhayn alezredest a csapatok visszaparancsolására. Az alvezérek eljárása nem lett volna helyrehozhatatlan hiba, — sőt hasznos lehetett volna — ha

tovább is nem járnak önkényesen a maguk esze után. Harczvágyuktól elragadtatva, a saját szakállukra indítottak háborút; holott csak őrségnek voltak szánva észak felé, a porosz trónörökös ellen. Ők azonban a Frigyes Károly seregével akartak megütközni, tehát csapatjaik nagyobb részét a nyugatról támadó ellenség ellen fordították s elhanyagolván azt, a mivel meg voltak bízva, annyira megkönnyítették a másik előretörő porosz hadseregnek czélja elérését, hogy az a saját szakállára hadakozó osztrák jobbszárnyat hátban kaphatta.

A két osztrák tábornokot csábította a Frigyes Károly hadserge, a hol a Fransecky hadosztályával kínálkozott alkalom a megütközésre.

Harcz a Swiepwaldért.

Fransecky tábornok jól tudta, hogy az osztrákokat addig kell föltartóztatnia azon a ponton, a míg a porosz trónörökös megérkezik. Ezért tizenkétezer emberével bámulásra méltó bátorsággal állotta több órán át a túlnyomó erejű ellenség támadását, a melyet vakmerő előnyomulásával maga zúditott magára. A győzelemben nem is volt nála senkinek nagyobb érdeme. Kora reggel már izenetet küldött a trónörökös hozzá legközelebb álló hadtestének, a gárdának, azzal a kéréssel, hogy siessenek az előnyomulással; ugyanakkor rávetette magát az osztrákok jobbszárnyára s maga támadta meg Swiepwaldban. Mielőtt még Festetics Chlumig előnyomult volna, az előretolt Brandenstein-dándárt kiverte a halmos erdőből. Ez volt az az alkalom, a mely Festetics és Thun tábornokokat az önkényes támadásra csábította.

A poroszok a Swiepwaldot elfoglalják.

Az erdőt már kora reggel megszállották az osztrák előcsapatok, a Brandenstein-dandár a negyedik s az Appiano-dandár a harmadik hadtestből. Az osztrákok nem voltak elkészülve a gyors támadásra; azt sem tudták, mily irányból várhatják a főrohamot. A Fransecky négy első zászlóalja ezért verhette ki az osztrákokat az erdőből; de a mint a Brandenstein dandárának két zászlóalja kifejlődhetett, ismét vitássá lőn a poroszoknak az elfoglalt erdő. A Swiepwald halmon fekszik, szakadékok tarkázzák, a melyekben hol az osztrákok, hol a poroszok harczoltak földött hadállásokból. A hullámos területen a puskaapor füstje miatt annyira nem lehetett látni, hogy az ádáz erdei csatában néha a bajtársak az ellenség helyett egymásra tüzeltek. Kiváló vitézséggel állottak ellene a porosz előnyomulásnak az osztrák vadászok; szürke kísértetek módjára rohantak fától-fához; elnyelte őket a bozót, hogy ismét előtűnjenek. Az ölbe rakott hatalmas hasábfákat szétszórták és fedezetnek használták. Az előnyomuló csapatok időnként azt vették észre, hogy az ellenség hátba kapta őket. Fransecky tábornok, a ki alól a lovat kilőtték, egyszer abban a veszedelemben forgott, hogy elfogják. A hol azonban nem voltak bokrok, a hol egy kis tisztás hely akadt, ott a gyútőpuska az osztrák csapatok soraiban irtózatos pusztítást vitt véghez; a gyorstüzelés aratása olyan iszonyatos volt, hogy nemsokára az osztrák hullákból az erdőben egész halmok támadtak. Fransecky a parancsnoksága alatt álló tizenkét zászlóaljból lassanként nyolczat vezetett elő s azzal sikerült az osztrákot az erdőből kivennie. Brandenstein tábornok elesett s vele egész

rakás tisztje; a tizenkettedik és a huszonhatodik ezred, a melyek magyarokból s különben megbízhatatlan olaszokból állottak, jól harczoltak. Nemcsak az erdőség, de a távolabb eső Cistowes falu is a poroszok kezébe került.

A mint az erdőt a védekezők elhagyták, a jobbra eső halmokon álló osztrák ütegek pusztító golyózáporral árasztották el azt. A győzelem lelkesítette ugyan a Fransecky hadosztályát, de az ádáz tülekedésnél is borzasztóbb volt a golyózáporban megállani helyüket. Nemsokára aztán a vitéz zászlóaljoknak új ellenséggel kellett megmérkőzniök.

Festetics grófot, a negyedik hadtest parancsnokát bosszantotta, hogy egy dandára roncokban került ki az erdőből s elhatározta, hogy az erdőt az ellenségtől visszaveszi. Az arisztokratikus önérzet a vitéz katonával megszegette a hadvezetőség parancsait, a mely neki a hadállást megjelölte; támadott, holott a porosz csapatoknak a Swiepwald-ban való tartózkodást ütegeivel is keservessé tehetné volna: mert az erdőség épp úgy torkában feküdt ütegeinek, a mint lőtávolába esett a Holawald Gablenz ütegeinek. Festetics ugyan először ágyúival keresztülsöpörte az erdőt; de aztán rohamot parancsolt. Mindjárt a csata kezdetén, reggeli fél tíz óra körül, egy ágyúgolyó elhordta a tábornok lábafejét, vezérkari főnöke, Görtz ezredes pedig elesett. Mollináry altábornagy, a gróf adlatusa,¹ vette át a főparancsnokságot és Chlumból rohamot vezetett; ugyanakkor fölszólította a második hadtest parancsnokát, Thun grófot, hogy vállalkozásában támogassa.

¹ Az osztrák hadseregben minden hadtestparancsnoknak volt adlatusa, a ki helyettesítette.

A háború első napjainak tapasztalatai tehát hiábavalók voltak. A győzelem s a dicsőség reménye a jobb szárny harczzavágyó zászlóaljait a Swiepwald megtámadására készítette; a támadásba aztán, hogy a munkából s a sikerből osztályt kapjon, belesodródott a centrum is. Az osztrák tisztet ereje végső megfeszítésére a Mária Terézia-rend elnyerése ösztökéli; ezt a rendet csak oly vitézi tettel lehet megszerezni, a melyet az illető a maga szakállára kezdett és sikeresen hajtott végre. A königgrätzi csata napján is, mint Skalitznál, egy erdő volt az, a melynek ostromlásával az osztrák zászlóaljak hurkot vetettek a maguk nyakába és megfojtották magukat.¹

Ez a délelőtt tíz és tizenkét óra között folyó harc a csata forgatagában csak epizód-jellegű volt ugyan, de előkészítette a katasztrófát azzal, hogy az osztrák jobbszárny szétroncsolt zászlóaljai kimerítették erejüket a lélekszakadásig s délután képtelenek voltak a trónörökös támadásának helyt állani.

Az osztrákok sikertelen rohama a Swiepwald ellen.

A negyedik hadtest elővezetett dandárai megkezdtek tehát a rohamot. Az osztrákok a szükséges előcsatározásokat, a mint rendesen tették e háború folyamán eddig is, most is elhagyták; meg sem próbálták az oldaltámadást; a Fleischhacker-dandár balról, a Poeckh-dandár jobbról zárt sorokban, feltűzött szu-

¹ Lásd egyébként Moltkenak szelid és enyhe ítéletét a jobb szárnyat vezető osztrák tábornokokról a szerzővel folytatott megbeszélésében. (*Függelék* XIII. szám.) Maguktartását bővebben a *Függelék* XXV-ik száma világítja meg.

ronynyal rohant az erdő déli és délkeleti oldalának. A rohamban tizenhárom zászlóalj vett részt. Fransecky előrelátva a veszedelmet, az erdőbe vonta azt a négy zászlóaljat is, a mely tartalékban állott; két zászlóaljat a nyolczadik hadosztály küldött segítségére s így a porosz épp annyi, de erősebb zászlóaljjal harczolt, mint az ellenség. (A porosz zászlóalj ezer, az osztrák csak nyolcz-kilencszáz emberből állott.) Az osztrákoknak az volt a végzetük, hogy ismételt rohamaikat mindig egyenként intézzék s így jobb szárnyuk, a mely kezdetben erősebb volt az ellenségnél, minden haszon nélkül menjen tönkre. Mint rendesen, most is tömött, hatalmas oszlopokban támadtak, s így igen alkalmas célpontul szolgáltak a jól irányzott lövéseknek. A porosz csapatok pedig, a melyek a csata folyamán elszakadtak egymástól, külön-külön csapatok módjára harczoltak. Tábornokaik az erdőben folyó csata alatt nem tekinthették ugyan át a csatateret; de a tisztek, a kik az egyes csapatok élén állottak, becsületekérdést csináltak abból, hogy csapatjaik vitézül helyt álljanak. A porosz csapatok tudták, hogy a porosz trónörökös megérkezéséig meg kell tartaniok a csatateret, s ezért rendithetetlen szilárdsággal állottak ellent.

A csata folyamán most látszott meg először, hogy az utóbbi napok vereségei hatással voltak némely osztrák ezredre. A Fleischhacker-dandár egy karinthiai zászlóaljból és két bászági ezredből állott, s a melyben magyarok, szerbek, németek és oláhok szolgáltak, kik először foglalták el Cistowes falut. Egészen eltérően viselkedtek a támadó zászlóaljak. A hatvanegyedikezred némely zászlóaljanehezen hajlott a parancs szóra; mások a taktika boldogtalan utasításai szerint

osztály-oszlopokban vetették magukat az ellenségre s elvéreztek.

Másként viselte magát a Poeckh-dandár rohamra vezetett négy zászlóalja, a melyhez még két más zászlóalj is csatlakozott. Muzsikaszóval, hurráh- és éljenkiáltással vetette magát az erdélyi, magyarokból és oláhokból álló ötvenegyedik ezred a tüzet okádó erdőbe. Rohamuk annyira hatalmas volt, hogy a poroszok megtántorodtak s meghátráltak az erdő túlsó széléig. Az addig folyó harcban a porosz annyira kimerült, hogy az új támadás előtt nem tudott megállani. Fransecky azonban, a mint említettük, utolsó négy zászlóalját is északról az erdőbe parancsolta s azok a diadalmasan előnyomuló osztrákokat oldalba és hátba kapták. A magát már a győzelem mámorában ringató csapatra ezzel iszonyatos katasztrófa zúdult; soraikban az ellenség puskája rémitő pusztítást vitt véghez. Poeckh ezredessel összes vezérkari- és segédtisztje s a legénység nagy része ott maradt holtan. A menekülők csak nagy veszedelmek között vághatták át magukat az ellenségen, hogy kiszabaduljanak az erdőből. A Poeckh-dandár első harczvonalában álló négyezer emberből csak ezernyolczszázan menekültek; a dandár nagyobb fele elesett, megsebesült s ezernél többen estek foglyul a poroszok kezébe, a kiket ekkor csak tartalékjuk mentett meg.

Az osztrákok vereségét nemcsak most, de a hadjárat egész folyamán, imént rajzolt harczmodoruk szülte és tette súlyossá. Balszerencsájuk oka nemcsak az, hogy fegyverüknél jóval hatásosabb volt a poroszok hátultöltő puskája, de még inkább a mód, a melylyel rohamukat végrehajtották. Az osztrákok osztályoszlopokban harczoltak, minden zászlóalj hat századából

két század, egy osztály állott egymás mögött, olyanformán, hogy három szorosán egymáshoz tapadó négyszög fogta föl az ellenséges tüzet. Az osztályok között szabályszerűen csak három lépésnyi térköz lehetett, a mivel azt czélozták, hogy a tömeges oszlopok az ellenséget legázolják. Nehezen mozgó, merev formában vetették magukat az osztrákok a harcza; a tisztek nem fejthettek ki semmi önállóságot; be kellett érniök azzal, hogy kivont karddal csapatjuk előtt mennek. A poroszok ezzel szemben az egyes századok könnyen mozgására és harczolókéességére fektették a legnagyobb súlyt; tisztjeik csapataikat a lehetőségig az ellenség oldalába vezették s gyors tüzelésükkel halált szórtak és fejetlenséget támasztottak az ellenség tömött soraiban. Ilyen az a kép, a mely főleg a skalitzi s a swiepwaldi csatákból lerajzolódott.

Benedek kevéssel a königgrätzi csata előtt utasítást adott ki, a melyben (nyilván az első keserves tapasztalatok után) a tiszteknek meghagyta, hogy a terület kihasználása mellett először tűzcsatát vívjanak s csak aztán menjenek rohamra; de természetesen a hadsereg pár nappal a csata előtt nem barátkozhatott meg az új taktikával és nem felejthette el mindazt, a mit a gyakorlótereken esztendőök alatt vertek belé.

Viszont a legénység, miután megismerkedett a gyútüs-puska hatásával, megvetéssel nézte a maga előltöltőjét s csupán morogva és a tisztt szigorú parancsára fanyalodott lövésre, mert esze csak azon járt, hogy a mint csak teheti, oly gyorsan férjen szuronyával az ellenség testéhez.

Fransecky osztályából a huszonhetedik ezred tüntette ki magát különösen rettenthetetlenségével és odaadásával.

val. Az ezred parancsnoka, Zychlinszky ezredes, utóbb a következőkben rajzolta az osztrákok tömeges támadását: „Cistowesből mély hegyi utak vezettek felénk; az osztrák zászlóaljok azokon nyomultak elő, élükön vitéz tisztjeikkel. Egyetlen századunk Buddenbrock százados parancsnoksága alatt olyan pusztítást vitt véghez közöttük, hogy az árok majdnem megtelt osztrák halottal. A mögöttük jövők nem bírtak előrevergődni. Az osztrákok arczytámadásai azt a benyomást tették reánk, mintha azt akarnák megmutatni, hogy ki a legény a csárdában. Azt láttuk, hogy akkor is szemben jönnek ránk, a midőn egy kis megkerülés-sel czélt érhettek volna.“

Ezzel a czéltalan rohammal az előretolt osztrák hadtestből körülbelöl három dandár ment tönkre. A hadtest huszonnyolcz zászlóaljból tizenkilenczet s más hadtestekből még öt zászlóaljat áldoztak föl.

Mollináry altábornagy e tapasztalatok után nem akarta utolsó erejét is kockáztatni, de azt sem akarta, hogy az eddigi erőfeszítés kárba vesszen. Veresége után is ismételten segítséget kért a második hadtesttől; mert arról erősen meg volt győződve, hogy egy újabb roham árán a Swiepwald az ellenségtől megtisztul.

Éppen akkor azonban fontos parancsot kapott Benedektől. Megérkezett gróf Falkenhayn alezredes¹

¹ Gróf Falkenhayn jelentése a *bécsi hadilevéltár*-ban 7, 180. Ez, meg a Sacken őrnagy jelentése főforrásai az osztrák főhadiszállás eseményeinek. Becses pótlásokat köszön a szerző e szakértő szemtanuk szóbeli közléseinek is. A két jelentés a *Függelék* XVII. és XVIII. száma alatt olvasható. Mondanom sem kell, hogy mind a két tudósítás megbízható s csak, a mi egyébként a hadijelentésekben nem ritkaság, az idő megjelölésében pontatlanok s némely mellék-események előadásában

s a mint már fennebb említettük, a negyedik hadtestnek azt a parancsot hozta, hogy Frigyes Károly herczeg hadserege ellen az oldaltámadással hagyjon föl; mert a hadvezetőség már délelőtt tudta, hogy a negyedik hadtestnek a porosz trónörökös előnyomulását kell megakadályozni. A parancs így szólt: „A negyedik hadtest ne csábíttassa magát az előnyomulásra, hanem tartsa föladatának, hogy balról a harmadik hadtesttel tartsa fönnt az összeköttetést; mert a támadás ideje még nem érkezett el.“ Ez határozott és világos parancs; de a támadás már megkezdődött, a csapatok egyrésze már tűzben állott.

állanak egymással ellenmondásban. Lényeges azonban az, hogy mind a két tiszt világosan megmondja, hogy mely a jobb szárny figyelmeztetésére tett küldönczlovaglászuk történt a josephstadti várparancsnok ama sürgönyének, mely Benedeknek a porosz trónörökös érkezését jelentette, megérkezte előtt s melyik később. Hogy ezt a sürgönyt Benedeknek féltizenkét óra tájban kézbesítették, határozottan megállapítható, s én az események előadásában e szerint igazodtam. Az időpontok megjelölésében egyébként az osztrák vezérkar pontos és megbízható munkája is zavaros. A harmadik kötet 293-ik lapján azt olvassuk, hogy Benedek a jobb szárny önkényes előnyomulását nem helyeselte ugyan, de a támadás folytatását nem tiltotta meg. „A midőn a két hadtestet tizenkét óra tájban visszaparancsolta, már késő volt.“ Homlokegyenest ezzel a 310-ik lapon azt írja, hogy a negyedik hadtestnek parancsát a visszavonulásra (Falkenhayn gróf által) már tíz óra tájban elküldte. Az osztrák hadvezetés helyes méltatása szempontjából nagyon fontos annak határozott megállapítása, hogy mikor történt ez? És megállapítható határozottan, hogy a josephstadti várparancsnok sürgönyének megérkezése előtt, akkor, a mikor a Fleischhacker- és Poekhdandárok a Swiepwald ellen támadást intéztek. Az idő pontosabb megjelölése merész dolog volna. Ebben a fölfogásban Baumgarten altábornagy is megerősített. *Lettow* kifogásait (II. kötet, 430-ik lap jegyzet) előadásomban figyelembe vettem.

Mollináry altábornagyot elkapta a harci hév, nem tudott megnyugodni abban, hogy meddő kísérletnek maradjon vállalkozása s gróf Thun altábornagyot is támadásra biztatta. Az volt a gondolata, hogy a Frigyes Károly herczeg még csak egymagában csatázó hadseregének balszárnyát megsemmisítse s az ellenséget megdöntse; de így aztán hátat fordított az északról fenyegető veszedelemnek.

Mollináry fölfogásához annyira ragaszkodott, hogy Benedek parancsának nem engedelmeskedett s azon volt, hogy Thun gróf hadteste fejezze be, a mit ő már megkezdett: Fransecky csapatainak szétverését. Thun grófot a hadvezér parancsáról nem is értesítette, hanem Falkenhayn grófnak kifejtette a támadás okait és Benedeknek a következő írott jelentést küldte: „A második hadtesttel közvetetlen érintkezésbe léptem; a második hadtest előtt kevés az ellenség, azért fölszólítottam, hogy támadással könnyítsen helyzetemen.“¹ Nem állott el tehát attól, hogy ne folytassa tovább a határozottan megtiltott előnyomulást.

Mollináry közölte tervét Thun gróffal s az két pihent dandárt, a Württemberg- és Saffran-dandárokat küldte az erdő teljes elfoglalására. Éppen abban az időben, a mikor ez a roham a már kimerült porosz csapatokra rászakadni készült, tehát féltizenkét óra tájban, kapta Fransecky a tudósítást, hogy a trónörökös közeledik s ennek hírére csapataiban olyan gyorsan terjesztette el, hogy a rég, sóváran várt hírt azok hamarabb meg-

¹ Ezek a kusza, de azért világosan olvasható sorok, valószínűen nyeregben írta, délelőtt háromnegyed tizenkét órakor keltek. (*Bécsi hadilevéltár.*) A kevés, teljesen megbízható dátum között, a melyet a csata válságos fordulataról az osztrák táborban följegyeztek, ez egyik legmegbízhatóbb dátum.

tudták, mint Vilmos király főhadiszállása. A midőn az aggódó király egy tisztet Franseckyhez küldött, hogy a hadtest állapotáról kérdezősködjék, a tábornok ezt izente: „Mondja meg ő Felségének, hogy a hadtest sokat szenved, de keményen tartja magát“.

Azonban a rendíthetetlen parancsnok mégis túlsokat követelt embereitől; mert a második osztrák hadtest tizennégy pihent zászlóalja elé csak kimerült, harczászati rendjükből kizökkent csapatokat állíthatott. Az új támadás visszaverésére nem volt elég erős, az osztrákok pedig ügyet sem vetve a gyilkos puskatüzre, délről és keletről vakmerően az erdőnek rohantak. A győzelemmel kecsegtető rohamot a Swiepwald ellen a württembergi herczeg vezette meggyőződése ellenére; ő főlebbvalóinál jobban belátta, hogy Thun gróf hadteste elhagyván a neki kijelölt helyet, oldalban a porosz trónörökös ellen fedetlenül maradt; minthogy azonban észrevételeit nem vették figyelembe, a stájer negyvenhetedik számú gyalogezredet azzal a rettenthetetlenséggel vezette rohamra, a melynek 1849-ben és 1859-ben már bizonyosságát adta.¹ Az erdőben folyó csata véres látványa még egyszer megismétlődött; de most a poroszokat az erdő nyugati sarkába szorították s onnan is kidobták; a porosz nem mérkőzhetett az osztrákok túlnyomóan nagy erejével. Ámbár az erdő nagyobb részét az osztrákok elfoglalták, az ellenséges hadtest egy része még mindig keményen tartotta magát az erdőszélben és Fransecky, célpontul adva magát az ellenséges golyóknak s ellovagolva a

¹ Teuber Oszkár: *Feldzeugmeister Herzog von Württemberg* című könyve 171-ik lapján, a herczeg parancsörtsíztje, Steinitz nyomán. V. ö. Magirusnak ugyancsak a herczegről írt könyvével.

magdeburgiak sorai előtt, azt kiáltotta: „Ne hagyjátok magatokat legények, a trónörökös jő; ezt a helyet megtartjuk, vagy meghalunk!” De kétségbeesett viaskodás volt s a védekezők sorsa már szinte eldőlt. Most a dühös támadás annak a csúcsnak esett, a melyen állottak; a württembergi herczeg pedig a hadtestparancsnoktól újabb segítséget kért. Thun nem késedelmezett, hanem a Thom-dandárból három újabb zászlóaljat küldött segítségül.

A Swiepwaldban tehát az osztrák ezredek zene-karai diadalénekre zendítettek, mert bár sok ezeren véreztek el, a támadók már azon a ponton állottak, hogy Franseckyt utolsó védelmi állásaiból is kiverjék. Az erdőben helyenként már a poroszok oldalában bukkantak elő az osztrákok. Fransecky hadosztálya példátlan vitézséggel küzdött; elvesztett nyolczvan-négy tisztet és kétezerharminczhat legényt, azaz a legénységnek egy hetedét. Ez a veszteség ugyan nem éri el azt a veszteséget, a melyet ebben a háborúban némely osztrák csapat szenvedett; de szívós kitar-tásuk annál méltóbb a dicséretre, mert tizenkilencz zászlóaljjal órák hosszan át tartottak fel ötven osztrák zászlóaljat. Most a makacs ellenség utolsó, döntő rohama fenyegette őket, — annak nem állhattak volna ellent.

. . . . Egyszerre aztán azt látták a poroszok, hogy az ellenség rohama megakad, hogy az osztrák tisztek az előnyomulás helyett csapatjaikat az erdőben össze-szedik. Ekkor történt, a mint nyomban hallani fogjuk, hogy Thun gróf, a hadtestparancsnok, Benedektől ellenmondást nem tűrő parancsot kapott a támadás abbanhagyására, mert a csatamező ama részén új ellenség bukkant föl. Fransecky csapatainak fölcsil-

lámlott a remény, hogy végre is a porosz trónörökös reggel még távol levő csapatai által megszabadulnak a támadástól. Ebben az örvendetes föltevésben még egy más körülmény is megerősítette őket; az osztrák ágyúk, a melyek eddig az erdőt söpörték keresztül-kasul, még mindig borzalmasan dörögtek ugyan, de már többé nem ellenük; a miből világos volt, hogy az ágyúk azért változtattak irányt, mert újabb ellenség közeledik. Az erdőszélben a porosz csapatok szorongó várakozásban voltak. Minthogy immár nem szorongatták őket s nem is tüzeltek rájuk, a csatában egy kis szünet állott be. Hogy előnyomuljanak, arra természetesen nem voltak elég erősek, arra nem is voltak eléggé rendben, azonban soraik örvendetesen lélekzettek föl s bár bajtársaikról nem hallottak semmit, nem is láthatták őket: mégis mindjobban érezték, hogy a szorongva várt segítség megérkezett, hogy a trónörökös közeledik.

Benedek értesül a porosz trónörökös megérkezéséről s ezért a centrumon a támadást abba hagyja.

A délelőtt folyamán azonban az ütközet súlypontja nem a Swiepwaldért vívott véres dulakodásban feküdt. Vilmos király és Benedek egyaránt igen ellentétes érzelmekkel szinte szakadatlanul csak a centrumon folyó ágyú-csatát figyelték, a mely Frigyes Károly hadseregét az előnyomulásban megállította. Az osztrák hadvezér kedvetlen volt, hogy jobb szárnya, daczolva parancsával, Franseckyvel harczba ereszkedett; mert a csata eldöntését kezdettől fogva a centrumtól várta. A mint már előbb elbeszéltük, azért tolta elő a lipai és langenhofi halmok lábaig szinte egész tartalékját:

két hadtestet és két lovas hadosztályt, hogy az ellenséges centrum átszakításakor kéznél legyen s ez az előnyomulás délelőtt tizenegy óra tájban már meg is történt. Most azonban nagy dolog volt: elhatározni magát a döntő csapásra, mert győzelem, vagy megsemmisülés forgott a kockán. Benedekben erős volt az ösztön a cselekvésre; de a komoly megfontolás mégis más irányba terelte figyelmét. Szabad-e megkockáztatni azt, hogy csaknem egész seregével a porosz centrum ellen forduljon, a mikor tudta, hogy jobboldalában, habár még távol is a csatamezőtől, egy új ellenséges hadsereg fenyegeti? A jobb szárny szándéka ellenére, parancs nélkül, szintén Frigyes Károly hadseregére támadott s ha most tartalékját is az ellen fordítja, ki áll jól arról, hogy jobboldalról biztonságban érezheti magát? Új vezérkari főnöke, Baumgarten, a jobb szárny szemléléről épp akkor érkezett vissza s úgy vélekedett, hogy mivel az elhagyta helyét, a tartalékserget kell helyébe tolni, hogy a harci rendben támadt hézagot betömjék. Természetesen, ha így cselekesznek, akkor az ellenség centrumára csak félerővel csaphatnak rá. Krismanics közbeszólott, hogy a tartalék fölhasználása még korai. Benedeket egy pillanatig aggasztotta a jobb szárny sorsa s minthogy első sorban a védelemre gondolt, a Baumgarten tanácsát fogadta el s a tartalék egyik, Ramming parancsnoksága alatt álló hadtestének parancsot küldött, hogy a völgyből nyomuljon a halmokra, s a jobb szárnyon, Chlum és Nedielitsch között foglaljon állást. Baumgarten erről az oldalról biztonságban érezvén magát, a hadvezértől engedelmet kért, hogy a bal szárnyra mehessen s hogy annak állását s a csata folyamát ott is szemügyre vehesse.

Azonban alig hogy Baumgarten ellovagolt, Benedek nyilván megbánta, hogy eredeti tervében megzavartatta magát s a mint az heves vérméréskéből természetesen folyt, Rammingnak új parancsot küldött, hogy az előnyomulást hagyja abba. Ez a tábornok, minthogy hadteste a völgyben, az osztrák hadállások mögött feküdt, időnként a hegyre lovagolt, hogy onnan a csata folyását szemügyre vegye. A legtöbbet ő is a centrumon folyó ágyúcsatától remélt; neki is az volt a véleménye, hogy a döntés ott fog történni; ezért nagyon kedvére volt, hogy nem kell a jobb szárnyra mennie, hogy hadtestével közügyben marad s hogy a centrum döntő csatájából kap osztályt. Az osztrák tábornokok agyában tehát két gondolat tusakodott: a centrum áttörésének gondolata azzal az aggodalommal, a melyet a jobb szárny gondatlan magaviselete okozott.

A délelőtt folyamán még büszkén bizakodhattak abban, hogy a döntő pillanatban a lipai s a langenhofi magaslatokról előtörnek s a porosz hadosztályokat, a melyeket az ágyúcsata megingatott, a Bistritzbe szorítják. Erre készült Benedek, a midőn délelőtt tizenegy óra tájban a tartaléklovasság egy részét biztos hadállásából, a völgyből, a lipai halomra parancsolta, hogy a mint az ellenséges csatarenden hézagot ütött, abba bedobhassa. Coudenrove hadosztályából a Windischgrätz-dandár, a mely két vértess- és egy ulánusezredből állott, föllovagolt a halom peremére, a hol láthatta az ellenség és tüzelhetett rája. A lovasok a hadvezér előtt az osztrák lovasságot jellemző szemkápráztató fényben lovagoltak el. „Csak a jéghideg szív — beszéli egy szemtanu — nézhette volna végig a vitéz legénységet, a hogy czövek módjára állja meg helyét a messzehordó porosz ágyúk tüzeiben a nélkül, hogy szánalom érzete támadjon szívé-

ben. " De a porosz centrum hadosztályai sem mozdultak a helyükből, pedig őket a völgyben hatalmasabban tizedelte az ágyú, mint az osztrákokat a halmokon. Látni lehetett, hogy a jól irányzott gránátok mint tarolják le a sadowai erdő fáit; s épp úgy látni lehetett azt is, hogy a nyolczfontosak minden szempillantásban lecsapnak az erdő innenső oldalán fölállított gyalogcsapatok közé. Dél tájban Benedek Holstein herczegnek, a másik lovas-hadosztály parancsnokának, parancsot adott, hogy azt a területet, a melyen elő kell nyomulniok, kémlelje ki. Nehány pillanattal utóbb, miután a herczeg megkapta a parancsot, a mely arra vallott, hogy a fővezér a győzelem reményével kecsegteti magát, megérkezett a tudósítás, hogy a jobb szárnyat, még ugyan csak távoli vihar módjára, veszedelem fenyegeti. Mindeddig Benedeket a bal szárny aggasztotta jobban, a hol a poroszok a szászokkal már harcban állottak. Azt hitte, hogy azok a villámok, a melyek a jobb szárnyra készültek lecsapni, a melyeknek viharfellegei már közeledtek, még távol vannak: most a josephstadti várparancsnoktól sürgőnyt kapott, a mely arról értesítette, hogy a porosz trónörökös hadseregének oszlopai a vár alatt vonulnak el, nyilván abból a célból, hogy az osztrák hadsereg jobb szárnyára üssenek.

A josephstadti telegramm.

Érdekes dolog az oknak megállapítása, hogy ez a tudósítás miért jött telegrammban s miért nem hozta a földéritő szolgálatot tevő lovasság.

Az előtt való nap este Thurn és Taxis herczeg, a második könnyű lovas-hadosztály parancsnoka, a ki

a jobb szárny legkülső vonalait fedezte, Benedek ismételt parancsa következtében, egy kisebb csapatot kémszemlére küldött ki.¹ Varga százados harmincz legénnyel tizenegy óra tájban lóra kapott s ellovagolt északi irányban. Salney és Jaromir környékén az Elbe partján huszárai kora reggel ellenséges lovasokra bukkantak; nehányat elfogván közülök, azoktól megtudták, hogy a trónörökös csapataihoz tartoznak s Chlum felé igyekeznek, a honnan, nyilván a Swiepwaldot ostromló osztrák ágyúk dörgését hallották. Minthogy erősebb csapatok vették üzőbe, Varga Josephstadt várába menekült s a fontos hirt onnan sürgönyözte meg Taxisnak; nagyobb biztonság okából azonban a hirrel egy tisztet s egy kadétot is útnak indított a parancsnokhoz. Ez a tudósítás, mint-hogy vivőit elfogták, nem jutott el az osztrák táborba, de nem jutott el a sürgöny sem. A várparancsnok, Vargától figyelmeztetve, látta az erőd gátjairól az ellenséges gyalogság elvonulását s Königgrätzbe, a főhadiszállásra, megsürgönyözte a fontos hirt: hogy az ötödik porosz hadtest Gradlitz felől az osztrák hadsereg jobb szárnya ellen nyomul. Ezt a Königgrätzbe irányított sürgönyt onnan küldöncz vitte Benedek főhadiszállására, a hová déli féltizenkét óra tájban érkezett.

A fővezér, a hol maga nincs jelen személyesen, csak azt láthatja, a mit alantasai megfigyelnek, csak azt tudhatja, a miről azok jelentést tesznek. A főhadiszálláson már addig is föltűnt, hogy még mindig csak a Frigyes Károly herczeg s a Herwarth hadai-

¹ Varga százados, utóbb altábornagy közlését l. *Függelék XXIII. szám.*

val akadt dolguk; Tegetthoff ezredes, a hírszerző hivatal főnöke, tisztjeivel megállapította, hogy a foglyok között nincs egy lélek sem, a ki a trónörökös parancsnoksága alatt álló ezredek valamelyikéhez tartoznék. A Josephstadtból kapott tudósítás fontosságával nyomban tisztában voltak. Baumgarten vezérőrnagy épp akkor tért vissza a csatamező baloldalán tett szemleútjából, s a mint Ramming hadteste előtt ellovagolt, nagyon megdöbbsent, hogy a hadtest nem vonult a jobb szárnyra, a mint ő azt Benedeknek tanácsolta, hanem az utóbb kapott parancs értelmében régi hadállásában maradt. Kedvetlenül sietett a lipai halomra, a hol aztán megtudta, hogy helyesen számított, a trónörökös közeledik s előnyomulása meggátlására ugyancsak szükség volna a Ramming hadtestére.¹

¹ Baumgarten tábornok erről az eseményről szerzőnek a következő tudósítást adta: „A bal szárnyra lovagoltam egy halomig, a honnan a csatateret beláthattam. Visszatérőben, lépésben, éppen nem sietve, ellovagoltam a hatodik hadtest előtt. Akkor láttam, hogy ez a tartalékhadtest, a mely a jobb szárnyra volt rendelve, körben mozog, olyanformán, mint a midőn a csapatok előnyomulnak, aztán ismét előbbi állásaikba térnek vissza. Mert nem értettem a dolgot, azzal a kérdéssel fordultam tehát egy tiszthez, hogy miért nem teljesítik a parancsot s miért nem vonulnak a chlumi halomra? Azt kaptam válaszul, hogy ezt a parancsot visszavonták. Megdöbbsentett a dolog, mert a jobb szárnyért aggódtam; minden vérem úgy az arczomba szökött, hogy ha akkor eret vágnak rajtam, ereimben egy csöpp vért sem találnak. A foglyoktól, a kiket kihallgattunk, tudhattuk, hogy az ellenség a trónörökös megérkezését északról, jobb szárnyunk irányából várja. A lipai halomra siettem, a hol megbizonyosodtam aggodalmam alaposságában. Benedek a zsebébe nyult, ökölbe szorította kezét s kihúzta a josephstadti várparancsnok összegyűrt sürgönyét, a melyben az ötödik

A sürgöny fontosságát azonban teljes értéke szerint becsülni még lehetetlen volt, mert az csak egy porosz hadtestnek, az ötödiknek közeledését jelentette s mégis olyan dologban kellett határozni, a mitől a hadsereg s az állam sorsa függött, a mely elhatározás dicsőséget avagy szégyent hozhatott a hadvezérre.

Benedek előtt két lehetőség állott. Az egyik az volt, hogy tartalékját nyomban a tűzbe küldi, egy vagy két pihent hadtestet, gyalogságot és lovast a horschenowes-i magaslatra a porosz trónörökös elé vet, hogy annak hadtesteit magától távol tartsa. A Swiepwaldban a negyedik és a második hadtest ezalatt az ellenséget megverhette volna. Ilyenformán tett Napoleon a Waterloonál vívott csata első napján, a midőn Wellingtonnal mérközött és Blücher közeledését jelentették. Blücher ellen két lovas-hadosztályt küldött ki kémszemlére, egyúttal a Lobau-hadtestnek azt a parancsot adta, hogy a dyle-i domblánczon foglaljon állást s az ellenséget bármi áron tartsa föl mindaddig, a míg ő Wellingtonnal roham útján leszámol. A kritikusok utóbb Benedeket sokat ócsárolták a miatt, hogy nem járt el hasonló módon, hanem a fenyegető új

porosz hadtest közeledését jelentette. Szemrehányást tettem, hogy a parancsot megmásította, neki azonban az volt a véleménye, hogy a tartalék még előnyomulhat. Azt válaszoltam rá, „hogy ötven zászlóaljat nem olyan könnyű dolog elindítani, mint a sakkfigurákat;” s hozzátettem azt is, hogy „késő már“. „És csakugyan, a tartalék megkésett előtolása a csata elvesztését már nem gátolhatta meg.“ A mint láthatni, ez esemény elbeszélésében nagy szerepet játszanak a későbbi fejlemények. Mindazáltal érdekes, mert a későbbi Baumgarten altábornagy ez előadását, több szemtanúval szemben folyton ismételte

erőt kevésre becsülve, az által meglepette és legyőzte magát.¹

Benedek ugyanis a másik lehetőséget választotta. Csataterve szerint jobb szárnyának azt parancsolta volt, hogy a Chlumtól keletre, kissé hátrább eső halmokon foglaljon állást s tábornokai engedetlenségével okolta meg, hogy a trónörökösnek útját nem vágták, a miért Falkenhayn gróf alezredes által tábornokait meg is dorgálta. Most csatatervét annyiban változtatott, hogy pusztán defenzívára szorítkozott s a jobb szárnynak ezért küldte ismételten azt a parancsot, hogy a Swiepwaldot, a melyet részben már elfoglalt, tüstént hagyja el, vonuljon vissza s a Chlum, Nedielscht és Sendraschitz táján fekvő sánczokban foglaljon állást. A horschenowesi halmokat tehát önként föladta. Tehát bizott abban, hogy két, noha részben már felhasznált hadtest az ellenséget órák hosszáig tudja föltartani. Tartalékját azonban még mindig kimélte, tartogatta arra az esetre, hogy akkor használja, ha az ellenség centrumát áttörhetné. Csak a csata kibonyolódása dönthette el azt, hogy a tartalékra nem lesz-e szükség más helyen? A Benedek alapgondolata olyan volt, hogy ha következetesen viszi keresztül, győzhetett volna. A hiba csak az volt, hogy annyit habozott, olyan soká fontolgatta a tartalék fölhasználását, hogy határozatlansága egy-

¹ Főként az osztrák vezérkar munkája ítél ilyenformán. Azonban meg kell fontolni, hogy az osztrákoknak erre az előnyomulásra lett volna-e még elég idejük? A josephstadti sürgönyt Benedek nem kaphatta meg feltizenkét óra előtt, inkább valamivel később s a horschenowesi dombokat a porosz trónörökös egy óra után mindjárt elfoglalta. A hadtörténeti irodalom erről a körülményről hallgat.

általán nem vallott az olasz háborúk kemény tábornokára.

Több tisztet bizott meg azzal, hogy döntő elhatározását a jobb szárnynak megvigye. Megjegyzésméltó, hogy fogadták a hadvezér szigorú parancsait Thun és Mollináry tábornokok. Ezek abban a hiszemben voltak, hogy a parancs elüti őket attól a győzelemtől, a mely a Swiepwaldban kínálkozik: ezért Thun a parancsot csak tétovázva teljesítette, Mollináry pedig kifogásokat tett ellene s nem engedelmeskedett. Az alkudozásokkal és halogatásokkal sok időt pocskoltak el s részben ezzel zúditották magukra a katasztrófát. Körülbelül egy óra telt el addig, a míg Mollináry hadtestének tudtára adta, hogy a hadvezér visszaparancsolta őket régi hadállásaikba.

Benedek parancsának lagymatag végrehajtása.

A szélső jobb szárnyra, a Thurn és Taxis herczeg parancsnoksága alatt álló lovas-hadosztályhoz Benedek Tegetthoff ezredest küldte azzal a parancscsal, hogy a herczeg álljon kezeügyében a Thun hadtestének s hogy az ellenség előnyomulását gátolja meg. Mollináryhoz és Thunhoz Sacken őrnagy volt a követ, a parancs úgy szólott, hogy a Swiepwaldot ürítsék ki, csapataikat gyűjtsék össze s vonuljanak a nekik kijelölt hadállásokba. Thun grófnak pedig még az a föladat jutott, hogy az Elbénél foglaljon állást, képezzen ott „védőkamót“ s védje meg a hidakhoz vezető utat. A főhadiszálláson azonban akkora volt a türelmetlenség, hogy egy másik tisztet, Falkenhayn alezredest is elküldtek Mollináryhoz ismét azzal a parancscsal, hogy Mollináry ne okoskodjék ismét. Ez a szorgoskodás arról tanus-

kodik, hogy Benedek tisztában volt a fenyegető veszedelem nagyságával.

Sacken őrnagy Chlumtól északra találta Mollináry altábornagyot s a parancsot átadta neki.¹ Ez a tábornok, a kinek katonatalentumát egyébként általánosán elismerték, meg volt győződve arról, hogy Benedek a helyzet megítélésében tévedett. Erős hite volt, hogy okosabb és célravezetőbb dolog volna, kizsákmányolva a Swiepowaldban aratott győzelmet, Frigyes Károly herczeg hadsergét jobb oldaláról derékben kapni. Ebből is megítélhetni, hogy Fransecky milyen kitünően játszta meg a maga szerepét; hadosztálya, mint villámhárító, az osztrák jobb szárnyon álló egész hadtest tűzét fogta föl s az ellenséggel olyan erővel szállott szembe, hogy az észre sem vette, a mikor rés támadt oldalán. Mollináry pedig annyira bízott a maga dolgában, hogy, mielőtt teljesítette volna Benedek parancsát, maga lovagolt hozzá a lipai halomra, hogy rendelkezése ellen kifogásait megtegye. Nyilván arra gondolt, hogy ha most abba-hagyja a dolgot, a mikor Franseckyt annyira meg-

¹ Ebben a pontban, bár a dolog nem is jelentős, ellentmondást találunk Sacken és Falkenhayn tudósításai között. (L. *Függelék* XVII. és XVIII. szám.) Sacken úgy mondja el a dolgot, hogy a parancsot személyesen adta át Mollinárynak; Falkenhayn ezzel szemben azt állítja, hogy Sackennel találkozva, együtt keresték a parancsnokot s mert őt nem találták meg, a parancsot vezérkari főnökének adták át. Minthogy azonban Mollináry is azt állítja (*Oesterreichs Kämpfe*. III. k. 311. l. jegyzet), hogy egy vezérkari őrnagy (tehát Sacken) élőszóval adta át neki a parancsot, úgy kell lenni, hogy gróf Falkenhayn alezredes tévedett. Az tény, hogy ő később érkezhett Sacken-nél s Mollináry akkor már, a mint ugyancsak Falkenhayn gróf értesít róla, a lipai halomra, Benedekhez lovagolt.

szorította, úgy fog látszani, mintha ő szenvedett volna vereséget. A mint Benedekhez ért, tanácsolta és rimánkodott, hogy a második hadtesttel hajthassa végre, a mit megkezdett; Fransecky hadosztálya balszárnya az ellenséges hadseregnek, ha azt összezúzzák, megnyerték a napot. Benedek, a ki a helyzetet egészen más-ként fogta föl, hivatkozott a tudósításokra, a melyek a porosz trónörökös közeledését jelentették s nem fogadta el a Mollináry tanácsát. Mollináry még mindig nem akarta magát megadni s azt hozta föl, hogy a közeledő ellenséget föltarthatja a tartalék; hogy a trónörökös útjába dobhatják az első s a hatodik hadtesteket. Csak a fővezér határozott nemjére adta meg magát s parancsolta meg csapatainak, hogy Chlumtól keletre foglaljanak hadállást.

Meglepőbb ennél, hogy gróf Thun altábornagynak déli tizenkét és egy óra között még mindig sejtelve sem volt arról, hogy a trónörökös hadsergének előcsapatai már hátába szakadtak azoknak az osztrák csapatoknak, a melyek a Swiepwaldban harczoltak: holott ő állott a trónörökös csapataihoz a legközelebb. A midőn Sacken őrnagy Benedek parancsát átadta, sehogy sem akarta megérteni, hogy miért kell a támadásból átmennie a védekezésbe; neki is az volt a hite, hogy a Swiepwaldból a győzelem integet feléjük. Thun gróf azonban nem okoskodhatott sokáig, mert háta mögött megdőrdültek az ágyúk s az ágyúk dörgeése a porosz trónörökös megérkezését jelentette; Sacken, a midőn Thun gróftól távozott, már hallhatta azt a köszönést, a melylyel az új ellenség gyalogságának megérkezését hírül adta. Thun gróf is belátta most, hogy ideje lesz arra is gondolni, hogy a trónörökös az Elbe hidjaitól s a visszavonulástól el ne

vágja. Végre parancsot küldött az erdőben harczoló csapatoknak, hogy forduljanak vissza. A württembergi herczeg, a kinek balsejtelmei voltak, a mint erről a rendelkezésről hallott, tisztjeinek azt mondta: „Meglátják, hogy ezzel is elkéstünk“.

Ilyen módon Benedek parancsát a jobb szárny csak egy órányi végzetes huza-vona után hajtotta végre. Csak déli tizenkét és egy óra között kezdtek a harczban már kimerült csapatok kivonulni a Swiepwaldból, hogy a trónörökös hadsergével szembeszálljanak. Mollináry gondolata merész, de megfontolt volt; arra vall, hogy az ellenség helyzetét helyesen fogta föl; mert ha Frigyes Károly hadsergét össze akarták zúzni, legérzékenyebb pontján, oldalban s nem szemközt, a Bistritz felől, kellett támadni. Igaza volt abban is, hogy a trónörökös hadsergét a tartalék föltartóztathatja. De bármilyen jó is volt ez a terv, az alkudozás, a halogatás hiba volt; végzetesebb hiba annál, ha egy alapjában véve hibás tervet hajtottak volna végre.

Egész sor esemény sajátos összetalálkozása volt annak az oka, hogy az osztrák hadvezérek Vilmos királynál és Moltkenál körülbelül két órával korábban tudták meg, hogy a trónörökös is beleszólt már a csatába. Ezek még nehéz, szorongató gondok közt voltak, hogy megtarthatják-e helyüket a Bistritznél, a mikor Benedek tudta már, hogy nekitöbbé nem csupán az ellenséges hadak egy részével van leszámolni valója. Karja, a melyet az ellenséges centrum összezúzására már fölemelt, egyszerre megbénult; merész lépésnek látta, hogy tartalékját most vesse Frigyes Károly herczeg csapataira. Csak ha a

porosz trónörökös még egy ideig távol marad a csatamezőtől, akkor lehetett volna Sadowa ellen a döntő támadást megkoczkáztatni.

A porosz trónörökös hadsergének előnyomulása.

De miért ne jött volna a porosz trónörökös? Hogy elszánt csata folyik, azt a földetrázó ágyúdörgés mértföldre hirdette és sietségre sarkalhatta az útban levő porosz csapatokat. A trónörökösnek tudni kellett és tudta is, hogy Frigyes Károly vezetése alatt csak mintegy százhuszonnégyezer főnyi porosz mérkőzik az egész osztrák haderővel s hogy minden elveszett, ha ő kilenczvenhétezer emberből álló hadsergének egy részét legalább nem vezetheti a tűzbe. A hadvezér, vezérkara, tisztjei, csapatai egyenként és összesen egész erejüket megfeszítették, hogy kellő időben érkezzenek meg arra a helyre, a hol a koczkának el kellett dőlni.

Kötelességüket a trónörökös és hadserge a legpontosabban teljesítették. Mint a háború folyamán annyiszor történt, most ismét meglátszott a támadók ama megbecsülhetetlen előnye, hogy csapataik szabadon mozoghattak s támadhattak ott, a hol a legalkalmasabbnak találták. Annak, a ki az ilyen támadás ellen védekezik, fürkésznie, kutatnia kell, hogy mit akar az ellenség s gyakran tévedhet, nem ott háritván el a csapást, a hol rája mérik. A trónörökös és Blumenthal lelki szemeikkel, ha csak nagy vonalaiban is, látták a csata teljes képét; tudták, hogy Frigyes Károly herczeg az osztrák özön közepén áll; tudták, hogy nekik a lehető leggyorsabban, észrevétlenül kell az ellenséget derékon kapni.

A gárda-hadtest előcsapatait Alvensleben tábornok

vezette, a ki reggeli félkilencz óra tájban vette Franseckytől az első üzenetet, hogy segítségére siessen s nyomban elhatározta, hogy nem várja be a hadsereg előnyomulását. A trónörökösnek azonban tudtul adta, hogy a katonakötelesség mit parancsol neki.¹ Aztán sietve egy tisztet küldött Fransecky tábornokhoz azzal az üzenettel, hogy féltizenkét óra tájban háta mögött, mint tartalék, meg fog jelenni. A trónörökös nem akart kevésbbé elszántnak látszani előcsapatai parancsnokánál. Miután Königinhofnál a gárdát maga előtt elvonultatta, csapatait elhagyva, kíséretével előcsapataihoz sietett, ahol legégetőbb szükség volt reá, s azokat sietésre nógatta. A szakadó eső teljesen eláztatta az utakat, a tüzéség a magas gabonában, a mely a kerekek köré csavarodott, csak lassan, nagy vesződéssel tudott előhaladni és sokszor útját állotta a gyalogságnak, a mely rohanni szeretett volna s átkozódott az akadály miatt. Helyenként, hogy időt nyerjenek, torony irányában, tüskén-bokron át törtek előre.

A mint a trónörökös déli egynegyed tizenkét óra táján a három első osztálylyal a chotieboreki magaslatra érkezett, délnyugati irányban megpillantotta a dühöngő csata körvonalait. Arról a helyről meglehetősen tisztán és biztosan elláthatni a Bistritzig, addig a helyig, a hol a porosz zászlóaljok még mindig sikertelenül harczoltak az osztrákokkal. Természetes, hogy a harczoló gyalogságot nem láthatta, de a szakadatlanul villámló ágyúk megjelölték az irányt, a hol a tüzéség állott s így meghatározhatta a helyet, a hol állottak azok a tüzet okádó szörnyek, a melyek dörgéseikkel hívták őt. Az égő épületek füstje az

¹ *Bremen: Fransecky.* 360. l.

esős idő miatt alant, a földön kavargott, a lángok csak időnként csaptak a magasba, megjelölve azt a helyet, a hol a csata megfeneklett és a hol a legirtózatosabban pusztított. Mert a csata delelőjén, délután három óra körül a porosz király főhadiszállásáról tizenkét égő falut számláltak meg. Látták, hogy a Swiepwaldban a porosz rajvonalakat viasszaszorítják. Sietnie kellett. Blumenthal a trónörököshöz fordult s azt mondta, hogy ez a döntő csata.

A míg a trónörökös és vezérkara a jobb oldalon, délnyugati irányban ezeket a megfigyeléseket tette, előttük, déli irányban alig volt valami mozgolódás. Abban az irányban húzódtak el a horschenowesi és maslowiedi, már többször említett magaslatok s úgy gyanították, hogy az osztrák jobb szárny azokon táborozik. Úgy képzelték, hogy ez a szárny eddig alig lévén tűzben, kemény dolgot fog nekik adni. A borús napon csak lassan tünedezett elő a hegyláncz s annak egyik sarkában Chlum falu, mint valami hatalmas, keresztben fekvő sáncz. Osztrák gyalogság nem volt látható; de ott állottak az ütegek s azok nyugati irányban, tehát a porosz centrumra tüzeltek.

A chotieboreki halmon adták ki a parancsot a támadásra. A trónörökös kíséretében szemet szűrt, hogy a szemük előtt folyó ütközet mennyire hasonlít a waterlooi csatához. Blücher Gneisenauval a Szent-Lambert-kápolnánál állott, onnan tekintette át a távolfekvő csatamezőt, a melyen Wellington ellenállott a francziáknak; ott adta ki a parancsot a poroszoknak, hogy vessék magukat Napoleon már kimerült csapataira. Blücher azonban csak estefelé érkezett a csataterre; előcsapatai délután félöt óra tájban, sergének zöme pedig csak alkonyat tájban érkeztek meg a

csatamezőre 1815 június 18-án, egy hosszú és forró nyári napon; míg a trónörökös az emlékezetes csata döntő kockáját már délben a kezébe kapta.

Az erőltetett előnyomulásban azonban csak hadsergének három első osztálya érkezett meg, nevezetesen: a hatodik hadtest (tizenegyedik és tizenkettedik osztály) Mutius tábornok s az első gárdahadosztály Hiller-Gärtringen tábornok vezetése alatt. Hadsergének többi csapatai még úton voltak hosszú hadoszlopokban.¹ A három első osztálynak Horschenowes fenyegető magaslatait tűzte ki célul. A hegytetőn ágyúkat vettek észre s a legmagasabb csúcson egy hatalmas fát. Csak később, a mikor a porosz csapatok már fölvergődtek a hegyre, látták meg, hogy a csúcson két pompás hársfa áll s árnyékában egy kereszt. Ez a hely volt a gárda iránya és célpontja, a hol támadnia kellett. A tizenegyedik és tizenkettedik osztályok ez alatt a Trotina mentén nagy sietséggel az Elbe hídjai felé tartottak, hogy elzárják az osztrákok elől a visszavonulás útját. „A mint a Zizelowes táján elterülő fön-

¹ A poroszok tulajdonképen homlokban három, a tartalékban egy hadtesttel (a Steinmetz hadtestével) nyomultak elő: jobbról, nyugati irányban Bonin alatt az első hadtest, középen a gárda, balról, mint legszélső szárny, Mutius alatt a hatodik hadtest. Az első hadtest azonban még több órányi távolságra maradt el s csak délután négy órakor érkezett a csatamezőre. Parancsnoka, Bonin, későn indult meg s ezze csaknem ismét vereséget okozott, mint Trautenaunál. A második gárdaosztály nyomában volt ugyan az elsőnek, de a megérkezéskor mégis csak az első gárdaosztálylyal s a hatodik hadtesttel rendelkezettek. A tartalékhadtest (Steinmetz parancsnoksága alatt) azt a parancsot kapta, hogy Chotieboreknél mint a főserég tartaléka, foglaljon állást. Steinmetz ezért nem is vett részt a csatában.

síkra értem, — írja a trónörökös naplójában — egész föladatomat abban láttam, hogy rácsapjak az ellenség jobb szárnyára s azt összezuízzam. Az egyes csapatoknak ezt kiáltottam oda, a mint előttem elhaladtak, aszáraz, durva válaszból megtudtam, hogy megértettek.¹

Ezután a porosz zászlóaljak leszállottak a halom szeliden eső lankáján, hogy félóra alatt átkeljenek azon a mély völgyön, a melyet a horschenowesi hársas magaslat dominált. Az előnyomulást gránáttűz hátráltatta; az ágyúk, a melyek addig nyugat felé, a Swiepwaldra tüzeltek, most az új ellenség ellen fordultak. Tizenegy óra negyven perczkor tették a trónörökös hadsergére az első lövést. A parancsnokok abban a hiszemben voltak, hogy a szuronyok bármely pillanatban fölcillanhatnak hosszú csatasorokban, hogy az osztrák gyalogság nagy tömegben fog kibontakozni s iparkodni fog, hogy őket visszatartsa, hogy az előretörő hadoszlopokat a meredekről visszalökje ... Ott azonban nem állott ellenség. A pompás hely majdnem üres volt, az erősségnek nem volt őrsége: Thermopyle volt az a háromezáz spártai nélkül.

Thun gróf altábornagy különben, a mint már

¹ Hohenlohe-Ingelfingen herczeg írja a *Preussische Jahrbücher* (1889. évi IV. kötetében), hogy a trónörökös a chotie-boreki tetőn így szólott hozzá: „Frigyes Károlyt szorongatják, segitenünk kell rajta. Két módon segíthetjük meg. Ha hozzámennénk, hogy támogassuk őt, megkésünk a segítséggel. Ezért inkább a másik módot választottam: itt egyenesen támadunk. Látja ön amott Horschenowes csúcsán azt a facsoportot? Ott fekszik az ellenség jobb szárnya. Attól balra támadunk. A kutyának a farkára hágunk“. V. ö. Frankenberg Fred gróf eleven elbeszélésével a *Kriegstagebücher* 49. lapján.

említettük, délelőtt helyesen ítélte meg ama halom fontosságát, a melyen a hársak állottak; csapatait ott előre tolta és ágyúkat is vontatott oda. Utóbb azonban a centrum messzi elhallszó tüzelése elcsalta onnan, ezredeinek nagy részét balra vezette, arra a helyre, a hol minden dicséreten fölül álló bátorsággal harczoltak Fransecky derék magdeburgi és altmarki legényeivel s a vérrel áztatott erdőt lépésről-lépésre foglalták vissza a porostól. Szirénmódra csalta el balra az ágyúdörgés először a negyedik hadtestet, aztán Thun hadtestének harmadfél dandárát. Thun gróf és vezérkara süket volt, vagy kevésre becsülte azokat a tudósításokat, a melyek azt jelentették, hogy északról ellenséges csapatok közelednek. Igazságtalanság volna, ha az osztrák lovasságnak azt a szemrehányást tennék, hogy hanyagul végezte a földérintő szolgálatot. Thun hadtestétől jobbra táborozott Thurn és Taxis herczeg négy ezredből álló könnyű lovasosztálya. Soraiból Lederer őrnagyot küldték ki, hogy északi irányban a környéket átkutassa s az már reggel háromnegyed kilencz és féltíz óra között jelentette, hogy elől lovassággal, ellenséges hadsereg közeledik. Erre a jelentésre Thurn és Taxis herczeg elő akart nyomulni, hogy az ellenséget föltartóztassa. A helyett azonban, hogy hallgatott volna első ösztönére, Benedekhez küldött, hogy az előnyomulásra engedélyt adjon. Úgy látszik, hogy ezt a jelentést a főhadiszállás a josephstadti telegrammal egy időben kapta. Benedek, a kit nagyon bosszantott, hogy a jobb szárnyon defenzív csatatervét egyre keresztülhúzták, szigorúan megtiltotta a herczegnek, hogy a maga szakállára viseljen háborút; az volt az elhatározása, a mint tudjuk, hogy bevárja a poroszok

támadását és szerencsétlenségére ebben az értelemben rendelkezett a lovassággal is.¹ Rejtélyes a dologban csak az, hogy Thun grófnak sejtelve sem volt a poroszok közeledéséről. Hadtestében volt a hatodik ulánus-ezred s az akkor érvényes hadi-utasítások értelmében mindenik hadtest köteles volt maga előtt a vidéket egy mértföldnyi területben felderíteni. A mi Thun gróf romlását okozta, az nem ritkán történik meg oly hadsereggel, a mely arcvonalban csatába bonyolódik. A puskaporfüst, a harczizaj, az ágyúdörgés hipnotizálják a vezéreket; nem törődnek az oldalak fedezésével; jobbra-balra tőlük történhetik akármi s mikor fedezetlen oldalukon az ellenség rajtuk üt, megriadnak és az ellenség első rohamára kész a vereség. Ezt a megbocsáthatatlan hibát követték el az osztrák jobb szárnyon álló tábornokok.

A porosz csapatok nagyon megkönnyültek s ujongtak az örömtől, a midőn Hiller tábornok vezetése alatt a domináló hársas magaslatot szinte ellenállás nélkül elfoglalták. Arra számítottak, hogy a kaput, a mely az osztrák hadálláshoz vezet, csak erejük végső megfeszítésével zúzhatják be s azt tárva-nyitva kapták. Az osztrák jobb szárnyat alkotó ötvenkilencz zászlóaljból lassanként negyvenhatot vezettek a Swiepowaldba s éppen akkor a Thom-

¹ Ezeket az eseményeket báró Wattmann L. ezredes *Bemerkungen über Kavallerie und deren Führung* című könyve (Bécs, 1900. I. füzet, 53. l.), valamint egy névtelenül megjelent, de teljesen megbízható *Emerich Prinz Thurn und Taxis* című munka (Bécs, 1901. 93. l.) mindenben tisztázta. Az összes tanuvalloások elemzését megtalálja az olvasó a *Függelék XXV. sz.* alatt: *Az osztrák jobb szárny a königgrätzi csatában* czimen.

dandárból még három zászlóaljat rendeltek oda a csata eldöntésére. Ezek mind arczczal nyugat felé állottak s a Bistritz és a Trotina közötti széles kaput, a melyen a trónörökös előre tört, a második hadtestnek csak tiz zászlóalja védte; a horschenowesi halmon magán azonban nem állott egyetlen zászlóalj sem; öt zászlóalj pedig még csak a Trotinára néző lejtőn állott, nem a merről a gárda támadott. Ezeket a tizenegyedik és tizenkettedik porosz hadosztály túlereje könnyen szétmorzsolhatott s azt a néhány századot is, a mely Horschenowes faluban táborozott, könnyen szét lehetett verni. Az osztrák ütegek ugyan igen sikeresen operáltak az előnyomuló ellenség ellen, s a mint később maga bizonyítá, majdnem minden lövésük talált. De az ágyú gyalogsági fedezet nélkül megbízhatatlan fegyver; a gárda rajvonalai elől egy óra tájban eltisztultak a halomról s helyükbe felrobogtak a porosz ágyúk. A mint a poroszok a tetőre értek, látták, hogy egy hadoszlop a Swiepowaldból feléjük tart, hogy az osztrák hadserget oldalában fedezze. A meddig a szem déli és délnyugoti irányban elláthatott, ez volt az egyetlen zárt hadoszlop. Azokból a csapatokból állott ez a hadoszlop, a melyek, a mint előbb már említettük, Benedek parancsára elhagyták az erdőt, hogy Chlum-Nedielitschnél foglaljanak állást. A porosz lovasság rajtuk ütött, de az osztrákok keményen tartották magukat; elég volt egy sortűz, hogy a dragonyosok visszaforduljanak; parancsnokuk, Heinichen alezredes, holtan maradt a csatamezőn. Az első roham nem sikerült. A poroszok kénytelenek voltak szabályosan kifejlődni, hogy az osztrák jobb szárnyat, a mely, Benedek parancsa szerint,

valamivel hátrább, harcra készen állott, áttörhessék.

A horschenowesi halom elfoglalásával a trónörökös és vezérkara azt hitték, a mint Verdy tanusítja, hogy megnyerték a játszmát, s hogy az osztrákok vissza fognak vonulni az Elbe mögé. Azonban nemsokára kiderült, hogy az osztrákok szándéka más, hogy megszállják eredeti defenzív állásukat, a chlum-nedielitschi vonalat s ott megálljanak.

Mollináry hadtestének csapatai épp akkor vonultak oda. Benedek azon törvén magát, hogy parancsait végre-valahára teljesítsék, kevéssel egy óra után egész vezérkarával elhagyta a lipai halmot s utánuk nézett. A centrumon kitünően állott a dolog; a poroszokat a fáradhatatlanul dolgozó osztrák ágyúk a legsanyarúbb próbának tették ki. Benedek is, a míg Nedielitschig lovagolt, meggyőződött róla, hogy csapatai elfoglalták a nekik kijelölt állást. Chlumban parancsot adott, hogy fákat döntsenek le s azzal a már megkezdett torlaszt tovább építsék.¹ Arról a helyről, a terep természete miatt, nem láthatott el Horschenowesig, a honnan a poroszok hadsergének jobb szárnyát épp megtámadni készültek, de az ágyúdörgés elhallatszott onnan. Benedek fontolgatva azt, hogy centruma milyen keményen tartja magát, abban a véleményben volt, hogy jobb szárnya állását az ágyúk védelme alatt az ellenséges támadás ellen jó ideig megtart-

¹ V. ö. a *Times* levelezőjének tudósítását Benedek kilovaglásáról, továbbá a *Der Nebel von Chlum* című füzetet az 56. lapon. Ez a füzet, a melyet Schuppanzigh Imre osztrák őrnagy írt, hemzseg a gyűlölködő és igazságtalan ítélettől s csak ott használható, a hol a szerző, a ki a negyedik hadtesthez tartozott, arról tudósít, a mit saját szemeivel látott.

hatja. Nem volt lehetetlen megállni s ha határozottan tudja azt, a mi ma ismeretes dolog, hogy még csak három porosz hadosztály (körülbelül negyvenezer ember) áll támadásra készen, a két hadtestét, a mely valamivel erősebb volt a porosz hadierőnél, elégségesnek tartotta volna a védelemre.

Az első porosz hadsereg szorongatott helyzete.

A porosz centrum, a melyet az ellenség borzalmas ágyútüze a sadowai erdő szélén megállított, szorongatott helyzetbe került. Időnként lehetetlennek és elviselhetetlennek látszott, hogy a derék katonák, a kiknek néma megadással kellett tűrni, hogy a hegyekről pusztulás árad rájuk, megmaradhassanak az ágyúk lőtávolában. Ámbár valami kevéssel délelőtt a trónörököstől azt a tudósítást vették, hogy hadserge megkezdte az előnyomulást s Moltke ennek következtében a jobb szárny ellen erősebb támadást rendelt el: két óra hosszáan át haszontalanul várták, hogy a trónörökös a csatába elegyedjék s hogy közelednék, arról sem kaptak tudósítást. A király környezetében hangok támadtak, a melyek azt a vélekedést fejezték ki, hogy a Bistritz partját mulhatatlanul föl kell adni s hátrább, a halmokon kell állást foglalni. Bármilyen jól tartották magukat a csapatok, időnként fölülkerekedett az az érzés, hogy veszett ügghöz ragaszkodnak. Schulz Frigyes, a csataképfestő, a porosz táborban tartózkodott, ő beszélt egyebek között később a következőket: „A meddig szemem elláthatott, minden mindjobban arról győzött meg, hogy az első hadsereg a csatát elveszítette. Megvallhatom, olyan érzésem volt azokban az

órákban, a minő akkor lepett meg, mikor kedvesem halálos ágyánál álltam s tőle örökre búcsút vettem...“ A király időnként elhagyta a dubi halmot, a Bistritz és a Swiepwald felé lovagolt, hol szétszórt csapatokra bukkant, a melyek az erdőben folyó iszonyatos dulakodásból menekültek. A király haragosan mordult a csapatroncsokra s a tiszteknek, miután kifejezte elégedetlenségét, megparancsolta, hogy embereiket nyomban visszavezessék a csatába. Ebben a nyomott hangulatban a főhadiszálláson minden szem a vezérkari főnök felé fordult. Moltke biztosan számított arra, hogy a trónörökös déltájban a csatába elegyedik, s bár nem tudta megérteni, hogy miért nem kap tőle semmi tudósítást, nyugalmát mégis megőrizte.¹ Bismarck úgy érezte, hogy borotvaélen áll a maga s hazája sorsa. Később beszélte, hogy Moltkenak nem volt szivara, s a mikor ezt észrevette, odaadta neki a tárczáját, a melyben még volt két szivar s nagyon jó jelnek vette, hogy Moltke alaposan megvizsgálván a két szivart, hidegvérrel a jobbikra gyújtott rá. Délelőtt a király kérdést intézett Moltkehoz, hogy mit tart a csata addigi folyamáról s Moltke nyugodtan felelt: „Főlséged ma nemcsak a csatát, hanem a hadjáratot nyeri meg.“ Most, mintha minden arra vallott volna, hogy Moltke igen merész jóslást kockáztatott meg.

¹ Nagyon szembeszökő, hogy Frigyes Károly herceg s a trónörökös serge között olyan gyöngén gondoskodtak a parancsőrtiszti szolgálatról. A király és Frigyes Károly herceg főhadiszállásán több volt kétszáz lovastisztnél; ezeket a tiszteket használhatták volna erre a célra. Ha a hiányos összeköttetés miatt a csata balul üt ki, akkor a porosz vezérkart bizonyára megrótták volna ezért a mulasztásért.

A felől lehetetlenség lett volna illúziókban ringatózni, hogy az első harczvonalak három osztálya, valamint a tőlük oldalvást harczoló Fransecky-osztály lassanként kimerül. A porosz centrum hosszan elterülő harczvonalai állományuknak csak négy százalékát vesztették ugyan el s a jó csapat, a mikor maga tűzcsatát vív, az ilyen veszteséget nem szokta nagyon megsynyleni. De a katonáknak tétlenül egy helyben kellett állniok, a gránátok időnként soraikba csapódtak le és gyilkoltak. Sok halálsápadt arcot lehetett látni a sorokban, bár a vezérkari tisztek gyakran középük lovagoltak, hogy tréfáikkal vidámságot keltsenek. A pommeránoknál s altmarkiaknál csapat jobban már nem tarthatta magát és mégsem lehetett volna kezeskedni azért, hogy a fáradt, éjjeli két órától menetelő csapatok, a melyek hajnalban csak fekete kávéit ittak, meg nem inognak s meg tudnak állani, ha a magaslatról az ellenség tömege zúdul rájuk.

A csapatok visszavonására azonban mégsem került sor, legfőlebb a tartalékot kellett előtolni az első sorokba. De minthogy a királynak még csak egy hadtest állott rendelkezésére, jól meg kellett fontolni, már fölhasználhatja-e? Időközben aztán parancsot kapott ez a hadtest is, a brandenburgi csapat, hogy tüstént keljen át a Bistritzen. A király a sadowai hidnál állott, a zászlóaljok büszkén és vidáman lépkedtek el előtte. Frigyes Károly herczeg nem hitte, hogy ezekkel a friss csapatokkal is csak húzza-halogassa a harczot, s az volt a terve, hogy rohamra vezeti őket. A brandenburgiakhoz ugratott tehát, a kiknek a békében parancsnokuk volt s a kiknek élén harczolt már a schleswig-holsteini háborúban s bajtársainak nevezte őket, a kikre biztosan számít.

Ennek a csapatnak, ha rohamra vezetik, a köztük s az osztrák ütegek között fekvő kétezeröttszáz lépésnyi utat kellett megtenni s a halmon táborozó ellenséges gyalogságon keresztülgázolni. De nem kívánták, hogy bátorságuknak ilyen próbáját állják. Moltke, a mint a mozgolódást észrevette, minthogy igen alapos okokból szükségtelennek tartotta, hogy azok a csapatok haszontalan támadásban elvérezzenek, egyik tisztje, Wartensleben őrnagy által izent a herczegnek, hogy a támadást hagyja abba s csa-csapatait állítsa meg. Így aztán a tartalékot is csak a tűzben álló első sorok erősítésére fordították. Moltke beleszólása a dologba a legmélyebb belátásról tanuskodik. Abban a tervében, hogy az ellenség központi hadállását nem előlről szakítja át, a mi lehetlen vállalkozás volt volna, hanem a két szárny támadásával szorítja agyon, semmi körülmény által sem zavartatta meg magát. Egy-néhány porosz csapat, a melynek élén vakmerő tiszt állott, előbb is, utóbb is rohamot kísérelt meg a maga szakállára. Kivált a Groeben és Maistrelli parancsnoksága alatt álló osztrák ütegek, a melyek Lipa falu bejáratáig nyomultak elő s onnan szórták a halált s a pusztulást, ingerelték a poroszokat támadásra. Egyizben egy porosz csapatnak sikerült pár száz lépésnyire férkőzni az ágyúkhöz. A hátultöltő puska Maistrelli alezredes ütegeinek legénysége közé tüzelt; az osztrákok azonban nem tágitottak, hanem ágyúikat kartácsgolyóval töltve meg, a poroszokat megtizedelték és visszavonulásra kényszerítették. Ezeknek a rohamoknak mégis megvolt az a hasznuk, hogy az osztrák főhadiszállás egész figyelmét ismét a centrumra terelve, az ügyet sem vetett arra az

oldalra, a honnan a porosz trónörökös támadott. Időközben lent mégis megingottak a harcsvonalak. A Fransecky osztályához csatlakozó második hadtestet Schmidt tábornok vezette, a ki távolról sem dicsekedhetett a király és Moltke hidegvérűségével. Több üteget, a melyek már átkeltek a Bistritzen, visszavont a folyó mögé s ugyancsak az ő engedelmeiből öt zászlóalj, a mely leginkább ki volt téve az ellenség gránát-záporának, fölkerekedett, hogy a folyón túl, valamely fődött helyen foglaljon új hadállást. Ez a visszavonulás az ingadozás jele volt s a bizalmatlanság nem csupán a legénység soraiban harapózott el.¹

... Egyszerre aztán kiderültek az arcok a király környezetében. „A míg a csata a középén lassan tovább folyt, írta Moltke másnap a feleségének, aggodalmasan várakoztunk, hogy a szárnyseregek megjelenjenek. Egyszerre csak megvillantak az ágyúk a magasan fekvő Chlum falu tájékán, olyan távolságból, a miből megtudhattuk, hogy nem ránk lőnek s hogy baloldalunkon a trónörökös megérkezett.“ Végre délutáni félkettő után Voigts-Rhetz tábornok visszaérkezett kémszemle-útjából s meghozta az örvendetes hírt, hogy a trónörökös déli tizenkét óra táján az osztrák hadserget oldalba kapta s azóta hatalmasan szorongatja.

¹ Ezt az eseményt tiszteletreméltó őszinteséggel először *Lettow* derítette föl munkája második kötetében a 498. lapon

Benedek végső reményei a győzelemről.

Benedek és vezérkara észrevette, a midőn a centrumon a győzelem feléjük fordult. Büszke remények duzzasztották kebelét, szemeit elkápráztatta a küszöbön álló diadal s egy ideig alig aggódott a miatt, hogy harcSORAI a jobb szárnyon meghátráltak. Olyan volt a természete, hogy átadta magát a pillanatnyi benyomásoknak. Az egyik pillanatban zavarta és feszélyezte, hogy a trónörökös olyan közel férközhetett hozzá, a másik pillanatban eltűntek aggodalmai s keblét büszkén dagasztotta az a szándék, hogy tartalékjával Frigyes Károly seregére ront s azt szétmorzsolja. Volt egy pillanat, a mikor környezete azt hihette, hogy megvalósítja a szándékát; mert hirtelen megfordult nyergében s azt mondta: „Senki se nyuljon egyetlen ágyúhoz sem; nemsokára mindre szükségem lesz“. A döntő szó azonban sehogysem akart az ajkára tolni.

Azzal a nyomasztó érzéssel indult a csatába, hogy Ausztria ügye elveszett; csupán annyira vállalkozott, hogy egy utolsó, elszánt kísérlettel megmenteni próbálja; s ez a tudat nyomta akkor is, a mikor a hadiszerencse még egyszer rámosolygott. Ezért volt annyira habozó; három óra mult el, a mióta megkapta a josephstadti telegrammot s azóta úgy beszélt és úgy cselekedett, mint a ki nem bírja magát valamire elhatározni; minden előre tett lépést aggodalmasan megfontolt s a mint előre lépett, már meg is bánta és szeretett volna visszafordulni. Talán innen magyarázható, hogy tartalékját sem nem tolta előre, sem a jobb szárnyon nem küldte a tűzbe; mintha arra számított volna, hogy arra a visszavonulás fedezésekor lesz a legnagyobb szükség.

Környezetében voltak többen, a kik ezt a tétlenséget magukban elítélték. A centrumon álló mindkét hadtest tisztjei égtek a harci vágytól; kivált Ernő főherczeg és Gablenz, a kik már öt óra óta állottak mozdulatlanul a lipai és langenhofi halmokon.¹ A mint Ernő főherczeg vezérkari főnöke, Catty ezredes, észrevette, hogy az ellenséges centrumon olyanforma mozgolódás támadt, mintha visszavonulni akarnának, hurráh-t kiáltott s parancsnokát arra sarkalta, hogy Benedektől engedélyt kérjen a rohamra. Benedek azonban nem engedte meg a rohamot s az ezredek tovább is mozdulatlanul helyükön maradtak.

Másrészt, úgy látszik, hogy a jobb szárny szorogatott állapotáról abban az időtájban érkezett a főhadiszállásra leverő tudósítás;² aztán jobbról gránátok kezdtek sivitani Benedek feje körül, a mi azt jelentette, hogy a porosz trónörökös közeledik. Ez a körülmény arra az elhatározásra bírta, a mi egyébként már délelőtt is szándékában volt, hogy Rammingot a jobb szárny támogatására küldi. Tehát ismét a defenziva gondolata kísértett. Sacken őrnagyot küldte Ramminghoz. Ramming megütkezésével, fejét csóválva fogadta

¹ Délután félhárom órakor Gablenz a következő levélkét írta Benedeknek: „Az ütegeket már ismételt ízben, sürgősen arra utasították, hogy lassan s csak az ellenséges ütegekre, meg a tömegesebb csapatokra tüzeljenek; ez meg is történt; de az ellenség lövésére felelni kell. Veszteségem a gyalogságban a viadal tartamához képest csekély; az ellenség lövegei több száz lépésre mögöttünk, a tartalék közé csapnak le. Az ütegek egy részének nagy a vesztesége. Ha löszert gyorsan kaphatok, úgy tűzérségemnek semmi más segítségre nincs szüksége. 1866. július 3-án, délutáni félhárom órakor. Gablenz altábornagy“. (*Bécsi hadi levéltár.*)

² V. ö. *Oesterreichs Kämpfe*. III. 321. l.

a parancsot; mert ő, a mint már említettük, arról volt meggyőződve, hogy csak az offenzíva sikeres; és jobb szerette volna, hogy a porosz centrum átszakításával bízzák meg. Sackennek azt a választ adta, hogy hadtestét lassan megindítja az elrendelt irányban, mert a parancsnak engedelmeskedni akar; kérte azonban az őrnagyot, hogy a hadvezérnek mondja el az ő véleményét s próbálja meg rábírni, hogy a szerint cselekedjék. A mint Sacken a rábízott dolgot teljesítette, Benedek és tanácsadói még egyszer megfontolták a dolgot. Ismét Baumgarten volt az, a ki tiltakozott ellene, hogy a centrum megrohanását megkockáztassák; arra csak később kerülhet a sor, talán este, talán csak másnap reggel.¹ Annyira nem volt tisztában Benedek a maga dolgával, elhatározásai annyira nem voltak szilárdak és világosak, hogy tábornokai huza-vonái között nem tudta, merre igazodjék. Mollinárynak nem engedte meg, hogy Ramming hadtestét felszólítsa a porosz trónörökös föltartóztatására; azután mégis az a gondolata támadt, hogy oldalról magát ezen a módon biztosítja; majd Ramming ellenkezése ismét arra bírta, hogy ezt az ütköztetését ne játssa ki. Rammingnak tehát megengedte, hogy előbbi állásában megmaradjon.

Benedeknek sokszor tették utóbb azt a súlyos szemrehányást, hogy negyvenhétezer gyalogból és tizenegyezernégyszáz lovasból álló tartalékjának felhasználását, nem bírva elhatározni, hogy mire fordítsa, addig halogatta, a míg merőben megkésett a dologgal.

¹ V. ö. Sacken őrnagy tudósítását *Függelék* XVIII. szám. Más szemtanuk is arról tudósítanak, hogy Baumgarten tábornok sokat töprengett a két napig tartó csata lehetőségén.

Ez a jelentős hadierő akkor lépett a cselekvés terére, a mikor a vereség már teljes volt. Hadvezér hírének bármi tettel nem árthatott volna annyit, mint ezzel a határozatlanságával.

Az az elégtelenség, a mely a hadseregben határozatlansága miatt támadt, a centrum egyik csapatjánál hirtelen kitörésre került. A negyvenkilenczedik számú, Hess gyalogezred, a mely Ernő főherczeg hadtestéhez tartozott s a mely a Holawalddal átellenben állott, elfáradt a hosszas várakozásban. Binder ezredes tehát délután félkét óra tájban a maga felelősségére rohamot rendelt el. Jellemző ebben a hadjáratban, hogy minden csatánapon egy vagy több osztrák osztály valamely egész haszontalan vakmerőséget kockáztatott meg. Az ellenséges ágyúk tüzet adtak az előnyomuló csapatra, az rohant előre tovább és elvergődött a Holawald széléig. Ott porosz csapatok fogadták, más csapatok oldalról törtek rájuk; rövid tusa fejlett ki, a melyből rútul megtáپászva ismét az ágyúk mögé volt kénytelen visszatérni.

Ez az epizód nem változtatott semmit a csata folyásán, annyit azonban bizonyít, hogy ha az osztrákok rohamra szánják el magukat, szívós ellenállásra találhatnak. A poroszokat a Holawaldból kivenni s átűzni a Bistritzen aránylag nem lett volna nehéz dolog; az élet-halálharcz azonban ama halmok birtokáért támadt volna, a melyeken nyolczvan ágyúval a porosz tartalék-tüzérség állott, készen arra, hogy úgy fogadja az osztrákokat, a mint azok fogadták a lipai és chlumi halmokról az előnyomuló poroszokat.

Mindezt meg kellett fontolni. Benedek, a mint ezeket a dolgokat latolgatta, mintha a magával vivott tusakodásból riadna föl s mintha a meghányt dol-

gokból a zárgondolatot hangosan akarná levonni, hirtelen a háta mögött táborozó tartalékra mutatva, a nélkül, hogy valakihez intézné szavait, az ő szokott lármás módján azt kérdezte: „No, most rajtaüssünk-e?” A kérdésre nem felelt senki; senkinek sem volt bátorsága, hogy a súlyos felelősségben a hadvezérrel osztozkodják. Az óvatosabbak azon töprengtek, hogy a jobb szárnyról érkezett Hiób-hírek után az ilyen vállalkozás nem volna-e vakmerőség?¹

Ez volt a legnagyobb siker, a melyet Benedek azon a napon megért; akkor lobbant föl utoljára katonabátorsága: a balsejtelmek napjai után a győzelem utolsó reménysugára. Nyomban ezután a bal szárnyról megérkezett az a váratlan és leverő tudósítás, a melyben a szász trónörökös, a ki a bal szárnyat vezette, azt jelentette, hogy meghátrálni kénytelen; és még váratlanabbul, nyomban rázúdult a romlás a jobb szárnyra, olyan hirtelen, hogy nem is tudósíthatták róla Benedeket s ő csak arra ébredt, hogy maga a centrum is a romlásba sodródott.

¹ Az osztrák főhadiszálláson tartózkodó bajor katonai meghatalmazott, Malaisé tábornok előadása szerint, midőn Benedek ezzel a kérdéssel fordult környezetéhez, azt a választ kapta, hogy várjanak, a míg a puskaporfüst s a köd kissé eloszlik, a mire ő mordan csak ezt felelte: „Miattam várhatunk!”

HUSZADIK KÖNYV.

Königgrätz. A döntés.

Moltke vezérgondolatát Csehországban és Franciaországban viselt dolgai világítják meg; szerette hadseregét több oldalról vezetni az ellenségre, aztán azokat a csata előtt, vagy a csata folyamán egyesíteni. Az osztrák tábornokok megfordítva, Königgrätznél aggodalmaskodva tartottak együtt nagy tömeget, fölhasználásával azonban megkéstek. A porosz hadak reggel, a csata előtt öt mértföld hosszúságú félkörívben állottak s erélyesen vonattak össze egy középpontba. Ezzel az ellenséget bekerítő mozdulattal, mint valami hálóval, Franciaországban egész hadserget fogtak el. Königgrätznél a kör nem záródott el teljesen; a porosz seregek ugyan az osztrák hadállások közepén egyesültek; de a megvert ellenség mégis el tudta kerülni a teljes bekerítést.¹

A győzelmet a porosz hadsereg két szárnya vívta ki. Először a porosz jobb szárny, a Herwarth-Bittenfeld parancsnoksága alatt álló elbei hadsereg verte meg a vele szemben álló osztrákokat és zászokat;

¹ Moltke a győzelem után való napon írta a feleségének: „Szándékom volt az ellenséges hadserget az Elbébe dobni; elvágni mind a két megerősített átjárójától (Josephstadtnál és Königgrätznél) s ha lehet, teljesen megsemmisíteni.”

a szász trónörökösnek már délután félhárom órakor meg kellett hátrálnia. Azonban az osztrák hadsereg a katasztrófát nem ez a csapás zúditotta; azért e harc leírását későbbre hagyhatjuk.

A másik szárnyon a porosz trónörökös döntött. A gárda nemcsak a vele szemben álló osztrák jobb szárnyat zúzta össze, hanem diadalmasan tört be az osztrák centrumba is s a szerencsétlen hadseregnek ezzel megadta a kegyelemdőfést.

*A porosz trónörökös átszakítja az osztrák jobb szárnyat.
Chlum elfoglalása.*

Kevéssel egy óra után foglalták el a porosz trónörökös előcsapatai, a mint már elbeszéltük, majdnem minden ellenállás nélkül Horschenowes fölött azt a halmot, a melyen a hársak állottak. A környéken uralkodó állásban porosz ágyúk foglaltak helyet és fedezték a gyors előnyomulást. A gárda célpontul a chlumi templom tornyát kapta; a hatodik hadtest (tizenegyedik és tizenkettedik hadosztály) Nedielitscht és az Elbe felé nyomult elő. Az előbbi hadosztálynak a Mollináry, az utóbbinak a Thun gróf hadtestére kellett bukkania.

Még szerencse volt, hogy Thun gróf tizenkét óra tájban mégis csak elhatározta magát és engedelmeskedett Benedek parancsának. Würtemberg és Saffran a Swiepwaldban szétszórta harczoló dandárainak kellett egy jó óra, hogy új hadállásukba, az Elbéhez érjenek, miközben sokat szenvedtek baloldalukon a porosz ágyúktól s a porosz lovasság is sokat keletlenkedett. Mollináry a maga négy dandárának még később adott parancsot a visszavonulásra; azonban csak három dandárnak volt rá ideje, hogy arcz-

czal forduljon a porosz trónörökösnek; a Fleischhackertábornok parancsnoksága alatt álló negyedik dandár, megkésvén a visszavonulással, irányt is tévesztvén, a hetedik huszárezreddel együtt abban a veszedelemben forgott, hogy a hadtestétől elvágtatik. A két hadtest ilyen állapotban, miután zászlóaljai kétharmad részben a Swiepwaldban már súlyos veszteséget is szenvedtek, próbálta meg útját állani a porosz trónörökös friss erőben levő három hadosztályának, azaz másfél hadtestnyi seregének.

A csata sorsában most volt a döntő pillanat. A mint azonban oldal-támadásoknál rendes dolog, csak a támadó fél tudta, hogy most élet-halálharcz folyik, hogy a mérkőzésnek diadal, vagy teljes romlás a vége; a védekezőnek pedig fogalma sem volt az ellenséges roham erejéről s már az is vereség volt, hogy meglepette magát.

Harczról, ellenállásról, rendesen fejlődő csatáról ebben az esetben nem beszélhetünk; a poroszok ellenállhatatlan, mindent elgázoló előtörése s az osztrákok veresége gyors egymásutánban történt.

Thun gróf jobb helyzetben volt a Mollináry hadtesténél, mert ő rendelkezett még másfél dandár friss gyalogsággal s a Thurn és Taxis herczeg parancsnoksága alatt álló lovasosztálylyal.¹ Az ellenállást azonban meg sem próbálta s elrendelte a csúfos meghátrálást. Ellenállhatatlanul vonzották őt az Elbe hidjai s hadtestét, a melyet a porosz gyalogság rajvonalai üldözőbe fogtak, késedelmezés nélkül az átjárókhoz vezette. A Henriquez-dandár, a melyet a schleswig-

¹ A második és negyedik hadtestek állapotáról tüzetesen lásd: a *Függelék* XXV. számát.

holsteini háború óta fekete-sárgának hívtak, bár égett a harczvágytól s bár még nem állott tüzet, már félhárom órakor átkelt a lochenitzi hídon, a többi csapatok három és négy óra között Predmerschitznél keltek át az Elbén. A württembergi herczeg dandárával a parancsnak, mely a hátrálást rendelte el, kedvetlenül engedelmeskedett s visszavonulása közben a halált kereste a porosz lovassággal vívott csetepatéban. A hátrálást Thurn és Taxis herczeg osztálya fedezte: a Pálffy-huszárok előbb lekaszabolták az üldöző porosz lovasokat s csak azután követték a második hadtestet. Így hagyta el a csatamezőt huszonötezer osztrák, csak hátrálásban harczolva az őket keményen üldöző poroszokkal. Ettől kezdve a tizenegyedik és tizenkettedik porosz hadosztály ellenállás nélkül nyomulhatott abba a vonalba, a melyen az osztrák főhadserégnek meg kellett hátrálnia s szinte csoda, hogy az mégis eljuthatott az Elbéig.

De ez csak semmiség volt a gárda ama végzetes rohamához képest, a melylyel rátört Mollináry hadtestére. A gárda első hadosztálya Hiller-Gärtringen tábornok vezetése alatt föltartóztathatatlanul gázolt át az osztrák jobb szárnyon a centrumig. A tisztek és a legénység az órák hosszán át tartó ágyúdörgésből, a melyet megfigyeltek, tudták, hogy bajtársaik keményen összetűztek az osztrákkal. Tudták, hogy mi a kötelességük s további előnyomulásukról, utóbb ellenség és barát egyaránt csodálkozással beszélt. Útjukban állott az ellenség egy megerősített vonala, az, a melyet Benedek egy órával előbb szemlélt meg. Chlumot, a mely már az osztrák centrumhoz tartozott, a harmadik hadtestből az Appiano-dandár szállotta meg; mellette állottak a tegnap

hányt ágyúsánczok, a melyeket a negyedik hadtest egyes csapatai foglaltak el. Benedek számított erre a csatavonalra; de tévedett, ha azt képzelte, hogy az ágyúk ott is föltarthatják az ellenséget. A legvégzetesebb dolog azonban az volt, hogy az osztrák gyalogság az ott előtörő porosz gárdát egy pillanatra sem tudta föltartóztatni; s mert a roham elől szinte ellenállás nélkül meghátrált, a porosz csatárok mindjárt a sánczokba nyomultak, elfoglalták az ágyúk egy részét s ezzel hihetetlen gyorsasággal az osztrák csatarendet leggyöngébb pontján találták.

A Chlumtól keletre eső sánczok elfoglalása.

Döntő körülmény volt, hogy a míg a poroszok tüzét szitották az addig elért sikerek, addig a császári hadsereg egyes részeit, kivált a magyar ezredeket, a szenvedett vereségek elcsüggesztették. Ez az eset fordult elő a József főherczeg által vezetett dandárnál. A vitéz főherczeg alól azon a napon három lovat lőttek ki, sebesülten nézte végig a romlást. A hatvanhetedik számú Schmerling-ezred (tótok) s a hatvannyolczadik számú Steininger-ezred (magyarok), miután kiállottak néhány sorlövést s elhullott néhány száz emberük, meghátráltak. Hiábavaló volt a kétségbeesett tiszték bátorítása, a kik közül sokan, köztük a megtámadott két ezred ezredese, elhullottak. A Brandenstein-dandár mögöttük álló csapatai is elhagyták helyüket s a gyalogság a szegény tüzéreket cserbenhagyta a sánczaiban.¹ Kartácstüzeléssel az utolsó pillanatig véd-

¹ A poroszok a második és harmadik sáncz között törtek be. L. a königgrätzi csata térképét a kötet végén.

ték ugyan magukat, de az ellenség csatárai a gabona-földeken hozzájuk csúsztak ; tehát sietve kellett fölkerekedniök és menekülniök, miközben golyózápor szakadt rájuk, és lovaik elhullottak. A többi ütegek, amelyek még menekülhettek, azon a mély úton pusztultak el, a mely Chlumból Nedielitschtbe visz. Az osztrákok így huszonkét ágyút vesztek el. De még most is lehető volt a menekvés. E csatamező mögött érintetlenül állott még a hadsereg ágyútartalékának fele, hatvannégy ágyú, a melyeket, a mint előbb már elbeszéltük, Benedek föntartott, hogy a döntés pillanatában kéznél legyenek. Hofbauer alezredes, a tartalék-ütegek parancsnoka, látván a futást, észrevette, hogy érkezett az a kényszerű pillanat, a melyben a kapott parancsot át kell hágnia.¹ Emberei, megkapván a parancsot, tűzbuzgalommal láttak a munkához ; hirtelen előnyomultak és az elveszített sánczok mögött csakhamar dörögtek a friss ágyúk. De az osztrák zászlóaljok az ágyúk közein át is egyre hátráltak. Hofbauer és tisztjei hasztalan tüzeltek őket, hogy ne hagyják el helyeiket s hogy együttesen nézzenek szembe az ellenséggel. József főherczeg dandárából a menekülő magyarok és tótok nem értették meg, vagy nem akarták megérteni, a mit hallottak, s ha csak ezeket az ütegeket is nem akarták arra a sorsra juttatni, a melyre a sánczbeli ütegek jutottak, késedelmezés nélkül hátrálniok kellett. Azonban csak a legközelebbi halomig, a mely Sweti falu mellett állott, hátrált a tüzéség ; ott hatalmas ágyúlánczot alkotott és hosszabb

¹ V. ö. a *Panik und Pflichttreue in der Schlacht bei Königgrätz* című értekezéssel (*Oesterr. militärische Zeitschrift* 1866. III. kötet, 120 és következő lapokon). Annak állításait megerősíti az ütegparancsnok jelentése. Lásd a jelentést bécsi hadi levéltár 1866. 7, 137 j és 1866. 7, 137 b. alatt.

ideig tartotta föl a poroszok előnyomulását. A dandár néhány zászlóalja is összeszedte magát és bátran megállotta a helyét. Ezek a zászlóaljok csak egy pillanatra vesztettek el a fejüket, a mikor a halmok mögül az ellenség váratlanul fölbukkant s gyorspuskájával rájuk tüzelt.

Ez volt a munka, a mit a balról előtörő gárdadandár Obernitz parancsnoksága alatt végzett s ugyanakkor a Kessel-dandár, a melyet maga Hiller tábornok vezetett, Chlumot, az osztrák centrum kulcsát rohanta meg. — Mint mikor az erős ember a tolongásban könyökével csinál magának helyet, úgy lökte el a gárda útjából József főherczeg csapatait délkeleti irányba s úgy tört magának utat az osztrák centrumhoz, a melyet nem arczban támadott meg, hanem fedetlenül maradt jobb szárnyán. A mig Benedek azt képzelte, hogy a jobb oldalon még két hadtest fedezi, Thun gróf már útban volt az Elbén átvezető hidakhoz, Mollináry pedig nézte, hogy ezredei mint tódulnak a Königrätz felé vezető utakra. Chlumot tehát nem azon az oldalon támadták, a melyiken meg volt erősítve, s a hol a negyedik sánczban az ágyúk állottak, hanem keleti oldaláról, a hol majdnem védetlen volt. Az osztrák centrumot, a melynek figyelmét még mindig Frigyes Károly hadsergének támadása kötötte le kigyóbüvölő módjára a porosz gárda, keleti szögletén lepte meg. Appiano tábornok is, a ki Chlumnál parancsnok volt, csapatait arczczal nyugatnak, Frigyes Károly ellen állította föl, a honnan reggel támadták s a merről hat óra óta rettenetes ágyúzás hallatszott. Így esett, hogy a negyvenhatodik ezredet meglephették, hogy a falu majdnem harcz nélkül elveszett s ezzel a katasztrófa rázúdult a császári hadseregére.

Chlum elfoglalása.

Appiano tábornok reggel csapatainak egy részével résztvett a Swiepwaldban Fransecky ellen intézett támadásban s arczczal még mindig feléje állott, mint-hogy időnként, délután két óráig, egy-egy zászlóalja abban az irányban vívott tűzcsatát. Személyes bátorságához kétség nem fért, mert aznap is, a mikor a földön heverő s abból a helyzetből tüzelő csapatainak sorai között végiglovagolt, egész nyugodtan osztogatta parancsait. Azok közé a könyörtelenül szigorú tisztek közé tartozott, a kik 1849 után azt kapták föladatul, hogy azokban a magyar csapatokban, a melyek a forradalomhoz állottak, az engedelmességet s a fegyelmet helyreállítsák. Chlumnál a negyedik vadász-zászlóaljat (morvák) és két magyar, a negyvenhatos szászmeiningeni s a hatvankettős Henrik főherczeg ezredeket vezette. Csupán arra az ellenségre figyelt, a mely addig alkalmatlan volt neki, a Frigyes Károly herczeg hadsergére; s minthogy tudta, hogy keletről sánczok védik, a melyek egész az Elbéig nyulnak, abból az irányból nem tartott semmitől; mert azt hitte, hogy a Mollináry hadtest ezredei még mindig ott állanak.

Egyébként délután egy óra óta Chlumot Horschenowes felől a porosz trónörökös ütegei is hevesen lötték. Tehát arról is fenyegetett ellenség; a tábornok azonban, a mi szinte megfoghatatlan, csak Frigyes Károly sergének támadásával számolt, oldalait, hátát teljesen elhanyagolta. Dandárának nagy részét, hogy a két ellenség tüzétől a lehetőségig kimélje, minthogy Chlum az osztrák hadak által alkotott könyök szögletében feküdt, kissé oldalvást, fedett állásba vezette, Chlumban és környékén csak a negyvenhatodik ezred

két zászlóalja maradt. Többi csapatait Chlumtól dél-nyugati irányban, attól nyolczszáz lépésnyi távolságra, tehát ama hadállás mögött állította föl, a melyet védelmeznie kellett. Ott volt maga is vezérkarával. Azon a helyen az ellenséges golyók nem alkalmatlankodtak; de nem is lehetett onnan ellátni még a faluig sem. A tisztek elképedve engedelmeskedtek ennek a parancsnak. A negyvenhatodik ezredből az első zászlóaljat magával vitte; a harmadik zászlóalj a faluban maradt; a második zászlóalj Chlumtól keletre, egy mély útra támaszkodva, állott föl. Ennél a zászlóaljnál volt az ezred parancsnoka, Slawecki ezredes. A legfőbb baj mégis az volt, hogy a három zászlóalj egyike sem látta a másikat s így nem is támogathatták egymást.

Minthogy Appiano olyan hátul állott, nem láthatta, hogy oldalán a negyedik hadtest sánczait elhagyta, s arról sem lehetett sejtelve sem, hogy a gárda ráütni készül. A negyvenhatodik ezred egyes tisztjei, a kik Chlum falu északi szögletére vetődtek, látták, hogy a negyedik hadtest zászlóaljai az Elbe felé hátrálnak s hogy az ellenség üldözi őket; látták, hogy a sisakos porosz gárda Chlum felé közeledik, időnként el-eltűnve a hullámos területen. Ezek a tisztek Slaweckyt figyelmeztették is, hogy készen álljon a támadásra. Az ezredes azonban rövidlátó lévén, a figyelmeztetésekre azzal válaszolt, hogy a tiszt urak minden borkorban ellenséget látnak.

Így ámitotta magát a boldogtalan. Nemsokára azonban a magas gabonából előbukkantak az ellenséges zászlóaljok s Chlumot és az ezredes zászlóalját, a mely a mély útnál állott, egyszerre támadták meg. Igazi harc nem is fejlődhetett ki; nem védekezhettek,

mert az osztrákokra egész golyózápor szakadt, a melyben az ezredes és a tisztek nagyobb része elhullott; aztán volt iszonyatos rémület, láрма, menekvés, némelyek elestek, mások a fegyvereiket dobálták el.

Hasonló sors érte ugyanakkor a faluban levő zászlóalj is. Semmitől sem tartva, mintha ezen a helyen az osztrák parancsnokok mindenike kábultságba esett volna, vezette Schimmelpenning alezredes a maga csapatait a falu nyugati oldalán húzott sánczok mögé, mert abból az irányból órák óta hallotta azoknak az ágyúknak dörgését, a melyek a Bisztritz felől dolgoztak. A porosz gárda a falu keleti oldalán tört be zivatar módjára. Schimmelpenning még megpróbálta, hogy zászlóalját az ellenségre vezesse, de csakhamar golyó találta. Egy-egy század összeverődött, megkisérelte, hogy déli irányban keresztülvágja magát; azonban egy részük elesett, a többiek pedig puskájukat eldobva, megadták magukat.

Igy aztán romlásba jutott az ezred távolabb álló első zászlóalja is. Noack őrnagy nem láthatta ugyan a harczot, de hallotta a dobpörgést s a puskaropogást s kötelességszerűen zászlóaljával segítségül a csatába sietett. Siettek a hegyre Chlum irányában, ezzel a segítséggel a faluban levő zászlóalj talán tarthatta volna magát addig, a míg Appiano másik ezredét is a tűzbe vezetheti; azonban, mintha csak isten csapása lett volna, nyugatról akkor rohant elő egy csapat osztrák lovas viharfelhő módjára. Chlum északi végéről, a hol a porosz gyalogság sortüzétől megriadtak, rohantak vad futásban. A mint megfordultak, vakon, megeresztett kantárral vetették magukat Noack zászlóaljára, keresztüllovagolva rajta, szétmorzszolták azt, végül közülök is sokan nyakukat törték a mély útban. „Mint

a vihar szakadtak ránk az ulánusok, beszéli a negyvenhatodik ezred egy megsebesült tisztje; az utat, a melyen elrohantak, a mi, meg az ő halottjaik jelölték; ez volt a segítség, a mit kaptunk.“ Nem ulánusok voltak azonban, a mint legázolt tisztek közül sokan gondolták, hanem a hetedik huszárezred, a mely, a mint már elbeszéltük, a Swiepowaldban állott s a melyet a Fleischhacker-dandárral együtt a diadalmasan előnyomuló porosz gárda hadtestétől elvágott s a mely most karddal akart utat törni magának. Ez sikerült is, mert az osztrák zászlóalj legázolása után, északról megkerülték Chlumot. Útközben a porosz trónörökösre és kíséretére bukkantak s majdnem elfogták őt a saját csapatai mögött; de minthogy egy közeli porosz zászlóalj sortűzet bocsátott rájuk, a mire délnek fordultak és vitézül keresztülvágták magukat az ellenségben. A hetes huszárok menekülésének egy osztrák zászlóalj legázolása volt az ára.¹

Ilyen volt a rosszul vezetett negyvenhatodik ezred sorsa. A veszteség-lajstrom halott tisztet tizenhármát, legényt négyszázötöt, sebesült tisztet huszat, legényt hétszáztizenhatot sorol fel. Seb nélkül fogolyul esett tizenhat tiszt és ezernégyszáznegyven ember. Ez az ijesztően nagy szám is arra vall, hogy a csapatok nem harczoltak hidegvérrel az előnyomuló poroszokkal. A csata után az ezred alig egyharmadrészét tudták összeszedni.²

¹ Ezekről a lovasokról s a veszedelemről, a melyben a porosz trónörökös forgott, bővebben szól a trónörökös naplója.

² Ez az előadás a negyvenhatodik ezred egyik századosának, Christofeknek: *Das Regiment Sachsen-Meiningen* című tanulmányára támaszkodik, a mely az *Oesterr. milit. Zeitschrift* 1867. IV kötet 215—231. lapján jelent meg; valamint Nosinich

Legtovább tartotta magát Ruff százados, a mély-útra támaszkodva, abban a hiszemben, hogy a már meghátrált negyedik hadtestre támaszkodik. Félórán át harczoltak az erősebb ellenséggel, végül is kénytelenek voltak megadni magukat. A midőn a tisztek Obernitz porosz ezredesnek fegyverüket átadták, az így szólott: „Uraim, nagyon vitézül harczoltak, de a kelletténél tovább maradtak meg állásukban.“

Appiano tábornok azonban nem szolgált rá sem hasonló dicséretre, sem ily megtisztelő rosszalásra; mert a többi zászlóaljakkal még csak kísérletet sem tett Chlum visszafoglalására. Ő beérte azzal, hogy Rosberschitzbe vonuljon vissza s azt védje egy ideig. Azután föladta azt is és hátrált Königrätz felé. A hátrálásban maga is megsebesült.

Chlumelfoglalása után a poroszok üzték egy darabig az Appiano-dandárt; a Brandenstein-dandárt maguk előtt hajtották, végül aztán elfoglalták Rosberschitz falut.¹

János: *Rückblicke auf den Krieg 1866* című tanulmányának 71—86. lapjain. A negyvenhatodik ezred magaviseletét egészen új világításba helyezi Kienast A. osztrák századosnak 1901-ben megjelent: *Die Legion Klapka* című munkája a 125. lapon, a 368., 369. és 372. számú jegyzetekben. Kienast hivatalos osztrák források nyomán beszéli, hogy a königrätzi csata után két héttel, a midőn Klapka toborzói a fogoly magyarok táborában megjelentek, fölszólításukra a negyvenhatodik ezred fogságba esett legénységének négyötöde a legióba állott. Kienast ezért azokhoz a magyarokhoz számítja az ezredet, a kiket már a háború kitörése előtt elcsábítottak. Az ezred ezernégyszáz-ezerötszáz foglyul esett legényéből nyolcz-kilencszáz lépett a legióba, tehát annyian, a mennyien a többi huszonnégy magyar ezredből összesen. Ez a körülmény még világosabbá teszi Chlum hirtelen elvesztésének okát, mint a már elmondott körülmények.

¹ Mollináry mondja jelentésében a csata lefolyásáról (hadi-

Ezzel azonban a körülbelül harminczkétezer főnyi porosz gárda az osztrák centrumot ék módjára kettéhasította; a gárda ágyúi most már az osztrák tartalék fölriasztott hadoszlopaira lőttek; a tartaléksereg tábornokai pedig sokáig nem akarták elhinni, hogy harcsvonalait az ellenség áttörhette, mielőtt ők tűzbe kerültek.

Benedek értesül Chlum elfoglalásáról.

A mig Hiller tábornok vakmerő előnyomulással az osztrák hadsereg szívéhez férközött s ezzel a csatát eldöntötte, az osztrák főhadiszálláson még mindig nem tudták, hogy Chlum elesett. De a véletlen úgy akarta, hogy Neuber vezérkari ezredes a faluba lovagoljon. Lova kifáradt, a faluban nyereg alatt állott egy másik lova, arra akart ülni. Nagy csodálkozására golyóval fogadták s ugyanakkor osztrák lovasok menekültek a faluból. Hirtelen a főhadiszálláson termett s hogy megriadást ne támasszon, Benedeknek megsúgta, hogy négyszem közt szeretne valamit jelenteni. „Nincs semmi titkunk!” válaszolta a főhadvezér. Neuber ekkor azt mondta: „Jelentem, hogy a poroszok Chlumot elfoglalták”. A szavakban nem nagyon válogatós főhadvezér a jelentést „ostobaság”-nak mondta; aztán azzal is megmutatta, hogy mennyire nem ad semmit a jelentésre, hogy mielőtt az iszonya-

levéltár 1866. 7, 177^{1/2}): A negyedik hadtest balszárnyán az első összecsapásra a Brandenstein-dandár nyomult elő zárt sorokban, de a borzasztó puskatűz miatt, a mely iszonyúan pusztított, miután a két zászlóalj parancsnoka elesett s a vezérkar főnöke, Gareis alezredes súlyosan megsebesült, meg kellett hátrálnia.

tos hír valóságáról meggyőződött volna, még egy parancsot diktált.

„Mint a villámcsapás, beszéli egy vezérkari tisz, úgy hatottak Neuber szavai a vezérkar tagjaira, csak Benedek, a kinek, egy éles megfigyelő ítélete szerint, ezen a napon, mintha idegei sem lettek volna, maradt teljesen nyugodt s megvetően mondta: Ej, ne fecsegsen ön!“ A többszörös állításra, hogy az ellenség a főhadiszállás mögött, a halmok által a szem elől elfödött Chlumban van, mégis Benedek meghagyta Baumgartennek, hogy lovagoljon oda s nézzen utána, mi az alapja ennek a buta hirnek. Aztán hirtelen megvillant valami az eszében, megfordította a lovát s kíséretével maga nyargalt Chlum felé. Alig voltak azonban túl a hullámos terepen, a honnan a faluig láthatni, a midőn egész röppentyű-zápor zúdult a vezérkarra.¹

„A természetében levő heveességgel, írta még az események hatása alatt a *Times* levelezője, vágatott vissza Benedek, hogy az ellenség visszaszorítására szükséges parancsokat megtegye s azoknak fogantatását vezesse. Egész kíséretével nyargalt vissza Chlum felől csapataihoz. Rövidebb idő alatt, mint a hogy én ezeket leírtam, bukott le Esterházy herceg a lováról. Lovát lőtték ki alóla. Grünne gróf, a mint mondják, halálosan megsebesült, Henikstein báró angol kanczáját megsebesítették ... A hadállás kulcsa az ellenség kezébe került; rémülés volt minden arczon. Csak Benedek volt nyugodt és elszánt, a míg nyargalt, hogy a tartalékot elővezesse s vissza-

¹ L. : *Neue Freie Presse* 1881 július 4-ki számát. V. ö. Neuber elbeszélésével : *Függelék*, XX. sz.

vegye az elfoglalt falut.“ Egy pillanatig ezen a szemleúton a fővezér és kíséretének helyzete kétségbeejtő volt. A porosz golyózáporból kijutva, az osztrák ütegek tűzkörébe kerültek. A mint ugyanis a porosz gárda ágyúi Chlumból az osztrák tartalékra lőhettek, Holstein herczeg ott álló lovasosztálya egy lovasüteget küldött ellenük a tűzbe. Az osztrák tartalék felől srapel-tűz, Chlum felől gránátok fogták közre a hadvezért és kíséretét. Benedek kíséretéből Fürst százados halálmegvetéssel vágatott az ágyútüzön át, hogy az osztrák üteget elhallgattassa.

A romlás az osztrák hadseregre zúdult, de a rendíthetetlen vezérnek úgy tetszett, hogy még elfordíthatja. Valószínű, hogy ha a helyzetet teljesen átlátja, helyesebben cselekszik, ha az általános visszavonulást rendeli el, s a két tartalék hadtestet, meg a lovasságot hátvédnek használva, csupán arra törekszik, hogy az ellenséget föltartóztassa s hogy megmentse, a mi még megmenthető volt. De minthogy a katasztrófa váratlanul csapott le s még nagy tömegek állottak rendelkezésére, vad haraggal arra szánta el magát, hogy Chlumot visszaveszi s az ütött rést így betömi. Nem csupán Benedek gondolkozott így. A vezérkar több tisztje, köztük du Nord százados, a ki alól a lovat kilőtték, sietett a legközelebb álló zászlóaljához, hogy azokat Chlum ellen rohamra vezesse. Így tett Benedek Sándor ezredes, a harmadik hadtest legközelebb, az ötvenkettedik s a hetvennyolczadik ezredekből álló dandárának parancsnoka, aztán Catty alezredes, a hadtest vezérkari főnöke; mindezek rohamra készültek. Minthogy ebből a hadtestből Chlumnál csupán az Appiano dandára ment tönkre; hihetetlennek tetszett a vereség s a míg ezek a lelkes fér-

fiak átkozták Appiano tábornokot, arra szánták el magukat, hogy a csatarenden ütött rést testeikkel is betömik.

Benedek maga próbálta meg, a mint az ütegek keresztültüzéből kikerült, hogy az egyik közelebb álló zászlóaljjal Chlumot visszavegye. Egymásután több tisztet küldött Ramminghoz azzal a parancscsal, hogy késedelmezés nélkül rohanja meg Chlumot és szurony-nyal ragadja ki az ellenség kezéből. Az első, a kinek ilyen föladat jutott, Woinovics százados volt, a kit Baumgarten küldött hasonló parancscsal Ramminghoz. Benedek maga vezette a harmadik hadtest némely csapatait rohamra. A véletlen úgy hozta magával, hogy azon a helyen éppen magyar csapatok álljanak, a kik igen különböző magatartást tanúsítottak. A mint Benedek tüzes szavakkal fordult egyik zászlóalhoz, éljennel fogadták ugyan, de a rémület már annyira a lelküket vette, hogy ez a csapat teljesen használhatatlan volt. Más csapatok azonban engedelmeskedtek parancsának és a míg a sok csatában kitűnt Benedek Sándor ezredes súlyosan megsebesült, követték a golyózáporral mit sem törődő fővezért, a ki mindenütt az első csatasorokban járt. Benedek most ismét az a yakmerő tiszt volt, a ki 1848-ban és mint akkor, csapatainak most is példát adott a halálmegvetésből.

Az első rohamnak volt is némi sikere. Chlumhoz legközelebb az ötvenkettedik ezred egyik zászlóalja állott, arczczal a Frigyes Károly serege felé fordultan, háttal a falunak. A zászlóalj egy pillanat alatt megfordult és Chlumra rohamt. A zászlóalj egyik két századból álló osztályát súlyos veszteséggel verték vissza, parancsnoka, Marinics százados súlyosan megsebesült; a más két osztály azonban benyomult a faluba, kereszt-

tültörte magát majdnem a falu másik végéig, a nagyobb erővel azonban nem birkózhatott meg, szét-szóródott vagy fogságba esett.

E közben Chlumba mind több porosz érkezett. Az eddigi sikereket a gárda első hadosztálya vivta ki, most megérkezett a csatamezőre a második is és az ötvenkettedik ezredre iszonyatos golyózáport zúdított. Nyomban rá rohamra indult és fényes győzelemmel foglalta el a lipai erdőt, meg a falut. A maga nagyobb tömegével körülkapta és szétmorzsolta a hőiesen harczoló, magyarokból és horvátokból álló hetvennyolcadik ezredet; s a csatában az egyik oldalon a gyorsaság és a biztos hadvezetés, a másikon a kétségbeesés lőn úrrá. Catty ezredes, az osztrák hadsereg egyik legvitézebb tisztje, most próbálta meg a falu visszafoglalását. A mi csapatot összekaphatott, rohamra vezette. Mély hadoszlopokban, a mikben a sortűz iszonyú pusztítást vihetett véghez, vadul rohantak elő és száz lépésnyire közelítették meg az ellenséget, a mely hidegvérrel várta be őket. Catty ezredes súlyosan megsebesült, az első sorok szinte mind halomra hulltak. A többieknek hátrálniok kellett és így a poroszok délután félnégy óra tájban elfoglalták az osztrák centrum hadállását Chlumnál és Lipánál; most az osztrák centrum hátában, a mely olyan soká nézett bátran farkasszemet Frigyes Károly seregével, azon az úton állottak, a melyen az visszavonulhatott Königrätz felé.

Most már a centrum gyalogságának is, hacsak nem akarta elvágtatni magát, a visszavonulásra kellett gondolni. A Gablenz parancsnoksága alatt álló tizedik hadtest s a harmadik hadtest maradványai kezdtek meg a hátrálást eleintén jó rendben. Hogy az még lehetséges volt, kitűnő tűzérségüknek köszönhatték,

mert az üldözést az gátolta meg. Azok az ütegek, a melyek órák hosszan át tartották sakkban Frigyes Károly hadsergét, midőn Chlum felől jött a támadás, a maga előtt mindent legázoló gárda ellen fordultak.

A halottak ütege.

Ekkor áldozta föl magát lovasütegeivel Groeben százados a hadseregért. A mint a poroszok Chlumból kitörtek, Groeben rögtön észrevette azt a veszedelmet, a mely a harmadik hadtest tüzéségét hátulról fenyegette. A gárdalövészek, hosszú csatárlánczot alkotva, az ütegek ellen támadtak, a melyeknek fedezete csak két század gyalogság volt. A hős tiszt elhatározta, hogy nyolcz ágyújával az ellenségre veti magát, ámbár az a biztos halál volt, mert az ellenséges rajok csak pár száz lépésről tüzeltek. Megfordult tehát, kétszáz lépésnyire közeledett a poroszokhoz, lemozdonyozott és kartácstüzet zúdított rájuk. A többi üteg ezzel időt nyert, hogy biztonságba helyezkedjék, mert a gyorstüzelő ellenség egész figyelmét magára vonta. Tüzerei addig tüzeltek, a míg csak bírták, s miután kötelességüket megtették, meghaltak. A mikor már szinte mind a földön feküdtek, Schunk szakaszvezető leugrott a lováról, egy már megtöltött ágyú gyújtózsinegét elrántotta s még egy utolsó kartácszáport bocsátott az ellenségre. Schunk és Merkel hadnagy voltak már csak talpon. Egy lőszerkocsira ugrottak és úgy menekültek.¹

¹ V. ö. Merkel hadnagy jelentését, *hadilevéltár*, 1866, 7 112. Az elesettek majd mind német nevűek. Merkel katonás rövidséggel jelentette: „Miután senki sem volt már harczké-

A poroszok Groeben mellett még egy tisztet és ötvenkét legényt találtak holtan vagy sebesülten, részint az ágyúkon, részint az elhullott lovak között feküdve. Szívet facsaró látvány volt ez s a mellettük elhaladó győzők, még a trónörökös is a vitézeknek azzal hódoltak, hogy levették kalapjukat. Groeben sírjára rátették a Mária Terézia-rend keresztjét. A königgrätzi csatamezőn azonban nem ez volt az egyetlen példája annak, a mit a halottak ütegének neveztek. Lipánál is volt egy ilyen eset. Kühn százados addig harczolt, a míg legényei és lovai mind elesetek. A mikor az ellenség már ötven lépésnyire volt csak, a három még életben levő legény egy ágyúval még rájuk tüzelt. A porosz vezérkar jelentése erről az esetről így hangzik:¹ „Tíz darab nyolczfontos osztrák ágyú dicsőségesen pusztult el“.

A Ramming által vezetett osztrák tartalékhadtest hiábavaló rohama Chlum ellen.

Végre az osztrák tartalék is tűzbe lépett s kétségbeesett erőfeszítéssel iparkodott, hogy a csorbát kiköszörölje. Addig takarékoskodtak a tartalékkal, a míg harczvonalukat az ellenség áttörte s most

pes s a tüzelés egészen elnémult, alólirott Schunk Jakab szakaszvezetővel elhagytam az üteget.^a

¹ Boguslawski porosz tábornok mondja a *Taktische Folgerungen aus dem Kriege von 1870/71* című munkájában: „Állítjuk, hogy a maga nemében elsőnek híresztelt francia tüzérség s annak tisztjei sem összesen, sem egyenként nem mérközhettek volna az osztrákok 1866. évi tüzérségével és tisztjeivel, a kik úgy viselték magukat, hogy róluk csak levett kalappal illik beszélnünk.“

már lehetetlenség volt ismét magukhoz szegődtetni a szerencsét. Benedek és Baumgarten parancsára több tiszt nyargalt lóhalálában Ramminghoz azzal a rendelettel, hogy az elveszített Chlumot ragadja vissza a poroszoktól. Ramming készen állott, a mire már korábban parancsot kapott volt, a negyedik hadtest támogatására; de mert Chlumnál nagyobb volt a veszedelem, csapatait óvatosan a falu visszafoglalására indította. A míg a Rosenzweig-dandár előnyomult, érthető türelmetlenségtől űzve, megjelent maga Benedek is, hogy Rammingot a legvégső erőmegfeszítésre buzdítsa. Azt hitte, hogy Rammingnak talán sikerülni fog, a mi neki magának nem sikerült a Benedek Sándor dandára élén. Ramming tehát megparancsolta a Rosenzweig- és Waldstätten dandároknak, hogy Rosberschitz és Chlum falvakat visszavegyék. A rohamot iszonyatos ágyúzás nyitotta meg; az osztrák ütegek szörnyű tüzet ontottak a két falura s utczáit egy szempillantás alatt megtöltötték égő romokkal. Ott a közben a gárda ütegei megérkeztek s az ellenség szakadatlan tüzelése közben ügygyel-bajjal fölállottak. Kicsiben mulott, hogy a gárdát meghátrálásra nem kényszerítették.

A Deutschmeister- és Gondrecourt-ezredek rohama Rosberschitz és Chlum ellen.

A mikor Woinovics százados Baumgarten nevében Chlum ellen rohamot rendelt el, Ramming azzal a kérdéssel lepte meg, hogy: kicsoda az a Baumgarten tábornok? Ennyire nem tudták a táborban, hogy a csata reggelén a vezérkari főnök tisztét ő vette át Krismanicstól. Woinovics is csak általánosságban tu-

dott valamit a dologról, tehát azt válaszolta, hogy tudomása szerint Baumgarten Krismanicscsal együtt vezeti a hadműveletet. Ramming válasza ez volt: „A hadvezértől az a parancsom, hogy a negyedik hadtestet támogassam; de minthogy az ellenség Chlumot elfoglalta, támadni fogok“. Woinovics most azt figyelte meg, hogy Ramming parancsára a hatodik hadtest harczvonalai milyen bámulatos szabatossággal, de kissé módszeresen fejlődnek ki s minthogy a veszedelem minden pillanatban nagyobb volt, ezt a megjegyzést kockáztatta: „Kegyelmes uram, a késedelem veszélylyel jár“. Ramming élesen vágott vissza: „De csak el kell készülnöm a harczra!“

Most megérkezett Benedektől a második tiszt s a Rosenzweig-dandár rohamra indult. Rosenzweig tábornok az első harczvonalba a tizenhetedik vadászzászlóaljat s a Deutschmeister-ezredet állította. Vihar módjára rohantak a vadászok és a bécsi fiúk, a kik ezen a szerencsétlen napon szülővárosuknak becsületére váltak, Rosberschitzre. A falut körülfogták minden oldalról s mint a porosz vezérkar munkája elbeszéli: „nagy elszántsággal állottak meg a legborzasztóbb puskatűzben“. Sikerült is maguknak utat törni a falu széléig. Az elől rohanók az ellenséges golyózáporban szétszórták a poroszok által hevenyészve emelt torlaszokat, aztán ezerszeres hurráh-kiáltással, föltűzött szuronyal törtek a faluba, a hol az ablakokból s a padláslyukakon át iszonyatos puskatűz szakadt rájuk. Hasztalan állták útjokat a második gárda-ezred zászlóaljai, a poroszokat kiverték a falu utczáiból s a Chlum alatt álló ágyúig üldözték. Ott aztán Waldersee alezredes (a későbbi tábornagy testvére) megállította a hátrálókat azzal, hogy kezébe ragadta a zászlót

s többé egy lépést sem hátrált. A deutschmeisterek is Chlum előtt állottak meg. Annyira megszorították a porosz tüzéséget is, hogy Hohenlohe herczegnek, a ki a tüzéség parancsnoka volt, ki kellett vonulnia Chlumból s ágyúit a község mögött kellett fölállítania.

Rosenzweig tábornok Rosberschitzben a deutschmeistereket megállította, hogy fújják ki és szedjék össze magukat s előparancsolta a ruthénekből álló, ötvenötödik számú Gondrecourt-ezredet s meghagyta nekik, hogy Chlumot oly elszántsággal ragadják ki az ellenség kezéből, mint a hogy bajtársaik visszafoglalták Rosberschitzet. Az első gárda-hadosztály helyzete nagyon kényes volt. Hiller tábornok, a ki csapatával azon a napon a csata sorsát eldöntötte, már attól tartott, hogy Chlumot nem tarthatja meg, mert az osztrák szuronyok a falu templomáig törtek maguknak utat. A két támadó ezred kezébe került már három porosz ágyú és háromszáz fogoly; Hohenzollern Antal herczeget, miután két golyó súlyosan megsebesítette, szintén elfogták s a ruthének nyomában járó deutschmeisterek újabb rohamra készültek.

A harcztól elcsigázott gárda azonban most megkapta a rég várt segítséget. Eddig a gárdán kívül a porosz trónörökös hadsergéből csak a hatodik hadtest vett részt az ütközetben, míg Bonin tábornok, az első hadtest parancsnoka, most is, mint Trautenaunál, nagyon megkésett s vezérkara az ágyúk dörögését távoli mennydörgésnek vette. Végre azonban elővédje a harczmezőre ért s a mint a gárda háta mögött az újonnan érkező zászlóaljok lépései fölhangzottak, többé nem lehetett vitás, hogy a poroszé a győzelem. Bonin hadtestéből Sommerfeld őrnagy

ugratott elő, a kit Hiller tábornok ujongva e szavakkal fogadott: „Istennek hála, hogy megérkeztek!“ Az őrnagy ama jelentésére, hogy utána erősebb csapatok jönnek, így kiáltott föl: „Most még minden jóra fordulhat!“ Ekkor egy granátszilánk mellen találta, hangtalanul fordult le nyergéből s katonái karjai között halt meg.

A chlumi halmon mind nagyobb porosz tömegek bontakoztak ki, a melyek a Ramming hadtestének előtörő dandárait iszonyatos golyózáporral árasztották el, s azzal soraikat irgalmatlanul megtizedelték és előnyomulásukat megakadályozták. Most már a porosz támadott s roppant pusztítást vivén véghez a Gondrecourt- és Deutschmeister-ezredekben, kiverte őket az elfoglalt hadállásokból s visszavette tőlük a nyert győzelmi jelvényeket a foglyok egy részével. A fogásából szintén megszabadított Hohenzollern Antal herczeg pár hét multán sebeiben meghalt. A poroszok most elfoglalták azokat a környéken uralkodó hadállásokat, a melyekről a Mollináry s a Thun hadtestei elvonultak s az osztrák tartalékot most már azok a zászlóaljok kapták oldalba, a melyek Thun hadtestét megszalasztották.

A trónörökös csapatainak fényes sikerei mindenben megfeleltek ugyan a támadást elrendelő helyes intézkedéseknek, azonban a győzelmes előnyomulás folyamán az elől harczoló csapatok teljesen kisiklottak vezetése alól. Kisérete is bizonyítja annak valóságát, hogy vezérkara a csata fordulatairól és kiterjedéséről mindig csak akkor szerzett tudomást, mikor a trónörökös előcsapataihoz érkezett s megpillantotta az elfoglalt falvakat s az elnyert győzelmi jelvényeket. Az alvezérek egészen önállóan, ellenállhatatlan tűzzel

harczoltak. Hírszolgálatára azonban nagyon gyarlón volt szervezve, s ezt a hibát csak a hadiszerencse takarta. Ha nincsenek akkora sikerei, ebből a hibából nagy veszedelem támadhatott volna.

Itt azonban a porosz trónörökös győzelmének vázlatát meg kell szakítanunk, mert ugyanakkor Herwarth-Bittenfeld tábornok is nagy győzelmet aratott a csatater más oldalán az elbei porosz hadsereg élén, s a két szárnysereg együttes győzelme döntötte el a Königsgrätznél vívott csata sorsát.

Az osztrák balszárny veresége.

A mi az osztrák balszárnyon eddig történt, azt csupán érintettük, mert az a csata, a melyben a szász trónörökös vezényelt, a chlumi és lipai összecsapástól távoleső, önálló ütközet volt. A roppant csatateren a dolgok sehol sem fejlődtek oly egyszerűen, mint ott; az ottan lefolyt ütközet ezért hijával volt azoknak a váratlan fordulatoknak és drámai epizódoknak, a melyekkel a centrum s a jobb szárnyon folyó csata annyira bővülködött.

Albert szász trónörökös parancsnoksága alatt a szász csapatok, aztán a nyolczadik osztrák hadtest, a melyet Leopold főherczeg távozása óta Weber tábornok vezetett s végül Edelsheim tábornok könnyű lovas-hadosztálya állottak. Csapatai előtt folyt a Bistritz, azon a helyen könnyű rajta az átkelés, de Nechanitznál könnyű annak meggátlása is. Benedek intézkedései szerint Nechanitzot épp úgy, mint északon a Bistritz mentén fekvő falvakat, csak gyöngé csapatok szállották meg s azok az erősebb támadásra mindjárt meghátráltak. A csapatok a felső- és alsó-

prschimi halmokra és erdőkbe vonultak vissza s hátukat a tájékon uralkodó problusi magaslatnak vetették. A csúcson erős ütegek állottak s uralkodtak az utakon s a vidéken, a melyen az ellenségnek át kellett haladni, hogy támadhasson. A hadiszerencse itt is a poroszoknak kedvezett, csak hogy itt nem tudta meggátolni azt, hogy a visszavonulás ne teljes rendben menjen végbe.

Herwarth-Bittenfeld tábornoknak sok fáradságába került három hadosztályának a Bistritzen, egyetlen hidon való átszállítása. Minthogy egy hadosztály ötnegyed, sőt másfél óra alatt kelt át egy hidon, a tábornoknak néhány órára volt szüksége, hogy seregéből két hadosztály a Bistritz balpartján csatarendbe fejlődhessék s az osztrákokat és a szászokat sikeresen megtámadhassa. Végre déltájban elégséges tüzéség is kelt át a hidon, a mely részben a hradeki kastély mellett, az ellenséges hadállás déli szögletével szemközt, részben pedig a lubnói halmon foglalt állást; s a míg négyezer lépésnyi távolságból folyt az ágyúcsata, nem valami nagy eredménnyel, a gyalogság elkészült a támadásra. Hogy az ellenség hadállását szemben, Nechanitztól Problus irányában támadják, kockázatos vállalatnak tetszett. Herwarth tábornok tehát arra határozta el magát, hogy jobbról-balról egy-egy hadosztálylyal közrefogja s úgy morzsolja szét az ellenséget. Ez intézkedés szerint bontakoztak ki támadásra a tizenegyedik és tizenötödik, a Münster- és Canstein-hadosztályok. A tizenhatodik (Etsel) hadosztály nem is került a tűzbe.

A problusi magaslatról, a hol a szász trónörökös kíséretével állott, látni lehetett, hogy a zárt porosz tömegek mint válnak szét egymástól, mint alkotnak

széles és mély félkör-ívet s aztán koncentrikusan mint nyomulnak elő az osztrák és szász hadállások ellen. Megvárni azt, hogy a poroszok ismét szorosabban zárkózzanak, veszedelmes dolognak tetszett. A trónörökös tehát ellentámadást próbált meg s először a maga testőrdandárát indította meg délnyugoti irányban, hogy a félkört átszakítsa. Minthogy azonban ez elkülönített osztálynak ereje kevésnek mutatkozott, Edelsheim tanácsára¹ a trónörökös elhatározta, hogy négy dandárral döntő harczot kezd, a támadásnak hasonló erővel áll az útjába s a poroszokat a Bistritzbe szorítja. Edelsheim arra vállalkozott, hogy ugyanakkor négy osztrák s két szász lovasezreddel a poroszok szélső jobb szárnyára csap s a visszavonulás elvágásával fenyegeti meg.

Délután félkét óra tájban tehát a prschimi halomról erős osztrák és szász hadsor indult délnek. Jobbról két szász dandár, középen az osztrák Schulz-dandár, balról a Roth ezredes, előbb Fragnern dandára haladt. Ez az előretörő hadsor először a porosz Canstein-hadosztály csapataira bukkant. A szászok tüzesen rontottak az ellenségre s megszalasztották, kiverve a poroszokat a magaslat előtt fekvő fáczános erdőből. Ez a szerencsés kezdet azonban nem tartott soká; mert a középen, a hol a Schulz-dandár támadott, a szerencse nem kedvezett az osztráknak. Az osztrák nyolczadik hadtest Skalitznál szerencsétlenül harczolt s ez a balszerencse hatással volt a későbbi harczokra is. A Nobili, hetvennegyedik számú, csehekből álló ezred, élén Schulz tábornokkal az erdőbe nyomult ugyan, de ott Gayl ezredes

¹ L. Edelsheim jelentését. *Hadilevéltár* 1866, 7, 87¹/₂ sz.

állott eléje a hatvannyolczas rajnai porosz ezreddel s az osztrákok a támadást megnyitó rövid puskatüzet követő ellenlökést nem bírva kiállani, szétszóródtak s vad futással menekültek. A rendetlenül visszatóduló tömegben vastag rendeket vágott a hátultöltő, a mely rendszerint a szaladó zászlóaljokban pusztított a legiszonyatosabban. Hogy a szerencsétlenség még nagyobb legyen, a Nobili-gyalogság megzavarta és magával ragadta a nyolczadik számú, morva Gerstner-ezredet is. Schulz tábornok, a ki a dandár élén lovagolt az erdőbe, halálosan megsebesült, szintén nehéz sebet kapott lováról lebukott, elvonszolta magát még Felső-Prschim faluig, a hol aztán egy második lövés megölte. A rohanó ár a százszokba ütközött s annak legközelebb álló ezredét megingatta; egy zászlóalja azonban hidegvérrel állott meg, elengedte maga mellett a szaladókat, nem sodortatva el magát általuk; egy más száz vadász-zászlóalj pedig a válságos pillanatban harsogó zene-szó mellett a poroszokra vetette magát, megakasztotta a vad üldözést s a két százsz dandár azután csöndesen vonult vissza, a háta mögött álló faluk felé. Roth osztrák dandárának támadása sem sikerült; mert Canstein tábornok észrevevén, hogy a hanyat-homlok szaladó Nobili-ezred hátrálásával az ellenséges centrum áttört, elhatározta, hogy győzelmét kiaknázza. Hét zászlóaljat vévén maga mellé, a szaladó Schulz-dandár után nyomult. A Gerstner-ezred egy zászlóalja Felső-Prschim felé szakadt el s ott a poroszokkal igen hősiezen megütközött. Ezzel nemcsak zászlaja becsületét védte meg, de bebizonyította azt is, hogy ártatlanul került a szaladók közé. A poroszoknak a helyet sok tiszt és nagyszámú legénység föláldozásával kellett megostromolniok; minden házat külön kellett

a magukat vitézül védők kezéből kicsikarni. Csak miután a zászlóalj fele elesett vagy megsebesült, foglalhatták el a poroszok Felső-Prschimt, a melynek utcáin halommal feküdtek a halottak. Alsó-Prschimt is, a hová a szászok vonultak vissza, csak véres tusa árán, a melyben mind a két fél érzékeny veszteséget szenvedett, foglalhatták el a poroszok; de a két hely elfoglalásával fontos állásokat ragadtak ki az osztrákok s a szászok kezéből.

A trónörökös a magas halomról, a honnan figyelemmel kísérte a dolgok folyását, látta, hogy csapatai kénytelenek visszavonulni a problusi magaslat felé, a hol aztán jó rendben sorakoztak. Edelsheim, a ki a porosz jobb szárnyra vetette magát, sem haladhatott elő; mert a poroszok azt az utat, a mely két erdő között hátuk mögé vezetett, gyalogsággal és ágyúval úgy megrakták, hogy azon lovasság nem törhetett keresztül.¹

A trónörökösnek Problusban igen erős hadállása volt ugyan, de azért nem lehetett volna kezeskedni róla, hogy megtizedelt csapataival azt sikeresen megvédheti. Az osztrák dandárok közül csupán egy volt még harcra képes s a szászok is súlyos veszteséget szenvedtek. A poroszok koncentrikus előnyomulásukat folytatva, e közben három oldalról közeledtek. A míg a Canstein-hadosztály harczolt, a Münster-hadosztály

¹ Edelsheim a Techlowitz és Radikowitz felé vezető úton akarta az ellenséget megkerülni. Az úton ugyan csak kisebb porosz csapatok állottak, de már Jitschinnél bebizonyosodott, hogy huszárai most nem képesek, mint 1859-ben tették, a gyalogságot elgázolni, nem kivált az olyan gyalogságot, a melynek hátultöltő puskája volt. Aztán Edelsheimnek Benedek határozott parancsára akkor már az ingadozó centrumba kellett sietnie.

megtéve a neki kiszabott utat, megérkezett a hegy lábához. Lobogó zászlóval, harsogó zenével, egész pompájában kibontakozó csatarendben nyomultak elő a csapatok.¹

Így állván a dolgok, délután félnégy óra tájban a trónörökös elhatározta, hogy erős hátvédet hagyván hátra, tüzéségének oltalma alatt megkezdí a visszavonulást. A mikor ez a fordulat történt, Problusból észre lehetett venni, hogy az osztrák hadsereg jobb szárnya is hátrál; a porosz trónörökös épp akkor csapott rá Mollináry és Thun hadtesteire s kevésse utóbb Chlum porosz kézbe került. A valóság azonban az, hogy a harczt először a balszárnyon adták föl akkor, a midőn a centrumon még teljes sikerrel védekeztek Frigyes Károly sergének támadása ellen. A szász trónörökösnek a hátrálásra kiadott rendeleteit nagyjában megtartották; csapatainak nagyobb része jó rendben vonult vissza keleti irányban az Elbe felé.

A porosz tábornokok alulról nem láthatták, hogy Problus fősíkját a védelmezők nagy része odahagyta. A tetőn álló ütegek azt a parancsot kapták, hogy a míg lehet, tartsák magukat s a poroszokat árássák el gránátessével. Carlowitz tábornok vezetése alatt hátrahagytak három szász zászlóaljat is, azzal az utasítással, hogy a visszavonulást fedezzék s a falut csak kemény ellenállás után adják föl. A poroszoknak, hogy a tetőre vergődhessenek, nagy darabon egészen nyílt, lejtős síkon kellett átvonulniok, a

¹ A Münster-hadosztály a huszonhetedik és huszonnyolczadik dandárokból állott. Az utóbbi dandár támadását Hiller vezérőrnagy alatt remekül festi *Hönig Fritz* sokat emlegetett: *Untersuchungen über die Taktik der Zukunft* című könyvében, a melynek címe: *Zwei Brigaden* volt az első kiadásban.

mi alatt soraikban az osztrák s a szász ütegek golyói nagy réseket ütöttek. Csapataikat azonban elszánt előnyomulásukban semmi sem tarthatta föl. A mint a szász csata-jelentés bizonyítja, a szó igaz értelmében vett imponáló tartással nyomultak elő a poroszok Problus ellen.

Végre elérték a falut s most annak birtokáért véres harc kezdődött. Carlowitz tábornok csapatai egy részével elesett s a szász utóvéd csak makacs tusa után hagyta el Problust, aztán jó rendben, bár megtizedelten, nyomult a sereg után. A szász sereg, minthogy azalatt jókora utat tett meg, biztonságban érezte magát, a porosz meg sem próbálta az üldözést. Az osztrákok kilenczvennégy tisztet és kétezernyolczszázötvennyolcz legényt, a szászok ötvenkilenc tisztet és ezernégyszáznyolczvankilenc legényt veszítettek; ebből ötszázhetvenöt osztrák és kilenczven szász épen került porosz fogságba. A győző fél ezen a szárnyon hetvenkét tisztet és ezerötszázhetvenöt katonát veszített. A szászok büszkén mutattak arra, hogy közülök olyan kevesen estek foglyul, mert ez a körülmény kitűnő fegyelmezettségüket dicsérte.

Az elbei hadsereg ilyenformán megoldotta azt, a mit föladatul kapott; de minthogy nem a centrum ellen támadt s mert győzelmét nem használta ki, sikere nem volt döntő. Annak meggátlására sem volt elég erős, hogy az osztrákok jó rendben ne vonulhassanak az Elbe mögé.

Frigyes Károly herczeg hadsergének előnyomulása.

Délután három óra tájban a két porosz szárny egy időben kivivott győzelme eldöntötte a csatát. A porosz

király főhadiszállásán délután félhárom táján vették észre, hogy az osztrák centrum hatalmas ütegei irányt változtattak s hogy az új ellenség, a porosz trónörökös hadserge ellen fordultak. Azután rendre elnémultak, mert vagy elhagyták helyüket, vagy tönkrementek abban a tusában, a melyet önfeláldozóan a porosz gárdával vívtak. A tüzet-okádó centrumtól többé nem volt mit tartani. Azonban a király csak három óra negyven perczkor adott parancsot a Bistritznél álló csapatoknak, hogy a lipai és langenhofi halmokat megtámadják. A mikor a poroszok egetverő ujjongással a tetőre értek, Ernő főherczeg és Gablenz hadtestei hátrálóban az Elbe felé már annyira eltávoztak, hogy a gyalog hadsorokat alig lehetett látni. Elérkezett a pillanat, hogy a lovasságot rábocsássák a menekülő csapatokra. Maga Frigyes Károly herczeg lovagolt a Bistritz túlsó partjára, a hol a lovasezredek türelmetlenségükben már toporzékoltak s parancsot adott, hogy gyorsan nyomuljanak előre. A megvert osztrák hadserget mindenfelől romlás fenyegette s nem volt senki, a ki a boldogtalan csapatok fölött örködött volna. Hogy ne torlódjék össze az egész hadsereg egyetlen iszonyatos gombolyagba; hogy főleg hátuk mögött az Elbe végromlásukat ne okozza: a még tűrhető rendben visszavonuló hadtesteknek és dandároknak meg kellett adni menetirányukat s megakadályozni, hogy a lovasság, a töméntelen ágyú s a gyalogcsapatok össze ne habarodjanak. Benedek azonban a helyett, hogy parancsot osztott volna, egyik helyről a másra rohant a csatamezőn: először maga vezette a támadást Chlum ellen, azután a Ramming hadtestéhez lovagolt s azt a csatába parancsolta, végül a Gablenz hadtestéhez, a melynek maga vitte

meg a vereség hírét. Ez a hadtest azonban, a mint már elbeszéltük, már csak a visszavonuláshoz csatlakozhatott.

Délután két óra körül az osztrák hadsereg még félkörben állott, a félkör íve azonban egy óra múltán a középén átszakadt, a két oldalon pedig összeropant. A félkör-ívet a porosz gárda törte át s ugyanakkor a két győzelmes porosz szárny az osztrák hadserget összeszorította s a kör átfogója irányában hátravetette. Ez az átfogó a Sadowától Königgrätz felé vezető út volt; erre az útra szorult valamennyi hátráló ezred; ez volt az egyetlen nyílás, a melyen a szoruló hálóból menekülni lehetett. A mint az egymásba ütköző csapatok erre az útra értek, be kellett következnie a teljes fejetlenségnek, fölbomlania minden taktikai rendnek. A pompás és büszke hadsereg átalakult az emberek, ágyúk és lovak romhalmazává.

A hátráló csapatok az osztrák tartalékra szakadtak, a mely Chlumnál még harcban állott s a harcra kifejlődő csapatokat Ernő főherczeg és Gablenz hadtestei össze-vissza zavarták.

A félköralakú hadállást, az Elbe felé kissé visszahajló szárnyakkal, az osztrák hadvezérek azért választották, hogy a visszavonulást a folyóhoz minden körülmények közt biztosítsák — s ezt a czélt csakugyan elérték. A mint azonban a félkört az ellenség egyetlen ponton átszakította, ágyúival és puskáival hátba foghatta az osztrákok minden csapatát. A chlumi halomról tehát a győztes puskatüzeléssel a menekülő osztrák csapatokban iszonyatos pusztítást vitt véghez; egy porosz tiszt beszéli, hogy csapatának megtiltotta a lövést, hogy az öldöklésnek vége szakadjon. Az előrohanó lovasságnak már csak az volt a dolga, a mi kalászszedőnek az arató nyomán.

Ebben az időben a félkörív mindkét támaszpontja

már porosz kézben volt: Problust a szászok adták föl; Sendraschitzot és Nedielitschet pedig Thun csapataitól a hatodik porosz hadtest már régen elfoglalta. Mindazáltal más-más volt a helyzet a két szárnyon. Balszárnnyon a szászok harczolva, jó rendben, Edelsheim lovasainak fedezete alatt hátráltak; a jobb szárnyon viszont Thun altábornagy, alig kísértve meg a harczot, mindjárt elhagyta a csatamezőt. A hatodik porosz hadtest olyan hévvel üldözte az osztrákot, hogy a hátrálás fedezése Thurn és Taxis herczeg lovasosztályának nagy áldozatába került. A poroszok, miután a jobb szárnyon már nem állott előttük ellenség, ágyúikat és gyalogságukat az osztrák centrumhoz veszedelmesen közel tolták elő s azt a vonalat, a melyen visszavonultak, iszonyatosan lődözték. A vert hadsereg tehát először a Chlumnál álló porosz ágyúk, azután a hatodik porosz hadtest golyózáporában hátrált. Ilyen körülmények között nem csoda, ha reszketett a legbátrabb szív is s ha a csapatokban a rend felbomlott.

Benedeket magával sodorta, tisztjeitől elszakította a kavarodás, csak arra gondolhatott, hogy menekülő csapatainak a visszavonulást biztosítsa. Arczban, nyugatról Frigyes Károly herczeg előrohanó lovassága, jobbról, Chlum felől a porosz gárda, balról, Problus felől az elbei hadsereg tört a szétszórt osztrák seregbe. A nagy szorongásban helyet kellett csinálni bármin áron. Ezért a táborszernagy utolsó tartalékjának megparancsolta, hogy az ellenséget ellenlökésekkel tartsa föl. Kéznel volt a Holstein és Coudenhove két nehéz lovasosztálya s ezeket vetette szembe az üldöző porosz lovassággal. Ugyanakkor, hogy az ellenség előnyomulását a két szárnyon is hátráltassa, az első hadtestet, a melyet most Clam-Gallas gróf helyett Gondrecourt

tábornok vezetett, Chlum és Problus ellen küldte rohamra. Hogy ezeket a helyeket az ellenségtől visszavehesse, arról nem is álmodott Benedek, de a Königgrätzbe vezető utat, hogy a gyalogság visszavonulhasson s az út két oldalán fekvő rétet, hogy a lovasság megütözhessék, újabb áldozatok útján is biztosítani kellett.

Az osztrák lovasság meggátolja az üldözést.

A romlás e napján, a melyen a Habsburgok monarchiája elvesztette a német hegemoniát, a melyen Ausztriát meg nem érdemelt csapások sújtották: a sok szerencsétlenség között találkozott valami szerencse is s ennek köszönhető, hogy az osztrák hadsereg nem ment teljesen tönkre. Ugyanis a midőn Frigyes Károly herczeg égvé a vágytól, hogy lovasságával most megfizethet azért a veszteségért, a melyet az osztrák centrum ágyúcsatájában a Bistritznél szenvedett, parancsot adott, hogy a lovasság a folyamon átkelve, rohanjon Königgrätz felé, nagy megdöbbenéssel vette észre, hogy a tartaléklovasságnak csak fele van kéznél; a másik felét tévedésből Albrecht poroszherczeg, a lovasság parancsnoka, a jobbszárnnyra, az elbei hadsereghez rendelte, a hol nem volt rá semmi szükség. A kézügyben levő két dandár, a más hadtestekhez tartozó két lovasezreddel együtt tehát hat ezred lovasság arra bőven elég volt, hogy megfélemlített ellenséget halálra ijesszen; de nem volt elégséges akkor, ha az osztrák lovasság régi dicsőségének megfelelően veszített csata után is teljesíté kötelességét. A porosz trónörökös lovassága pedig még távol volt a csatamezőtől, mert a trónörökös, hogy minél több ágyúval és gyalogsággal minél korábban vehessen

részt a csatában, lovassága zömét mértföldeket elfoglaló seregoszlopa végére rendelte.

Ezen már nem lehetett segíteni; tehát a kéznél levő két lovasdandárt kellett az osztrákok üldözésére parancsolni. „Hatalmas kigyó módjára, írja egy porosz tiszt, húzódott végig a porosz gyalogzászlóaljak között a Frigyes Károly herczeg által vezetett lovasság, aztán kifejlődött s az ellenség után vetette magát.“ Ettől a pillanattól fogva a Streschetitz és Chlum közt elterülő síkon több ponton az összeütközések egész sorozata következett, a legnagyobb lovascsata, a melyet Európa az 1813. október 14-én vívott liebert-wolkwitzi csata óta látott. Mindenik részen körülbelül ötezer lovas ütközött meg.¹ Széles félkörívben, az elfoglalt halmokról a porosz gyalogság szemtanúja volt a nagyszerű látványosságnak.

¹ Ez a lovas-ütközet legnehezebben megrajzolható része a königgrätzi csatának. Az osztrák és a porosz tudósítók adatai e tekintetben sokszor összebékíthetetlen ellenmondásban állanak egymással. A két fél vezérkari munkái is megbízhatatlanok ebben a pontban; mindkét részről elhallgatják bizonyos ezredek vereségét. A legnagyobb tárgyilagossággal még Quistorp Berthold porosz alezredes: *Der grosse Kavalleriekampf bei Streschetitz* című munkája dicsekedhetik. Feltehető, hogy Quistorp bizonyosan nem vét az igazság ellen a porosz lovasság rovására. Ez ellenfél előadása becsületére válik az osztrák lovasságnak s kivált becsesek a szöveget magyarázó jegyzetei. Quistorp szerint harmincznégy porosz lovasszázad ütközött meg harminczkilencz és fél osztrák lovasszázaddal; az osztrák századok százhúsz, a porosz századok százötven legényből állottak. Lásd még Fritz Hönig: *Die Kavallerie-Division als Schlachtkörper* (Berlin, 1884) című munkáját a 11. és 65. lapokon, aztán a Sadowa: *Étude de la bataille au point de la vue de l'emploi de la cavallerie*. (Paris, Carles-Lavanzelle) című munkát. Az újabb kutatások egyébiránt egész határozottan bebizonyították, hogy a gróf Coudenhove osztrák

A streschetitzi lovas-csata.

Benedeknek Streschetitznél Holstein herczeg és Coudenhove gróf parancsnoksága alatt két nehéz lovasosztály volt kezeügyében. Holsteinhoz maga ugratott el, míg Coudenhovenak Wersebe százados által küldött parancsot, hogy az ellenséges lovasságot tüstént támadja meg. Holstein herczeg ép oly vitéz mint kifogástalanul udvarias tiszt volt; a mint hallotta a Benedek parancsát, azzal a szelid udvariassággal, a melyről ez a vakmerő ember még a leggyilkosabb golyózáporban sem feledkezett meg, emelkedett meg nyergében, aztán kezével szinte ünnepies mozdulattal előbb nyugatra, a honnan Frigyes Károly herczeg csapatai nyomultak elő, majd arra, a merről a porosz trónörökös hadoszlopai bontakoztak ki, mutatva, így szólott: „Itt is, amott is ellenség, hol parancsolja Exczellenziád, hogy támadjak?” A mint Benedek megjelölte az irányt, köszönt, megfordította a lovát s vérteseivel az ellenségre rohant.

Csaknem ugyanabban az időben kapta Coudenhove, a ki lovasosztályával már a hátráló gyalogsághoz csatlakozott volt, báró Ditfurth alezredes által a tudó-

tábornok ellen emelt vádak (még *Lettow*-nál is, II. kötet, 504. l.) alaptalanok. A tábornok saját elhatározásából s nem Benedek parancsára támadott s parancsai teljesen megfeleltek a helyzetnek. Ez világos a *FML. Graf Karl Coudenhove* (Bécs, 1901) című munkából s kivált a tábornok Benedekhez intézett 1866 augusztus 9-én kelt jelentéséből (82. l.). A teljes igazságot találhatni egy szemtanu, báró Ditfurth alezredes igen tanulságos cikkeiben, a melyek a bécsi *Reichswehr* 1900 november 30. és december 12. meg 1901 márczius 1-sei számaiban jelentek meg. V. ö. még a bécsi *Fremdenblatt* 1900 november 24. és december 1-én megjelent cikkeivel.

sítást, hogy az osztrák hadserget a porosz lovasság üldözni készül. Egy pillanatig sem habozott, hanem megfordult lovasaival és vihar módjára csapott az ellenségre.

Groeben porosz lovasdandára bukkant először osztrák gyalogságra. Ez a csapat az első hadtesthez tartozott, a mely még mindig erőlködött, hogy Chlumot visszafoglalja. Az elől rohanó hat századdal rajtaütött a hátul álló osztrák zászlóaljokon, a melyek megzavarodtak s egy részük alkudozni kezdett. Holstein hadosztályából a Schindlöcker-dandár ekkor, épp jókor csapott a porosz lovasságra. A Stadion-vértések jöttek elől s az ellenséges lovasság előhadát kergették vissza zöméhez s miután egyesültek a császár- és a Miklós-huszárokkal, föltarthatatlan lökéssel vetették vissza azt is. Egy pár ezernyi lovasból álló bőszen had zúdult a porosz gyalogságig s száguldott el sorai mellett. Ezek hatalmas sortűzzel fogadták, de bár sok huszár fordult le a lováról, nem tágitottak. A vértések oldalába rontott most a negyedik számú pommeráni ulánus-ezred, a mely épen a csatamezőre ért s megpillantva a vad hajszt, századonként vetette magát annak árjába. Az osztrák vértések legnagyobb része azonban nem térített el magát az eléje szabott irányból, a rája törő ulánusokkal vad kavarodásban mindaddig vágattak, a míg a vértések éle ismét hatvan-nyolczvan lépésnyire közeledett a porosz gyalogsághoz. A puskatüz leterítette előcsapatjukat; végre visszafordultak a vértések azzal a tudattal, hogy az ellenséges lovasság rohamát visszaverték. Aztán nagy kanyarodással távolodtak a gyalogság lőtávolából, a mi közben egyes ulánus-századok csak immel-ámmal üldözték.

A csata utolsó fordulataiban is történtek még

összeadások. Az osztrák Solms-dandár a mecklenburgi herceg porosz dandárával tűzött össze. Előbb az osztrák Ferdinánd-vértések ugrattak elő s a szemben talált kisebb csapatok vad üldözésében annyira közel kerültek az ellenséghez, hogy az ellenséges golyózapor a lovak egyharmadát letarolta. Ezredesük a megmaradtakkal csak ekkor fordult vissza. Üldözésükre a Zieten-huszárok egy pár százada vállalkozott, ezekre aztán az osztrák Hessen-vértések vetették rá magukat. Ezredesük az ágyúdörgés s a puska-golyók sivitó zenéjében rövid, lelkes beszédet mondott, aztán szilaj vágatásban száguldott el a golyók záporában tüskön-bokron át a gyilkosan tüzelő ellenséges gyalogság sorai mellett. A jobb szárnyon a századoson kívül minden tiszt elhullott a golyózáporban, ők azonban rendületlenül, zárt sorokban, a mint regulájuk tartotta, lovagoltak előre. Először néhány század Zieten-huszárra bukkantak s azt szétszórták, azután dragonyosokra, végül a negyedik porosz ulánus-ezredre, a mely sebes rohamukban oldalról és hátul rontott rájuk. Összeillő ellenfelek mérkőztek most egymással. Hann Weyhern, porosz tábornok, ulánusai élén átvágta magát a vértések érczfalán s megkezdődött a vad mészárlás, a szablyák és lándzsák mérközése s a mikor a kavarodásból kibontakoztak, a mikor a harcosfelek zászlaik mellett ismét összeverődtek, mind a két fél magát tartotta a győztesnek, jogosabban — úgylátszik — a porosz. Az osztrák vértéseket, a kik tömör sorokban vonultak vissza, csak apró rajok üldözték, a melyek soraikban alig tettek valami kárt.

Ez volt az a harc, a melyet Holstein herceg lovasosztálya vívott s a mely, akár győzött, akár megveretett, dicsekedhetett azzal, hogy a porosz lovas-

ság üldözését megakadályozta; mert az osztrák lovas-ság csapatai mögött a gyalogság nyugodtan hátrálhatott s jó darab földre távozhatott el a csatatértől.

Épp olyan böszén, épp olyan változó szerencsével folyt le az a viadal, a melyet balra tőlük, Problusnál, a Coudenhove által vezetett osztrák lovasosztály épp olyan bátran, de nagyobb veszteséggel vívott meg. Itt aztán Alvensleben porosz lovasosztálya részt vett a harcban s ez a lovasütközet még változatosabb módon folyt le. Összechapás és meghátrálás, egy-egy ezred győzelmes előretörése, majd meg gyors visszaszáguldása újonnan fenyegető nagyobb ellenség elől, gyors egymásutánban váltakoztak. A Coudenhove által elrendelt rohamot a Windischgrätz-dandár nyitotta meg; az osztrák Wrangel vértess-ezred véresen csapott össze a porosz harmadik dragonyosezreddel. Alig volt vége az összechapásnak, alig adta ki Coudenhove parancsát a gyülekezésre, a mikor megérkezett Benedek és szenvedélyes hangon, mértéken túl való szigorral dorgálta, mert a csapatokban a rendnek némi lazulása mutatkozott. De a lovascsatákban, még ha győzelemmel végződnek is, lehetetlenség elkerülni, hogy a sorok egy kissé föl ne bomoljanak. Hisz a porosz Caspari ütege egyszer kénytelen volt vakon barátra, ellenségre löni, hogy a lovasság el ne gázolja.

Azok a szép térképek, a melyeket Quistorp porosz alezredes ezekről a lovas-összechapásokról rajzolt, tanúságot tesznek az osztrák lovasság vitézségéről. Azokon a térképeken azt látjuk, hogy sok helyen nyomultak elő egész az ellenséges ütegekig, sőt azokon túl, úgy hogy győzelmes előnyomulásuknak a sortüze-lés vetett véget. A porosz lovasság azonban egyszer sem juthatott el Abele dandáráig, a mely a vissza-

vonulást fedező Gondrecourt-hadtest legszélén állott. Az osztrák Sándor-ulánusok vakmerősége, a kik a szélső balszárnyon harczoltak, érdemes a külön megemlítésre. Először szétszórták az első gárda-dragonos-ezredet, rácsaptak a Caspari ütegeire, miután fedezetét megugratták, hasonló módon bántak el az ötödik porosz huszárezred néhány századával s aztán az ellenséges tűzben előnyomulva, a porosz lovassággal addig viaskodtak, míg nagyobb részüket lekaszabolták, vagy az ellenséges gyalogság lelövöldözte.

Vilmos király gyalogságával e harczok színhelyéig érkezvén, az elfoglalt magaslatról nézte e látványosságot. A lovas-csata alatt egy izben megtörtént, hogy annak az osztrák ulánus-ezrednek egy raja, a mely olyan vakmerően harczolt, hol üldözve az ellenséget, hol üldöztetve, a támadás hevében négyszáz lépésnyire közel férközött a királyhoz. A király környezetében levő tiszték és testőrsége már kardot rántottak, hogy megvédjék, a midőn az egyik előretolt zászlóalj golyózáporral árasztotta el az ulánusokat s a kik nem hullottak el, gyorsan visszahúzódtak az osztrák harczvonalak felé.

Az osztrák lovasság így, nagy véráldozattal ugyan, meggátolta az üldözést. S bár a király nagy gyönyörűséggel nézte, hogy az osztrák Coudenhove megtizedelt századai súlyos veszteségekkel járó rohamuk után a puskatűz miatt kicsi rajokban szaladnak vissza s bár ennek következtében azt hihette, hogy lovassága fényes győzelmet aratott: mégis az osztrák s nem az üldöző porosz lovas-tábornokok dicsekedhettek azzal, hogy céljukat elérték. S bár egyes csapataikat szétszórták a poroszok s minden sikerük csak rövid ideig tartott, mert az ellenség a közelben álló

gyalogságra támaszkodhatott: mégis céljukat elérték s porosz lovasscsapatot azon a napon nem lehetett látni a menekülő osztrák hadsereg nyomában. Ámbár mind a két fél vitézül harczolt, a nagyobb dicsőség mégis az osztrák lovasságot illeti meg azért, hogy a vereség iszonyatos pillanatában bátorsága nem ingott meg.

Az osztrák első hadtest utolsó rohama Chlum ellen.

A szűk csatatér most ismét romlást hozott az osztrákokra. Lovasságuk akár győzött, akár megverett, mindig az első hadtestbe ütközött, a mely azalatt Chlumért harczba keveredett. Így a hadtest zászlóaljait elvágták egymástól, megzavarták és ezzel is sietteték a megvert hadsereg fölbomlását.

A Chlum ellen vezetett roham volt a császári hadsereg tragédiájának utolsó siralmas fölvonása. Ez egy időben folyt le a már elbeszélte nagy lovascsatával. Benedeknek, a mint tudjuk, az volt a szándéka, hogy a két porosz szárnyat, a mely hadserge után nyomult s azt üldözte, visszalökje s megakassza az üldözést: azért utolsó, még meglevő hadtestének azt a parancsot adta, hogy egy dandára Probus ellen támadjon, a többi három dandár Chlum ellen kísértsen meg még egy rohamot, az Abele-dandár pedig maradjon tartaléknak a lovasság mögött. A csapatok engedelmesen előre rohantak, a mivel csak azt nyerték, hogy nagy veszteséggel verettek vissza. A Piret-dandárt, a melyhez száz csapatok is csatlakoztak, Probusnál az elbei hadsereg túlnyomó ereje könnyűszerrel lerázta magáról. Azalatt a Poschacher-, a Leiningen-, a Ringelsheim-dandárok ádáz dühvel rohantak Chlumra.

A hadtestparancsnok, Gondrecourt gróf, itt azzal a taktikával élt, hogy nem széles homlokkal, hanem mély oszlopokban vezette csapatait rohamra. A vastag, keskeny csapattömbök, tömören összeszorítva, egyenest a vágóhidra vezettettek. Akár azért, mert Gondrecourtnak sejtelve sem volt arról, hogy az ilyen tömegekben a gyorstüzelés milyen rettenetes pusztítást vihet véghez, akár pedig azért, hogy Gondrecourt, a ki már a dán háborúban mint vakmerő támadó volt ismeretes, a rohamoszlopok rettenetes súlyával akarta az ellenséget agyonnyomni: az osztrákok áldatlan rohamtaktikájának olyan mélysárlással tette fel koronáját, a milyennek mása még abban a véres háborúban sem akadt.¹ A csapatok bátran, pompás tartással, lobogó zászlók alatt, trombitaharsogás közt rohanták meg a chlumi halmot. A poroszok háromszáz lépésnyire közel eresztették magukhoz s csak akkor kezdték meg a gyorstüzélést. A Poschacher-dandárból, a melynek vasdandár volt a neve, nyomban elhullott minden lovon ülő tiszt, köztük a parancsnok is, a ki nyomban meghalt. A zászlóaljak meghököltek, de a tisztek lelkes biztatására még száz lépést haladtak előre. Megállottak ismét s bár a dobok még mindig riadót vertek, a sorok fölbomlottak

¹ Gondrecourt gróf kemény, indulatos természetű ember volt, föllobbanásában tisztjeit is veréssel fenyegette. A mikor Bécs felé hátráltak, útközben összetűzött egy századossal s egy sövénykaróval támadott rá. Az kardot rántott s levágással fenyegette, ha nem moderálja magát. A századost haditörvényszék elé állították, amely több évi várfogságra ítélte s bár kegyelmet kapott, de a katonaságtól meg kellett válnia. Több e fajta, vagy ehhez hasonló eset miatt Gondrecourt-t később nyugalomba kellett küldeni. Úgy látszik, a gróf azt akarta megmutatni, hogy az első hadsorok tömeges fölládozásával a vastag hadoszlop előtt még a gyorspuskának is meg kell hátrálnia.

s vad futásnak eredtek, utánuk a poroszok, kik szakadatlanul tüzeltek. A mészárlás, bár csak húsz perczig tartott, a tizennyolcezerhatszáz főből álló dandárnak százötven tisztségjébe és ötezernyolczszáz legényébe került; ennyien estek el, vagy sebesültek meg. Nem csoda, ha a csapatok elcsüggedtek, ha sokan a földre vetették és elfogatták magukat; így kétezernyolczszáz legény került a poroszok kezébe. A huszonhatezer harczosból álló hadtest tízezer emberét vesztette el; ez a veszteség pedig az osztrák hadsereg egész veszteségének egy negyedrészt teszi. A barbár idők öldökléseiben sem halmoztak föl ilyen rövid idő alatt ilyen rettenetes hekatombát, mondja egy szemtanu.

A győzelmet nem használják ki tökéletesen. Az osztrák tűzéréség vitéz ellenállása.

A lovascsata lefolyása s az osztrák gyalogság utolsó erőfeszítései alatt, Frigyes Károly herczeg gyalogsága elfoglalta azokat a halmokat, a melyekre délutáni három óráig oly sóváran tekintgetett. A mint a tetőre értek, a mint élükön Vilmos király meglátta az osztrákok futását, leirhatatlan ujongásban törtek ki. A király a csapatokkal a hátrálást fedező osztrák ütegek lőtávoláig nyomult elő, a hol mellette ismét sűrűn hullottak a gránátok. A midőn a király Bismarck kérésére, hogy haszontalanul ne tegye ki magát veszedelemnek, nem mozdult helyéről, Bismarck hátulról rácsapott a király lovára s az aztán biztos helyre vitte. A lipai s a langenhofi tetőkön találkoztak össze a király s a trónörökös seregei. A bajtársak lelkesen üdvözölték egymást, a legnagyobb dicsérettel azonban a Fransecky osztályáról beszéltek, a mely a legvité-

zebbül harczolt, hogy az egyesülés megtörténhessék. „A köd, a mely addig sűrűn borult a véres csatamezőre, beszéli Zychlinszky ezredes, Fransecky bajtársa, most megszakadt s a messzi, nagy, dél felé nyíló félkörben meglátszott az egész porosz hadsereg, dandár dandár, zászlóalj zászlóalj mellett. Előbb Frigyes Károly herczeg jelent meg kíséretével, azután a király s a csapatok mindkettőjüket szűnni nem akaró ujongással fogadták. Nekem könnyek lopóztak a szemembe, hogy megérhettem ezt a pillanatot. Bizonyosan nem csupán velem történt ez meg“. A mint Frigyes Károly herczeg s a trónörökös találkoztak, büszkén és megindultan borultak egymás karjaiba. A király és a trónörökös találkozását, a mely később történt meg, már többször leírták. A fiú tiszteletteljesen kezet csókolt az apának; az apa pedig örömmel adta tudtára, hogy már korábbi, Nachodnál és Skalitznál nyert győzelmeiért a *pour la mérite* érdemrendet adományozta neki. A trónörökös a győzelmi mámorban sem felejtkezett meg a nemes emberieségről. Ebben a nagy pillanatban is eszébe jutott a fia, a kit nem sokkal ezelőtt még gyermekkorában veszített el. „A győzelem nem kárpótol az elvesztett gyermekért — jegyezte föl közvetetlenül a győzelem napján naplójába, — sőt inkább a lesújtó fájdalom sokkal hatalmasabban lép föl az e fajta nagyszabású benyomások között“.

Benedek csak akkor távozott a csatamezőről, a midőn már mindenik osztrák hadtest elvonult onnan. Utolsónak a gyalogs csapatok közül az első hadtesthez tartozó Abele-dandár maradt, a mely a harczoló lovasosztályok tartalékát adta. Benedek egyetlen csatájában sem nézett bátrabban szembe a halállal, mint ekkor.

Utóbb, a midőn azt kérdezték tőle, hogy talán a halált kereste az ellenség golyózaporában, azt válaszolta: „Magamra nem is gondoltam, csupán katonáimra.“ Beledobta magát a legrémesebb kavarodásokba, de mert a hadseregnek nem volt intéző keze, abban a legiszonyatosabb fejetlenség kapott lábra. A midőn a Wrangel vértesszere, a melyet a golyó-zápor megbontott, megfutamodni készült: Benedek közjük lovagolt, megállította őket s újabb rohamot parancsolt. Nehány lépésnyire tőle bukott le lováról egy lövéstől az ezred parancsnoka, Erbach gróf; és hűséges hadsegéde, Müller, a kit Benedek fiaként szeretett, a mint Benedek parancsára eléje tartotta a csatatér mappáját, hogy Benedek tájékozza magát, súlyos sebbel bukott el: Benedek halottnak képzelte. Az Elbe felé menekülő hadtestek parancsnokai azalatt kétségbeestek, mert nem voltak utasítva, hogy hova vonuljanak vissza s nem tudták, hogy az Elbén hol vertek hidakat. A míg Benedek a harczi kavarodásokba dobta magát, alvezéreinek segédtisztjei hiában keresték őt itt-amott a csatamezőn. A szász trónörökös is parancsért küldött; Sacken őrnagy, a ki a csata előtti napon térképébe bejegyezte az elkészült hidakat, látta el a szükséges tájékoztatással. A szászok és a nyolczadik hadtest visszavonulására vonatkozó rendelkezéseket Krismanics tette meg hevenyében, Falkenhayn alezredes juttatta kézhez. Intézkedni majdnem lehetetlen volt, mert a mint a parancsra várakozó tisztekkel megállott, nyomban hullott rájuk a golyó. Egyébként is megkéstek azzal, hogy a visszavonulás rendben történjék, a csapatok fejet vesztve rohantak az Elbe felé.

Mindazáltal Königrätznél mégsem sikerült a megvert hadserget úgy körülfogni, a mint körülfogták

Metznél és Sedánnál. Hogy ez így történt, azt a győztes fél késedelmezése magyarázza. Nem volt tisztában vele, hogy teljes győzelmet aratott; ez az érdem pedig az osztrák tűzérség önfeláldozását dicséri. A hátrálásban az üteg-parancsnokok, ha nem is volt rá parancsuk, szakadatlanul ellenállottak s ezzel meggátolták az üldözést. Kivált kitüntette magát az ágyú-tartalék. Hofbauer alezredes, a mint elbeszéltük, ütegeivel nem nyomulhatott elő a chlumi tetőre, mert a gyalogság cserbenhagyta. Hátrálás közben azonban Wschestar és Sweti között alkalmas állásra talált; csatlakoztak hozzá a negyedik és a hatodik hadtest ütegei s ez a hatvan-hetven ágyú, magára vonván az ellenséges ágyúk figyelmét, a hogy lehetett, fedezte az osztrák hadsereg hátrálását s bár hősiecs magatartásával nem tudta megállítani a szaladó gyalogságot, legalább elhárította a teljes romlást. Azoknak a porosz rajoknak vitézségével, a melyek a kartácszáporban egész az ütegekig nyomultak s az ágyúk legénységét lelövöldözték, az ágyúkat elhurczolták, vetélkedtek az osztrák tűzerek, a kiket József főherczeg dandárának néhány zászlóalján kívül a gyalogság cserbenhagyott; de azért, a míg csak lehetett, helytállottak. Ha az ellenség már nagyon közel ferközött hozzájuk, meghátráltak a legközelebbi halomig, ott ismét megállottak és mindvégig megtették kötelességüket. Benedek, a ki a csatamezőn, a hol veszedelem volt, mindenütt megfordult, nagyon megcsapant vezérkarával megjelent közöttük is.¹ A mikor a

¹ Az osztrák főhadiszállás reggel még körülbelül háromszáz lovasból, tisztből, vezérkari dragonyósból, szolgából és egyebekből állott. Délután négy óra tájban már csak a következők kísérték Benedeket: szárnysegéde, Müller alezredes, Henikstein

gyalogság még az ő buzdítására sem akart helytállani, nagy szorultságában egy tisztet azzal a parancscsal küldött a legközelebb eső üteghez, hogy a gyalogságot kartácslövessel állítsák meg. Ezt az örült parancsot azonban természetesen nem hajtották végre. Aztán az ágyúvonalon végiglovagolva, dicsérte a tüzérek magatartását. A mikor a nyomukban járó poroszok néhány ágyút elfoglaltak, lovascsapatokkal rohantatta meg az üldözőket. Hofbauerhez érkezve, a ki az ágyúvonal parancsnoka volt, becsületszavát vette tőle, hogy kitart az utolsó lövésig. Hofbauer fogadását megtartotta híven. Valahányszor tisztjei jelentették, hogy nincs több puska-
poruk, mindig kezét kellett adniuk rá, hogy a poroszkocsikat ki is kaparták s csak azután vonulhattak vissza. Maga addig maradt, a míg sebesülten vitték el a csatamezőről.

A mikor végre a csatamezőt el kellett hagyniok, a hátráló ütegek Königgrätztól pár ezer lépésnyire még egyszer ívbe sorakoztak s az üldözőket hatalmas ágyúzással fogadták, mire a győzők azt hitték, hogy a puskaporföllegek mögött rendezett gyalogcsapatok lappanganak. Ott pedig csak egy lovasosztály állott Zaitschek tábornok vezetése alatt, a melyet erős állásban a végső szükség esetére tartottak kéznél, míg a hadsereg többi része az Elbénátvonult. Solms Albrecht herczegeste kilencz óra tájban tétette ütegével az utolsó lövéseket, a mint röviddel utóbb testvérének elmondta, a ki a

altábornagy, Baumgarten és Krismanics vezérőrnagyok, Senfft szász tábornok, Križ ezredes; a vezérkarból: Sacken őrnagy, Watteck és Woinovics századosok, Hofmeister és Weigelsberg főhadnagyok; végül a parancsörtisztek közül Klein és Wersebe lovaskapitányok, Partsch százados és Eszterházy főhadnagy. A fölsorolt tiszték egyikének följegyzése.

porosz hadseregben harczolt. A német nemes családokban akkor ez nem tartozott a ritkaságok közé; hisz ebben a háborúban, úgyszólván az összes német törzsek szemben álltak egymással.

A főök, a miért egész komolysággal nem üldözték az ellenséget, az volt, hogy Vilmos király és Moltke, a midőn a csatateret körüllovagolták, észrevették az osztrákok szívós ellenállását. Az 1866. évi porosz hadvezetés abban elmaradt a waterlooi vezetéstől, hogy Gneisenau „az ember és a ló megszakadásáig” egész éjen át üldözte a francziákat s szétszórta, hogy Páris alatt ne állhassanak ellen; s gyengébbnek mutatkozott az 1870. évi háború porosz hadvezetésénél is, hol Moltke akkor az ellenséges hadseregeket teljesen körülfogta. Pedig Königrätznél a győztes félnek még nagy, az ütközetben nem használt csapatok állottak rendelkezésére. Az elbei hadseregnek egész harmadrésze, az Etzel osztálya, nem került tűzbe épp úgy, a mint nem kerültek a porosz trónörökös hadseregéből a Steinmetz hadteste, a Hartmann lovasosztálya; valamint ugyancsak a porosz trónörökös hadseregéből a hatodik hadtest, miután Thun gróf megszaladt, többé nem látott ellenséget, pedig az osztrákok visszavonulási oldalán állott. A trónörökös délután félöt óra tájban Steinmetz és Hartmann tábornokoknak ugyan parancsot adott az ellenség üldözésére. Steinmetz meg is kezdte az előnyomulást és ha jobban siet, az osztrák hadsereg egy részét elfoghatja.

Ezt a csapást azonban a végzet nem mérte rá a megvert hadseregre. A győzelmes porosz hadsereg, a mely több mérföldnyi félkörből koncentrikusan nyomult elő Lipa és Chlum felé, a lipai s chlumi halmokon úgy összekavarodott, hogy soraiban az öröm-mámor miatt

minden rend fölbomlott ; azaz úgy járt, mint az osztrák hadsereg, csakhogy egészen más okból. Aztán a Frigyes Károly hadserge, a mely hajnali két óra óta menetelt és tűzben állott, teljesen ki volt merülve s ezt a kimerülést érezték Vilmos király és Moltke is. A kik a győztes félnek hízelegni akartak s a győzőnek mindig vannak hízelgői, hogy a poroszok nem üldöztek az osztrákokat, azzal magyarázták, hogy Vilmos királynak szíve tiltakozott Ausztria halálra sujtása ellen ; pedig maga Vilmos király utasította volna vissza az ilyen gyermekes föltevést, mert ő a győzelem kihasználásától nem riadt meg soha. Az igazságinkábbaz, hogy a porosz hadvezérek, mert a hadsereg a Bistritznél soká állott kétes kimenetelű tusában, nem bíztak abban, hogy hirtelenében még egy erőmegfeszítésre képes volna. Emberi és könnyen megérthető dolog, hogy a király s a két herczeg a győzelem után, az örömtől duzzadó szív ösztökélésére találkozni kívántak s magukat meg akarták mutatni csapataiknak. A király és a trónörökös, miután a csapatok lelkes hódolatát fogadták, egész patriárkális módon körüllovagolták a csatateret. A haditörténet a győztes szempontjából nem igen feszegeti, hogy mit hanyagolt el abból, a mit a hadviselés szigorúan megkíván ; ellenben a vesztesnek minden hibáját, minden ballépését nagyon is számon tartja. Azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy a trónörökös világos parancsot adott ki az ellenség üldözésére ; s azért, hogy parancsát nem teljesítették : nem ő a felelős.

Hogyan történhetett ez, még ma sem egészen világos. A király főhadiszállása tényleg csak az elbei hadserget bizta meg az üldözéssel. A többi csapatok ellenben esti félhét óra körül ugyanabban a parancs-

ban azt az utasítást kapták, hogy „másnap pihenő nap lesz s csak a csapatok egyesítésére szükséges meneteléseket végzik“. Ezt a rendelkezést az első és a második hadsereg csapatparancsnokai, köztük Steinmetz is, úgy fogták föl, mint a trónörökös parancsának visszavonását, tehát az üldözést abbanhagyták.¹

Az elbei hadseregből is csak Etzel tábornoknak hagyták meg, hogy iparkodjék a győzelmet kihasználni; ő pedig olyanképen támadta Edelsheim lovasosztályát, a mely a hátrálást fedezte, hogy a szászok egész nyugodtan vonulhattak vissza.²

Mindent tanulnunk kell előbb, még a győzelem kihasználását is. A porosz hadvezérek ebben csak azután váltak mesterekké, miután az 1864. és 1866. évi háborúkban megtanulták. Bismarck az akkori helyzetről egy

¹ V. ö. *Kirchbach: Die Teilnahme des 5. Armee-corps an den kriegerischen Ereignissen gegen Oesterreich 1866.* (Berlin, 1868.)

² A porosz vezérkar munkája szerint, Moltke félhét órákor parancsát tényleg azzal a czéllal adta ki, hogy a hadsereg pihenőhöz jusson. Mindazáltal eszeágában sem volt, hogy rendelkezésével a trónörökös utasításait meghiusítsa. (V. ö. beszélgetését a szerzővel: *Függelék*, XIII. sz.) Steinmetz az ötödik és Prondzynski altábornagy, a hatodik hadtest parancsnoka, mikor megtudták, hogy a hadsereg többi része pihenőre tért, vakmerőségnek tartották egymagukban összekapni az osztrákkal. Hartmann tábornok pedig, a mint azt egy jól értesült embertől hallottam, meg sem kapta a trónörökös parancsát. (V. ö. Hartmannak az 1866. évi hadjáratról szóló, igen figyelemreméltó leveleivel, a melyek 1898-ban jelentek meg.) Etzel tábornokot végre a felsőbb hadvezetőség a késedelmeskedésben bűnösnek találhatta, s ezért 1870-ben, bár még szolgálatban állott, nem viselt parancsnokságot. (V. ö. *Bernhardi: Tagebücher*. VI. 318. l.). Bővebb tudósítás ezekről a körülményekről *Lettow-nál* (II. k. 509. l.) olvasható. V. ö. még *Quistorp altábornagy* cikkekével: *Militär-Wochenblatt* 1899 augusztus.

1894-ben írott levelében igen találó képet rajzolt. Vázlatában az egyik jelenet így hangzik: „Láttam, hogy a hatodik s több más vértess ezred visszavonult s az egész dolog azt a benyomást tette rám, mintha a háborút a hadgyakorlatok módjára viselnők, a hol, ha a gyakorlat szabályosan lefolyt, takarodót fúnak“. Itt azonban egy zavaró körülmény is közrejátszott. Azon az estén, valószínűen a szertelen megerőltetéstől, Moltke olyan erős lázba esett, hogy tisztjei szekeren visszavitték Jitschinbe s az éjszakát ott töltötte. Parancsai aztán, a melyeket a legközelebbi két napon adott ki, nem voltak oly világosak s nem duzzadtak úgy a kezdeményezéstől, a mint azt az ő utasításaitól megszokták. Július 4-dikén kelt, a továbbnyomulást elrendelő parancsa pedig annyira nem volt a célnak megfelelő, hogy Blumenthal tanácsára meg is változtatták.¹

Zavar és menekülés.

Mindebből azonban kevés hasznuk volt az osztrákoknak; mert a mit megkimélt az ellenséges golyó, azt elpusztította soraikban a teljes fölfordulás. Kivált a gyalogságnak, a fő-fegyvernemnek volt ez a végzete. A gyalogság ugyan éppen abból az emberanyagból állott, a melyből a másfajta csapatok; de a míg ezek büszkéek voltak fegyvereikre s magukat nem tartották alábbvalóknak az ellenség fegyverénél, a tűzéség pedig jogosan tarthatta magát különbnek is, a gyalogság nem bízott többé a maga puskájában, taktikájában, vezetőiben és végül magamagában sem. Mégis a mikor támadásra és rohamra került a dolog, a legtöbb ezredben föltámadt a katonavitézség s bátran rohantak

¹ V. ö. Verdy : *Das Hauptquartier der II. Armee* 202. l.

a tűzbe. Ezzel aztán teljesen ki is meritették az erejüket, a visszavert támadás után a fásultság hatalmába kerültek, végül aztán, rendetlen futásban meghátráltak. Hogy harcra termettség dolgában nem állottak hátrább az ellenségnél, annak a háború első napjaiban nem egy bizonyosságát adták. És ezt elmondhatjuk a hadsereg minden nemzetiségéről, az olaszokon kívül, a kik csak kedvetlenül harczoltak az osztrák zászlók alatt. A magyarok is csak a nachodi s a skalitzi vereségek után csüggedtek el; pedig a magyarok, a kiknek apáik és testvéreik otthon Magyarország függetlenségéért egy gyűlölt kormányval háborúskodtak, még nem felejtették el az 1849. évi forradalmat és mégis csak az első vereségek után vesztették el szemmelláthatóan harczikedvüket. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az eset is csak a gyalogos magyar ezredeknél és sajnos, hogy leginkább azoknál fordult elő, a melyeknek a chlumi halmot kellett volna megvédeniök; a huszárezredek ellenben kivétel nélkül mind kifogástalanul harczoltak. Hűtlenség tehát sehol sem fordult elő; a gyalogságnál az a lélektani hatás döntött, hogy veszett ügyért áldozza föl magát.¹ Az az általános érzés, a mely a vereség után minden fegyelmet kiölt, alapjában jogos is volt; mert az olyan állami és katonai vezetés, a mely hadi sikerét a rohamtaktikára alapította, a mely csupán erre a formaiságra támaszkodva, tisztjeinek a gondolkozást, a kezdeményezést úgyszólván megtiltotta, a mely oly szerencsétlenül választotta meg hadvezérét: józan észszel más eredményt nem is várhatott. A fegy-

¹ Hogy porosz kiküldöttek egyébként megpróbálták a magyarok hűségének megingatását, lásd: *Kienast*-nál: *Die Legion Klapka*, 103—106., 127., 135. és 159. lapokon.

lem egészen hasonló körülmények között fölbomlott a poroszoknál is Jena, a francziáknál is Wörth után. Mintán némely tábornoknak, köztük Gablenznek is meghiusult az a kísérlete, hogy a csapatait összeszedje: Benedek parancsot adott a Zaitschek parancsnoksága alatt még helytálló lovasosztálynak a visszavonulásra s aztán a menekülő ár őt is elsodorta az Elbe felé.

Azok a hadtestek, a melyek először távoztak a csatamezőről, még leginkább maradtak együtt. A porosz trónörökös először az osztrák jobb szárnynyal ütközött meg; ez állott a legközelebb az Elbéhez és így a második és a negyedik hadtest kelt át legkorábban a hidakon, Königgrätztől északra. A két állandó hid mellé még négy hadi-hidat is vertek azon a tájon s minthogy az osztrák hadsereg ez a része aránylag korán meghátrált, körülbelül negyedrésze az egész hadseregnek nagyobb nehézségektől menten helyezhette magát biztonságba.

Ezután rontottak a porosz trónörökös csapatai az osztrák centrumra, a melynek egyes hadtestei, a harmadik és a tizedik például, körülbelül három óra járásnyi távolban voltak az Elbétől s a míg ezt az utat megtették, két oldalban az ellenség szakadatlanul puskatüzeléssel zaklatta. Ezenkívül az osztrák tartaléknak az a része, a mely résztvett a harcban, áradat módjára szakadt rájuk; minthogy pedig a porosz oldalban elállotta az útjukat, a vert sereg meg sem merte kísérelni, hogy átvágja magát s a fenyegető veszedelem elől mind a Königgrätz felé vezető főútra, tehát igen szűk területre szorultak. Az olyan csapatok közé, a melyek eleintén rendben menekültek, betörték a szaladó tömegek s e miatt azok is összegabalyodtak. A visszavágtató lovasság pedig

olyan irgalmatlanul tört magának utat, hogy elgázolta a telepet is, a hol a sebesülteket kötözték. Valóságos khaosz támadt s bár az ellenség nem járt a nyomukban, százezernél több ember, ezernyi járművel vegyest, „mindent magával sodró láva gyanánt“ hömpölygött Königrätz vára felé.

A megriadt tömegek a támadással ellenkező irányba próbáltak menekülni s ezt a különben természetes hajlamot csupán a fegyelem korlátozhatta volna. Hogy azonban az ilyen fegyelmezés lehetséges, azt a szász csapatok magatartásával bizonyíthatjuk; közülök csak egyes elszakadt csapatrészeket ragadtott magával és szórt szét az áradat; általában a szász hadsereg kifogástalan taktikai rendben hátrált meg. Bár tudták, hogy fegyvereik silányabbak a porosz fegyvereknél, de bíztak szakavatott vezetőikben; a czéltalan rohamoktól vezéreik belátása megkímélte őket s mert iskolázottabbak voltak az osztrákoknál, szellemileg is közelebb állottak tisztjeikhez. Valóban kisebb veszteségeket is szenvedtek, mint a legtöbb osztrák csapat. S bár három csoportra szakadtak és három különböző helyen keltek át az Elbén, szigorú rendben érkeztek meg Olmützbe.

Ilyen sok minden függ attól, ha a katonát szellemi önállóságra nevelik. Ezt a tulajdonságot azonban az utóbbi osztrák ivadékokban nem ápolták; tőlük csupán a vakon engedelmeskedést s a szolgálatban a formások szigorú megtartását követelték meg. A kormányrendszernek ez a szelleme aztán iszonyatosan megbosszúlta magát a vert hadsergen.

Azok a csapatok még szerencsések voltak, a melyek Königrätztól délre, az Elbe-hidak irányába sodródtak. Azon a tájon két állandó- és két hadi-híd állott;

távolabb, Pardubitz táján voltak még más átjárók is. De nem tudták, hogy hol áll a legtöbb híd s bár imitt-amott kalauzokul utászokat állítottak föl, mégis ezren és ezren tévedtek el az Elbe mentén vezető vasuti töltések között s kétségbeesetten rossz helyen értek a folyóhoz; a hol vagy a lovasság könnyörtelenül gázolt át rajtuk, hogy magának utat törjön; vagy pedig lovas és gyalog egyaránt tartva az üldözéstől, eszeveszetten dobta magát a megáradt folyóba. A vizen számtalan halott úszott; de a nagyobb tömeg mégis rábukkant a hidakra s ezzel elkerülte a legnagyobb veszedelmet.

Rettenetesebb volt a kavarodás azok között, a kik Königrätz falai között akartak menedéket keresni. Königrätz egy óra járásnyi területen az Elbe árterében fekszik s éppen ez teszi hatalmas erősséggé. A vár parancsnoka,¹ Weigl tábornok, a mint észrevette, hogy a csatában balfordulat állott be, megnyitatta a zsilipeket, hogy a víz körülfolyja a várost s ezzel Königrätz csaknem megközelíthetatlenné lett. Most, hogy ötven-hatvanezer ember akart falai közé menekülni s közte sok tüzér és még több jármű, az előre törő tömeg megtorlódott a mocsarak között elvezető keskeny gátaikon. Roppant vesződéssel vergődhettek csak előre, végül aztán egyetlen gátra szorultak, a melyen a főút volt s azon a szekerek s az emberek megrekedtek. Nagyobb szerencsétlenségükre a várparancsnok a szabályok értelmében a várkapukat becsukatta s mert július 1-én azt jelentette a főhadiszállásnak, hogy a csapatok folytonos átvonulása miatt többé nem vállalhat felelősséget a szolgálatért: Benedek július 2-án szigorúan eltiltotta az átvonu-

¹ V. ö. a *Függelék* XXI. számával.

lást Königgrätzen.¹ Beállott az éj s a menekülő csapatok, a melyek sem előre, sem hátra nem mozdulhattak, iszonyatos helyzetben találták magukat. Ezren és ezren ragadták meg a menekvésnek azt a kétségbeesett módját, hogy átgázolnak a mocsarakon és némelyeknek sikerült is partra vergődni. Sokan azonban kínosan a vízbe veszttek, az utánuk jövők pedig a könyörtelenül elgázoltakat hidul használták. Az életért vívott iszonyatos tusaiban az ágyúkat és szekereket, még ha sebesültekkel voltak is rakva, a vízbe dobálták. A gátak széleiről a sötétben és a tolongásban a lovak lefordultak s lovasukat s mindent, a mi közelükben volt, magukkal rántottak a lucskos sirba. Elképzelhetetlen fokra hágott a riadalom, midőn az első sorok, miután az akadályokon átküzdötték magukat, megmászván a czölöpkerítést, a vár falai alá értek és lövöldözni kezdettek. A tömeget, a mely képtelen volt a gondolkodásra, az okoskodásra, megkapta az attól való félelem, hogy az Elbe túlsó partján az ellenség puskával állja útját a menekülésnek. A tisztek hasztalanul törték magukat, hogy valami rendet teremtsenek a khaoszbán, a rémültség miatt a katonák nem hallották és nem értették meg, a mit mondtak. Vezényszavak, a melyekre hahota volt a válasz, a sebesültek ordítása, a kiket a felbukó szekerek zúztak össze, rázták meg a levegőt. Eltűnt minden emberies érzés, a támogatásra szorulókat kegyetlenül lerázták magukról. Végre éjjel féltizenegy óra tájban a várparancsnok is meggyőződött róla, a mi megtörténhetett volna korábban is, hogy nem az ellenség, hanem a menekülő osztrák hadsereg áll az Elbe partján. Megnyitotta a kapukat, először a tüzérséget bocsátván be, még megmenthetett kétszázötven-háromszáz ágyút. Az ágyúk azonban tömegesen elmaradoztak

egy részüket másnap még megmenthették, de más részük ingyen esett a győzők kezébe. Azután órák hosszáig át özönlött a várba a vert hadsereg romja; a sáppadt, elcsüggedt emberek, a kik már jötehetetlenek voltak magukkal.

* * *

Benedek öt és hat óra között, az utolsó szét nem vert csapattal hagyta el a csatamezőt s néhány vezérkari tiszt s egy század ulánus kíséretében a nagy kavardástól délre, Bukowinánál, akadálytalanul kelt át egy hidon az Elbén. Nem tudván, hogy tőle balra az alatt milyen iszonyatosságok történnek, goromba tréfákkal akarta kíséretét földeíteni, de a miben máskor csak félelmet nem ismerő bátorságot láttak volna, az most szívtelenségnek tetszett. Már beesteledett, a midőn a hegyen fekvő Új-Königgrätzbe érkezett s ott egy korcsmaasztal mellett megcsappant vezérkarával helyet foglalt. A borospoharak, a melyeket a hallgató, a fájdalomukba elmerült férfiak elé helyeztek, érintetlenül maradtak, a míg Benedek a magáét föl nem ragadta ezekkel a szavakkal: „gondoljunk arra a sok derék bajtársra, a ki ma hiában esett el“ s ekkor szeméből két nagy könnycsepp hullott a terítetlen asztalra. Aztán mogorván kelt föl s kíséretével késő éjjel eljutott Holitz városba.

Morális hatásában a vad futás az Elbén át majdnem borzasztóbb volt annál az iszonyatos veszteségnél is, a mibe a csata került. A császári hadsereg vesztett halottban háromszázharmincz tisztet és ötezerkétszázhuszonnyolcz katonát; eltűnt negyvenhárom tiszt és hétezerháromszázhatvanhét katona; minthogy pedig ezek is csaknem mind elpusztultak: összesen körülbelül tizenháromezer osztrák maradt a csatatéren.

Hétszázharmincnyolcz tiszt és tizenhatezerszázhuszonhét katona megsebesült. A sebesülteknek nagyobb fele, összesen kilenczezerháromszáz osztrák került porosz fogságba. Ezenkívül kétszázkét tiszt és tizenkétezerhat-százhetvenkét katona seb nélkül került a győző kezébe. A szászok veszttettek halottban tizenöt tisztet és ötszázharminczhat katonát; sebbel negyven tiszt, kilencszáz katona, épen három tiszt és nyolczvanhét katona került fogságba: a vert hadsereg összes vesztesége tehát negyvennégyezerháromszázkilenczvenhárom emberre tehető.

A győző aránylag keveset veszített; egész veszteségét háromszázhatvan tisztre és nyolczezernyolcz-száztizenkét katonára tette; ebből halott volt száz tiszt és ezernyolczszázharminczöt katona.¹ A szövetségeseek e szerint sebesültekben kétszer annyit veszítettek, mint a poroszok; míg halottakban és eltűntekben hatszoros veszteséget szenvedtek. Végzetes baj volt, hogy Ausztria még nem fogadta volt el a genfi konvencziót, a miért orvosainak, hacsak nem akartak fogságba jutni, menekülni kellett a csatamezőről. A győző természetesen előbb a maga sebesültjeit szedte föl a csatamezőről; az osztrák sebesültek egy része pedig azalatt elvérzett és elpusztult.

* * *

A königgrätzi csata által, mondta utóbb Bismarck herczeg, egy század évre megigazították a német óra járását. A háború koczkája eldőlt ezen a napon; Ausztria, a mely annyi sebből vérzett, csak nehezen és lassan gyógyulhatott meg. Az osztrák tisztektől

¹ A poroszok a háború egész folyamán nem mutatták ki, hogy mit veszítettek foglyokban. Az természetes, hogy ekkor csekély veszteséget szenvedtek.

azonban nem szabad zokon venni, ha szilárdul ragaszkodnak ahhoz a hagyományhoz, hogy a győzelmet kezükből 1866. július 3-án csak a véletlenség csavarta ki. Ha a porosz trónörökös még csak két órát késik hadsergével, Vilmos királyt a Bistritznél teljes vereség éri. Ez a hiedelem alkalmas arra, hogy önérzetben emelje a megvert felet, de az igazság szigorú próbáját nem állaná meg. Véletlennek csupán az mondható, hogy Moltke és Frigyes Károly herczeg még tizenkét órákor sem értesültek a trónörökös megérkezéséről, holott három első hadosztálya azon a tetőn, a melyen a hársak állottak, már tizenegy óra tájban a támadásra hadirendbe fejlődött. Véletlenség lehetett az is, hogy az a tiszt, a kit a trónörökös a király főhadiszállására küldött, hogy megérkezését jelentse, megkésett s ezért Vilmos királyt a várakozás nagyon megkínozta; de sem a késése, sem a megérkezése a trónörökösnek a csata sorsán lényegesen nem változtatott. Frigyes Károly herczeg hadserge délben még elég erős volt, hogy az osztrák támadásnak ellenálljon; vereség csak akkor fenyegette volna, ha az osztrák jobb és bal-szárny megállja a helyét s ha a centrum akkora erővel támad, hogy a Frigyes Károly hadsergét átszakítja. A szárnyakon azonban a porosz sergek győztek, Benedek pedig efajta vállalkozásra nem tartotta sergét elég erősnek. Az azonban mégis érthető, hogy az osztrák tisztek még többre becsülték akkor hadsergüket, mint maga a szerencsétlen fővezér. Egyébként senkinek sincs joga arra, hogy a háború lehető fordulatairól általános érvényű ítéletet mondjon; mert bajos volna eldönteni, hogy Benedek helyében egy genialis hadvezér hogyan használta volna hatvanezer főnyi tartalékseregét. Moltke maga kívánta, hogy az osztrák

centrum a halmokról leszálljon Sadowához, mert meg volt róla győződve, hogy nem fog bírni a Frigyes Károly sergével, azalatt pedig a trónörökös hátban támad; s hogy az osztrák előnyomulásában minél messzibb távozik az Elbétől s attól a vonaltól, a melyen hátrálnia kell: annál iszonyatosabb vereséget szenved. Az bizonyos dolog, hogy a Frigyes Károly herceg nyolczvan-kilenczvenezer főnyi serge, védelmi állásban, a Bistritznél órák hosszán át föltarthatta volna az osztrák hadserget; hisz a Fransecky magatartása tanúsítja, hogy mekkora ellenállást fejthetett volna ki a parancsnoksága alatt álló többi öt hadosztály. Még a csata estéjén, Sadowánál, Moltke a tisztek közé vegyült a győzelemtől izgatottan s közlékenyebb hangulatban a szokottnál. „A csata eredményével, mondotta egyebek között, nem vagyok teljesen megelégedve. Azt kívántam volna, hogy az osztrák ide, Sadowához nyomuljon elő: akkor egérfogóba került volna.“

Megesik, hogy a csata sorsát az dönti el, a mit véletlennek szokás nevezni; de a porosz hadsereg s kivált a porosz hadvezérek olyan erősek voltak, hogy a Frigyes Károly hadsergének meghátrálása még nem döntötte volna el a háborút az osztrák javára s július 3-án nem az utolsó csatát vívták volna a német hegemoniáért. Azok a férfiak, a kik a háború előtt a porosz politikát irányították, tudták, hogy a hadseregnek mit köszönhetnek; tudták, hogy kormányukat a bukástól a hadsereg mentette meg. Midőn a porosz tábornokok Bismarck herceget hetvenedik születése napján üdvözölték, hálásan beszélt nekik, hogy a midőn a csata sorsa eldőlt, Roon, az akkori hadügy-miniszter oda kiáltotta neki: „Bismarck, a derék muskétások ez egyszer kirántottak bennünket a csávából!“

E csata lefolyásában olyan drámai erő nyilatkozott meg, mint valami klasszikus tragédiában. A háború főszemélyei mind a két részen a győzelmet és a vereséget eldöntő, kijátszhatatlan kényszerűség nyomása alatt állottak. A poroszok a háború addigi folyamából következtetve, körülbelül biztosak lehettek a sikerről; Benedek azonban a legrosszabbtól tartott. És mégis, mintha a szerencse ámitani akarta volna, órák hosszára fölcserélte a szerepeket, összegabalyította a két fél sorsát, hogy végül a koczka mégis úgy dőljön el, a hogy az eleve el volt határozva.

Az osztrák hadsereg mindazáltal becsületesen viaskodott. Ausztriának ez a nap nem jelentette azt, a mit Rossbach a francziának, Jena a porosznak. Nem hívták ki vakmerően a hadiszerencsét és nem szaladtak meg gyáván. Az erők teljes megfeszítése volt ez a csata mind a két részről s a midőn az egyik fél elveszítette, a másik is annyira vérvesztettnek, alélt-nak érezte magát, hogy a halálos csapást nem bírta megadni. Két, félelmes fegyveres hatalom állott itt szemben egymással; nem véletlenség volt, hogy Ausztria a protestáns északtól olyan sokáig el tudta vitatni a német hegemoniát. Most azonban a döntés végleges volt, semmi erőfeszítéssel sem lehetett többé azt elfordítani; az osztrák hadsereg teljes fölbomlását pedig benső okok magyarázzák. Az Elbe felé való futásban az a gyámkodó rendszer bukott meg, a mely Ausztriában a szellem szabad mozgását s a belőle támadó cselekvő erőt bénította meg. Ennek elismerése volt a vereség gyümölcse, s ezért a bosszúvágy nem is kerekedhetett fölül. A viszonyokból a napnális világosabban derült ki, hogy Ausztriát ennyire csupán Ausztria maga tehetette tönkre.

HUSZONEGYEDIK KÖNYV.

Napoleon közbelépése, a hadjárat folytatása.

Az első tudósítás, a melyet Ferencz József császár az északi hadsereg vereségéről kapott, a königgrätzi várparancsnok távirata volt, a melyben jelentette, hogy estefelé a vár környékét a csatából megszaladt osztrák csapatok árasztották el.¹ Egy hosszú, rémes éjszaka telt el, a míg Benedektől is tudósítás érkezett. Ebben a kínos helyzetben a császár olyan szilárdan viselte magát, a hogy házából az uralkodók viselkedni szoktak a nagy megpróbáltatások napjaiban. Az álom elkerülte ugyan, de egy pillanatig sem vehetett erőt rajta az elcsüggedés. Azon az éjszakán két órakor megjelent a pályaudvaron, hogy barátját és szövetségését, János szász királyt megérkezésekor köszöntse. Beustot, a ki a szász király kíséretében volt, megdöbbsentette az a halotthalaványság, a mely a császár arczán ült; magatartását azonban most is olyan feszesen katonásnak találta, mint mindig. A király fogadására a váróterem fény- és illatárban úszott s

¹ A távirat így szól: „Egész hadtestek rohannak nyakra-főre a várba és a vár alá. A czölöpöket egymáshozszák, a vízárkokon és az Elbén átúsznak, a várfalakon fölkapaszkodnak, így a vár védelme lehetetlenség. Kérek parancsot. Ernő főherceg ő császári fensége rendeletére titkos jegyekkel sürgönyöztem ő felségének és a hadügyminiszternek. 1866 esti egynegyed nyolcz órakor.“ (Bécsi hadilevéltár.)

ezzel a vidám pompával komor ellentétben állott a königgrätzi vereségről szóló gyászos tudósítás, a mit a király szövetségestársától hallott.

Benedektől a császár hajnali félöt órakor kapott tudósítást; ez a menekülés közben, Holitzban föladott sürgöny volt. ¹

Vigasztalan volt a sürgöny tartalma. Már az első

¹ A sürgöny a bécsi hadilevéltárban őrzött eredeti szerint így hangzik:

„Holitzi főhadiszállás, július 3-án, esti tíz órakor, titkos. A hadsereg már tegnapelőtt sejtett katasztrófája ma teljes mértékben lecsapott. Miután az egész hadsereg s a szász segélyhadak Königgrätz előtt részben elsánczolt állásban, a melynek centruma Lipánál állott, öt óránál tovább pompásan harcoltak, az ellenségnek sikerült Chlumnál észrevétlenül megvetni a lábát. A zápor miatt a puskapor nem szállott föl a földről s miatta lehetetlenség volt messzibb ellátni. Így esett meg, hogy Chlumnál észrevétlenül a hadállásban hézag támadt.

A mint onnan hirtelenül oldalban és hátban támadtak, megingottak a legközelebb álló csapatok és soraikban egyszerre több helyen leirhatatlan ijedelen támadt. Hasztalan volt minden kísérlet, hogy a meghátrálást meggátoljam.

Eleintén lassan vonultunk vissza, de aztán fölbomlott minden rend s a csapatok hanyat-homlok rohantak az Elbén átvezető hidakhoz, meg Pardubitz felé.

A veszteséget még nem vehettük számba, de minden bizonynyal roppant nagy.

Vilmos főherczeget Chlumnál horzsoló-lövés érte, Königgrätz és Pardubitz között sebét bekötötték és vasúton elutazott. Gróf Festetics altábornagy egyik lábát vesztette el; Catty vezérkari ezredes valószínűleg elesett; Görtz és Erbach gróf, ezredesek, halottak. Kiséretemből Müller hadsegéd halott; Grünne súlyosan megsebesült; báró Senfft tábornok zúzódást szenvedett; Eszterházy herczeg főhadnagy alól kilőtték a lovat, maga összezúzódott; Henikstein altábornagy alatt a ló sebesült meg; Wersebe lovaskapitány alól is a lovat lőtték ki; igen sok tiszt sorsát még nem tudjuk.

Most megpróbáljuk a hadsereg összeszedését; ha azonban az

szavak vádként hangzottak. A tábornoszernagy azokra a szomorú jóslatokra emlékeztetett, a melyekkel három nappal előbb a császárt megrémítette volt. Most már beteljesedtek a leggyászosabb sejtelmek is. Benedek még azt is kétségbevonta, hogy a hadserget egyáltalán össze lehet-e még szedni? A hadsereg tehát vad futásban menekült Olmütz felé s attól kellett tartani, hogy még ott sem áll meg az ellenség előtt.

A menekvésre csupán egy mód kínálkozott. Arra kellett gondolni, hogy Albrecht főherczeget a győztes déli hadsereggel hazahívják s őt állítják a poroszok elé. Ez azonban csak akkor volt lehető, ha Velenczét haladéktalanul feladják. Velence föladását, a mint emlékezhetünk rá, már a háború kitörése előtt elhatározták. Hogy Napoleont semlegességre kötelezzék s tőle a diplomáciai úton támogatást kapjanak, megkötötték vele június 12-én azt a nevezetes szerződést, a melynek egyik kötelező pontja az volt, hogy Velenczét Olaszország a háború után okvetetlenül, még az esetben is megkapja, ha a mérkőzésből az osztrák zászlók diadalmasan kerülnének ki. Az olasz rónákra s az ott levő erősségekbe csupán a becsület kedvéért vittek egy százharmiczezer főnyi hadserget, s ezzel védtelenül hagyták a birodalom szívét. Most aztán, a mikor a porosz az északi osztrák hadserget már maga előtt hajtotta, rájöttek Bécsben is, hogy hibát követtek el. Június 30-án már töprengtek Velence nyomban való átadásán,¹ július 1-sején pedig

ellenség üldözni fog, aligha fog sikerülni. A hogy lehet, a hadserget Olmütz felé vezetem s mihelyt csak lehet, tudósítást küldök a rész-csatákról.

¹ Július 2-án a *Presse* egyik czikke azt adta hírül, hogy a déli hadserget Csehországba parancsolják.

már Albrecht főherceget arra utasították, hogy óvatosan operáljon s hogy bonyodalmasabb vállalatokba ne bocsátkozzék.

Július 2-án ment el Napoleonhoz a kérés, hogy Olaszországban fegyverszünetet eszközöljön ki. Napoleon, a kinek hízelgett, hogy a döntő bíró szerepére kérték fel, s a kit már nyugtalanított is a poroszok gyors előnyomulása, elfogadta a megbízást. A közbelépés föltételeit július 3-án állapította meg. Ha Velenczét nyomban, feltétlenül és korlátatlanul átadják, hajlandó volt a közvetítő szerepét magára vállalni s fegyverszünetet eszközölni ki az olaszszal s a poroszszal egyaránt. Akkor még azt hitte Napoleon, hogy közbelépése nagy hatással lesz a poroszra; még azt képzelte, hogy nagyralátó, vérmes tervei, a melyeket ehhez a háborúhoz fűzött, a megvalósuláshoz közelednek.

Azonban minden megváltozott egy csapásra, a mint július 4-én tudósítás érkezett a königgrätzi csatáról. Ezzel a világ arca változott meg. Csehországban nem állott többé szemben egymással két csatára kész hadsereg, hogy Napoleon kardrántás nélkül közéjük léphessen. Most már csak francia hadsereg gátolhatta meg, hogy a porosz Bécs felé előnyomuljon.

A bécsi kabinet is ezen a napon határozta el végkép, hogy Velenczét nyomban, minden kikötés nélkül átadja Napoleonnak. Ezen a fontos tanácskozáson a császáron és Eszterházyn kívül, János szász király és Beust is jelen voltak. Gróf Mensdorff nem vett részt benne; ő elutazott az északi hadsereghez, hogy a porosztól, ha lehet, fegyverszünetet eszközöljön ki. Ugyancsak akkor ment el a parancs Albrecht főherceghez, hogy készüljön el Olaszország kiűritésére, azután hadser-

gével vonuljon a Dunához. Ausztria most nem tehetett egyebet s elhatározása alkalmas eszköz volt Napoleon hiúságának legyezgetésére is; azonban a birodalomról nagy csapást háritottak volna el, ha arra tudják magukat elhatározni, hogy Olaszországgal még a háború kitörése előtt békésen intézzék el a dolgot.

Napoleon kezdetben hatalmasabbnak képzelte Ausztriát, s hogy a szarva ne nőhessen igen nagyra, beleegyezett, hogy a porosz a háború kitörésekor szövetkezék az olaszszal.¹ Arról senki még csak álmodni sem mert volna, hogy Ausztria olyan hirtelen roskadjon össze. Ez a fordulat áthúzta a Napoleon számítását is. Most már nem léphetett föl mint Poroszország megmentője s nem volt ürügy a rajnai tartományok kicsikarására. Attól a csapástól, a mely Ausztriára zúdult, megtántorodott maga is. Addig mindig el tudta kerülni, hogy szembekerüljön azzal a hatalmas áradattal, a mely a szomszédos népeket a nemzeti egység felé hajtotta; most hajlama ellenére arra kényszerült, hogy a nemzeti princípium megtagadásával, a melyet az európai programmba ő iktatott be, Németországnak útját állja a rég óhajtott egyesülésben.

Kezdetben a közbelépésre készült s Metternich herczegnek azt ígérte, hogy erélyesen fog közvetíteni. Ebben az elhatározásában külügyminisztere, Drouyn de Lhuys támogatta. Drouyn de Lhuys már korábban is óvta attól, hogy Poroszországot önző terveiben támogassa, s már a háború előtt kevésbbé kalandos, konzervatívabb politikára akarta rávenni. Ennek

¹ Rouher mondta a kamara 1867. márczius 16-án tartott ülésén: „Tulajdonképen abból a föltevésből indultunk ki, hogy Ausztria győzni fog, s hogy Poroszországnak oktalanságáért keservesen kell lakolni“.

a furfangos francia diplomatának axiomája volt, hogy Franciaországnak minden áron meg kell gátolni az egységes Németország megalakulását, s hogy Ausztria fönmaradásáért védni kell a szerződéseket. Július 5-én éjjel még ebben az értelemben sürgönyöztek a porosz s az olasz királynak; ezekben a sürgönyökben az a meglepő tudósítás volt, hogy Ausztria Velenczéről lemondott s Napoleont közbenjárónak elfogadta; azért inti őket, hogy lépjenek fegyverszünetre s kerüljék a további vérontást. A *Moniteur* is ilyen értelmű hivatalos nyilatkozatot tett közzé július 5-én, a melyben a francziáknak a nagy ujságot tudtul adta. A dolog már így is elég komoly volt, a porosz attól tarthatott, hogy Napoleon szükség esetén akaratát fegyveres erővel fogja érvényesíteni. Drouyn azonban még tovább ment. Azt tanácsolta a császárnak, hogy mozgósítson nyomban, hogy vonjon össze a határon egy nyolczvanszázezer főből álló hadserget, a melylyel Franciaország akaratának érvényt szerezhet. Ezért azt tanácsolta, hogy hívják össze a két kamarát s kérjenek tőlük ötszáz millió frank hitelt. Ezenkívül a berlini francia nagykövet, Benedetti, menjen rögtön a Vilmos király táborába s gátolja meg, hogy a poroszok Bécs felé nyomuljanak. Ilyen készülétek után Franciaország fölléphet követeléseivel s ha Poroszország növekedni akar, kieroszakolhatja, hogy a Rajnánál határait kijebb tolhassa.

Szó sincs róla, ez mind önként következett abból, a mire a császár már a háború kitörése előtt gondolt, a mire már akkor törekedett. S ha már egyszer a háború föllobbantásában segédkezett azért, hogy ezáltal a német hatalmasságokat gyöngítse: úgy az egyetlen helyes út az volt, a melyre Drouyn

de Lhuys vezette, Franciaország megáll a fele úton. A császár egy szempillantásig hajlandó volt e nagyszabású politika megvalósítására. Levelet intézett Metternich herczeg nagykövethez, a melyben azt ígérte, hogy az Adriai-tengerre flottát küld, a mely Olaszországot a háború megszüntetésére fogja kényszeríteni.¹ Ausztria ez ígélet alapján új reményeket szöhetett. Déli és északi hadserge együtt még mindig tekintélyes erő volt, s ha Franciaország serget állít a Rajnához, úgy Poroszország kénytelen lemondani győzelme teljes kihasználásáról.

Ezt a tervet azonban, a mint azt már elmondottuk akkor, a midőn Napoleon udvari viszonyait vázoltuk, Párisban egy igen befolyásos párt nem találta céljaival megegyezőnek. Ez a párt hevesen támadta Drouyn konzervatív politikáját. Napoleon herczeg, Rouher állam-miniszter, La Valette belügyminiszter visszas dolognak tartották, hogy a dolgok szükség-szerű fejlődésének ellenzésével gátolják a németet s az olaszt nemzeti föllendülésükben. Nekik az volt a véleményük, hogy Ausztriának nincs jövője s hogy Ausztria nem is érdemel jövendőt; mert ha a nemzeti elv győzelmesen kerül ki a tusából: ez a birodalom elemeire fog fölbomlani. Napoleon herczegnél, a ki veje volt Viktor Emánuel olasz királynak, ezt a fölfogást az olasz szimpathiák is magyarázzák. Ezek a férfiak már a háború kitörése előtt arra akarták a császárt rávenni, hogy szövetkezzék a poroszszal s az olaszszal. Tervük nem sikerült; most aztán legalább azt akarták meggátolni, hogy a dolog Fran-

¹ Grammont: *L'Allemagne nouvelle*, 327. l. Július 11-én Tegetthoffnak Bécsből utasítást küldtek, hogy készüljön a francia flotta fogadására.

cziaország s a két szövetséges között törésre kerüljön.

A vélemények ez ellentétessége kifejezésre is jutott a július 5-én este tartott tanácskozáson, a melyen a császár, a császárné, Drouyn de Lhuys és Rouher vettek részt. Drouyn volt az előadó, s mint-hogy Rouher tartózkodóan viselkedett, a külügyminiszter álláspontját fogadták el. Már megállapították a határozatot is, a melynek a *Moniteur* valamely közelebbi számában kellett volna megjelenni s a melylyel a kamarát ülésre hívják össze, a midőn megjelent La Valette, a kit a tanácskozásra nem hívtak meg.¹ Az ő hathatós rábeszélésének sikerült Napoleon megingatása. La Valette mindenekelőtt arra intett, ne alázzák meg a fiatal olasz államot azzal, hogy hadsergét Velenche és Verona kapui előtt megállítsák. Viktor Emánuel király a császár tanácsa szerint járt el, a midőn szövetkezett a poroszszal; tehát nem járja, hogy most fenyegetésekkel riasszák el a magára vállalt kötelezettségek megtartásától. Aztán mi fog történni akkor, ha Olaszország közzéteszi azt az okmányt, a melyben Napoleon az április 8-diki szövetkezést ajánlotta? La Valette okoskodása megfontolást érdemelt. Alaposnak azonban nem lehetett mondani; mert Franciaországnak első sorban a maga hasznára kellett gondolnia. Franciaország érdekének el kellett némitania a váltig hangoztatott olasz rokonszenvet. S minthogy Olaszország Velenczét Napoleontól kardcsapás nélkül megkapta: a császár olasz politikájának alapgondolatát nem tagadta meg. La Valette előterjesztése után a

¹ Rothan: *Affaire du Luxembourg*, 43. lap. La Valette közlése.

császár feleségével és Drouyn de Lhuys-szal dolgozószobájába vonult vissza s a mikor ismét megjelent, kijelentette, hogy megmarad első elhatározásánál. Bár La Valette ismét előterjesztette kifogásait Drouyn de Lhuys abban a hiszemben távozhatott, hogy a császár megmarad elhatározásánál; s joggal várhatta, hogy a *Moniteur* másnap azt a határozatot fogja közölni, a melyet ő szövegezett.

Éjjel azonban ellenségei még egyszer jelentkeztek a császárnál. Utóbb megtudta Drouyn de Lhuys, hogy La Valette és Rouher erőfeszítéseit Napoleon herceg támogatta. Nyomósan tudták bebizonyítani a császárnak, hogy külügyminisztere Francziaországot beláthatatlan háborúba sodorhatja. A legyőzött Ausztriáról szertelen kicsinyléssel beszéltek. Napoleon hercegnek az volt a véleménye, hogy ez a régi szabású állam megérett a bukásra, s hogy nem Francziaországnak való szövetséges. Végre sikerült a császár megingatása s rávették arra is, hogy a hozott határozatot ne tegye közzé. Napoleon herceg még ennél is tovább ment. Seher-Thoss gróf magyar emigránstól, a ki, mielőtt Vilmos király táborába utazott volna, nála bucsúzni járt, Bismarcknak azt izente, hogy a békét vagy a fegyverszünetet ne hamarkodja el. Ausztria, mondta a herceg, a balsorsban mézes-mázos, a jó szerencsében bosszúvágyó; ha nem verik le, alkalomadtán nagyon meg fogják keserülni. Napoleon herceg annyira nem látott tovább az orránál, hogy Ausztriát még most is Francziaország legádázabb ellenségének képzelte.¹

Nehéz volna leírni Drouyn de Lhuys elszörnyülködé-

¹ V. ö. Kienast: *Die Legion Klopka*, 109. 1.

sét, a midőn másnap reggel kezébe vette a *Moniteur*-t. Magához hivatta Dallozt, a lap igazgatóját s hargosan kérdőre vonta, hogy miért nem teljesítette rendeletét? Nagyon megbántódott, azt hallván, hogy parancsát a császár éjjel visszavonta. Drouyn de Lhuys-nak eszeágában sem volt a dolognak élére állítása, nem akart háborúba sodródni; ő úgy okoskodott, hogy csak megfélemlíti, hogy a francia fenyegetéssel engedékenységre bírja Poroszországot. Az ő fölfogása szerint a császáron állott volna, hogy tovább menjen, vagy hogy bizonyos ponton megálljon. Azt nem hitte valószínűnek, hogy Poroszország egyszerre kockáztassa meg a háborút Franciaországgal és Ausztriával. S ha véleménye szerint vakmerőség volt is a győzőtől a porosz rajnai tartományt követelni: Franciaország remélhetett kárpótlást Belgiumban, a bajor Pfalzban vagy a rajnai Hessenben, minthogy Bajorország és a két Hessen Poroszország ellen háborút viselt. S ha mindebből semmi sem valósulhatna meg, akkor legalább meggátolhatják azt, hogy a francia határokon német birodalom támadjon. Franciaországnak tehát szép reményei lehettek és erősebb kéz abban a válságos pillanatban egynémely dolgot megvalósíthatott, még többet meggátolhatott volna.

A midőn Randon tábornagy, a hadügyminiszter, arról értesült, hogy a császár Drouyn de Lhuys javaslatait visszautasította, úgy kiáltott föl: „Sadowánál bennünket vertek meg!” Randon már hatalmas akcióra tette meg az előkészületeket. A katonatüntetésre először a párisi s a lyoni hadtesteket, meg a Chalonsban táborozó csapatokat akarta fölhasználni. A hadügyminiszteriumban a mozgósítás tervét Miribel dolgozta ki: e szerint egy száznegyvenezer főből álló

hadserget a Rajnánál, egy száztízezer főből állót Lyonnál vontak volna össze; a Lyonnál álló hadserget a szükség szerint használhatták volna Poroszország vagy Itália ellen. Már a császár elé terjesztették a tervet, a ki időközben lemondott a katonai tüntetésről s az egész dolgot annyiban hagyta.¹ A hadügyminiszter ugyan csak ámitotta magát, a midőn azt hitte, hogy egy hónap lefolyása alatt négyszázötvenezer embert, a mi egy kétszázötven—háromszáz ezer főből álló mezei hadseregnek felelt meg, állíthat talpra; az ő számai épp olyan képzeletbeliek, mint voltak azok a számok, a melyekkel Leboeuf hadügyminiszter 1870-ben Napoleont és Franciaországot tévútra vezette. Franciaország, ha 1866-ban háborút indított volna, nem bír kiállítani nagyobb hadserget, mint a mekkorát 1859-ben állított ki, azaz inkább kevesebbet, mint többet százötvenezer embernél. Hogy ennyit is mozgósíthasson, néhány hétre volt szüksége. A külügyminiszter azonban nem háborút, csak katona-tüntetést akart s azt nagyon könnyű dolognak képzelte. Abban a beszélgetésben, a melyet Randonnal akkor állítólag

¹ *Mémoires du Maréchal Randon* II. 148. l. Randon tábornagy az ellen a vád ellen, hogy Franciaország Sadowa után nem bírt egy hadserget talpra állítani, egy 1867. áprilisében szerkesztett emlékirattal védekezett, a melyben azt akarta kimutatni, hogy Franciaország akkor négyszázötvenezer katonával rendelkezett. Emlékiratát akkor csak barátai között terjesztette, de a császárság bukása után, 1870. októberében kiadta nyomtatásban is. Közölte emlékirataiban is a második kötet 219—241. lapjain. Drouyn de Lhuys a maga politikáját a Pradier-Fodéré által kiadott: *Documents pour l'histoire contemporaine* című röpiratban védelmezte. Lachapelle ellenröpiratát, a melyet Napoleon sugalmazott, Rothan: *La politique française* című munkája 226. lapján idézi és használja.

folytatott, nyilván sok a túlzás. A hadügyminiszter kissé tóditván csapatainak számát, azt állította, hogy négyszázezer emberrel rendelkezik; a mire Drouyn fölkiáltott: „Az nagyon sok; erre a vállalatra elég negyvenezer ember; ezt a dolgot elvégzik a csöszök is!”

A problema egyébként az volt, hogy Poroszország mer-e egyszerre három ellenséggel: Franciaországgal, Ausztriával és a déli német államokkal háborút viselni? Puskája a legjobb volt; a *Times* levelezője épp akkor adta hírül a világnak, hogy: *Needle gun is king*, a gyűtős-puska a fegyverek királya. Ez a tény nagy erkölcsi hatást tett Európára, a francia hadseregére és Napoleon császárra. Hogy az eset mennyire komoly és veszedelemes volt, megítélhetni abból, hogy Vilmos király környezetében a két legbefolyásosabb ember, a mint utóbb megvallották, a legellentétesebben gondolkozott. Bismarck, a midőn 1874. január 16-án a birodalmi gyűlésben megtámadták, hogy Ausztria ellen fölhasználta a Klapka-legiót, védelmében arra hivatkozott, hogy neki föl kellett használni minden eszközt, a melynek használata nem ütközött a hadi regulába, hogy Ausztriát békére kényszerítse, mivel tartania kellett Napoleon közbelépésétől. „Bár Franciaországnak, mondta továbbá Bismarck, akkor nagyon kevés katonája volt; de ha akármilyen kevés katonát fordítanak arra, hogy a déli német államok nagyszámú csapataiból, a mely anyagnak kitűnő, de szervezetlen volt, hadserget teremtsenek, a koczka úgy fordul, hogy nekünk Berlin megvédéséért föl kellett volna adnunk Ausztriában kivívott sikereinket.” Egészen másként nyilatkozott Moltke. 1867. április 3-án a birodalmi gyűlésben a következőket mondta: „König-

grätz után erősebbek voltunk, mint Königrätz előtt; hatszázhatvannégyezer emberünk állott fegyverben.“ A mint utóbb látni fogjuk, 1866 augusztusában az volt a véleménye, hogy a porosz hadsereg, ha a szűkség úgy hozná magával, Franciaországgal és Ausztriával egyszerre is meg tud birkózni.

Napoleonnak meg kellett fontolnia ezeket a dolgokat. Bizonyára okosabban cselekszik, ha módjában áll, ha nem avatkozik a németországi viszonyokba, ha annak a földnek eleven erejére bizza a nemzet jövő megformálódását. Az ő szempontjából ez lett volna a legbölcsebb politika s a két hatalmas és művelt nemzet között a békét ezzel a politikával fektethette volna a legtartósabb alapokra. Azonban csak a régi házból származó uralkodó gondolkozhatott és cselekedhetett volna így; a csári tekintély a maga birodalmában semmi csorbát nem szenvedett azáltal, hogy összefont karral nézte az 1866. és 1870. évi háborúkat. Napoleon érezte, hogy Franciaországnak az volna a legüdvösebb, Franciaországhoz a legméltóbb eljárás az volna, ha ő is úgy viselkedhetnék. Helyzete azonban nem engedte meg, hogy ehhez az igazságos és emberséges politikához tartósan ragaszkodjék; neki számolnia kellett azzal a körülménnyel, hogy a francziák becsvágyát a porosz sikerek nagyon fölizgatták s végül is csak háborúra szánhatta el magát. 1870-ig folyvást ingadozott a két politikai magatartás között s a vélemények surlódása közben trónja morzsolódott szét.

A császárt nagyon megdöbbentette, hogy az első fogás, a melylyel a szorongatott Ausztriát levegőhöz akarta juttatni, csütörtököt mondott. Eleintén, a mikor a francziák arról értesültek, hogy Ausztria Velenczét Napoleon császárnak engedte át, ebből a tényből azt

olvasták ki, hogy császáruk mekkora tekintély Európában s ezt az eseményt Páris július 6-án este fényes világítással ünnepelte meg. Itáliában azonban ez a hír nagy kedvetlenséget keltett; mert Napoleon kívánságát, hogy Viktor Emánuel király sergeivel a Minciónál és a Pónál álljon meg, az ország hadvezetésébe való beavatkozásnak vették; a hadsereg és a nép pedig sértést látott abban, hogy Napoleon Itália gyámjaként viselkedik. Az izgatottság annyira fokozódott, hogy a király koronáját kockáztatja, ha a francia császár akaratahoz alkalmazkodik. Még az örökké ingadozó La Marmora is lehetetlennek tartotta, hogy Itália elárulja a porosz szövetséget s árulása díjában fogadja el Velenczét Napoleontól. Ricasoli volt akkor miniszterelnök, a kit nem hiába hívtak a *büszke bárónak*. A mikor Malaret, a francia követ hevesen sürgette a fegyvernugvást, szokott száraz határozottságával azt kérdezte, hogy Malaret rá akar-e ijeszteni? Malaret azt hihette, hogy talán túl is lőtt a célon, s miután Párisból nem kapott utasítást, nem tudhatta, hogy Napoleon a legvégsőre is elszánta magát.¹ Ricasoli azzal védekezett, hogy Olaszország szerződése értelmében szövetségesénél korábban nem teheti le a fegyvert s nem ült föl a francia követ fondorlatainak sem, a ki vakmerően azt bizonyítgatta, hogy Napoleon biztos abban, hogy Poroszország hozzájárul a fegyverszünethez. A császár megcsalta őt, csattant föl Viktor Emánuel király, a midőn a francia fondorlatokról Bernhardtól értesült. A külügyminiszter, Visconti Venosta, a minisztertanács-

¹ V. ö. Malaret sürgönyével *Harcourt*-nál 276. l. Bővebben lásd *Sybel* okmányaiban: V. k. 223. s a következő lapokon.

ban a legélesebben tiltakozott az ellen a föltevés ellen, hogy Poroszországot most cserben hagyhatnák; a mint mondta, olyan *disznóság elkövetésébe* semmi szín alatt sem egyezhetnék bele. Haszontalan volt Napoleon ismételt izben tett fenyegető kijelentése, hogy Velence francia birtok, hogy területére olasz csapat ne merje tenni a lábát. Olaszországban az izgatottság addig nem csappant, a míg Cialdini tábornoknak parancsot nem adtak, hogy keljen át a Pón s támadja meg Páduát. Ámbár a francia meghatalmazott megérkezett, hogy Velenczét a császár nevében átvegye, mert az osztrák csapatok már elindultak az északi csatatérre, az olaszok mind beljebb nyomultak Velence területére. A párisiak, a kik nem régen még olyan büszkék voltak császáruk politikájára, most gúnynyal rontottak neki. Napoleon nem volt elég hatalmas, hogy a vőlegényt a nász-szobától elzárja s az olaszok minden nagyobb akadály nélkül Velenczét elfoglalhatták.

* * *

Vilmos király főhadiszállásán egyelőre semmit sem tudtak azokról a *patriotikus szorongások*-ról, a melyek III. Napoleon kabinetjét gyötörték. Königrätzig Bismarck a francia diplomáciát tudta szóval tartani; de alig hogy megnyerték a csatát, már július 5-én éjjel megérkezett a császár félig fenyegető sürgönye, a miből arról értesült, hogy Napoleon elfogadta a harczoló felek között a közvetítést s hogy fegyverszünetet tart szükségesnek. Ez a föllépés a porosz főhadiszálláson mély benyomást tett. Mintha bekövetkezett volna az, a mit Bismarck ellenségei politikája természetes folyományának hirdettek: Poroszország abban a veszedelemben forgott, hogy fönmaradásáért

egyszerre kell harcolnia a Dunánál s a Rajna mellett. A königgrätzi csatára következő napok nagy gondot okoztak a királynak s miniszterének. Az óvatosabb emberek még mindig attól tartottak, hogy a hadiszerencsében is fordulat állhat be.¹ Bismarck ez alatt kardját köszörülte azzal a szándékkal, hogy Ausztriát gyors engedékenységre kényszeríti. A Klapkával tartott tanácskozás után, a mely június derekán folyt le, Klapka tisztjei közül sokan Sziléziába utaztak, hogy ott várják be az időt s az alkalmat, a mikor toborzás útján magyar felkelő legiót szervezhetnek. Klapka akkor Brüsszelbe, rendes lakóhelyére utazott vissza; Bismarck meghívására azonban július 3-án Horstschitzba, a király főhadiszállására érkezett. Másnap fogadta Bismarck s arról értesítette, hogy most már ideje komolyan hozzálátni a legió szervezéséhez. A miniszterelnök meg volt arról győződve, hogy még kemény csatákat kell vívniok, nem azért, hogy Ausztriát szétmorzsolják, de hogy gyorsan békét köthessenek. Klapkának azt ígérte, hogy a magyar foglyokat a sziléziai várakba internálják s hogy ott a toborzásban minden lehető módon kezére fognak járni. A mint néhány ezer ember összeverődik, Klapka be akart törni Magyarországra s ott akarta bebizonyítani, hogy a magyarok nem csupán a szájukat verik.²

¹ V. ö. Schneider, Vilmos király fölolvasójának jelentésével, a mely előbb a *Staatsanzeiger*-ben, utóbb külön lenyomatban is megjelent. *Aus dem Leben Kaiser Wilhelms* című könyvéből is (I. 255. l.) az derül ki, hogy a porosz főhadiszálláson akkor nagyon sokat töprengtek a hadiszerencse nem valótlanszerű balra fordulásán.

² Néhány nappal utóbb fogadta Bismarck Klapka egyik bajtársát, Seherr-Thoss grófot, a ki által, a mint az első kötet má-

A königgrätzi győzelmet az első napokban nem használták ki erélyesen; sem július 3-án este, sem a rákövetkező két napon az ellenséget sehol sem üldözték. Nemcsak a gyalogság egész tömege, de az összes lovasság is egyelőre az Elbe túlsó partján maradt s így a poroszok észre sem vették, hogy a vereség mekkora pusztítást vitt véghez az osztrák hadseregben. Az előcsapatok csak július 5-én keltek át az Elbén, a sereg zöme pedig a rákövetkező napokon. A poroszokat egészen meglepte, hogy az osztrákok nem intézkedtek, hogy az utóvédjük védhesse az Elbe-vonalat; de azért igen óvatosan keltek át a folyamon. Az osztrákok ezzel két napi előnyt nyertek. A legyőzött hadsereg veszteségével annyira nem voltak tisztában, hogy először Wrangel hadnagy, a ki július 4-én délután Königgrätz felé lovagolt, pillantotta meg a szétroncsolt szekereket, az elakadt ágyúkat, a melyeket az osztrákok futásközben a vár falai alatt elhagytak. Wrangel a saját szakállára fölszólította a

sodik könyvében elbeszéltük, már korábban érintkezett a magyar emigránsokkal. Seherr-Thoss egy időre visszavonult volt, mert Bismarckban megrendült a bizalma. Ekkor mondta neki a miniszter: „Ön junkernek, reakzionáriusnak tartott engem. A látszat csal. A királynak minden oldalról azt súgják a fülébe, hogy titkos demokrata vagyok. Teljes bizalmát csak azzal nyertem meg, hogy nem ijedtem meg a kamarától, hogy akarata ellenére keresztülvittem a hadsereg újjászervezését; mert hadsereg nélkül nem lehet háborút viselni s mert katona nélkül az állam biztonságát is szüntelenül veszedelem fenyegeti. Ez a háború idegeimbe, erőm föláldozásába került. De legyőztem mindent és mindenkit!” kiáltotta nemes haraggal, öklével hevesen az asztalra ütve. Aztán három asszonyt nevezett meg, úgy látszik, hogy az a három asszony okozta neki a legtöbb bosszúságot.

várat, hogy adja meg magát. Ennek a fölszólításnak, valamint később a trónörökös támadásának nem volt semmi foganatja. A hadvezetőségnek a győzelem után az volt az első intézkedése, hogy a segélyeszközökben gazdag Prágát elfoglalta.

A kiküldött előcsapatok hozták a porosz főhadiszállásra az első pontos jelentést arról, hogy az osztrák hadsereg a csatamezőről teljes fölbomlásban szaladt meg. Csak most gondoltak arra, hogy a győzelmet szigorúan kihasználják. A porosz hadvezetőség július 6-án kiadott terveiben már ismét megvan az elhatározások biztossága. Moltke azt tanácsolta a királynak, hogy haladéktalanul Bécs ellen nyomuljanak elő. Másfelől azonban Benedek hadserge ellen is, a mely keleti irányban, Olmütz felé menekült, fedezniök kellett magukat. Ezért megosztották a porosz sereget: a trónörökös seregével Benedek ellen küldték, hogy Olmützig mindenütt a sarkában legyen; a Frigyes Károly herczeg serge pedig s az elbei hadsereg nyomban megindult Bécs felé. Frigyes Károly herczeget, a mint Koburg herczegtől tudjuk, mélyen bántotta, hogy hadsergének a königgrätzi csatában majdnem összedugott kézzel kellett vesztegelni, míg öccse egymaga aratta le a győzelem összes babérát; most azonban az a remény kecsegtette, hogy a Dunánál ő adhatja meg a kegyelemdöfést. A hadseregnek ez a kettéosztása nem volt ment minden veszedelemtől, ha az osztrák hadsereg elszánja magát a támadásra, mert a Benedek hadserge számban jóval nagyobb volt a trónörökös hadsergénél. A trónörökösnek, abban az esetben, ha hátrálnia kellett, Szilézia felé, Glatz grófságba vonult volna vissza; a Frigyes Károly hadserge aztán segítségére jöhetett

s akkor az osztrákok ismét két tűz közé kerülnek. A terv tehát az ellenség bekerítésén és körülzárásán épült föl olyan formán, a hogy a francia háborúban két ízben meg is valósították, a minek következménye az ellenség megsemmisülése volt. Bár Benedek a két porosz hadsereg között állott s megvolt az az előnye is, hogy a belső harczvonalakat kezében tartotta, az erkölcsi túlsúly mégis a poroszé volt, és abban az időben az osztrák a legjobb esetben is csak részsikerekre számíthatott. A porosz hadsereg július 7-én indult útnak, de oly gyorsasággal nyomult elő, hogy Európát bámulatba ejtette s a főhadiszálláson némelek úgy gondolkoztak, hogy a midőn Napoleon a rajnai tartományokat fenyegeti, talán nem tanácsos az egész hadsereggel behatolni az osztrák monarchia szívébe. Moltke és Bismarck azonban másként gondolkoztak; megvoltak győződve arról, hogy minél közelebb jutnak Bécshez, annál többet nyerhetnek. Bismarcknak csak azzal kellett törődnie, hogy Napoleont még most is tudja áztatni, s hogy elhitesse vele a katonai beavatkozás fölösleges és veszedelmes voltát. Ezért a Napoleon július 5-én kelt sürgönyére nyomban igen hálás hangon válaszolt. Vilmos király is még aznap kijelentette, hogy Poroszország elfogadja Napoleont közvetítőnek. A király megígérte, hogy a föltételeket minél előbb közölni fogja s kijelentette, hogy ha Olaszország is hozzájárul, ő nem ellenzi a fegyverszünetet. Napoleont, a kit az Itáliából kapott jelentések, hogy az újdonsült királyság kész dacolni vele, igen fölizgattak, a poroszok okos előzékenysége egészen megjuhászította. Július 7-én Vilmos király Pardubitzból Reuss herczeget Párisba küldte, hogy a császárt kívánságai tekintetében teljesen megnyug-

tassa. Reuss herczegnek meg kellett okolnia, hogy Poroszország miért nem állhat rá nyomban a fegyverszünetre: bizonyosságot kell szereznie arról, hogy Ausztria minő áldozatra hajlandó a béke fejében, különben koczkán forog a győzelem gyümölcse. Poroszország a maga céljait csak általánosságban jelölte meg. Ausztria lépjen ki a német szövetségből, Poroszország kapjon olyan terület-nagyobbodást Észak-Németországon, hogy azáltal megszakgatott területét egységbe foglalhassa.

Ezzel Franciaországot annyira megjuhásztották, hogy most már a berlini követ, Goltz gróf is hathatott a császárra. Diplomata aligha töltötte be valaha föladatát nála ügyesebben és szerencsésebb módon. Már július 8-án sürgősen jelentette Bismarcknak, hogy Drouyn de Lhuys minden eszközzel Poroszország ellen izgat, s hogy Metternichhel együtt Ausztria nyílt támogatását sürgeti. A helyzet válságos volt. Ezután napról-napra kedvezőbb tudósítások jöttek Párisból s bár az az aggodalom, hogy Franciaország fegyverrel lép közbe, végkép sohasem tűnt el, mégis július dereka óta a király és Bismarck meggyőződtek róla, hogy Napoleon bizonytalanságban tapogatózik, s hogy fátumszerűen megadta magát a dolgok fordulatanak.

Napoleon silány politikáját csupán súlyos, testi erejét és akaratát egyaránt megbénító betegségével lehet magyarázni. Mindenfelől tanácscsal árasztották el. Franciaországban a közvélemény azt kívánta, hogy Poroszországot diadalmas előnyomulásában állítsák meg. Ő maga fűhöz-fához kapkodott a tanácsért, mindenkinél puhatolózott, a ki akkoriban Saint-Clouban megfordult. Metternich herczeg és még inkább szellemes

felesége egyetlen alkalmat sem szalasztottak el, hogy a császárt Ausztria érdekében a fegyverkezésre buzdítsák. A hercegné a császár hitvesét a könnyezésig megindította Ferencz József császár szerencsétlen sorsának rajzával. A más oldalon Goltz dolgozott fáradhatatlanul; a francia császári párt arról akarta meggyőzni, hogy a győztes Poroszország sohasem fogja megbántani sem a Napoleon, sem Franciaország becsvágyát.¹ Arról azonban meg kellett győződnie, hogy a császárnét lehetetlen Ausztria pártjáról elhódítani. A midőn július 9-én Goltzot fogadta, elhalmozta őt szemrehányással a győztes Poroszország gögös viselkedése miatt. Goltzot megdöbbsentette, hogy a császárné mennyire ellenségesen bánik vele. Ez a rútarczú, vöröshajú, apró, szúrós szemű, okos ember a császár iránt tiszteletteljes odaadást, a császárné iránt pedig szenvedélyes hódolatot tanusított, a mi tetszett a szép asszonynak s a miről pletykáltak is az udvarban. A császári udvarban kivált azzal tudott magának hitelt szerezni, hogy esetről-esetre ócsárolta Bismarck vakmerő politikáját, majd annak a sejtésnek adott tápot, hogy ő van hivatva, mint utód, hogy a Bismarck hibáit egykor jóvátegye. Ilyenformán azokban a napokban sok ügyességgel fejtegette Napoleonnak, hogy ő Franciaország vágyát a területnagyobboldásra jogosnak tartja. Így aztán sikerült neki a porosz terveket a császár szemének kellemes homályba takarni.

Ha a császárnéval Goltz semmi áron sem tudott

¹ Goltz tevékenységére s a Napoleon udvarában folyó vetélkedésekre Sybel derített először teljes világosságot a porosz állami levéltár okiratai alapján. Munkájának ez a fejezete az újabb történeti ismeret jelentős gyarapodása. Az én előadásom azonban sok pontjában eltér az ő fölfogásától.

boldogulni, annál inkább boldogult Napoleon herczeggel, Rouherrel és La Valette-el. A császári udvarban Franciaország érdekei szempontjából a legkárosabb pártoskodás folyt. Az már az összeesküvés mesgyéjébe vág, a hogy az említettek a dolgokat intéző miniszter, Drouyn de Lhuys ellen Goltzcal s az olasz követtel egy követ fűjtak. A császárnál támogatták a szövetségesek ügyét, Goltzot, mielőtt Napoleonhoz kihallgatásra ment volna, értesítették a császár hangulatáról, s annak a harcznak folyamáról, a melyet a kabinetben a külügyminiszterrel vívtak. Az az érzelmeskedés, a melylyel Napoleon herczeg a francia politikától dédelgetett Olaszországon csüngött, merőben franciaellenes volt. Ámitották magukat ő is, meg a császár is, ha az olasz néptől gyöngédségükért hálát reméltek; mert a nemzetnek szabad, ha életbevágó érdekek parancsolják, azok ellen is fordulni, a kiknek szabadságát köszöni. Azok a levelek, a melyeket Napoleon herczeg július 12-én és 14-én intézett a császárhoz, mutatják, hogy a helyes észjárás miként fajulhat ideológiává. A herczeg egész helyesen ismerte föl annak szükségét, hogy egységes német és olasz állam alakuljon, de túlbecsülte a nemzeti elv értékét, a midőn nemzeti szempontból Ausztriát olyan *kadaver*-nek mondta, a melylyel Franciaország nem szövetkezhetik. A minden áron való következetesség okából meghamisították a valóságot, a midőn Ausztria ellenségei ilyen kevésre taksálták Ausztria életerejét. Drouyn viszont nem tartotta időszerűnek, hogy Ausztria érdekében pörpatvart támasszon az általa képviselt, divatját mult alapelvek alapján. És még a pozitív gondolkozású Rouher is, a ki nem esett a többiek túlzásába, úgy gondolkozott, hogy békés alku útján

a porostól megszerezhetni egy darabka német földet; abban meg erősen hitt, hogy Franciaországnak joga van Belgiumhoz. Napoleon császár tisztelte a német népet erejéért és műveltségéért s nem egyszer nevezte a jövőndő nemzetének. Ha III. Napoleon még mindig elég erős arra, hogy a francia politikát a saját eszméi szerint irányítsa, el tudja kerülni a Németországgal való döntő mérkőzést. A francia hiúság azonban területnagybodást kívánt. A nemzeti elv kapcsán, a melynek jogosultságát elismerte, támadt Napoleonnak az a gondolata, hogy Franciaország Belgiumban keressen kárpótlást. Titokzatos ebben a dologban csupán az, hogy miért lépett elő ezzel a kívánsággal csak akkor és nem előbb, a mikor Poroszország Ausztriával a fegyverszünetet már megkötötte? Csak akkor jött-e rá, hogy dinasztiája hódítás nélkül veszedelemben forog? Poroszországot akarta-e szolgálatával előbb lekötelezni? Valóbbbszinű ez az utóbbi föltevés. Arra azonban nem gondolt, hogy Bismarck vas következetességű politikájában a különben is vitás háladatosság kedvéért nem fogja magát korlátoztatni. Bizonyos azonban az is, hogy éppen azokban a napokban keserves kinokat szenvedett, a melyek szellemére is hatottak. Így aztán nemcsak a tisztánlátás képessége homályosult el nála, hanem a mi az ő helyzetében, a ki trónbitorló volt, még ennél is fontosabb volt, megfelejtkezett a méltóságos magatartásról. A Drouyn sürgős javaslatait másodszor is s most végkép elutasította s ezzel a ministertanácsban kitört a válság. „A július 4-én elfogadott egész rendszer csalódáson épült, mondta Napoleon, most sürgősen kell fölhagynunk vele.“ Július 10 és 11-én történt ez a fordulat. A rákövetkező tárgyalásokban, a melyeket Poroszország

és Ausztria követivel folytatott, aztán kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy nincs ereje döntő módon belekapni Európa sorsának intézésébe.

*
* *
*

A königgrätzi csatára következő éjszakát az osztrák hadsereg rettenetes állapotban töltötte. A csapatok rendetlen összevisszaságban a mezőn s az erdőkben ütöttek tábort. Az elcsigázott emberek csak későn feküdtek le. Az egyes csapatok kilőtték töltött fegyvereiket s ez a szakadatlan, szinte egész éjszákán át tartó puskaropogás untalanul fölriasztotta álmából a legénységet s nem egyszer okozott eszeveszett futást. Szerencsájük volt, hogy a poroszok sehol sem üldözték őket. Így pár nap alatt magához térhetett a hadsereg s a vezérkar hozzáláthatott kötelességéhez, hogy a serget, a hogy lehetett, összegyűjtse és rendbeszedje. Július 4-én és 5-én annyira sikerült ez a vállalkozás, hogy azokat az intézkedéseket, a melyeket most tettek, meg is tarthatták. A menetelést azonban a vonatok untalanul megakasztották; a legtöbb csapat minden taktikai renden kívül vonult vissza; sok katonának nem volt fegyvere, mert futásközben eldobta volt. Volt azonban kivétel is. A szászok szigorúan katonás magatartását mindenki elismerte; a szász csapatok olyan tökéletes rendben hátráltak meg, a minő rendben voltak a csata előtt, a melyben ők vesztek a legkevesebbet. De még ebben a kavarodásban is megtartotta a hadsereg azt a fegyelmet, a mely a birodalom soknyelvű legénységét egészbe foglalta. A *Times* tudósítója jellemzőnek találta, hogy a különböző nemzetiségekhez tartozó éhes katonák szép csendben alkudoztak azokra az élelmiszerekre,

a melyekre oly sürgős szükségük volt. Szó sincs róla, hogy a rend annyira fenekestől felfordult volna, a hogy fölfordult a megvert francia hadseregben 1870-ben, a hol a fegyelmetlenség rémülettel töltötte el a tiszteket s a lakosságot.

Július 4-én Benedek Gablenz bárót a porosz király főhadiszállására Horschitzba küldte, hogy fegyverszünetet kérjen. Minthogy Gablenznek végleges megállapodásra nem volt fölhatalmazása, szóba sem állottak vele; csupán annyi ígéretet kapott, hogy a király, ha Königrätz, Josephstadt és Theresienstadt várait átadják a poroszoknak, kész háromnapi fegyverszünetet adni. Mensdorff gróf, a kit a császár küldött, másnap megérkezett az osztrák főhadiszállásra. „Hogy Mensdorff itt van — írta Roon július 8-án a feleségének, — arra vall, hogy alkudozni akarnak s hogy valószínűen konferencziatartásra akarják Bismarckot rávenni. Mi azonban kényeskedünk s tesszük magunkat, mintha semmit sem látnánk. Hogy abban a felhőben, a mit a francia közvetítés kavart föl, viharfelleget lássunk, azt a mulatságot átengedjük a Piepmaierék fájának, a kik gyönyörködnek a háborzongató históriákban. Úgy hiszem, hogy két hét múltán százharmincezer emberrel Bécs kapui előtt fogunk állani.” Mensdorff vette most kezébe az alkudozás fonalát s Gablenzet azzal bizták meg, hogy adja át a három várat azzal a kikötéssel, hogy az őrség szabadon vonulhat ki belőle, hogy a hadiszereket nem bántják s hogy kéthónapi fegyverszünetet adnak. A porosz főhadiszállás nem fogadhatta el ezeket a föltételeket, hisz már értesült arról, hogy a déli hadserget a Dunához rendelték s Albrecht főherczegnek nem adhattak időt arra, hogy

hadsergével oda vonuljon, s ott egyesüljön az északi hadsereggel. Gablenzet ezért nem is bocsátották a király elé s ajánlatát Moltke a király megbízásából elfogadhatatlannak nyilvánította.

Mensdorff, a kinek már a háború előtt az volt a végzete, hogy tanácsait sohasem fogadták meg, átlátta, hogy a hadsereg abban az állapotban, a melyben volt, nem gyülekezhetik olyan távolfekvő helyre, a minő az olmützi megerősített tábor, hogy az ellenséggel ismét szembeszálljon. Benedeket tehát arra akarta rávenni, hogy ne hátráljon délkeleti irányban Olmütz felé, hanem vezesse hadsergét egyenesen Bécs alá, a főváros védelmére. Benedek lehetetlennek mondomta ezt a tervet; attól tartott, hogy a harmincz mértföld hosszú úton a hadsereg teljesen fölbomlik; valahol közelebb kell a hadserget rendbeszedni, élelemmel és hadiszerrel ellátni. Olmütz pedig Bécs fele útján áll, csak kevéssel fekszik távolabbra. Ennek a kerülőnek természetesen csak úgy volt értelme, ha biztak abban, hogy Olmütznél helyt tudnak állani; egyébként a délkeleti irányban való kitéréssel csak elhalasztották a föltétlenül szükséges visszavonulást a Duna mögé. Végre a következőben állapodtak meg. Hat osztrák gyaloghadtest s a szászok Olmütz felé fognak hátrálni Thurn és Taxis lovasosztályának fedezete alatt; egy hadtest, a tizedik, nyomban Bécsbe megy, hogy a várostól északra eső sánczokat szállja meg, négy lovasosztály a legrövidebb úton Bécs felé hátrál s útközben, a hogy lehet, a poroszokat föltartja. Ebben a két irányban keltek útra a következő napokon az osztrák hadsereg csapatai. Utánuk a porosz hadsereg nyomult úgy, hogy Benedek seregének, a mely Olmütz felé tartott, a porosz trón-

örökös járt a nyomában; a Frigyes Károly hadserge pedig a Herwarth tábornok parancsnoksága alatt álló elbei hadsereggel Brünnön és Iglaun át egyenest Bécs ellen indult.

A porosz hadsereg kezdetben lassú üldözése magyarázza, hogy két napon át az ellenfelek színét sem láthatták egymásnak. A mint az imént elbeszéltük, csak július 7-én láttak hozzá derekasan a poroszok az üldözésnek. Az osztrák lovas portyázók, a melyek az északi hadsereg hátrálását fedezték, járőröket küldtek ki a poroszok szemmeltartására, de az ütközet elől visszavonultak. Mindenütt a sarkukban járt egy porosz lovas-osztály Hartmann parancsnoksága alatt. A győztes fél lovassága eddig, mert nem használták czélszerűen, nem igen tüntethette ki magát. Hartmann helyre akarta ütni a mulasztást. Egy hétszáz főből álló csapatot válogatott össze a különböző ezredek legjobb lovasaiból néhány tábori ágyúval s ez a csapat Barnekow alezredes parancsnoksága alatt gyors ügetéssel iramodott az osztrákok után. Július 7-én esti félkilencz órakor már megpillantották Zwit-taunál a szász s az osztrák őrtüzeket. Szerencsétlenségükre a szászok nem állítottak ki előőrsoket s így néhány ágyúlövés elég volt, hogy a csendesen pihenő élelmező csapatok s a társzekerek között iszonyatos zavar támadjon; a társzekerek fedezetét a poroszok el is fogták. Ámbár a hirtelen előrohanó gyalogság elől a lovasok megfutottak, a fölriasztott két hadtest, hogy további meglepetésnek ne tegye ki magát, fegyverben töltötte az egész éjszakát. Barnekow másnap is az osztrákokra csapott, de kevesebb szerencsével. Abtsdorf-nál szemben találta magát a hatodik ulánus-ezreddel, a mely heves összecsapás után a porosz elővédet s

magát a csapatot is visszaverte. Rudelsdorfnál pedig Witzleben porosz lovas-dandárának előnyomulását Thurn és Taxis osztályának hátvédje tartóztatta föl. Az osztrák hadserget tehát, a mi kitünő lovasságának az érdeme, nem háboríthatták többé; Steinmetz pedig majdnem belebetegedett, annyira haragossá és zsörtölődővé tette a lovasságával megtörtént két baleset. Az osztrákok most háborítatlanul hátrálhattak, kivált azért, mert lovasságuk fáradhatatlanul végezte a nehéz fedező szolgálatot. Végre július 11-én az osztrák hadsereg együtt volt az olmützi táborban. Thurn és Taxis osztálya azt kapta föladatul, hogy északi irányban végezze az előőrsi szolgálatot, s hogy egész a sziléziai határokig szemfülesen őrködjék. Portyái olyan távolban jártak, a mennyire jární csak tanácsos volt, s a trónörökös hadserge és Szilézia között megakasztották a postajárást. Grulichnál, július 11-én, a huszárok elfogtak egy porosz postát. Benedek az akkor elfogott levelekből tudta meg, hogy az ő nyomában csak a trónörökös hadserge jár, s hogy a porosz főhadsereg Bécs ellen nyomul.¹

Azt a föladatot, a melylyel a trónörökös hadserge ellen Thurn és Taxist bízták meg, a Frigyes Károly hadsergével szemben a más négy lovasosztály végezte. Ezek Saarnál és Tischnowitznál hevesen összetűztek az utánuk nyomuló porosz lovassággal, aztán július 12-én visszavonultak a Thaya, a Morva és Alsó-Ausztria között elfolyó határfolyam mögé.

* * *

Párisból ezalatt mind lesujtőbb hírek jöttek, végre kiderült, hogy Ausztria csupán a maga erejére szá-

¹ Az osztrákok ekkor fogták el Blumenthalnak feleségéhez írt azt a levelét, a melyről utóbb lesz szó.

míthat. Most már az Albrecht főherczeg hadserge volt a birodalom egyetlen reménye. A főherczeget július 10-én nevezték ki a birodalom összes hadainak fővezérévé s ezzel az északi és a déli hadsereg mozdulataiban egyaránt szigorú, egységes irányt kapott. A főherczeg arra szánta el magát, hogy az egész hadierőt a Duna mögött gyűjti össze, hogy a folyamat s a fővárost sikeresen megvéddhesse. Július 9-én már azt sürgönyözte a császárnak, hogy leghelyesebb Benedek hadsergét nyomban Bécs alá rendelni s ott egyesíteni a déli hadsereggel. Ha Franciaország szavát tartja s az olaszokat megállítja a Pónál, úgy az Olaszországban táborozó összes hadakat északra lehetett volna irányítani, így azonban csak ötvenhét ezer embert vonhatnak ki Olaszországból.

E közben a poroszok is az első tétovázás után gyorsan nyomultak elő Bécs felé. Ennek a gyors előnyomulásnak aztán az volt a következése, hogy élelmet és egyéb szükséges dolgokat nem vihettek a sereggel s ezért a csapatokat csak sok vesződség árán tudták élelmezni; a meghódított tartománynak kellett előteremteni mindazt, a mire a hódítóknak szükségük volt. A személyes érintkezés a porosz tisztekkel s a legénységgel lerombolt sok olyan balvéleményt, a mely még a hétéves háború folyamán támadt a porosz ellen.¹ A porosz tábor azonban borzalmas ven-

¹ Julius 9-én Hohenmauthból írta Bismarck a feleségének: „Legénységünk csókolni való; halálra elszánt, csendes, engedelmes és erkölcsös. Üres gyomorral, vizes ruhában, csúronváz táborban keveset alszik, lyukas csizmatalppal jár, mégis mindenki iránt nyájas; nem rabol, nem gyújtogat; kifizeti, a mit vásárol és penészes kenyeren rágódik. Roppant mély gyökere lehet az istenfélelemnek legényeinkben, különben mind-

déget is hozott magával. Július 9-én lépett föl a trónörökös seregében az első koleraeset és roppant gyorsasággal terjedt. Frigyes Károly herczeg július 12-én szállotta meg Brünnt s a király főhadiszállása másnap már oda telepedett. Giskra Károly volt a város polgármestere, a kit a király környezete, mint demokratát, még 1848-ból ismert. Nagyon meglepődtek azonban, a midőn olyan embert ismertek meg benne, a ki gondosságával, az igazgatásban való jártasságával városának és a porosz hadseregnek egyaránt nagy szolgálatokat tett; a ki az érintkezést a porosz csapatok és a lakosság között mintaszerűen intézte. Beszédében, a melylyel bevonulásakor a királyt üdvözölte, elmondta Giskra, hogy a város tántoríthatatlanul ragaszkodik az osztrák császárhoz; de ígérte azt is, hogy mindenről, a mire a csapatoknak elkerülhetetlen szükségük van, a lehetőség szerint gondoskodik. A király pártfogásába fogadta a várost, de élesen kikelt Ferencz József császár ellen, a ki, a mint mondá, rákényszerítette erre a háborúra.

A porosz hadsereg jobb szárnya, az elbei hadsereg e közben Iglaun át Alsó-Ausztria határáig nyomult elő és július 13-án elérte a Thaya határfolyót. Miután a porosz Znaimot is megszállotta, a hátrálást fedező osztrák lovasság a folyón túl helyezkedett figyelő állásba. Eddig jelentős föladatot oldtak meg. A csapatok azonban az erőltetett menetelésben kimerültek. Ezért Frigyes Károly herczeg a seregnek 13-án és 14-én pihenőt adott; csak 15-én folytatták az előnyomulást.

ezt nem viselhetnék el.“ A poroszok által megszállott vidékeken mindenütt nagy elismeréssel beszéltek akkor a porosz katonaság magaviseletéről.

Benedek ezalatt Olmütz körül vonta össze sergét, a hol elcsigázott csapatait valamennyire kipihentette. Az osztályokat rendbeszedték s a hol szükség volt rá, újra fegyverezték. Mindent megtett arra is, hogy a vitézséget új életre keltse. Ismét ömlött szájából a hol pajkos, hol nyers katona-élcz, a mi egykor olyan jól állott a győztes tábornoknak. Most azonban tisztjei izetlennék és erőltetettnek találták élczeit, abban az alaptalan hiszemben, hogy az közömbösségének és keményszívűségének jele. Hogy bensejében mi történik, arról kevesen tudtak. Csak feleségének tárta föl a szívét, csupán a hozzá írt levelekben nyilatkozott meg az a nemes gondolkodás, a melyre szerencsétlenségében emelkedett. Július 13-án írt levelében arra kéri, hogy ne ítéljen túlszigorúan Clam-Gallasról és hadsergének más tábornokairól s megemlítvén, hogy az északi hadsereg főparancsnokságát akarata ellen a szó teljes értelmében ráerőszakolták, így folytatja: „Az eddig történetek után józan értelmem, szívem, jellemem, szegény, sok csapás által sujtott császárom iránt érzett hódolatom egyaránt arra ösztönöznek, hogy szerényen, lelkinyugalommal, némán fogadjam azt a kárhoztatást, a melylyel a világ írásban és élőszóval lakoltat. Senkire sincs panaszom, nem védekezem egyetlen szóval sem, sem írásban, sem élő szóval, nem hozok föl semmit mentségemre és igazolásomra; de ha arra kerül a sor, ha császárom kívánja, neki elmondok mindent, a mit tudok és a mit hiszek. Magammal, lelkiismeretemmel, teremő istenemmel tisztában vagyok; igaz, istenfélő katonának tudom magamat.“

Benedek a maga hét hadtestével a legszivesebben Olmütz körül maradt volna s Albrecht főherczeg ugyan-

akkor körülbelül négy hadtestnyi sereggel fedezhette volna Bécsset. Véleménye szerint erről a két helyről kellett volna az ellenséget megtámadni. Ezért a szász trónörökösrel egyetértve, Bécsben kifogásokat tett ama parancs ellen, a mely a Dunához rendelte. Fölhozta, hogy sergét az Olmützhöz vonulás nagyon kimerítette s minthogy vasúton csak igen kis részét szállíthatnák a hadseregnek, a továbbvonulás még jobban elcsigázná. De a Bécsből jövő parancs határozottan szólt: feltétlenül engedelmeskednie kellett. Július 11. és 15-ike között tehát a harmadik hadtestet s a szászokat vasúton Bécsbe indította. Azonban csak a harmadik hadtest juthatott el vasúton háborítatlanul Bécsbe; mert időközben a poroszok rájöttek, hogy a vasúton való katonaszállítást megakadályozhatják. Július 15-én gyors iramban lovascsapatot küldtek az ellen a vasútvonal ellen, a mely Olmützből a Morva mentén Bécs felé vitt. A porosz lovasok Göding állomásnál támadták meg a vonalat s alig szedték föl a sineket, megérkezett egy katonavonat. A vonat azonban idejekorán figyelmeztetést kapván a történetekről, még visszairamodhatott Olmützbe. A vonaton szász csapatok voltak. A szász hadtestet a hirtelen porosz támadás kettészakította. Egy része a hadtestnek vasúton már Bécsbe ment; a másik rész együtt maradt az északi osztrák hadsereggel. Ezalatt Benedek is megindult a főhadsereg csapataival, hogy a Morva mentén gyalog jusson Bécsbe. Minthogy azonban Olmützben három napot elvesztegetett, most nehezebb volt tervének megvalósítása; aztán a porosz is gyorsabban nyomult elő számításánál. Hadsergét, a mint tudjuk, a porosz trónörökös hadserge tartotta figyelemmel s ez a hadsereg eredetileg Olmütztől északnyugatra állott az

osztrák sereg és Glatz grófság között. A trónörökös vezérkari főnöke, Blumenthal, úgy találta, hogy Moltke a hadállás megválasztásában igenis óvatosan járt el. Tanácsára a trónörökös aztán közelebb férközött az osztrákokhoz s Olmüztől déli irányban foglalt állást, a honnan az osztrákok elvonulását a Morva mentén megfigyelhette és meg is zavarhatta. Moltke hozzájárult ehhez a sztratégiai szempontból fontos mozdulathoz, miután megbizonyosodott arról, hogy az osztrákok nem érzik magukat elég erőseknek a trónörökös megtámadására. A mikor Benedek Olmüztből útnak indult, a vártól délre, egy kis darabon a porosz trónörökös serge előtt kellett elvonulnia. Ha ez még sikerül is, déli irányban két-három nap járásnyira Frigyes Károly herczeg sergébe kellett ütköznie, a mely, mint már említettük, Gödingnél elérte a Morva folyót. Tehát csak szakadatlan csatázás és nagy veszteségek árán vonulhatott Morván keresztül az osztrák sereg, hogy Bécsbe jusson. Albrecht főherczeg erre már július 13-án figyelmeztette Benedeket s buzdította: kövessen el mindent, hogy az északi hadsereg minél teljesebb számban juthasson a Dunához. A főherczeg véleménye szerint, Benedek helyesebben cselekszik, ha nem teszi ki magát veszteségeknek, hanem egy kis kerülővel Magyarország területén, a Vág völgyön át Pozsonynak tart s így próbálja meg a Dunánál álló csapatokkal az egyesülést. Benedek azonban még egyszer meg akarta próbálni szerencsáját: vajjon egészen elfordult-e tőle? Hat-nyolcz nappal tovább tart a menetelés, ha arra szánja magát, hogy magyar területen vonul vissza s attól tartott, hogy későn érkezik meg a Dunánál vivandó döntő-csatára s Bécs fölmentésére. Így azt határozta, hogy a két

ellenséges sereg mellett siklik el. Elhatározása olyan merész volt, hogy csak akkor kecsegtethetett sikerrel, ha kevésbbé bátor és kevésbbé erélyes ellenség áll vele szemben.

Ütközet Tobitschaunál.

Három egymástól különálló hadoszlopban, a melynek mindenike egy nappal utóbb kelt útra a másikonál, indult meg Bécs felé az osztrák hadsereg. Elsőnek július 14-én a negyedik s a második hadtest kerekedett föl az olmützi táborból s megindult délnek. Ezek a csapatok még szerencsésen, csupán apró csetepaték árán el tudtak siklani a porosz trónörökös hadserge előtt. A porosz lovasság ezekre a csapatokra csak egy helyen támadott; a támadást azonban Biskupitznál a hatvannegyedik ezred egy kicsiny csapata vitézül visszaverte. A porosz trónörökös lovasságából az a csapat, mely Hartmann tábornok parancsnoksága alatt állott, kémlelő-útján hatalmas porfelhőket pillantott meg, a melyek a Morva mentén emelkedtek s a melyek elárulták az osztrákok szökését. Ezek a porfelhők adták hírül, hogy az északi hadsereg déli irányban útnak indult. A mint a trónörökös értesült erről, parancsot adott Bonin tábornoknak, hogy hadtestéből egy dandár támadjon az osztrákokra, zavarja meg a legközelebbi hadoszlop útját. A föladat megoldását együttesen a Malotki-dandárra s a Hartmann lovasosztályára bízta.

Egy nappal utóbb, július 15-én, az osztrákok második hadoszlopa indult meg Olmützből. Két úton haladtak elő, az egyik jobbra, a másik balra esett a Morvától. Benedek, hogy a menetelő oszlopok ne nyul-

janak óra járásnyi hosszúságra, mind a két utat használta, ámbár a Morvától nyugatra eső úton veszedelmes volt az elvonulás, mert az csak két mért-földnyire esett a porosz trónörökös hadsergének életől. A veszedelmesebb úton, a Morva jobb partján, a nyolczadik hadtest haladt, a melynek parancsnoka most ismét Leopold főherczeg volt, a ki három nappal azelőtt tért vissza a hadsereghez. Az első hadtest a másik, a Morvától keletre eső úton haladt. Thurn és Taxis herczeg lovasosztálya azt az utasítást kapta, hogy korán keljen útra és szükség esetén legyen kéznél. Minthogy azonban ezek a lovascsapatok utasításul csak azt kapták, hogy hátvédül szolgáljanak a seregnek s nem azt is, hogy oldalról is fedezzék azt, a döntő pillanatban a herczeg mégsem volt kéznél.¹ A mondott napon, kora reggel, a Morva jobb partján, elől néhány század ulánus, utána a Rothkirch-dandár, azután a nyolczadik hadtest ütegei haladtak. A hadtest többi dandárai csak nagyobb távolságban követték ezt a csapatot. Az ulánusok előre lovagoltak, a midőn a poroszok észrevétlenül megérkeztek. A Rothkirch-dandár a háború eddigi folyamán az osztrák-sziléziai határon őrködött s az egyetlen olyan dandár volt az északi hadseregben, a mely tűzben még nem fordult meg. A poroszok most Tobitschaunál támadták meg. A Malotki-dandár s attól jobbra Hartmann tábornok tizenhat század lovassal indult rohamra. A Rothkirch-csapatok vitézül vetették magukat a poroszok elé s egy ideig nem bocsátották őket az útra. A gyútús-

¹ *Oesterreichs Kämpfe* IV. 98. l. Thurn és Taxis herczeg eljárását Windischgrätz herczeg igazolta egy tanulmányában: *Oesterr. militär. Zeitschrift* 1869, III. 58. l. Lásd még: *Lettow* II. 612. l.

puska gyilkos tüzét azonban nem sokáig tarthatták ki s visszavonultak a Morva mögé. E csapatok támogatására a jelenlevő Benedek a hadtest ütegeiből húsz ágyút előre, a tűzbe parancsolt. Az ágyúk szembeállottak a porosz vértesekkel, ámbár csak igen gyöngye fedezetük volt. Ez a látvány Hartmannt arra ösztönözte, hogy merészen rajtuk üssön. A hullámos tereptől fedve támadott az ötödik, nyugat-porosz vértés-ezred az ágyúkra, a melyek a velők szemben álló lovas-sággal harczban állottak és a Benedek szemeláttára, a ki vezérkarával egy halmon állott, elragadtak tizen-nyolcz ágyút. Hasztalan vetette magát az ellenségre az a maroknyi törzsdragonyos, a mely a fővezér kíséretében volt, a nagyobb erő eltiporta őket. A porosz vértések majdnem ingyen jutottak a drága zsákmányhoz. Ez a csapás szíven találta az osztrák fővezért, akarata megtört s ő, a kiről soha senki sem állíthatta, hogy az ellenséggel ne mert volna farkasszemmet nézni, megfordította a lovát s néhány tiszt kíséretében elhagyta a csatamezőt.¹ Hogy Benedek a csatateret időnek előtte elhagyta, azért is nagy baj volt, mert éppen akkor érkeztek meg a nyolczadik hadtest többi dandárai s Tobitschaunál nyomban hadi-rendbe fejlődtek. A csatamezőre azért érkeztek későn,

¹ A vezérkar nagyobb része csak az ütközet végeztével ment Benedek után Prerauba. A midőn a tiszték Benedek szobájába léptek, egy diványon heverve találták. Dorotka őrnagy e miatt fölháborodva, olyan súlyos szemrehányásokkal támadta meg, hogy a többi jelenlevők a különben heves természetű fővezér haragjának kitörésétől tartottak. Benedek azonban, a kinek erejét a csapás megtörte, elismerve a vádak alaposágát, csak igen lanyhán védekezett. Délután aztán ismét kiment a csatamezőre.

mert a menetfegyelem a csapatokban nagyon meglazult s mert Leopold főherczeg későn indult el Olmützből, bár Benedek több ízben sietésre nógatta. Az osztrákok most már jóval nagyobb számban voltak a győztes Malotki-dandárnál. Bonin tábornok ugyan óvatosságból még egy dandárt rendelt Tobitschauhoz, de az még nem érkezett meg; az osztrákok tehát könnyen megint kedvezőre fordíthatták volna az ütközetmenetét. Leopold főherczeg azonban nem mert támadni és így a nyolczadik hadtest zöme tétlenül egy helyben állott. Malotki ellenben hatalmasan kizsákmányolta győzelmét. Előnyomult a Morváig, némi ellenállás leverésével megszállotta Tobitschau várost és a Morván átvezető hidat és ezzel azt az utat, a mely a folyó nyugati partján vezetett Bécs felé, a poroszok már délelőtt elzárták. Ezt a torlaszt a később érkező osztrák csapatok csak erővel robbanthatták szét.

Még ez sem volt minden. Délután Hartmann maga vezetett a Morván át diadalmas lovastámadást. A Tobitschaunál vívott csata volt az egyetlen ütközet, a hol a porosz lovasság a hadseregnek jelentős szolgálatot tett, a hol döntő szerepet játszott. Hartmann Tobitschautól délre gázolt át a folyón, aztán északnak fordult; tudta, hogy az osztrákok ott állanak. Rábukant az első hadtest egyik hadoszlopára, a mely, a mint már elbeszéltük, a Morva jobb partján vezető úton tartott Bécsnek. Rokeznitznél egy szempillantás alatt az osztrákokra csapott. Siralmas látvány volt, a mint az osztrákok a váratlan lovastámadás elől futásnak eredtek s csapatostól fogták el magukat. Itt is, mint a chlumi tetőn, egy magyar ezred verette meg magát olyan hirtelen. Végül is a Haller-husár ezred Marburg ezredes parancsnoksága alatt állotta

útjukat a porosz lovasoknak. Megrohanták és visszaverték a második porosz honvédhuszár ezredet; a parancsnokot, Glasenapp ezredest, a ki vitézül a csapat élén harczolt, lováról levágták és elfogták. Hartmann látta előcsapatainak kudarczát, de jogosan hihette, hogy elég munkát végzett s az ellenséges gyalogság ellen nem akart többet megkoczkáztatni. A csata a porosznak csak tizenkét tisztjébe és százhuszonhárom legényébe került; míg az osztrákok ötvennyolcz tisztet és ezerötszázötvenkilencz katonát veszítettek. Még keservesebb volt az osztrákoknak az a tapasztalás, hogy a gyalogság egy része nem tudja a tűzben helyét megállani; a poroszok ezért jutottak olyan könnyűszerrel tizennyolcz ágyúhoz és igen sok fogolyhoz.

* *

Blumenthal érdeme volt, hogy a poroszok szüntelenül szigorúan sarkában voltak Benedeknek s hogy egy perczre sem tévesztették el a szem elől. Moltke, a mint már elbeszéltük, eredetileg úgy intézkedett, hogy a trónörökös Olmüztől északra álljon föl s onnan tartsa szemmel. Blumenthal sürgetésére foglalt a porosz trónörökös hadserge Olmüztől délre állást s ezzel a Benedek serge és Bécs közé ékelődött. Csak így volt lehetséges július 15-én a Bécs felé vonuló hadoszlopokkal az összecsapás. Blumenthalnak e mellett gondja volt arra is, hogy az üldözés egy pillanatra se szűnjön meg. Azt azonban meg kell vallanunk, hogy ő könnyebben tarthatta szemmel a helyszínén az ellenség mozdulatait, mint Moltke a messzi Brünnből. Blumenthal Moltke intézkedései ellenére keresztülvitte, hogy a trónörökös csapatai szakadatlanul nyomában legyenek az északi hadseregnek s hogy július 16-án az első

hadtest vesse magát Benedek után s annak legalább utóvédjét Prerauban ragadja meg. Szándékának ez az utolsó része persze nem sikerült s az osztrákok ismét Bonin tábornoknak köszönhették, hogy háborítatlanul tovább vonulhattak. Bonin rendes szokása szerint most is késlekedett, előbb főzetett a legénységgel s csak délután indult meg az ellenség üldözésére. A mikor megérkezett, az osztrákok már szépen eltisztultak Prerauból.

Blumenthal tábornok most és más alkalmakkor olyan mély belátásának adta bizonyosságát, a mely őt Moltkeval majdnem egyenrangú segítőtárssá tette. A háború folyamán a főhadiszállás utasításaival sokszor állította szembe a maga szilárd meggyőződését s Moltke nem egyszer ismerte el, hogy Blumenthal helyesebben fogta föl a helyzetet. Moltkenél lelkiismeretes önzetlenség mellett positiv okoknál egyéb sohasem érvényesülhetett. Blumenthal a maga erősen fejlett öntudatával természetesen másként fogta föl a dolgot; feleségéhez írt egyik levelében magát „a katona-operációk mozgató elvének“ nevezte; a hadsereg vezérkari főnökéről elismerte, hogy zseniális ember, de a csapatok mozgatásához semmit sem ért. Hasonló élesen ítélt Blumenthal ugyanebben a levelében más előkelő személyiségekről, köztük a trónörökösről is. Ezt a levelét, a mint előbb említettük, az osztrák portyázók elfogták, aztán július 19-én megjelent a bécsi lapokban. Ez a körülmény Moltke és Blumenthal között a személyes kapcsolatokat nagy időre meglazította. A Moltke előkelő gondolkodásának nem kis dicséretére válik, hogy a két tábornok együttműködésében mindazáltal a legkisebb surlódás sem történt. Frigyes Vilmos trónörökös pedig ügyet sem vetett arra, hogy Blumenthalnak

egyszer eljárt a szája s két héttel utóbb már a táborban még poharat is üritett barátja, Blumenthal egészségére.¹

Az a győzelem, a melyet a poroszok Tobitschaunál nyertek, jeles gyümölcsöket termett. Hogy a mostoha sors még keservesebbnek lássék, Benedek azon az estén még arról értesült, hogy a poroszok délen, Gödingnél is elérték a Morva folyót s ebből egész helyesen azt következtette, hogy most már útjában a Frigyes Károly hadserge is meg fogja támadni. Valóban, a porosz főhadiszálláson, miután a helyzetet átgondolták, intézkedtek, hogy a hadsereg, a mely eddig déli irányt tartott, keletre forduljon s hogy a Morva mentén támadja meg az északi hadserget. Benedeknek azonban nem volt kedve többé megütközni. A Gödingből kapott tudósítás fordított elhatározásán, még azon az éjen elhagyta az addigi útirányt s a Kis-Kárpátokon át az északi hadserget Magyarországra vezette. Az összes csapatok parancsot kaptak, hogy hagyják el a Morva völgyét s hogy a hegyi úton induljanak Magyarország felé. Ezzel azonban az Albrecht főherczeg hadsergével való egyesülés késedelmet szenvedett s a poroszok sztratégiai viszonyai jelentősen jobbra fordultak.

¹ Blumenthal levelét lenyomattuk a *Függelék*-ben a XV. szám alatt. Moltke és Blumenthal viszonyát igen tanulságos módon fejtegette Verdy (könyve 225 lapján), aztán Lettow: II. 250. l.

HUSZONKETTEDIK KÖNYV.

A vereség hatása Ausztriában.

Ausztriában megingathatatlan volt az a meggyőződés, hogy a vereséget nem a mostoha körülmények végzetes találkozása, hanem mélyebb okok szülték. Most bebizonyosodott annak igazsága, a mit a komoly hazafiak évtizedek óta hirdettek, hogy a mióta Ausztria eltért arról az útról, a melyre II. József rávezette, hogy a mióta megakadályozta a benső erők fejlődését, elveszítette képességét arra, hogy a szüntelenül előretörő nemzetek versenyében azokkal lépést tarthasson. A birodalom fegyverei megcsorbultak; a tábornokok hadiművészete és a taktika elavult; a hadsereg legénysége, minthogy a tudományos pályákra készülők föl voltak a katonaszolgálat alól mentve, a vagyonosabbak pedig megválthatták magukat, híjával volt az értelmiségnek; a népneveléssel elmaradtak; az udvarnál a kegyenczek parancsoltak; az uralkodó arisztokrácia hozzákészülés nélkül foglalta el a fő-hivatalokat; a csapatok fogyatékosan voltak fegyverezve. A román népeknél az efféle tapasztalatok haragot szülnek, a tábornokokat s a hatalmasokat árulással vádolják, míg a német néma fájdalomba merül ilyenkor. Szokás szerint Ausztriában ezek a tapasztalatok az önkritikát s a keserű magagúnyolást támasztották föl. Grillparzer, a kivel a régi osztrák kormány olyan mostohán bánt, de a ki hazája sorsán mindazáltal

meleg szívvel csüngött, fájdalommal és gúnynyal nézte az összeomlást s a midőn a bécsi érsek a háború veszedelmének elhárításaért nyilvános imádkozást rendelt el, a költő író-mappájába a következő verssorokat írta:

Die Hilfe Gottes, muss ich vermuten,
Liegt für uns heut ein wenig im Weiten;
Denn nach diesem Leben hilft er den Guten
In diesem Leben aber — den Gescheiten.¹

Nyersebben fejezte ki magát a népszellem. Kézről-kézre járt egy gúnyvers, a miről azt állítják, hogy kiragasztva találták a Hofburg egyik sarkán s a mely így hangzik:

Die Freiwilligen haben kein' Knopf,
Die Generäle haben kein' Kopf,
Die Minister haben kein Gehirn —
So müssen wir alles verliern.²

Spitzer, a bécsi írók között a legdévajabb, hetenként megjelenő *Wiener Spaziergänge* (Bécsi séták) című tárczáiban most is, a mi természetének alapvonása volt, a legpesszimiztikusabb közönyöséget hirdette s csak azzal vigasztalta honfitársait, hogy talán a porosz sisak-tarajok sem nőhetnek az égig. Kürnberger Ferdinánd, a német tárcza mestere, ellenben szigorúan elítélte a kormányt, a mely az alkotmány elközbzásakor azt hirdette, hogy: „Ausztriában most szabad utat nyitottunk a népek kibékülé-

¹ Magyarul prózában: „Isten segedelme, mint sejtem, ma kissé távol van tőlünk; mert a földi élet után segíti a jókat, de ebben az életben — az okosokat“.

² Magyar prózában: „Az önkénteseknek nincsen gombjuk, a tábornokoknak nincsen fejük, a minisztereknek nincsen eszük: tehát el kell veszítenünk mindent“.

sére.“¹ „Megállottunk és vártuk, hogy kik lépnek erre a szabad útra. Nem lépett rá senki. Sohasem láttunk még ilyen néptelen országutat. Végre jött Olaszországból néhány elűzött jezsuita, azután északról tengernyi sok jól vezetett porosz, a kik az utat annyira szabadnak találták, hogy a Szent-István-templom toronyőre nemsokára szembenézösdit játszhatnak velük.“

A kormány az ellene emelt vádakra a *Wiener Abendpost* július 9-iki számában viszontvádakkal válaszolt. A közvélemény, mondotta egyebek között, a szó teljes értelmében rákényszerítette a császárt, hogy a főparancsnokságot Benedekre ruházza. A sajtó, a mely merész szavaival kezdetben a könnyű győzelmet hirdette, most a kishitűséget táplálja. Nagy visszatetszést szült, hogy döntő kormányzati cselekvésért a felelősséget így másra akarják tolni. A német vidékeken haraggal és megvetéssel beszéltek a Belcrediminiszteriumról, a mely az alkotmány elkobzása óta birodalmi tanács nélkül kormányzott. Az ujságok azzal védekeztek, hogy őket a kormány buzdította a hazafias lelkesedés tüzének szítására, ők csupán engedelmeskedtek; habár, a mint a *Presse* meg is jegyezte: „a közönséget nem lehetett megtéveszteni, hogy kibékíthetetlen ellenmondást ne lásson abban, ha a német háborút cseh miniszterium viseli, ha a csehországi nyelvkényszer teremtői és a frankfurti szövetségi tanács palotáján a fekete-vörös-aranylobogók nem tudnak egymással békén megférni; ha Esterházy Móríc gróftól várják a német parlament összehívását, miután Ausztria győzelmes háborút viselt.“ A főváros arcza

¹ A *Siegebringe* című gyűjteményben. (Hamburg, 1874) 38. l.

egyébként semmiben sem változott meg. A megszkott engedelmeskedés s az élvezetvágy háborítatlanul haladt a maga útján. A színházak, a nyilvános mulatságok nem tudtak semmit az általános gyászról; Strauss hangversenyeit a népkertben sohasem látogatták számosabban. A komoly embereket ez a tapasztalás fájdalommal és haraggal töltötte el. Grün Anasztázusnak, a költőnek, megírta Frankl Lajos Ágost azokat a tapasztalatokat, a melyeket azon a napon szerzett, a mely napon a königgrätzi vereség híre Bécsbe érkezett.¹ „És mégis! Vérlázító ugyan az elmondása, de örök gyalázatul mégis el kell mondanunk, hogy azon az estén kétezer bécsi férfi és asszony vett részt egy nyári álarczos-mulatságon, egy velencei korzón. Hát az ilyen csöcselék nem szolgált-e rá sorsára? Magam, miután órák hosszán át bolyongtam a Práterben, a haragtól s a fájdalomtól kimerülten, minthogy kora reggel óta egy falat sem fordult meg a számban, egy kerti vendéglőbe léptem, hogy egyem valamit. Családom a vidéken van. A kertben voltak mintegy háromszázan együtt, férfiak és asszonyok vegyest, köntösükből ítélve, az előbbkelő osztályhoz tartozhattak s vígan ettek-ittak.... Egyszerre hárfások érkeztek, kinyalt szajhák; énekeltek silány utczanótákat, játszottak népjeleneteket; a társaság tapsolt s némely dolgokat megismételtetett. Azt kérdeztem magamban, hogy nem álmodom-e? Nem a mi fejünket zúzták-e véresre? Nem ránk hull-e a tüzeső és a gyalázat zápora?” Olykor azonban ezt a színleges közömböséget tompa morgás zavarta meg. A midőn Grammont

¹ *Briefwechsel zwischen Anastasius Grün und Ludw. Aug. Frankl.* Kiadta: dr. Frankl B. (Berlin, 1897) 195. l.

herczeg, miután Velenczét átengedték Napoleonnak, ünnepi díszben vonult a Hofburgba, nagy tömeg fogta körül a kétkulacsos barát képviselőjének kocsiját és szidalmakat kiáltott feléje. Ennek a hangulatnak a kitörése a császárig hatott. Egy napon, a midőn a császár Schönbrunnba kocsizott, a mariahilfi úton, a házakból és a boltokból roppant tömeg tódult elő, de nem azért, hogy a megszokott tiszteletteljes módon üdvözlje. A császár, a mint Beust *Denkwürdigkeiten*-jében elbeszéli, maga mögött ezt a kiáltást hallhatta: „Éljen Miksa császár!” Sohasem felejtette el, hogy öccse nevét, a ki akkor mexikói császár volt s a kit a liberális eszmék barátjának tartottak, szemrehányásként hangoztatta az a tömeg, a mely a szerencsés napokban előtte a porig alázta magát.

A legnagyobb gondot a császárnak Magyarország okozta; mert az örökös tartományok sem a vér-, sem a vagyon-áldozatot nem tagadták meg. Tizenhét esztendő mult el azóta, hogy az az ország fegyvert fogott a dinasztia ellen.¹ Most ugyan a nemzet, a többség Deák mellett foglalt állást, a ki az 1849. évi forradalomnak nem volt hive s a ki a békülésre hajlott. A közvélemény az ő nézetei szerint igazodott; az ő fölfogása értelmében hangoztatták most egyre hatalmasabban egy az országgyűlésnek felelős kormány vissza-

¹ A jelen munka *második köteté*-ben egy helyen már megjegyeztük, hogy *Friedjung* a magyar viszonyokról néha tévesen ítél. Ilyen balvéleménye az is, hogy szabadságharcunkban a magyar nemzet a dinasztia ellen fogott fegyvert. Véleményét, bár merőben alaptalan, most is respektáljuk s adjuk, a mint megírta.

állítását. Magyarország, írta a *Pesti Napló*, sokat tehetne, de kezeit lekötözték, azokat csak a parlamentáris miniszterium oldozhatja meg. A kérdés most csak az volt, hogy a radikális pártok hogyan akarják a birodalom szorult helyzetét kihasználni. A tény az, hogy úgy a perszonál-unió pártja, mint a Kossuth hívei, a kik az országot el akarták szakítani a Habsburg-dinasztiától, forradalomra készültek.¹ Berlinben összegyűltek Klapka tisztjei. Mielőttelutaztak volna Sziléziába, bucsúzóra, tiszteletükre a tisztek és hivatalnokok lakomát rendeztek; s bár a *Kreuzzeitung* valótlanságnak mondta az újságok ama tudósítását, hogy a lakomán Frigyes Károly herczegre, mint Magyarország jövőendő királyára áldomást mondtak volna, elég érthetően beszéltek azok az útlevelek, a melyeket a tiszteknek osztogattak s a melyeken ez állott: Neissebe, a hadsereg szervezése céljából. Magyarországon Komáromy, a ki hosszabb időn át volt a törvényhozás tagja, a ki még mindig a perszonál-unió hívei közé tartozott, tartotta kezében az összeesküvés szálaait. Ő kapta kezéhez azt a pénzt, a mit a porosz kormány a magyar fölkelés szervezésére rászánt; közvetlenül a háború kitörése előtt aztán elhagyta Magyarországot, hogy Csákyval Firenzében, Párisban, Berlinben együtt működjék. Az országon kívül gróf Csáky volt az összeesküvés feje s Firenzében ő tárgyalt az olasz kormánnyal. La Marmorának azonban, a mint tudjuk, nem volt semmi hajlandósága, hogy pénzt pocsékoljon s a Garibaldi önkénteseinek vérét olyan bizonytalan vállalatra áldozza, a minőnek ígér-

¹ A magyarországi eseményekre főforrás Deák beszédeinek harmadik és negyedik kötete, a melyeket *Konyi* adott ki tanulaságos bevezetésekkel, valamint a még élő kortársak közlései.

kezett a Dalmáciában való partraszállás. Hasztalan fejtegette kissé nagyhangú emlékiratában, hogy az összeesküvés szervezve van Magyarország egész területén; hogy egy forradalmi hadsereg fölállítása Magyarországon csupán idő kérdése s hogy a magyar ezredek összes altisztjeit már megnyerték a forradalomnak. Az országot nyolcz katona-kerületre osztották, mindenik kerület élén egy hadosztályparancsnok áll, mindenik hadosztálytábornoknak van két, három, sőt négy dandára és dandárparancsnoka; ezek alatt állanak a többi tisztek le egész az egyes községi parancsnokokig, a kik már legénységüket is összetoborozták. Azonban ki az országot és a nemzetet ismerte, jól tudta, hogy ebben az előadásban mennyi az üres dicsekvés; bizonyára inkább csak csirái voltak meg ennek a szervezkedésnek, a mely azért nem is volt nagyon veszedelmes; hisz még Csáky szerint is az ország annyira híján volt a fegyvernek, hogy az összeesküvők csak tizenhatszáz, jobbára vadászpuskával rendelkeztek. Az adakozó kedvű ember mindazáltal már el is ajándékozta Magyarország koronáját, Leuchtenberg herceget szemelvén ki királyul.

Utóbb állították, hogy téves ez a fölfogás, hogy Magyarország akkor csakugyan elkészült volna a fölkelésre.¹

¹ Kienast: *Die Klapka-Legion*, 160—165. l. Ellenérvei azonban nagyon gyöngék. Kienast ellenséges tendenciával ír a magyarokról s a poroszokról egyaránt s Bismarckról az összes hiteles történeti tényekkel szemben azt állítja, hogy az osztrák monarchia szétrobbantásán dolgozott. Azt a körülményt azonban nem magyarázza meg, hogy akkor Bismarck miért utasította vissza a Kossuth támogatását? Érthetetlen, hogy az osztrák kormány annak az írónak, a ki könyvében ilyen tendenciáknak hódol, miért bocsátotta rendelkezésére a legtitkosabb okiratokat, kivált pedig azokat, a melyekből bizonyos számú magyar ezred megbízhatatlan érzületére következtethetni.

Annyit azonban meg kell engednünk, hogy abban az esetben, ha a poroszok Magyarország bensejébe nyomulhatnak s ha a háború tovább tart, az elfoglalt országrészekben nem adott volna nagy dolgot az Ausztriától való elszakadás szervezése. De nem erről volt szó. A háború folyására csupán az volt a döntő, hogy az ellenség megérkezése előtt az osztrák hadsereg háta mögött az országban a nép föllázad-e? s hogy az osztrák császár arra kényszerül-e, hogy egy vagy két hadtestet a lázadás elfojtására fordítson? Ez az eset azonban nem következett be. Inkább az bizonyosodott be, hogy az a húszezer ember, jobbára az ezredék negyedik zászlóalja, a melyet a háború kitörésekor Magyarországon hagytak, a rend föntartására elég-séges erő volt. Ezt a legénységet a háború folyamán meg sem kellett erősíteni, annyira nem féltek a forradalomtól. Poroszországnak és Itáliának azonban csinos pénzébe került, hogy Magyarországon legalább néhány csődülés s néhány kavarodás támadhasson. Kossuth *Iratai*-ból tudjuk, hogy Berlinből másfél millió, Firenzéből hatvanezer frankot küldtek Magyarországba. Klapka haragosan fakadt ki környezete előtt, hogy az ország föllázadásáról mégsem hallottak semmit. Kossuth pedig Csákyt, a ki a pénzt fölvette, azzal vádolta, hogy azt maga és társai javára elsikkasztotta. Kossuth Csáky grófot különben is szélhámosnak tartotta. Az egykori diktátornak volt annyi összeköttetése Magyarországon, hogy megítélhesse, szervezték-e az országban a forradalmi bizottságokat? ő azonban tamáskodott benne s az egészet csak káprázatnak tartotta. Csákyt föl is szólította: adjon számot, nevezze meg névszerint azokat, a kik között a pénzt Magyarországon kiosztotta. Csáky ezért alávalósággal vádolta Kossuthot s azt

mondta, hogy kérdésére csak a néma megvetés a méltó válasz. Barátai pedig azzal védelmezték, hogy Csáky sokkal gazdagabb ember, semhogy a Kossuth vádja alapos lehetne. Magyarországon mégis azt beszéltek, hogy az ország alkotmányának visszaállítása után ama pénzek elsikkasztása czimén panaszt tettek s hogy a patrioták nagyon megörültek, midőn a törvényszék magát a kényes ügy kutatására illetéktelennek mondta. Magyarországon egyébként csupán huzakodtak a hatóságok intézkedései ellen, de nyíltan sehol sem támadtak ellene. Kecskeméten az olasz foglyokat mint testvéreket és bajtársakat ünnepelték; Pest külvárosaiban pedig az ifjúság kalapján megjelent a vörös toll, a forradalom régi jelvénye. Ámbár a Deák-párt csillapító hatása következtében a lázadás sehol sem ütötte föl a fejét, elég baj volt az is, hogy a legtöbb vidéken a rendkívüli ujonczozást, a melyet a háború alatt rendeltek el, nem lehetett megtartani.

Deák jól ismerte az ország hangulatát, azért a vérmes természetűeknek azt megmagyarázta, hogy milyen veszedelmes játékot űznek; mert meggondolatlan lázadás esetén a császár hirtelen békét köthet a poroszsal s az olaszsal s akkor háromszázezer katonája van kéznél, hogy Magyarországot ismét leverje. Az összeesküvők közül az okosabbak különben sem gondoltak a Habsburgháztól való elszakadásra; a fölkeléssel inkább arra akarták a császárt kényszeríteni, hogy adja meg Magyarország kivánságát. Bismarck is Ausztriát csak foglalkoztatni akarta Magyarországon, de nem kívánta halálra sebezni. Az összeesküvés vezetői azért is helyeztek súlyt arra, hogy a vezetés ne kerüljön a Kossuth kezébe, a kit egyébként Bismarck sem akart a dologba elegyíteni.

A magyar koronát Kossuth is kínálhatta, csak hogy ő mást kínált meg vele, Napoleon herceget, hogy hízelegjen neki az ajánlattal. Sok koczódás után annyira mégis megértette egymást Kossuth és Csáky, hogy Kossuth nyilatkozatot írt alá, a melyben kijelentette, hogy a pesti bizottsággal, a melyet magával egyenrangúnak ismert el, közösséget vállal; még abban a körben sem vihette keresztül, hogy diktátornak elismerjék.¹ A pesti összeesküvők gondoskodtak arról is, hogy a nagyobb politikai pártok vezérei értesüljenek a dolgok állásáról. Kivált Keglevics gróf, a ki a perszonál-unió híve volt, a mely párt Tisza vezetése alatt állott, okosan és igen határozottan csupán annyira avatta be szándékukba ezt az államférfit, hogy az a párt egyre izmosodó reményeit valamely balul kiütő kísérlettel zátonyra ne juttathassa. Őt és Deákot beavatták terveikbe, mert a nemzet vezéreinek tudniok kell, hogy a nemzet minő kártyával játszik. Deák némán fogadta az értesítést; nem helyeselte a szándékot, de meg sem gátolhatta. E baljóslatú jelek miatt napoltatta el óvatosan az országgyűlést; így akarta, hogy az a vihar, a melylyel nem bírt volna, a maga békülésre hajló pártja fölött veszélytelenül vonuljon el.²

Az összeesküvők reménytelen terveinél, hogy az ország különböző tájékain támasztott zavargással az udvart megijeszti és engedékenységre hangolják, veszedelmesebb volt azoknak a megbízottaknak a működése, a kikkel az északi hadsereg magyar katonaságát megkörnyékezték. Ezek azt tanácsolták a katonaság-

¹ *Bernhardi: Tagebücher*, VII. k. 31., 79., 83. s következő lapokon.

² *Lásd: az első kötet 331. lapján.*

nak, hogy ne áldozza föl magát olyan ügyért, a mihez hazájoknak semmi köze. Ezzel az áruló vakondmunkával azonban csak részben érték czélt. A magyar ezredek a háború első ütközeteiben, északon épp úgy, mint délen, megtették kötelességüket. Később persze, a mikor a gyilkos gyútás-puska bátorságukat megcsapantotta, s ez már a königgrätzi csatában is megtörtént, némely csapatok tétovázva és lanyhán támadtak. A csábítás inkább hatott azokra, a kik a magyar ezredekből porosz fogságba kerültek. Sokan csak azért csaptak föl, hogy szabaduljanak a porosz várakból, a súlyos sánczmunka mellől. Megtörtént azonban az is, hogy Klapka némely tisztjei, a kik a foglyokat elcsábítani akarták, fülsiketítő lármával, vagy néma hallgatással fogadtattak. Előfordultak vad jelenetek is, a melyekben a hűségben megmaradók s az elcsábultak késsel mentek egymásnak. Általán véve azonban, a mint utóbb elbeszéljük, a Klapka szándéka jelentéktelen vállalkozás maradt.

Ilyen körülmények között szánta magát a császári pár arra, hogy a nemzet lovagias érzületéhez fordul. Erzsébet császárné Pestre költözött át, mintha ott volna a legnagyobb biztonságban. A midőn július 10-én Bécsből elutazott, a bécsi nép a szimpáthia szivreható jeleivel búcsúzott el tőle. A pesti fogadtatás fölülmúlta reményeit. — A pályaudvaron nemcsak a hatóságok, de az ország legelső emberei mutatták be hódolatukat. Fogadására megjelentek Deák, Andrássy és barátaik. Deák azt mondta, gyávaság volna, ha a császárnétól a balszerencsében elfordulnának, a mikor korábban tömjéneztek. Pár nap multán a császárné Bécsbe visszautazott, de csak azért, hogy gyermekeit is lehozza. A poroszok akkor már Bécs körül

jártak, a császárnénak esetleg hosszú, sanyarúságokkal teljes időre kellett elbucsúzni a fővárostól. A magányosság kedvelője lévén, a ki örömet vonult el a világtól, most azonban éreznie kellett, hogy bájos megjelenéséért milyen drága kincse ő a birodalom összes népeinek s elszántan és méltóságosan viselte magát, mint az élet komoly pillanataiban mindig. Gyöngéden bucsúzott el július 13-án a bécsi pályaudvarban a császár hitvesétől; a ki, mintha a maga megalázásával urát bátorítani akarta volna, bucsúzóra kezét csókolta meg. A császár aztán még egyszer a kocsiba hágott, hogy gyermekeit, a kiktől talán hosszú időre kellett bucsúzni, újból megölelhesse. A körülállóknak könny fakadt a szemében, a mint az emberi sors forgandóságára gondoltak. Pesten a fogadás még szívesebb, még lelkesebb volt, mint először. A szorongó tömeg éljenkiáltása oly hatalmasan mennydörgött a pályaudvaron, hogy az akkor nyolcz esztendő s Rudolf trónörökös az anyja szoknyájának ránczaiba kapaszkodott s onnan rémülten tekintett föl anyjára.

A fenséges asszony iránt érzett emberi részvét ez örömdetes jelei egyúttal a magyar nemzet politikai tapintatát is dicsérték. A hadi segédelmet azonban Magyarország továbbra is állhatatosan megtagadta. A konzervatívek, a kik akkor az országot kormányozták, hasztalanul próbálták Deákot megingatni. A pártvezér szilárdul megmaradt azon az állásponton, hogy az országgyűlés hozzájárulása nélkül az elrendelt ujonczozás törvénytelen; s ha ő hallgat a dologról, tőle nagyobb engedményt ennél ne várjanak. A párt egyik-másik tagja, például Lónyay, a későbbi pénzügyminiszter és miniszterelnök, hajlandó volt, hogy még az alkotmányos állapotok visszaállítása előtt

Majláth udvari kanczellárral és Bartallal kabinetet alkotson; ez azonban nem felelt volna meg az ország hangulatának. A császár megbízásából Sennyei báró, a helytartótanács alelnöke, a midőn gróf Andrássytól megkérdezte, mi volna a programmja? — a gróf minden habozástól menten a következő feleletet adta: „Az első követelésem az, hogy önök adják át helyüket azoknak, a kik a nemzet bizalmát bírják; Deák az, a kit hatalommal és felelősséggel föl kell ruházni“. Sennyei haragosan pattant föl a székéből s azt mondta: „Önök tehát azt hiszik, hogy a császár önökre fog szorulni? Annyira még nem jutottunk, hogy mi elpárologjunk s önök diadalmaskodjanak“. — A dolog most annyiban maradt. A magyaroktól nem lehetett várni semmit, bár a hódolat jeleit tüntetve rakták le a császárné lábaihoz. De a kormány meggyőződött, hogy Magyarország elszakadásától nem kell tartani, habár a magyarok a poroszok győzelmétől az alkotmány visszaállítását várták. Bismarck július 9-én tényleg azt írta a párisi porosz követnek: megfontolandó, hogy a békefeltételekben ne vállaljanak-e kezességet a magyar alkotmány visszaállításáért?¹

Ausztria ellenségei tisztában voltak azzal, hogy első sorban a birodalom német elemeivel kell leszámolniok, Magyarországon kívül pedig a szlávok megnyerését is remélhették, ha azzal kecsegtetik, hogy Béctől függetlenebbekké lesznek. A magyarok mellett a más nemzetiségek is hangosan morogtak, de hűségükben nem tántorodtak meg. A Csehországba való bevonuláskor a poroszok kiáltványt intéztek „a dicső

¹ Sybel: V. 251. I.

cseh királyság lakosaihoz“. A dolognak olyan szint adtak, mintha ezt a földet csupán szlávok lagnák s mintha csak hozzájuk intéznék azt a kiáltványt, a mely ezekkel a szavakkal kezdődött: „Abban a háborúban, a melyet az osztrák császár akarataunk ellenére kényszerített reánk, nem mint ellenséges hódítók léptünk erre a földre, hanem teljes tisztelettel a cseh történeti és nemzeti jogok iránt“. Záradékaiban pedig a következőket mondotta: „Ha tehát a mi igazságos ügyünk győzni fog, a csehek és a morvák remélhetik, hogy nemzeti óhajtaik, épp úgy, mint a magyarokéi, megvalósulnak. Óhajtuk, hogy szerencsecsillagunk az önök boldogságát mindörökre megalapítsa“. A Csehországban és Morvában lakó németek fejszoválvá olvasták, hogy porosz testvéreik mivel hitegetik a szlávokat; urakká fogják tenni őket azon a földön, a mely eddig közös hazájuk volt. A cseh keblekben boldog reménységek támadtak. 1866 szeptember 5-én az *Allgemeine Zeitung* Berlinből azt jelentette, hogy a Berlinben élő csehek a porosz kormányhoz ígéretéért hálafeleliratot intéztek. A németek joggal voltak büszkék arra, hogy Ausztria ellenségei még csak meg sem próbálták megejtésüket; de ugyanakkor először tapasztalták azt is, hogy a nagy Németországot nemzetiségük megtartásaért folytatott harczuk egy csöppet sem érdekelte.

A németeknek tehát volt okuk rá, hogy sorukért aggódjanak. Azt világosan láthatták, hogy okvetetlenül el kell szakadniok a német anyaföldtől és sejtették azt is, hogy nemzeti érzésüket az osztrák határokon belül sem fogják kimélni. Ezt a fájdalmas hangulatot valamivel később Grillparzer a következő versbe foglalta:

Als Deutscher bin ich geboren,
Bin ich noch einer?
Nur was ich deutsch geschrieben,
Das nimmt mir keiner.¹

A legjobbak közül számosan és éppen azok, a kik az osztrák hazán a legmelegebb szeretettel csüngtek, kétségbeestek azon, hogy nehéz sebeiből fölépülhet-e valaha? Ilyen értelemben írt Grün Anasztázius fájdalmas szívvél Franklnak 1866. július 26-án: „*Finis Austriae!* A ki, mint én, a mióta hazafiasan érezni és gondolkozni tudok, egy nagy, szabad, kulturában hatalmas, gazdag, boldog, a munka árán virágzó Ausztriának képét hordoztam szivemben; a ki meg voltam győződve arról, hogy ez a nagy cél igen egyszerű, de becsületesen alkalmazott eszközökkel megvalósítható, az tudni fogja, hogy mennyi keserűség, milyen vigasztalhatatlanság van a fönnebb tett kijelentésben. És mégsem tudok más nézetet táplálni. Nem a nagy csapás, nem a szégyen, mely bennünket ért, hanem az a tudat, hogy államügyeink vezetői javíthatatlanok, erőszakolta rám ezt a keserves meggyőződést.“ Leveleiben aztán még egyszer visszatér erre a kínos jövendölésre: „Adná az ég, hogy Németország fiainkat és unokáinkat, a kik veszteségünket már nem fogják úgy érezni, a hogy mi érezzük, valamikor, ha ugyan lehető, kárpótolja. Azonban: *Finis Austriae!*“

Így sokan a birodalom bukását várták akkor, mert az első kínos benyomás hatása alatt nem vették észre, Ausztria mégis mily szilárd alapokon nyugszik. Frankl válaszában azt hozza föl barát-

¹ Prózában magyarul: „Németnek születtem, az vagyok-e még? Csak a mit németül írtam, azt nem veheti el tőlem senki.“

jának, hogy az osztrák s a német természet ellentétesebb még is, semhogy a nagy anyaföld Ausztriát hamarjában magába olvaszthatná: „Az észak-német és a német-osztrák temperamentum annyira ellentétes; a katholicizmus s a protestantizmus annyira idegen egymáshoz; maga a föld s a mit a föld megterem, annyira elüt egymástól, hogy ha népszavazás döntene, az sem egyesítené a német-osztrák földet Németországgal. Természetesen csak akkor, a miről még álmodnunk sem igen lehet, ha szabadon gondolkozó, bölcs kormány kormányozná őket, olyan kormány, a mely a Németországban uralkodó kormánynyal nemesen versenyez“. A két barát közt folyó komoly eszmecsere csak visszhangja annak, a mi akkor a szíveket dobogtatta.

A németeket a legjobban az a mellőzés sujtotta, a melyet közvetlenül a háború kitörése előtt s a háború után is meg kellett érniök. A magyarok csilloga szemmel láthatóan emelkedőben volt; a mint utóbb, a birodalmi tanácsban egy szónok mondta, a magyar szabadság pacsirtái a königgrätzi véres csatamezőről szálltak föl a levegőbe. A szlávoknak is volt alapjuk, hogy bizalommal tekintsenek a jövőbe; miután a birodalomnak 1861-ben adott egységes alkotmányát 1865. szeptemberében a fölfüggesztő pátens által hatályon kívül helyezték. Azután a cseh tartománygyűlésen a többség elszakadt a németektől s ez a többség 1865. december 11-én kelt föliratában az alkotmány fölfüggesztéséért köszönetet mondott. A császár a tartománygyűlés küldöttségét a legbarátságosabban fogadta s reményt adott arra is, hogy cseh királylyá koronáztatja magát. Ugyanabban az időben, csak pár hónappal a háború kitörése előtt, hozta a prágai tar-

tománygyűlés azokat a határozatokat, a melyek az egyetem elszlávosodását előkészítették s a melyek a csehországi iskolákban, még azokban is, a melyek német nyelvterületen voltak, a cseh nyelv kötelező tanítását követelték.

Ezek a még friss sebek a sadowai vereség után mind ismét fölszakadtak. Közvetetlenül a csata után az volt a látszat, mintha a kormányban a németeknek kedvező fordulat állana be. Auersperg Károly és Colloredo-Mannsfeld hercegeket, az alkotmányhű német nemesség vezéreit július 10-én és 11-én a császár hosszabb kihallgatáson fogadta. Azt hitték, hogy miniszterválság van készülóban. Kürnberger *Eine neue Uhr* (Az új óra) czimű cikkében elvtársait óvta attól, hogy mohón kapjanak a kormányon. „Abban bizonyosak lehetünk, hogy mi nem leszünk annyi éven a kormányon, a hány évszázadon át ők setétséggel s kancsukával a kormányt bitorolták, s már azt fogják ránk kiabálni: lám, a liberáliszmus meddő! Résen legyetek elvtársak! Ne facsartassátok ki magatokat. A romlott órát ne fogadjátok el tatarozásra, mint valami éhes iparos; legyetek inkább rátartiak, ne fogadjátok el, a mi használhatatlan; mondjátok azt, hogy új órára van szükség.“ A kormány lapjai e közben azt erősítették, hogy nem készül rendszer-változás. Ezzel egybehangzóan az a proklamáció, a melyet a császár július 10-én Ausztria és Magyarország népeihez intézett s a melyben alkotmányról említést sem tett, azt bizonyította, hogy a császárnak nincs szándékában a benső viszonyokon változtatni s kizáróan csak arról az elhatározásáról szól, hogy magát minden erejéből az ellenség visszaverésére szenteli.

Ilyen viszonyok között támadt az a mozgalom, a

mely a birodalom német népeinek óhajtságait nyomatékosan akarta kifejezésre juttatni. Kolatschek Adolf, a ki 1848-ban tagja volt a birodalmi gyűlésnek s most a bécsi községtanácsban ült, már július 6-án indítványozta, hogy nyujtsanak át a császárnak egy föliratot, a melyet a forradalmi idő divatját mult eszejárása szerint ő már meg is szövegezett s a melyben nemcsak szabadelvű miniszterium kinevezését, az osztrák birodalmi gyűlés s a magyar képviselőház összehívását sürgette, hanem azonfölül azt is, hogy írják ki a német birodalmi parlament képviselőinek megválasztását s hogy az 1848. évi a német örökös tartományok számára készült alaptörvényeket hirdessék ki. Bécs polgármestere, Zelinka András, egy jóakaró és köztiszteletnek örvendő férfi, ettől annyira megrémült, hogy Kolatscheket végre is rávette időszerűtlen riadójának visszavonására. A polgármester érezte azonban, hogy a közvélemény követelésével számolni kell s ezért magára vállalta, hogy a közóhajt tolmácsolni fogja a császárnak. Július 10-én a két helyettes polgármesterrel, Felderrel és Mayerhoferrel, kihallgatásra jelentkezett; szerencsétlenségére azonban beszédében két egymással semmi összefüggésben sem álló dologgal hozakodott elő. Minthogy sok gondot okozott neki az, hogy a főváros környékén emelt erődítvények Bécs lakosságát a háború borzalmaival rémitik meg, esedezett a császárnak, hogy Bécset, minthogy nyílt város, ne tegye ki az ostrom veszélyeinek, a meghódítás zsákmányának. Azután a nép amaz óhajtságát adta tudtára a császárnak, hogy a háború után a most uralkodó rendszert szabad állami intézményekkel cserélje ki. A császár megnyugtatta Bécs képviselőit, hogy azok a sánczok, a melyeket a Morvamezőn a

dunai átjárók védelmére vontak, a fővárostól akkora ívben húzódnak el, hogy a harczból a városra semmi veszedelem sem háramolhatik. A mi a fődolgot illette, a császár általánosságban csak annyit mondott, hogy iparkodni fog népei kívánságát teljesíteni. A polgármesternek ez a lépése a fővárosban nagyon eltérő hatást tett. Azt helyeselték, hogy a császárt értesítette az abszolutisztikus rendszert elítélő közhangulatról; de hogy félénk szavakkal emlékezett meg arról a borzalmas lehetőségről, hogy Bécs a háború prédájává eshetik, azért a mélyebb belátásúak megrótták. Ezt a kérést meg fogják tudni külföldön s az ellenség önbizalma még növekedni fog. A *Presse* azt írta, hogy a polgármester inkább kért volna százhatvanezer puskát a polgárság fölfegyverzésére; később gúnyosan jegyezte meg, hogy a polgármesterek s a községtanács gondossága az ellenségtől való remegésben merült ki.

A városban elég zavaros volt a hangulat. Éjjel és nappal gőzhajók rakódtak, hogy a bank érczalapját, a birodalmi levéltárt s a császári kincstárt Komáromba szállítsák. Az élelmiszerek megdrágultak, mert a gazdasszonyok iparkodtak minden szükségessel ellátni magukat arra az időre, a míg az ellenség a várost elzárja a világtól. A *Wiener Abendpost*-ban, a mely a kormány lapja volt, egészen alaptalanul arról beszéltek, hogy Napoleon császár Ausztriának a fegyveres közbenjárást ajánlotta föl; néhány napon át az emberek a francia segítség reményében vigasztalódtak; ez a remény azonban hamar szertefoszlott s nyomában a kétségbeesés megnövekedett. — Másrésről pedig, a munkásnép között, a mely az üzletpangás miatt kenyér nélkül maradt, az a hír kapott lábra, hogy a cseh gyárosok nyakig vannak a dologgal, mert a porosz

hadvezetőség nagy megrendeléseket tett. E híresztelések ellen, a melyek izgattak és elkeserítettek, Collerodo-Mannsfeld herczeg, az osztrák iparos-egylet elnöke lépett föl.

A császári kihallgatásról a polgármester még július 10-én este jelentést tett a községtanácsnak. A demokrata kisebbség a jelentésre azt jegyezte meg, hogy azok a szavak, a melyekkel az alkotmányszerű viszonyok visszaállítását sürgette, nem voltak eléggé nyomatékosak s táboruk lármásan követelte, hogy Bécsnek a jelen állapotban bizonyos függetlenségre van szüksége s hogy a városi rendőrség vezetését azonnal vegyék a kezükbe. A községtanács liberális többsége azonban nem akart ily messzi menni. Csak azt határozták el, hogy több tartományi főváros példájára, a császárhoz fölratot intéznek, a melyben a fölfüggesztett alkotmány visszaállítását kéri.

Ugyanakkor a községtanács kötelességének tartotta, hogy gondoskodjék a főváros biztonságáról, kivált abban a válságos időben, a mely akkor áll be, a mikor az osztrák hadak a városból ki-, a porosz hadak meg a városba bevonulnak. Ezért önkéntes polgárőrség fölállítását határozták el, a mely húsz-ezer főből álljon; remélték, hogy ezt a polgárőrséget, a mint az 1809-ben a francia megszállás alatt is történt, a poroszok is elfogadják a rendfőntartás kezésének. Aztán fölfogadnak és fizetnek kétezer rendőrt, a kik a biztonsági szolgálatot látják el, ha az államrendőrség a katonasággal kivonul. Egészen hozzákésültek ahhoz, hogy az ellenség a várost megszállja; a községtanács tizennyolcz tagját kiküldték permanens bizottságnak mindenidetartozó ügyek elintézésére. A város magára vállalta az állami kötelezett-

ségek s a nyugdíjak fizetését, hogy a hivatalnokok szükségét ne lássanak; a község kárpótlására a kormány rögtön átengedte az állami kapuadó szedését;¹ a városnak e mellett joga volt a megszállás alatt elszámolás mellett az állam egyéb jövedelmeit is föl-szedni. A pénzügyminiszter ezenkívül a Wodianer bankháznál letett háromezrézer forintot, hogy abból a szükséges tisztviselői fizetéseket fedezzék.

Papirospénz az állampénztárban elég volt készletben, minthogy az 1866 július 6-án kiadott törvény a pénzügyminiszternek kétszázmillió forint hitelt engedélyezett, a nemzeti bank pedig utasítást kapott, hogy abból hatvanmillió forintot papirban azonnal folyósítson. A sebesültek iránt a részvét általános volt: kórházakat rendeztek be és sok katonát magánháznál ápoltak.

A város mindez intézkedései jóakaratot árultak el, de hiányzott belőle az a lendület és lelkesedés, a mit csak népszerű kormányok tudnak támasztani. Bár az első pár napon majdnem háromezer férfi jelentkezett polgárőrnek s mindjárt az elsők között Schmerling Antal, a ki akkor a legfőbb bíróság elnöke volt; de az érdeklődés azután nagyon megcsappant, s minthogy nem sokkal utóbb a fegyvernagyvást megkötötték, a tisztválasztásnál egyébre nem is került sor.² A mellett a hadsereg számára is alakítottak

¹ Gróf Larisch pénzügyminiszter a fogyasztási adó szedését július 16-án adta át a városnak. Augusztus 2-án már ismét az állam szedte a fogyasztási adót.

² A polgárőr, hogy fölismerjék, fehér szalagot viselt a jobb karján, fegyvere kard volt. A községtanács kifejezte azt az óhaját, hogy ezt az intézményt tegyék állandóvá; ezért már július 27-én fölhívást bocsátottak ki, a melyben a csekély

Bécsben toborzás útján önkéntes zászlóaljakat. Mintegy hatezer férfi jelentkezett, köztük sokan a népsöpredékből, olyan alakok, a kiket mozgalmas időkben tanácsos a nagy városokból kitelepíteni. Ezek az első napokban ezzel a kiáltással: „kérünk valamit a hazáért!” csapatostul vonultak a Práterben, hogy ezzel a koldulással készüljenek a komoly harczra; nemsokára azonban megzabolázták ezt a fiatal népséget. Általán, a mint a bécsi szokás magával hozza, sokat okoskodtak, nagyon setét színben látták a dolgokat, a korábbi harczy kedv pedig csakhamar lelohadt. A szívós kitartás nem jellemvonása a bécsi népnek; hogy azonban az ember ne ítéljen túlszigorúan, meg kell gondolni, hogy mi történik Berlinben 1866-ban akkor, ha a porosz fegyverek kudarcot vallanak. Az alkotmányon való összekocczbanás nagyon epéssé tette a berliniek hangulatát s vereség esetén a király és Bismarck sem számíthatott valami szíves fogadtatásra.

A császár július 10-iki proklamációja nagyon kijózanította azokat, a kik arra számítottak, hogy az alkotmánykérdésről istalálnak benne valamit; de férfias hangjával külföldön azt a benyomást keltette, hogy a legyőzött Ausztria kormányában nem fogyott meg a bátorság. Ebben a határozott beszédben, olyan időben, a midőn az

érdeklődés miatt megbotránkoztak. Polgárörnek csak olyan embert vettek föl, a ki egyenes állami adót fizetett, vagy hivatalnokot és tanítót, általán választó-polgárokat. A bécsi hangulat és intézkedések vázlatát a bécsi városi levéltár irományai mellett az újságok tudósításaiból meritettük. V. ö. Weiss Károly idevágó czikkével: *Wiener Stadtchronik vom 1. Juli 1865 bis Ende August 1866* a *Wiener Kommunal-Kalender* 1867-iki évfolyamában.

ellenség győzelmesen nyomult elő, Ferencz József azt a példát követte, a melyet Mária Terézia s házából más fejedelmek adtak igen komoly hadi válságok idején. Napoleon császár, mondja az osztrák népekhez intézett fölhívás, saját elhatározásából, azzal a szándékkal, hogy a további vérontást megakadályozza, közbenjárónak ajánlkozott s Ausztria ajánlatát elfogadta. „Én — mondja a császár tovább — bármi tisztességes föltételek mellett, hogy a vérontásnak s a háborúval velejáró pusztulásnak vége szakadjon, kész vagyok a békére; csak az olyan békekötésre nem állhatnék rá soha, a mely birodalmam hatalmi állásának föltételeit ingatná meg. Ebben az esetben kész vagyok a háborúra az utolsó emberig s biztos vagyok népem támogatásáról. . . Ausztriát nagy csapás érte, de nem törte meg, nem ejtette kétségbe. Népeim, bizatok császárotokban. Az osztrák nép mindig szerencsétlenségében volt a legnagyobb.” A magyarokhoz intézett fölhívás mérsékeltebb, de nem kevésbbé bizalmas hangon szól; „Erős hitem, olvassuk a fölhívásban, hogy Magyarország harczias fiai, a velük született hűség érzelmétől vezetve, önként fognak sietni a zászlók alá, hogy támogassák testvéreiket s hogy megvédjék a háború által közvetetlenül fenyegetett hazájukat“.

A július 10-én kiadott császári kiáltvány férfias szavainak nagy nyomatékot adott az az elszántság, a melylyel a porosz ellen viselt háború folytatására készültek. Ugyanazon a napon nevezték ki Albrecht főherceget a monarchia összes hadainak fővezérévé s ezzel a katonaintézkedések lendületet és szigorú egyiséget kaptak. Július 13-án érkezett meg Bécsbe a főherczeg John kíséretében. A bécsi községtanács

küldöttségének, a mely üdvözölte, kemény szavakban ezt ajánlotta: „Bátorság, csak bátorság; a reményről pedig ne tegyünk le. A ki a reményről lemond, az az életéről mondott le“. Erélyesen hozzáláttak, hogy a déli hadsereg a Dunához vonuljon. Ha Franciaország, miután Velenczét megkapta, az olaszokat megállítja, úgy Ausztria délről csaknem százhuszezer embert hozhatott volna Bécs védelmére. Napoleon gyöngeségén ez a terv meghiusult s a déli hadseregnek csak kisebb fele hagyhatta el a déli határokat. A várnégyszög és Velencze területén harmincznyolczezer embert hagytak hátra; Tirol védelmére tizenhétvezret fordítottak; Dalmáciában helyőrségül maradt nyolczezernyolczszáz ember. A sikraszállt hadsereg egy részét is hátra kellett hagyni, hogy az olaszok ne törhessenek gáttalanul a monarchia belsejébe. Erre a célra a Maroicsics huszonhétvezér embernél erősebb hadtestét használták, a mely hadtest lassanként vonult vissza az Isonzo mögé. Mindezek után volt még ötvenhétvezér emberük, s azt a lehető leggyorsabban vezényelték Bécs alá.¹ Ez a csapat a Pulz lovas-dandárból, a Rodich és Hartung hadtestéből s a Rupprecht tartalék-hadosztályból állott, a melyet föloszlattak s mind a két hadtest egy-egy dandárt kapott belőle. Az ötvenhétvezér ember részben Stájerországon, részben Tirolon át vonult Bécs felé. A mikor a főherczeg a főparancsnokságot átvette, az osztrák haderők még nagy területen voltak szétszórva. A déli hadsereg részben vasúton, részben gyalogszerrel indult északra. Az északi hadseregből a tizedik hadtest s a lovasság nagyobb része már együtt volt a Bécestől északra eső sánczokban, vagy útban volt oda. A főerő, kilenczvenkétezer ember, Benedek alatt,

¹ V. ö. *Militär-Wochenblatt*, 1900. 33., 34. sz.

még Olmütznél feküdt; a harmadik hadtest s a százok pedig vasúton útban voltak Olmützből Bécs felé. Tehát összesen közel kétszázezer emberből állottak azok a csapatok, a melyek a bécsi erődítvényekbe s a Dunához iparkodtak. Aztán minden erejüket megfeszítették, hogy a tartalékot is kerületeikből Bécs alá szállítsák.

Ausztriát tehát még nem tiporták el egészen. A Custozánál nyert győzelem Albrecht főherczeget s vezérkari főnökét, Johnt, eltöltötte azzal a reménnyel, hogy hadsergük északon, az erősebb ellenséggel is becsülettel fog mérkőzni. Legnagyobb gyöngeségük a tartalékhiány volt; a hadsereg hiányos szervezete alatt arról nem gondoskodott s a lassan folyó ujjonczozásnak abban a háborúban hasznát már nem vehették. Mind a mellett Ausztria még mindig tekintélyes haderővel rendelkezett. A mint a naptól barna csapatok megjelentek, a melyek Itáliából Bécsen keresztül vonultak s a melyeket könnyű volt fölismerni a nyakukat takaró fehér posztóról, a melylyel a nap heve ellen védekeztek, a szívek ismét reménykedni kezdtek. Tisztek és legénység dagadtak az önértettől s részvételt voltak északról odaérkező, náluk szerencsétlenebb bajtársaik iránt. A főherczeg az északi hadsereg csapataiban, a melyekben a hátrálás alatt a fegyelmetlenség elhatalmasodott, szigorú fegyelmetartást rendelt el; a Bécsújhelyen fölállított haditörvénszék egy fiatal hadnagyot, a kit azzal vádoltak, hogy a hátrálás alatt gyáván viselte magát, halállal büntetett. A főherczeg a custozai csatát azzal nyerte meg, hogy a csata napján egész hadsergét szorosan együtt tudta tartani. Egészen hasonló szellemű intézkedéseket tett most is.

Az utolsó pillanatban még arra is kísérletet tet-

tek, hogy a betoluló ellenség ellen népfölkelést szervezzenek. A viszonyok azonban olyanok voltak, hogy ez csak kevés helyen sikerült. Először a hű Tirol állott talpra, épp olyan hatalmasan, mint bármikor; ezer-huszonnégy tiszt és negyvenkétezer négyszáz legény jelentkezett honvédnek. Ezt a nagy számot az magyar-razza, hogy Tirol régi szabadalmi alapján csak kevés embert állított a sorkatonaság zászlói alá. Dalmácia is tekintélyes erőt teremtett elő: huszonkétezer embert állított fegyverbe, hogy megakadályozza az olaszok partraszállását s ha Garibaldi vörösingesei megjelennek, ellenük ezt az erőt jól használhatták volna. A többi kísérletek Ausztriában a népfölkelés talpraállítására nem igen sikerültek; mert a hangulat nyomott, a kormány népszerűtlen volt s mindenki a gyors békekötésre számított. Némely tartományokban: Karinthiában és Krajnában például első hevükben minden fegyverfogható férfit fegyverbe szőlítettak; lemondottak azonban arról, hogy ezt a katonamesterségben járatlan tömeget, a melylyel az ellenség a hadijog szellemében bánt volna el, haszontalanul föláldozzák. A kormány fölhívását utóbb olyanformán vátoztatta meg, hogy csak fölsruházott önkéntes zászlóaljak föllállítását kívánta. Bécs először négy zászlóaljat, négyezeröttszáz embert állított ki. Az Alpesebben gróf Mensdorff alezredes négyezer emberből álló alpesi vadászcsoportot szervezett, a melyet a Duna őrzésére rendeltek. Starzenski gróf Galicziában egy krakúz-ezred föllállítására bocsátott ki felhívást; Karinthiában és Krajnában honvéd-vadászszázadokat szerveztek; de minthogy fegyverszünetet kötöttek, ezek az önkéntesek nem kerülhettek az ellenség elé.¹

¹ Jochmus tábornok, a philhellén, Ottó görög király s

A poroszok háta mögött csupán egy helyen támadt bátor vállalkozás. Vivenot Alfréd kapitány, a ki a történetkutatóban épp oly fáradságtalan, a milyen bátor volt a csatamezőn s a ki a josphstadi helyőrségen szolgált, egy maroknyi katonával vállalkozott a cseh, morva és sziléziai hegyek között a népfölkelés szervezésére. Csátákat vívott kisebb porosz csapatokkal, elvagdosta a telegráf-vezetékét, Gabelnél elfogott egy porosz élelem-szállítmányt s csapatával szerencsésen érkezett Olmützbe. Pár száz katonával, a kikhez erdészek, finánczok, parasztok csatlakoztak, vakmerően Troppauig nyomult s ott a nép ujongása közben a porosz biztost elfogta. Aztán az volt a terve, hogy nyugoti irányban Glatznak fordul s ott a helyőrséget megzavarja. Ekkor kapta a hírt, hogy az ellenségeskedést megszüntették. Ezekben a portyázó vállalatokban emberei eljutottak egész a porosz trónörökös oppatowitzi főhadiszállásáig, a kit igen bosszantott a dolog, a midőn értesült róla.¹ Mindez megtörténhetett akkor, a midőn a tizenkettedik porosz hadosztály tábornoka, Prondzynsky, a ki Josephstadt és Königrätz körülrzésát vezette, július 14-én kiadott proklamációjában azzal fenyegetőzött, hogy minden polgárt agyonlövet, a kit fegyveresen fognak el s minden porosz halottért vagy sebesültért egy falu porig égetésével áll bosszút. A guerillaharczban minden az egyesek vakmerőségétől függ.

* * *

János főherczegnek, mint birodalmi kormányzónak egykori minisztere, ekkor lépett osztrák szolgálatba. Azt beszélték, hogy az önkéntesek parancsnokságát veszi át

¹ *Oesterreichs Kämpfe*, IV. 196. l.; *Fontane: Der deutsche Krieg von 1866*, I. 680. l. Koburg Ernő herczeg: *Aus meinem Leben*, III. 602. l.

A legnagyobb bátorságot is lesujthatta az a körülmény, hogy Ausztria balsorsa Európában sehol sem ösztönzött támogatásra. Napoleon ugyan első föllobbanásában, hogy Olaszország nem engedelmeskedett, midőn békére intette, a párisi osztrák követnek azt ígérte, hogy Velenczét francia flottával szállatja meg. Párisban ezzel fordulat állott be. Mensdorff több napon át hevertette a császár levelét íróasztalán, hogy megmutathassa diplomata vendégeinek.¹ A mint azonban a segítség késett, nem csinált titkot belőle, hogy Franciaországra megbízhatatlanságáért haragszik s Motleynak, az amerikai követnek Bismarckról szinte csodálattal, Napoleonról megvetéssel beszélt. A francia politikában történt fordulatról a bécsi kabinet először Drouyn de Lhuysnak Grammont herczeghez intézett sürgönyéből értesült. Ebben az állott, hogy a poroszok a fegyverszünetet ahhoz a föltételhez kötik, hogy Ausztria lépjen ki a német szövetségből; a sürgöny vége pedig így szólott: „A császár véleménye az, hogy a háború folytatása Ausztriára romlást hoz“. Napoleon ennyire vigasztalannak látta Ausztria helyzetét; mert őt a forradalom dobta a fölszinre s ezért nem tudott helyesen ítélni a történeti fejlemények tartós voltáról. Bismarck és Deák egészen másként

¹ És Sybel mégis furcsa módon beszél „Ausztria tartózkodó politikájáról Napoleonnal szemben“. Sybel történeti felfogásáról meg kell jegyeznünk, hogy ő az osztrák kormány szilárd magatartásáról gúnyosan ítél. Midőn Gablenz a fegyverszünet föltételeit meghozta, melyek szilárdságról tanuskodtak, azt Sybel így magyarázza: „Bécsben az a szokás, hogy a követség formája és tartalma annál gögösebb legyen, minél nagyobb a baj, a mitől szabadulni szeretnének“. Csak következetes tehát, ha Poroszország gyöngye ellenfeleiről vállveregető hangon beszél.

ítéltek; ők számoltak Ausztria hatalmával még akkor is, a midőn az — úgy szemre — a földre roskadt.

Ugyanakkor, július 11-én tájékoztatta Drouyn de Lhuys Metternich herceget a császár gondolatairól, de olyan rideg módon, a mely azt jelentette, hogy Ausztria többé Franciaországtól semmit sem várhat. Az a miniszter tehát, a kit Ausztria barátjának tartottak, teljesen meghódolt császára akarátának. Reuss herceg, a mint tudjuk, akkor általános vonásaiban fejtegette csak a porosz programot. „A prelimináriákról — írja a francia miniszter továbbá, — a melyeket Poroszország kíván, hogy a fegyverszünetet elfogadhassa, nincs világos képünk; mi csak annyit tudunk, hogy Ausztria kilépése a német szövetségből az alkudozás *sine qua non*-ja“. Ámbár Párisban sem voltak még tisztában azzal, hogy Ausztriától csupán ezt az egy áldozatot kívánják-e? A miniszter levele tovább így szól: „A császár úgy gondolja, hogy a fegyverszünet s az alkudozások egymagukban már üdvös fordulatot jelentenek. Ő felsége el van határozva arra, hogy a jelen válságban a francia nemzetet a háborútól megóvjá“. Napoleon tehát kezét, a melyet a segítségre kinyújtott volt, teljesen visszavonta.

Ausztria válasza méltó volt hagyományaihoz s ahhoz az álláshoz, amelyet Európában elfoglalt. „Ferencz József császárnak, mielőtt arra szánhatná magát, hogy a szövetségből Ausztria kilépjen, legalább is ismernie kellene a béke-prelimináré egyéb föltételeit. Ha a többi föltételeket elfogadhatatlanoknak találná, a minő például az, hogy valamely területéről lemondjon, úgy Ausztria kénytelen volna a döntést fegyverére bízni s ha kell, inkább becsülettel pusztul el, semhogy olyan áron meneküljön“.

A lagymatag francia közvetítésről nemsokára új hírek érkeztek. Napoleon megbízásából Benedetti Vilmos király főhadiszállására utazott, hogy a fegyvernyugvást keresztülvigye. A király tábornokai Franciaország kívánságára július 12-én a következő föltételeket állapították meg. Adnak háromnapi fegyverszünetet, ha az osztrák a Thaya mögé, tehát Alsó-Ausztria területére vonul vissza; s ha a szász földön Königsstein váránál és Theresienstadtnál a megszakított vasuti összeköttetést szabaddá teszi. A legfontosabb azonban az volt, hogy mind a két fél kötelezze magát, hogy összes csapatait, délen és északon, a fegyverszünet alatt azon a helyen tartja, a hol a fegyverszünet beállásakor állottak. A föltételek másnap Bécsbe érkeztek, de elfogadhatatlanok voltak. Ha elfogadják, Benedek nem mozdulhat ki Olmützből s a déli hadsereg sem iparkodhatik a Duna felé; a fegyverszünet tehát csak hátráltatta volna a hadsereg összevonását a Dunánál; ezért Ausztria visszautasította a fegyverszünetet s minthogy viszont az ő föltételeit a porosz nem fogadta el: el kellett készülni a legvégsőre is. Az nem volt kizárva, hogy a Duna megvédése nem fog sikerülni, hogy Albrecht főherceget Bécsnél megverik s hogy sergével Magyarországra kell hátrálnia. Az esetben az osztrák hadsereg Komáromra támaszkodott volna; de ha a dolog így fordul, Észak-Magyarország tárva áll az ellenség előtt.

* * *

Most már csak az volt a kérdés, hogy lehet-e háborút viselni a porosz ellen a ki nem békített Magyarország területén? Deák és pártja, a mely párt a magyar nemzet többsége volt, készen állott, hogy kezét békére nyujtsa; ezért a császár elhatározta,

hogy a nemes hazafit a kiegyezés megbeszélésére magához hivatja. Deák azalatt nem minden szorongástól menten kísérté figyelemmel a magyar fölkelés tüneteit, attól tartva, hogy kitörését megakadályozni nem lesz elég ereje. A mint Kossuthot 1848-ban nem tudta meggátolni abban, hogy a nemzet vezetését magához ragadja, épp úgy nem tudott volna uralkodni azokon a rajongókon és szerencsevadászokon, a kik a forradalom terjedéséről szóló közléseikkel ostromolták. Deák a jog embere volt, arra a szerepre születt, hogy közbenjáró legyen a király s a nemzet között. Magyarországon született és szemhatára nem is terjedt túl a magyar föld határain. Most azonban, a mint barátainak mondotta, az ország ügye európai ügyekkel lévén kapcsolatos, minthogy ő csak Magyarország törvényeiben jártas, a vezetésre többé nem vállalkozhatik. E mellett a nagyon is heves természeteket intette, hogy ne taksálják igen csekélyre Ausztria hatalmát; mert a császár, mondotta, ha Magyarország ily alkalmatlan időben lázad föl, megteheti, hogy békét köt a poroszsal s akkor az ország leigázására százezrekkel rendelkezik. E fölfogását Andrássy gróf teljes erejéből támogatta. Az okos mértéktartás dolgában tették a legnagyobb szolgálatot ezek a férfiak a császárnak és hazájuknak. Minthogy Deák nem termett rá, hogy honfitársait viharos időkben vezesse, barátai nem is lepődtek meg nagyon, midőn azzal a szándékával állott elő, hogy Pestről falusi birtokára, Szent-Lászlóra húzódik s onnan kíséri figyelemmel a dolgok folyását.

A császár a nemzet vezérét falusi magányában kerestette föl. Július 17-én kapta Szegedy, Deák egyik unokaöccse, Majláth magyar kancellártól azt a meg-

bizást, hogy egy fontos levelet vigyen el Deáknak. Midőn este Deák megkapta és elolvasta a levelet, érezte, hogy a megvalósulás felé közeledik az a dolog, a mire egész munkás életét áldozta; de láthatták azt is, hogy tekintete elborul. A király Bécsbe, magához hívta. Nem a diadal érzete töltötte el ebben a történeti pillanatban, hanem az a nagysúlyú felelősség, a melyet magára vállal. Másnap reggel Bécsbe utazott; de hogy ne ismerhessék föl azonnal, a városon kívül, Meidlingben, egy kis vendéglőbe szállott meg. A császár július 19-én fogadta. Közel egy óra hosszant tartott a nagyfontosságú beszélgetés, a mely a császárra mély benyomást tett. Deák beszélgetésüknek csak legfontosabb eredményét árulta el; nem akarta kicsinyes megítélésnek kitenni azokat az érzéseket, a melyek a császárt ezekben a súlyos napokban foglalkoztatták. A császár a magyarok kívánságáról tudakozódott. A válasz, a mit kérdésére kapott, okos és nemes volt egyaránt. Magyarország a königrätzi csata után sem kér többet, mint a mennyit kért előtte. Ezek a szavak mélyen bevésődtek a kortársak emlékezetébe s a nagy birodalom uralkodója évek multán is így szólott Deákhhoz: meg akartam ismerni azt az embert, a ki így beszélt velem. Deák aztán kifejtette a császárnak, hogy a béke megkötése előtt a rendszerváltoztatás nem volna tanácsos; de a mint a béke megvan, nem szabad a dolgot halogatni. Úgy látszott, hogy a császár hajlandó Magyarország kormányzását parlamentáris miniszteriumra bízni s megkérdezte Deáktól, hogy vállalkoznék-e annak vezetésére. Deák hódolatteljes hálával utasította el az ajánlatot s csupán azt ígérte, hogy az olyan kormány, a mely az ő elvei megvalósítására vállal-

kozik, számíthat egész támogatására. Egyúttal Andrássy grófot nevezte meg olyan emberként, a ki a kormány vezetésére a legalkalmasabb volna. Deák Andrássyt már korábban is Magyarország providenciális miniszterelnökeként szokta emlegetni.

Ilyen körülmények között következett be Magyarországnak a birodalomhoz való viszonyában a nagy fordulat. A nemzet vezére egyenes szókimondással, de egyúttal példátlanul okosan, minden diplomata mesterfogástól menten formulázta a nemzet követelését, de minthogy színleg a vereség után sem követelt többet, mint annakelőtte, elvolszánva, hogy követeléséből semmit sem enged. Az igazság azonban az, hogy ha Ausztria győzött volna, Magyarország beérte volna kevessebbel is. A kiegyezés oklevele, amint Deák azt a háború előtt formulázta, még az ő fölfogása szerint is, magában foglalta mindazt, a mit Magyarország egyáltalán elérhetett. Most hazájának megszerezte a legmesszebbmenő követeléseket. Államférfira nagyobb dicséretet nem mondhatni annál, minthogy élete döntő pillanatában arra, a mi egyáltalán elérhető, törekedett s azt el is tudta érni.

Még azon a napon fogadta a császár Andrássy grófot is. A lovagias férfiú azt ajánlta uralkodójának, hogy bizza magát a kibékitett magyar nemzet hűségére. Andrássy fölfogása mindenben megegyezett a Deák fölfogásával, csupán egy pontban tért el tőle. Sürgősen kérte a császárt, hogy ne a béke megkötése után, hanem azonnal léptesse életbe a magyar alkotmányt. Tüzes temperamentumából folyt, hogy a kínálkozó alkalmat teljesen kihasználja. Vitatta, hogy a békekötéskor kedvezőbb föltételeket csupán Magyarország kibékitése árán csikarhatni ki. Aztán nem

szabad azt a látszatot adni a dolognak, hogy az uralkodó a vesztett hadjárat után inkább súlyos békét köt, semhogy visszaállítaná a magyar alkotmányt. A birodalomnak két vezérnemzete van: a német és a magyar; a birodalom a két nemzet szövetkezéséből támadt; a két nemzet közös erővel újra építheti föl a birodalmat.

Bár ez a beszélgetés a császárra mély benyomást tett, érthető okból mégis a Deák tanácsát fogadta el s csak a béke megkötése után teljesítette a magyar nemzet óhajtasait. Július 28-án még egyszer fogadta kihallgatáson Andrássy grófot, mielőtt megkezdődtek volna azok a döntő tanácskozások, a melyekben megszületett a birodalom dualisztikus alkotmánya.

A magyaroknak meg kellett tehát bocsátani fenyegetéseiket, sőt hűtlenségüket is és teljesíteni kellett kívánságaikat. Mást tapasztaltak a birodalom német lakosai. Tőlük a legszerényebb kérést is illetlenségnek vették, mert akkor hozakodtak vele elő, a midőn a birodalom területén ellenség állott. A salzburgi községtanács kérvényt intézett a császárhoz, hogy állítsa vissza az alkotmányt. A grációk is azt kérték s kifejtették azt a meggyőződésüket is, hogy a birodalom nemhogy összeroskadna, de új életre támad, ha az állam kormányát szabadelvű férfiakra bizzák. Mindezek a kérések nyomósan hangsúlyozták, hogy a birodalom maradjon meg Németországgal nemzeti szövetségben.¹ Hasonló módon járt el a bécsi községtanács

¹ A *Wiener Abendpost* a következő megrovó megjegyzést tette a Rechbauer által szerkesztett kérvényre: „A gráci kérvény lojális szavakban hangsúlyozza a korona érinthetlen jogait. Ilyen érinthetetlen joga a koronának, hogy tanácsosait megválaszthassa. E jogot meg kell őrizni továbbra is és határozottan vissza kell utasítani minden kísérletet a beavatkozásra.

is. A kiküldött bizottság elé Berger, a későbbi miniszter, egy kérvényjavaslatot terjesztett, a melyet egyfelől homályosnak, másfelől túlélésnek találtak. Ezzel szemben elfogadták annak a Hoffernek a kérvényjavaslatát, a ki több évi börtönnel lakolt azért, hogy résztvett az 1848. évi harcokban. Az ő javaslatát július 17-én a községtanács is egyértelemmel elfogadta. A kérvényt július 23-án akarták átadni a császárnak. A kormány, mert ezek az események nyugtalanították, még azon a napon közzétette a lapokban, hogy szándéka a birodalmi tanács összehívása; de nem a felfüggesztett alkotmány alapján, hanem ad hoc, hogy új alkotmányt állapítson meg.

A bécsi községtanács fölirata súlyos vádakat emelt az uralkodó rendszer ellen, de egyúttal ígérte, hogy Bécs a veszedelem órájában hűségesen kitart a császár mellett. A császár, mondta egyebek között a fölirat, állítson a kormány élére olyan férfiakat, a kiknek erélye és szelleme a népben bizalmat kelt. A fölirat azzal a fogadalommal záródott, hogy a főváros az ellenség előtt multjához méltóan fogja magát viselni. Július 23-án nyujtották át a kérvényt a császárnak, a mikor már ismeretes volt, hogy Deákot a császár fogadta s hogy a poroszszal fegyverszünet áll a küszöbön. Minthogy pedig a kiegyezés Magyarországgal a megvalósulás felé közeledett, jobb napokat remélhettek az osztrák németek is. Mindazáltal a császár a községtanács küldöttségének nagyon rideg választ adott. A császár, jelentette a községtanácsnak a polgármester, jónéven veszi, hogy lojalitásukról biztosítják; óhajtja azonban, hogy lojalitásuk ne csak szavakban, de tettekben is mutatkozzék. A

fönforgó viszonyok között nem helyez súlyt arra, hogy a fölirat átnyújtására a községtanács nem illetékes s a föliratot mint a községtanács egyes tagjainak kérését elfogadja. Ő felsége, mondta a polgármester jelentésének végén, melegen óhajtja, hogy az alkotmányos élet minél hamarább ismét életbelépjen; ebben a kérdésben azonban nem dönthetnek Bécs város óhajai, hanem csupán az egész birodalom szükségei.

Nehéz volna leírni azt a hatást, a melyet a kihallgatásról adott jelentés a fővárosban keltett. A népnek az a rétege, a melynek soraiból a háború a legtöbb áldozatot szedett, azt a szemrehányást olvashatta ki belőle, hogy Bécs csak immel-ámmal teljesítette hazafias kötelességét. A községtanácsosok összeültek s arról tanácskoztak, hogy mandátumukat leteszik; azt előre lehetett látni, hogy a községtanácsban heves fölszólalások lesznek. Ennek megakadályozása végett Zelinka polgármester arra szánta el magát, hogy komoly és méltóságos előterjesztést tesz a császárnak. Két helyettesével ismét kihallgatásra jelentkezett s mély megindultsággal, de igen szilárd hangon rajzolta azt a hatást, a melyet a császár válasza a bécsi népben keltett. „Mint tanukra hivatkozom két helyettesemre, mondta a község-tanácsban, hogy Ő felségének pontos, Bécs város polgármesteréhez illő jelentést adtam a város helyzetéről és a lakosság megdöbbenéséről.“ Részletesen elmondta a császárnak, hogy Bécs minő intézkedéseket tett a háború folyamán. „Különösen hangsúlyoztam, hogy állásom nemcsak hivatal, hogy kötelességem nem csupán a polgárság s a fölséges uralkodóház között a rokonérzés és a lojalitás kapcsainak épségben tartása; de, hogy kötelességem, a mit Istennek és Ő felségének

esküvel is fogadtam, Ő fölségét a nép hangulatáról is tájékoztatni.“

A császár erre kegyesen azt felelte, hogy sohasem vonta kétségbe, sőt mindig erősen meg volt győződve Bécs város áldozatkészségéről és hazafiasságáról s hogy bizalma még nőtt ezekben a nehéz napokban.

A polgármester eljárásával Bécs lakossága nagyon meg volt elégedve s midőn a városházáról távozott, tüntetni szándékoztak mellette. Zelinka szokott szerénységével kitért a tüntetés elől, valamint tiltakozott az ellen is, hogy a polgárok hozzá hálafelelőiratot intézzenek. A kormány pedig szigorú rendszabással útját vágta a további politikai vitáknak. Július 26-án ostromállapotba helyezték a várost, a szó legtagabb értelmében vett minden politikai vétséget, valamint minden súlyosabb természetű közönséges bűntényt, a haditörvényszékhez utasítottak. Most már olyan csönd volt Bécsben, a minőt a kormány kívánt. Ez azon a napon történt, a melyen Nikolsburgban a poroszsal megállapították a béke előzetes föltételeit. A kormány szükségét érezte, hogy eljárását a hivatalos lapban igazolja. A dolgot tehát úgy tüntette föl, hogy az ostromállapot kihirdetését a Bécsbe áramló idegen elemek rendbentartása tette szükségessé. A valóság azonban az, hogy a kormány annak a mozgalomnak akart véget vetni, a mely az önkényuralom megbuktatására irányult, s a mely az 1859. s az 1866. évi események miatt föltartatatlan volt. Hogy azonban Bécs mennyire kegyvesztett várossá lőn, kiderült néhány nap múlva, július 30-án, a midőn a császár Prága város küldöttségét fogadta, a mely város még a poroszok kezében volt s azért küldött követeket a császárhoz, hogy elmondják a város szomorú helyzetét s hogy állami segítséget

eszközöljenek ki. Rieger Ferencz a küldöttség nevében biztosította a császárt, hogy Csehország, bár meggyanusították, hűségében nem ingott meg. A császár válasza ez volt: „Nem hallgattam azokra, a kik hű cseh népemet gyanusították; ellenkezően csodálom és teljes szívemből méltányolom Prága város s az egész tartomány lojális és önfeláldozó magatartását“.

Ezekben az eseményekben Belcredi gróf befolyását ismerték föl. Kormányja egyáltalán nem értett ahhoz, hogy a birodalom leghűbb polgárait a legvégsőig feszített harcra lelkesitse. Belcredi sokismeretű, szorgalmas, de igen nehéz természetű ember volt; tartózkodó modora pedig egyáltalán nem képesítette arra, hogy hasson az emberekre s azokat valamely elhatározásra bírja. Kormányrendszabályai akkor, a midőn a poroszok Ausztriába betörték, merőben czélszerűtlenek voltak. A hatóságok azt kapták utasításul, hogy az ellenség közeledtére hagyják el székhelyüket; a nép így vezető nélkül maradt; nem volt, a ki érintkezze az ellenség vezéreivel; lehetetlenné vált a hadisarcz kivetése s a szállítás, s ezzel a megszállott helyek a teljesíthetetlen követelések védtelen zsákmányául dobattak oda. A mikor észrevették ez intézkedés káros voltát, július 18-án elrendelték, hogy a hivatalnokok térjenek vissza hivatalaikba. A vereség után a kormány bölcsesége még jobban megfogytakozott. Nehéz volna annak okát adni, hogy Benedek fővezérré való kinevezetéséért miért kellett a közvéleményt tenni felelőssé; hogy a békealkudozások alatt a fővárosban, mintha annak hűségében nem bíztak volna, miért állították élére a viszonyokat? A benyomás az volt, mintha a kormány haragjával akarta volna sujtani a népet. A

fegyverszünet tárgyalása alatt, a mikor Bécsben szorongó aggodalommal lesték a döntő értesítést, a hatóság mélyen hallgatott s Ausztriában kerülő úton, a párisi *Moniteur* útján tudták meg, hogy július 21-én a fegyverszünetet megkötötték.¹

* * *

Szerencsére a hadi kormányzás tehetségesebb kézben volt: Albrecht főherczeg és John a leggondosabban készültek a Duna vonala védelmére. Ezt a föladatot megkönnyítette a folyam természete is, mert akkor még a Dunát az emberi kéz nem szoritotta volt egyetlen mederbe s az ellenség csak kevés helyen szállhatta meg és hidalhatta át hirtelen. A Duna akkor az osztrák síkon és Magyarországon egész kényelmesen számtalan ágba hömpölygött; a folyamágakat s a szigeteket többszörösen kellett áthidalni s annak szétrombolása könnyű dolog volt. Csak azokon a helyeken, a hol a folyam a hegyek lábait mossa és szűkebb mederbe szorult, érhetett a támadó gyorsan céljához. A harczter közelében kevés ilyen hely volt. Komárom és Linz a porosznak oldalvást, messze feküdt s így csak három, a természettől alkalmas átkelőhely állott rendelkezésére, a hol a folyam-ág Kremsnél, Bécsnél és Pozsonynál megszőkül. A főherczeg e szerint intézkedett. A kremsi járom-hidat annyira fölégette, hogy kilenczven méter hosszúságú rés támadt rajta. Pozsonynál akkor könnyen szétszedhető hajóhid állott; azt a tizedik hadtest Mondel-dandára

¹ A mikor Bécs ostromállapotba volt helyezve, irta a *Kikiriki*:
 Eines ist gewiss, Geliebte,
 Es bleibt auch jetzt beim alten,
 Sind Preussen hier jetzt oder nicht,
 Das Maul das muss man halten.

védte s addig kellett tartania, a míg az északi hadsereg a Vág-völgyön odaér s az ellenséggel szembeszáll. Végül Bécsnek, a birodalom szívének védelméről sánczokkal gondoskodtak kellőképen. — Már május 23-án, tehát még a háború kitörése előtt, mert tartottak attól, hogy a porosz hirtelen megrohanja Ausztriát, megkezdtek volt a munkát; a vereség után pedig gróf Degenfeld tábornok parancsnoksága alatt megfeszített erővel dolgoztak a sánczokon. Degenfeld régi ellensége volt Benedeknek, minden bajért őt tette felelőssé s most meg akarta mutatni, hogy ő mire képes. Bécsset akkor északról a birodalommal csak a régi, Floridsdorf felé vezető fahíd s az északi vasút lánczhidja kötötte össze. Albrecht főherczeg, hogy könnyebben mozoghasson, Stadlau táján, Bécsből délkeletre, egy harmadik hidat veretett. Floridsdorfnál és Stadlaunál az átkelés biztosítására a Dunától északra töltéseket emeltek. Ezek a csak félig-meddig állandó jellegű erősítések csak magvát alkották volna a terjedelmesebb erősítvénynek, de mint-hogy az még a háború végén sem voltak készen teljesen, a túlnyomó erőnek s a hatalmasabb ostromnak nem igen állhattak volna ellen. A hidfőket széles félkörben, öv módjára sánczok fogták körül. A sánczok a Bisambergtől húzódtak a Dunáig, mélyen be a Morva-mezőre; onnan visszakanyarodtak Aspernhez s Lobauszigetnél értek ismét a Dunához. — Az erősítvényekben négyszázharminczegy ágyú állott, a védelmet a tizedik hadtestre bízák, a melyet, a mint már előbb elbeszéltük, a sadowai csata után vasúton szállítottak hamarosan Bécsbe. A hadtest parancsnoka, Gablenz altábornagy, az erősítvények középpontján, Floridsdorfban ültette föl főhadiszállását; helyettese,

Koller tábornok, a Bisamberg csúcsán, Magdalenenhofban, egy olyan ponton ütött tanyát, a honnan a Morva-mezőn át félkörben messzi elláthatott. Mint a török ostrom alatt, aztán 1848-ban, az októberi forradalom alatt, a Szent-István-torony szobájában, a Duna déli partján pedig a Kahlenberg s a Heuberg tetején katonaőrállomást rendeztek be. — Ezekről a magasan fekvő helyekről hol kíváncsian, hol szorongva tekintettek szét a bécsiek, lesve, hogy emelkednek-e porfelhők a szemhatáron, a melyek az ellenség közeledését jelentik? A míg a sánczok látogatását nem tiltották el, vasárnaponként ezrével lepték el az emberek, hogy megnézzék a katonák tanyáit s hogy az ágyúkkal borított földművek látásából bátorságot merítsenek.

Bécsnél, hogy áttörje magát, nagy dolgot adott volna az ellenségnek. Linztől Bécsig a Duna egész vonalát szorgosan őrizték. Bécsen alul három lovasosztály állott szolgálatban; a Duna felső folyásánál Edelsheim lovas-hadosztálya, meg a harmadik hadtest az a része örködött, a melyet a szászok egy részével Benedek Olmützből még vasúton küldhetett Bécsbe. A parti lakosság, valamint a Mensdorff gróf parancsnoksága alatt álló alpesi vadászok hatalmasan támogatták a csapatokat a tulsó part szorgos szemmeltartásában. A szászokat, hogy mintegy megtiszteljék hű szövetségeseiket, a fárasztó őrszolgálat alól fölmentették s Bécsből délre, a kellemes nyaraló helyeken szállásolták el, a hol a lakosság igen barátságosan fogadta őket. Albert trónörökösnek, a mikor Bécsbe érkezett, köszönetül hűségeért, a császár a Mária-Teréziarendet személyesen nyújtotta át.

Úgy intéztek mindent, hogy a gyorsan előbukkanó

porosz csapatoknak azonnal útját állhassák. Az ellenséges hadsereg zöme csak lassan követhette az előcsapatokat, addig megérkezhetett helyére az Itáliából hazaparancsolt két hadtest s az északi hadsereg. A főherczegnek az volt a szándéka, hogy ezt a haderőt a Dunától délre, Bécs és Pozsony között gyűjti össze. A poroszok menetirányából, a kik a Morva két partján nyomultak elő, azt következtette, hogy ott fogják megtámadni. Minden tekintetben az volt a döntő fontosságú sztrategiai pont. A poroszoknak arra kellett törekedniök, hogy épen Pozsonynál egész erővel áttörjenek. Ha ez sikerül nekik, úgy a Vág-völgyön előnyomuló északi hadsereget elvágták azoktól a csapatoktól, a melyek a Dunától délre gyülekeztek s akkor az északi hadsereg csak Pozsonyon alul s talán csak Komárom táján egyesülhetett volna az Albrecht főherczeg seregével.¹ Erre a mostoha lehetőségre is kellett gondolnia az osztrák hadvezetőségnek; ezért Gönyőnél a Duna főágán hidat vertek. Albrecht főherczegnek még egy nyomós oka volt arra, hogy a főhadserget ne valahol nyugaton, de közvetlenül Bécs alatt gyűjtse össze: minden áron biztosítani kellett magát arról, hogy seregével Magyarországba vonulhasson vissza. Ha elvágatja magát Magyarországtól, úgy az tárva-nyitva áll az ellenség előtt.

Minthogy az északi hadseregnek Felső-Magyarorszá-

¹ *Bismarck: Gedanken und Erinnerungen* című emlékiratában azt mondja, hogy ő már Czernahorában, július 12-én, a tábornokok tanácsa ellenére, a kik a floridsdorfi sánczokat akarták megostromolni, a pozsonyi átkelés mellett tört lándzsát. Úgy látszik, Bismarck emlékezete ebben a pontban nem egészen megbízható. Ez a véleménye *Lettownak* is.

gon át kellett a Dunához vonulnia, most minden attól függött, hogy az, avagy a porosz ér korábban Pozsony alá? Ezt a fontos pontot, valamint a várostól északra fekvő halmokat, a mint már elmondtuk, a Mondel-dandár, az a csapat fedezte, a mely Trautenaunál olyan becsülettel állotta meg a helyét. Azonban a dandár csak négyezerötszáz főből állott. Albrecht főherczeg ezért Benedekhez küldte Fejérváry őrnagyot, hogy Benedeket a legnagyobb sietésre sarkalja. Benedek a legnagyobb erélylyel látott a kapott parancs végrehajtásához, A Vágvölgyön összeszedett mintegy ezer szekeret s azokon, meg az ott üzemben levő lóvasúton a Henriquez-dandárt még július 20-án Pozsonyba küldte s másnap még több csapatot is küldött a második hadtestből. Az északi hadsereg zöme csak később érkezhett oda; a poroszoknak megvolt az az előnyük, hogy Morvaországból toronyirányban tarthattak Pozsonynak, míg Benedeknek nagy kerülőt kellett tenni. A porosz előcsapatok július 17-én indultak útnak a Thayától. Az elbei hadsereg a Brünnből Bécs felé menő országúton nyomult elő; Frigyes Károly herczeg hadsergének zöme a Morva nyugati partján déli irányban, két hadosztálya azonban a keleti parton, tehát magyar területen nyomult Pozsonynak. Július 19-én a porosz előcsapatok már csak kétnapi út távolságra voltak Bécestől; de a rohamosan előrenyomulóktól a hadsereg zöme nagyon elmaradt: a trónörökös hadserege pedig csak Brünnig jutott el. A porosz főhadiszálláson akkor még nem tudhatták, hogy a floridsdorfi táborban mekkora haderő áll csatára készen. Nem tudták, hogy a déli hadsereg megérkezett-e? Nem tudták, hogy a tartalék-zászlóaljak alakítását, a mire Poroszországban rövid idő kellett, elrendelték-e Ausztriában is s

azokat vonták-e össze Bécs alá? Moltke óvatosságot ajánlott; a porosz előcsapatokat az osztrák sánczok alatt nem akarta meglepetésnek kitenni. Ezért július 19-én azt a rendeletet adta ki, hogy a Russbachnál álljanak meg. Ez a folyócska nyugatról keleti irányban szeli át a Morva-mezőt, hogy aztán a Morvába szakadjon. Már egyszer, 1809-ben, a russbachi hadállás hadtörténeti fontosságra tett szert. Azon a helyen, a hol most a poroszok megállottak, gyűjtötte össze Károly főherczeg a wagrami csata előtt seregét, hogy megütközzék Napoleonnal, a ki a Dunán már átkelt. Az elbei hadsereg most Wolkersdorfnál, Frigyes Károly herczeg serge Wagramnál, az 1809 július 5-én és 6-án vívott csata színterén állott. A trónörökös parancsnoksága alatt álló második hadsereg mint tartaléksereg nyomult elő. Mielőtt megütköznének, be kellett várni e sereg megérkezését.

Ilyen módon egyesítette a porosz minden erejét, számítása szerint, az utolsó nagy csatára. Számított arra is, hogy az osztrák elhagyja sánczeit s a nyílt mezőn ütközik meg. Ezt a könnyelműséget az osztrák nem követte el s így a porosznak nem volt más választása, mint hogy a Dunán való átkelést Bécs és Pozsony között erővel csikarja ki.

De már ekkor, a mint mindjárt elbeszéljük, egész komolyan tárgyaltak a fegyverszünetről. A mikor a fegyverszünetet július 21-én megkötötték, a déli hadsereg két hadteste már majdnem teljes számban Bécsben volt; csak egy gyalog-dandár s a lovasság volt még vasúton. Az északi hadsereg már megérkezett csapataival, százezer embernél több volt együtt. Az északi hadsereg négy hadteste ugyan részben még útban volt a Vág völgyön, részben pedig a Kis-Kár-

pátok mögött fedezetnek volt fölállítva ; de a Duna így is erősen volt védve s a porosz csapatok még csak részben érték el a Russbachot. A két hadsereg útirányai sugar formában futottak össze a pozsonyi átjárónál. Szemre minden úgy festett, hogy döntő csata áll a küszöbön. Ausztria minden idegét és izmát megfeszítette, hogy a hadiszerencsét sikeresebben kísérthesse meg, mint a hogy a cseh csatamezőkön megkísértette. Albrecht főherceg még nem látta elveszettnek hazája ügyét ; azt pedig elmondhatta jogosan, hogy a mire emberi erő képes, azt a főváros védelmére megtette.

HUSZONHARMADIK KÖNYV.

A fegyvernyugvás.

Franciaország fenyegető közbelépése a Sadowánál vívott csatára következő héten viharfelhő módjára lebegett a porosz győzelem aratása fölött. Vilmos királyban és környezetében sok gyűlölség halmozódott ezért föl III. Napoleon ellen. A főhadiszálláson a császár udvarában folyó pártoskodásokról a Goltz jelentéseiből értesültek; arról azonban nem lehettek biztosak, hogy a tusából valami úton-módon nem a Drouyn de Lhuys politikája kerül-e ki győztesen? Vegyük ehhez hozzá azt, hogy a főhadiszállás s a világ között a távirati kapcsolat el volt vágva; s ez fontos körülmény volt a most kezdődő tárgyalásokban, mert Bismarck e miatt csak július közepén tudhatta meg, hogy Párisban Goltz legyőzte az osztrák párt befolyását. Bismarck ezalatt csak lépésről-lépésre óvatosan haladhatott előre. Reuss herczegnek első sorban az volt a föladata, hogy Párisban csak általános-ságban nyilatkozzék Vilmos király terveiről; Napoleon pedig égett a türelmetlenségtől, hogy Poroszország szándékairól pontosabban értesüljön. Valamivel határozottabb hangon beszélt az az utasítás, a melyet Bismarck július 9-én küldött Goltznak Párisba. Poroszország ebben igen szerény czélt árult el, mert az utasítás lényegében így hangzott: politikai szükségünk abban határozódik, hogy rendelkezessünk Észak-

Németország erejével, a mivel az is meg volt mondva, hogy Dél-Németország bekebelezése most még lehetlenség. Mérsékeltnek mondható az is, a mit Poroszország a legyőzött államoktól el akart venni: Hannovertól Kelet-Frieslandot, Szászországtól a lipcsei kerületet, a darmstadti nagyhercegtől Felső-Hessent. A tárgyalás tehát mérsékelt terület-bővüléssel erős észak-német szövetség alakításáról folyt. A többi tervet Goltz csak lassanként fedhette föl a császárnak. Teljhatalma van, mondta az utasítás tovább, a megoldás más módjáról is tanácskozni. Poroszország terve szerint a megoldásnak ez a más módja abban állott volna, hogy nagyobb annexióra kap jogot, hogy Schleswig-Holsteinon kívül kezét tehet Szászországra, Hannoverre, Kurhessenre, Felső-Hessenre és Nassaura. Ez volt a legtöbb, a mit nyerhetett. Goltz ügyesen kivette a császárból, hogy mit kíván Francziaország azért, hogy Poroszország Németországból ekkorát markolhasson. A követhet intézett kérdés az volt, hogy Francziaország akkor miféle nem német területbeli kárpótlást kívánjon? Ilyen területnek csak Belgiumot lehetett képzelni s az a gondolat, hogy Francziaország érje be ezzel a semleges területtel, Bismarckot épp annyira foglalkoztatta, mint III. Napoleont. Poroszország el volt határozva arra, írta Bismarck igen nyomatékosan, hogy egy talpalatnyi német földet sem enged át Francziaországnak. Ha Francziaország ellenségesen lépne föl Németország ellen, úgy Poroszország a német nemzeti érzésre hivatkozik; előveszi a frankfurti parlament birodalmi alkotmányát s azzal felfegyverkezve száll szembe Francziaországgal. Békét és barátságot kínált az egyik serpenyőben, a másban meg nemzeti háborút. Ha már kikerülhetetlen a forra-

dalom, mondotta Bismarck egy más alkalommal, inkább történjék Poroszország érdekében, mint ellene.

Vilmos király környezete még nem volt tisztában azzal, hogy Poroszország képviselői mit vívtak ki Párisban, a mikor Napoleon megbízásából Benedetti nagykövet Berlinből a porosz főhadiszállásra érkezett. Napoleon legfőbb követelése volt, hogy a hadviselő felek minél hamarabb fegyverszünetre lépjenek; mert ő is, meg a francziák is megengedhetetlennek tartották, hogy a poroszok bevonuljanak Bécsbe. Július 12-e éjjelén kereste föl Benedetti Bismarckot dolgozószobájában, a mely Zwittauban igen egyszerű házban volt. Franciaország e föllépésében volt valami parancsoló, a mi a porosz főhadiszálláson igen kínos benyomást tett. Az okosság azonban szíves fogadást parancsolt. A porosz tábornokok másnap igen udvariasan megállapították a fegyverszünet föltételeit. Mi már tudjuk, hogy Ausztria azokat a föltételeket nem fogadhatta el; mert a fegyverszünet tartama alatt hadserege nem mozdulhatott volna s mert azzal megakasztotta volna az északi hadsereg egyesülését Albrecht főherczeg seregével. E tárgyalások közben Bismarck és Benedetti alaposan megvitatták a politikai helyzetet. A francia követnek igen kényelmetlen volt a helyzete, mert a mindig ingadozó császár szándékaival nem lehetett tisztában s ezért tárgyalásba nem bocsátkozhatva, kénytelen volt hallgatni. A míg általán azt hitték róla, hogy a békebíró tisztében Európa mandátumával jár el, a valóságban inkább volt ügyefogyott békealkusz. Benedettinek nem voltak nagy szempontjai, sem a messzibe látó sастekintete, de mégis olyan jól tartotta magát, hogy Bismarcknak, abban a hiszemben, hogy valamit rejteget előle, nem

kis fáradságába került őt tartózkodó állásából kicsalogatni. A mikor a porosz miniszter a poroszok által kívánt annexiókról beszélt, Benedettinek az volt a válasza, hogy nem élünk a Nagy Frigyes korában, a mikor ki, a mit elfoglalt, megtarthatta. Ámbár Benedetti kijelentette, hogy nincs teljhatalma a tárgyalásra, Bismarck mégis arról iparkodott őt meggyőzni, hogy Ausztria veresége egyaránt megengedi Franciaországnak és Poroszországnak, hogy területét gyarapítsa, s hogy egyetértve, megoldja a függő kérdéseket. Benedetti azt vetette ellene, hogy ezt az európai szerződések tiltják s hogy azoknak a szerződéseknek széttépése további háborút okoz. Bismarck véleménye az volt, hogy ez a fölfogás téves; mert ha Francia- és Poroszország egyetértve, határaikat ünneplés szerződés alapján tolják ki, annak nem állhatná útját sem Anglia, sem Oroszország.¹ Ebből is látható, mennyire igaza volt Drouyn de Lhuysnak, a midőn Napoleonnak azt bizonyította, hogy Poroszországnak nem olyan a helyzete, bátorsága nincs hozzá, hogy Franciaországot a területbeli kárpótlástól fegyveres erővel eltiltsa. Még határozottabban nyilatkozott Bismarck Benedetti titkára, Lefèvre de Béhaine előtt. Ha Napoleon császárt, mondotta, bántaná Poroszország területnagybodása, csak akarnia kell, s Belgiummal kárpótolhatja magát. Lefèvre tréfásan azt felelte, hogy Bismarck becsvágyának már nem is elég, hogy Németországban rendszert terem, európai iskolát akar teremteni.²

A fegyvernyugvás föltételeit Lefèvre vitte Bécsbe,

¹ *Benedetti* jelentése 186. l.

² *Harcourt* 290. l.

maga hozta meg a választ is, a mely leplezett visszautasítás volt.¹ Minthogy Benedetti ezen az úton nem végezhetett semmits mert Párisból, a táviratsodronyok elvágása miatt, tudósítást nem kaphatott, július 16-án a két hadsereg előcsapatain keresztül Bécsbe ment, hogy diplomáciai működését onnan folytassa. Azt a szerepet, hogy mint békeközvetítő járjon a porosz hadsereg nyomában, kényelmetlennek találta; a porosz főhadiszálláson pedig nyugtalankodtak zárkózottsága miatt s azért az utért, a melylyel az osztrák befolyás büvkörébe került. A Franciaországgal folyó tárgyalások a Benedettinek és Lefèvrenek minden szép ajánlások mellett is megakadtak. Franciaország meg akarta kötni Poroszország kezét, Vilmos király pedig minden áron biztosítani akarta a német földből szerzett zsákmányát. A király és Bismarck között volt is valami nézetkülönbség abban, hogy a győzelemnek mekkora árát szabják. A miniszter arra helyezte a legnagyobb súlyt, hogy Poroszország kezébe kaphassa Németország hegemoniáját s azzal a nemzet erejét tartsa kezében; a király első sorban arra gondolt, hogy minél nagyobb területet ragadhasson magához. Bármily nagyra tartotta is Vilmos király az alakulandó hatalmas német szövetséget, néhány millió új alattvaló, a lehetőség még néhány porosz hadtest fölállítására neki jobban kezeskedett Poroszország nagyságáról. Vilmos király kedvetlenül indult a háborúba; de most azt akarta, hogy azok a királyok és

¹ Július 15-én írta Roon: „Benedetti tárgyalásai Ferencz József császár vonakodása miatt meghiusulnak. Úgy látszik, a császár bukni akar, vagy legalább még egyszer meg akarja próbálni fegyverei szerencsáját s talán így jobb. Isten a megmondhatója! Annyi bizonyos, hogy újabb győzelem esetén semmi kiméltre sem kötelezhetnek bennünket“.

fejedelmek, a kikben ő a háború okát látta, ellenségeskedésükért lakoljanak. Bismarck, ha osztozott is a király kívánságaiban, mérsékelte azokat, hogy a túlsokat markolással ne kockáztassanak mindent; mert az még nagyon kétséges volt, hogy Franciaország eltűri-e Poroszország akkora területbeli gyarapodását? Benedetti tartózkodása miatt attól lehetett tartani, hogy nem; s az még nagyobb baj, ha Franciaország nem Belgiumot, de a Rajna mellékét követelné kárpótlásul. Ezek a gondolatok lehettek azok, a melyek Bismarckot arra birták, hogy Ausztria gyors kibékítésére törekedjék. Ezért megkísérlette, hogy a francia közvetítőt kiszorítsa útjából s hogy Ausztriával közvetetlenül tárgyaljon. Bámulatos, hogy ebből a célból mekkora engedményekre volt hajlandó.

Arra a tisztre, hogy ajánlatait Ausztriának megvigye, Giskra Károlyt, Brünn város polgármesterét választotta. Giskra azok közé a politikusok közé tartozott, a kik már régen meggyőződtek arról, hogy Ausztriának és Németországnak válniuk kell s ha Németország önállóan alakul meg, könnyű lesz közte és Ausztria között kapcsolatot teremteni.¹ Július 15-én Bismarck magához kérte Giskrát és a következőket mondta neki: Poroszország kész Ausztriával békét kötni, sem területet nem vesz el tőle, sem hadi kárpótlást nem kér, csak Velenczét kell átadnia Olaszországnak. Poroszország általában — s ebben rejlik a javaslat jelentősége — határu beéri a Majna-vonallal s Ausztriára bizza, hogy Dél-Németországgal olyan kapcsolatot teremtsen, a

¹ *Fröbel*: II. 121., 152. Giskra tárgyalásairól Bismarckkal az osztrák delegáció 1871. január 30-án tartott ülésében nyilatkozott.

minő neki tetszik. Ennek az ajánlatnak csak egyetlen föltétele volt: vissza kell utasítani Franciaország közbelépését és közvetítését. Elképzelhetjük, hogy ha Ausztria elfogadja ezt az ajánlatot, azzal Bismarck mekkorát üt Napoleonon. Bismarck úgy gondolkozott most is, a hogy gondolkozott akkor, a midőn a háború kitörése előtt Gablenzet Bécsbe küldte. Ausztria, ha Poroszországgalegyetért, még mostis kezét tehetett Dél-Németországra. Giskra örömmel kapott az ajánlaton, minthogy azonban úgy érezte, hogy a porosz megszállás alatt Morvaország kormányára bízott fővárosát nem szabad elhagynia, ezért Bismarck beleegyezésével báró Herringet, a brünni kereskedelmi kamara elnökét küldte maga helyett Bécsbe.

* * *

A porosz miniszterelnök ezekkel a dolgokkal foglalkozott, a midőn Párisból egymásután kapta az örvendetes híreket. A Reuss herczeg jelentései is megnyugtatók voltak; de a mit Goltz jelentett, többet ért egy újabb osztrák győzelemnél. Ilyen volt különösen az a beszélgetés, a melyet Goltz a francia császárral július 11-én folytatott. Erről a jelentést Vilmos király és Bismarck július 15-én kapták meg s miatta a Béccsel megkezdett közvetlen tárgyalás ismét háttérbe szorult.

Napoleont, a mint már elmondtuk, kétség, aggodalom és testi kórság gyötörte. Ilyen állapotban találta őt Reuss herczeg, a ki, hogy vele megállapodjék, július 10-én érkezett Párisba. Utasításában az állott, hogy Ausztriát zárják ki Németországból s hogy Poroszország észak-német szövetséget akar alakítani. Sort kerített azonban a német parlament összehívásának emlegetésére is, a mely parlament Ausztrián kívül magában foglalná a német föld északi és déli tartományait.

„A császár, jelentette Reuss herczeg Vilmos király főhadi-szállására, csak tétova kifogásokat tett előterjesztésem ellen; szokott világos látását megzavartam; úgy beszélt, a mint beszélni szokott az az ember, a kinek a lelki-ismerete nem tiszta, mint a ki a maga ásta veremből akar szabadulni.“ Azt mondta, hogy a dolgot meg kell gondolnia. Voltaképen csak az ellen volt kifogása, hogy Poroszország bekebelezze Dél-Németországot is. Azt mondta, hogy ebben a pontban nem engedhet.

A mint már előbb elmondtuk, július 11-én, közvetetlenül a Reuss herczeggel folytatott beszélgetés után történt a döntés, a mely Ausztria reményeit, hogy Francziaország katona-úton segíti meg, végkép tönkretette. A Reuss herczeggel folytatott beszélgetésben Napoleon császár még szilárdan tartotta magát, de a közelebbi napokon már szemmellátható módon puhult. Ferencz József császár megbízásából Beust július 12-én érkezett Párisba, hogy Francziaországot segítségadásra bírja rá. Napoleon császárt arra akarta rábírni, hogy hadsereget állítson a határra; ez az intézkedés, a mely nem okvetlenül vonja maga után a háborút, Poroszországot követeléseiiben mérséklelessé teszi. Ha Beust el volt készülve a legrosszabbra is, a fogadás mégis meglephette. „Ausztria szerencsétlenségét növelte az is, írta utóbb, hogy Napoleon császárt ismert nyavalyája, a prostata, akkor kinozta a legjobban. A szenvedés nemcsak arczán látszott meg, hanem a gondolkozásán is. Esztendő multán Salzburgban egészségesnek láttuk testben-lélekben. De 1866-ban! Mint valami gyermek, szüntelenül azt dadogta: „Nem vagyok készen a háborúra!“

Napoleon még végzetesebb vallomásokat tett a háborúban győztes félnek. Július 11-én fogadta Goltzot s úgy

beszért vele, mintha segítséget kunyorálna, mintha vesszett embernek tartaná magát. „A császárt, jelentette Goltz Bismarcknak, megrendültnek, mondhatnám megtörtnek találtam.“ Elismerte, hogy hibát követett el, a midőn Velenczét átvette Ausztriától s a midőn Itáliát fenyegetéseivel nem tudta a csatateren megállítani; mentsége az, hogy e lépésre népe kényszerítette rá. A porosz kabinettől formálisan kiméletet kért. Ha Poroszország és Itália kérésére nem hajlanak a fegyverszünetre, úgy népe előtt alázzák meg súlyosan. Ezzel olyan politika követésére kényszeríthetnék, a mely nem egyezik hajlamaival s a mely ellentétben állhat évek során át ápolt terveivel. Nekie bármi áron hamarosan ki kell vágnia magát abból a tarthatatlan helyzetből. Napoleon tehát, a kiben még mindig a legnagyobb európai hatalmaságot látták, a porosz kormányt arra kérte, hogy szorult helyzetében legyen kiméletes. Legalább Landau várát a rajnamelléki Pfalzban szerette volna megkapni, a mint Goltznak mondta; de már a másik perczben elcsüggedt s arról beszélt, hogy legjobb talán, ha Franciaország lemond minden zsákmányról. Arra számított ugyanis, amint Goltz Napoleon herczegtől értesült, hogy Poroszország tesz neki ajánlatot. Goltz pedig, a nélkül, hogy valamit határozottan ígért volna, csupán Vilmos király jóindulatáról biztosította. És a biztatással Napoleon beérte most is. Egyébként, nagyjából legalább, meg volt elégedve azzal a programmal, a melyet Goltz terjesztett eléje: mert ha Poroszország Dél-Németországról önként lemond, nem támad egyetlen hatalmas birodalom az összes német földekből. Még csak Poroszország előnyomulása miatt nyugtalankodott. „Mondja meg nekem határozottan, kérdezte Goltztól július 13-án, nem csak időt

akarnak-e nyerni Bécs elfoglalására? Mindenki azért ostromol, hogy lépjek föl önök ellen, mert én mint békeközvetítő, ha önök folyton előhaladnak, kezdek nevetésséges szerepet játszani.“

A mikor Napoleon így beszélt, a porosz miniszternek maga tárta föl Franciaország gyöngye oldalait. Bismarcknak azonban közömbös volt, hogy Napoleon hogyan küzdi le az ellene támadó nehézségeket; ő csak az erős Franciaországgal szemben tudott volna kiméletesen eljárni; a vénülő, beteg cézártól sem nem félt, sem részvétet nem érzett iránta. Ausztria ismét csalódott Franciaországban, mert cserbenhagyta. A Franciaország s Ausztria között való viszonyról mégis csak az a hölgy ítélte a leghelyesebben, a ki Vitzthumnak, a szász követnek, arról ezt a kissé merész képet rajzolta: „Tudja ön, mit jelent ez a história? A dolog frivol egy kissé, de igaz. Megsúghatom önnek. A mikor az erényes Ausztria ráadta magát végül, hogy III. Napoleont a kegyeibe fogadja, rájött, hogy Napoleon . . . Abälárd a műtét után“.

Vilmos király és Bismarck megszabadultak a gondtól, a mint Goltz diplomata sikeréről a tudósítást megkapták. A mint már említettük, ez a tudósítás július 15-én érkezett. Most már csak azt kellett kiszimatolni, hogy Párisban a francia császár révén, vagy Bécsben a közvetetlen alkudozással nyerhetni-e többet? Az nem volt nagyon valószínű, hogy a bécsi udvar friss haragját és bizalmatlanságát nyomban el lehessen tüntetni. Napoleon azonban megrémült és megfogatta magát az ígéretek hálójával. Goltz napról-napra jobban haladt elő tárgyalásaiban s végre július 14-én megállapodásra jutottak. Ő is óvatosan, csak tapogatózva haladt elő dolgában s egyelőre mélyen hallgatott

arról, a mit *nagy annexiónak* neveztek, tudniillik: a szász, a hannoveri, a kurhesszeni s a nassaui dinasztia elűzéséről. A midőn az első, Bismarck által július 9-én adott alternatívákat tárgyalták, Napoleon nem igen akadékoskodott: ő csak Ausztria integritásához s Dél-Németország önállóságához ragaszkodott s csak azt nem akarta, hogy Poroszország igen megnövekedjék. Egyébként suttyomban Napoleon császár gondolt arra is, hogy Dél-Németország függetlenségét eladja Belgiumért. Goltz arról teljesen megnyugtatta, hogy Poroszország a Majnát nem fogja átlépni. Ennek fejében a császár megígérte, hogy nem tiltakozik Poroszország észak-németországi foglalásai ellen. Most csak a fegyverszünet minél előbb való megkötését sürgette, mert közbenjárásából különben gúnyt űzhettek, kivált ha a porosz diadalmasan bevonul Bécsbe. Ezen az alapon a tárgyalások simán folytak s Goltz azért jónak látta, hogy a nagy annexiót egyelőre szóba se hozza s kivált hogy ne feszegetse azokat a terveket, a melyekről utasítása, mint második lehetőségéről beszélt. Tarthatott attól, hogy Napoleon ezért ellenszolgálat fejében a rajnai tartományokat találja kérni. Mindazáltal nem kevéssé csodálkozott azon, hogy a császár kívánságaival még mindig nem hozakodott elő. Goltz, a midőn a tárgyalásokat így folytatta, tulajdonképen elhanyagolta azt, a mivel megbízták. Ezért lakolnia is kellett, mert a porosz főhadiszállásról szemrehányást kapott, hogy a kedvező helyzetet nem zsákmányolta ki eléggé. Erre július 14-én Napoleon császárral aztán megállapították azokat a föltételeket, a melyek alapján a békét megköthették. Ez a munkálat vázlatát adta az európai új átalakulásoknak is a következőkben:

Ausztria integritása nem csorbul, azonkívül, hogy Velenczéről lemond s a német szövetségből kilép;

Poroszország katonai vezetése alatt észak-német szövetség alakul;

megengedik egy nemzetközi független állással bíró dél-német szövetség alakítását. Az északi és a déli szövetség között a nemzeti kapcsolatot az érdekelt felek együttesen állapíthatják meg;

Poroszország bekebelezi az elbei herczegségeket, a dánok által lakott terület kivételével;

Poroszország hadi költségét Ausztria és szövetségesei részben megtérítik.

Ezt a programot a császár az osztrák s a porosz kormánynak nyomban megküldte, azzal a tanácscsal, hogy tegyék le a fegyvert és lépjenek békére. Napoleon a dolgok eddigi folyásával igen meg volt elégedve s arra számított, hogy a közvéleményt a maga részére hódította, mert a hadakozó felek közt önzetlenül készítette elő a békét. Németország ilyen átalakulása ellen Franciaország szempontjából sem lehetett alapos kifogásokat emelni.

* *

Ezek a javaslatok távirat útján hamar Bécsbe értek; Brünmben, a porosz főhadiszálláson valamivel később, július 17-én kapták meg. Napoleon, a ki a békét sürgette, csakhamar arra ébredt, hogy Ausztria huzakodik a javaslat elfogadásától; a poroszok pedig még komolyabb nehézségeket támasztottak.

Az osztrák kormány Napoleon javaslatával majdnem egy időben kapta meg Bismarcknak Herring által Brünnből küldött ajánlatát, a melyben Bismarck azt kívánta, hogy Ausztria Franciaországot zárja ki a

tárgyalásból s közvetetlenül alkudozzék Poroszországgal. Azt az első szempillantásra észre lehetett venni, hogy Poroszország ajánlata két lényeges pontban kedvezőbb Napoleon javaslatánál. Poroszország első sorban is lemondott a hadi kárpótlásról, a mi Ausztria zilált finanziaális viszonyai között sokat nyomott a latban. Ezenkívül a császári birodalomnak szabadságában állott, hogy viszonyát Dél-Németországgal föntartsa; és így, a mi már tradíciójához tartozott, megmaradhatott német hatalomnak. A párisi ajánlat ezt egyenesen kizárta. Franciaországnak az volt az érdeke, hogy Dél-Németországot Ausztriától és Poroszországtól egyaránt elvágja; mert csak így volt meg annak a lehetősége, hogy Napoleon később is beavatkozhassek Németország ügyeibe. A Herring követsége tehát örvendetes reményeket ébresztett, és a mint Giskra utóbb elbeszélte: „a nem remélt ajánlat a legmagasabb helyen igen kellemes meglepetést keltett, azt nagy meglelégedéssel fogadták s más körök is el voltak ragadtatva a nem várt fordulattól“. Világos, hogy ezek a szavak arra a fogadtatásra vonatkoznak, a melylyel Herring a császárnál és Mensdorffnál találkozott.

Ha valaha, most volt rá szükség, hogy Ausztria gyorsan lásson a cselekvéshez. Igen csábító volna megrajzolni, hogy Németország és Európa jövője milyen irányban fejlődik, ha Ausztria és Poroszország már most békét köt, ha a két hatalom már most megegyezik egymással a német kérdés megoldásában. Nem lehetetlen, hogy Ausztria és Dél-Németország között akkor még tartós viszony támadhatott volna. Ennek kiszínezése azonban a politikai ábrándozás dolga. Bécsben azonban a balsors és az újra

éledő remények e napjaiban időt akartak nyerni a dolgok megfontolására, Benedetti és Grammont viszont azon erősködtek, hogy a Napoleon által ajánlott békeföltételeket fogadják el. Ausztria kitérő választ adott, a mely úgy hangzott, hogy Franciaország békeföltételeit nem fogadhatják el addig, a míg a győztes fél nem nyilatkozott, hogy a maga részéről hozzájárul-e azokhoz? Nemsokára aztán a francia diplomaták rájöttek arra is, hogy Ausztria dupla kártyával játszik; valószínűen maga Mensdorff árulta el, hogy Ausztriának módjában áll kedvező föltételek alatt Poroszországgal közvetetlenül alkudozni. Grammont ebben az értelemben jelentette Párisba: „Mindezek alapján azt hiszem, hogy a praeliminarék (a melyeket a császár és Goltz állapítottak meg), némely pontokban többet ígérnek a porosz követeléseknél, Ausztriának talán módjában lesz előnyösebb föltételeket fogadtatni el.“¹ Franciaország képviselői érezték, hogy mind a két félnek kelletlenek: Poroszország azon panaszkodott, hogy föllendülésében gátolja, Ausztria pedig azért tett szemrehányásokat, hogy mostoha sorában magára hagyta. „Abban a munkában, a melyet e körülmények között végezhetünk, nem lesz örömmünk“, panaszkodott Grammont. Még egyszer esedezett tehát a császárnak, hogy Poroszország ellen rendeljen el katonatüntetést. „Franciaország közvetítése, a mely most megakadt, a mely most komikusnak tetszik, azzal mindjárt diadalra jut“. Napoleon császár politikájának határozatlansága és gyöngesége így megbénította azokat a diplomatákat is, a kik Poroszországgal és Ausztriával alkudoztak.

¹ Grammont fontos levelét más adatokkal *Rothan* is lenyomatta munkája 439—445. lapjain.

A bécsi kormány néhány napot azzal a töprengéssel töltött, hogy melyik utat válassza. De bármilyen kézzelfogható volt is a poroszsza való közvetlen alkudozás hasznossága, sajnos, hogy ismét áldatlan befolyások kerekedtek fölül. „A bécsi viszonyok kiszámíthatatlanok, ott senki sem tudja megmondani, hogy végre is mi dönti el a dolgot“, írta Roon akkortájt. A francia követek váltig ismételtették a bécsi minisztereknek, valószínűen fenyegetések kíséretében, hogy Napoleon császárt érzékenyen megbántják, ha jóindulatú tanácsait elengedik a fülük mellett. Most ismét gróf Esterházy Móríczt miniszter volt az, aki az osztrák politikát végzetes irányba terelte; ő adta meg magát a Grammont és Benedetti okoskodásának. Kezdetől óta gögösen huzakodott attól, hogy Herring bárót fogadja.¹ Bogaras eszejárásának az egyenes út tetszett a leggyanusabbnak s ezért most is átkosan folyt be a dolgokra. Poroszország ajánlata mögött valószínűen valahol Bismarck ördögösségét sejtette s az olyan világos fej, mint az övé, nem fogathatta meg magát. Ámbár Ausztriának már elég bizonyossága volt Napoleon megbízhatatlanságáról, Esterházy mégis tanácsosabbnak tartotta, hogy Franciaország segítségére támaszkodjanak; veszedelmesnek tartotta: Napoleont megsérteni azzal, hogy közbenjárását ne fogadják el. Szabad-e bizniok a hűtelen poroszbán? Végre is az a gyanakvás döntött, a melyet Bismarck ellen tápláltak.

Minthogy Bécsben különböző politikai nézetek állottak szemben egymással, nem juthattak határozott megállapodásra, s végül is részben egyaránt hozzájárultak a

¹ Báró Herring fiának közlése.

Napoleon s a Bismarck ajánlatához. Először Franciaországgal egyezkedtek. Július 18-án Mensdorff és Esterházy, Grammont és Benedetti tanácskozássra ültek össze. Ausztria késznek nyilatkozott a francia föltételek elfogadására, de a békét a birodalom integritásán kívül még egy föltételhez kötötte s ez Szászország integritása volt. Másnap az osztrák kormány kötelező formában is hozzájárult Napoleon javaslatához; Benedetti a sikertől boldogan még július 19-én elutazott a porosz főhadiszállásra, hogy most már a másik felet dolgozza meg.

Még azon a napon, harminczórányi aggodalmas várakozás után, Herring is megkapta a választ. A válasz kitérő volt; az osztrák kormány ezen az oldalon sem akarta maga mögött fölégetni a hidat. Brünnbe azt izenték, hogy a bécsi kormány magánértesítésre nem tehet azonnal kötelező nyilatkozatot, nehogy a hivatalos osztrák küldöttet Vilmos királynál elutasításnak tegye ki. Ha azonban porosz részről formális fölszólítást kap a tárgyalásra, azt elfogadja. Herring tudta, hogy a francziák minden áron közvetíteni akarnak; megtett mindent, hogy megelőzze őket s július 19-én lovai föláldozásával sietett, hogy idejekorán érjen Nikolsburgba, a poroszok akkori főhadiszállására. Fáradozása hasztalan volt, a helyzet azóta, hogy ő Brünnből eljött, teljesen megváltozott.

* *

A porosz főhadiszálláson növekedett a bizalom, a mióta Párisból a tudósítások pontosabban érkeztek. A porosz kormány azóta más hangon is beszélt. Merészebbek lettek a győztes kívánságai, a szerint, a mint Napoleon hova-tovább mind engedékenyebbnek mutatkozott. A császár és rokona tévedtek, a midőn azt képzelték, hogy Bismarckot kiméletre indítják, őszintén

megvallva a francia kormány zavarát. Épp az ellenkezője történt. Bismarck mindjobban eltökélte magát, hogy visszautasítja a francia jogtalan és tarthatatlan igényeket bármely német területre. Ezekben a döntő napokban, a mint megismerte Napoleon gyöngeségét, nem látta többé szükségesnek azt sem, hogy Franciaországot vizontszolgálat fejében Belgiummal ámitsa. Ez a ködkép csak pár héttel azután, hogy Ausztriával a tárgyalásokat befejezték, tűnt föl ismét; de új életre keltésén Napoleon hasztalanul fáradozott. Poroszország megnövekedett igényeit Napoleon békefeltételei többé nem elégítették ki, és Goltznak, a ki a béke-praeliminárékban diplomata-mesterkedésének koronáját látta, tapasztalni kellett, hogy Vilmos király szinte elejtette. Az nem az ő hibája volt, hogy minden ügyessége mellett sem tudta nyomon követni a porosz főhadiszállás egyre növekedő igényeit és követeléseit. Szemére hányták, hogy utasításának azt a részét, a mely az esetleges nagyobb területgyarapodásról szólott, szóba sem hozta a császárnál. Vilmos király nagy reményeket táplált; többé nem akart megelégedni Észak-Németország meghódításával; vágya támadt osztrák és bajor tartományokra s különösen Ansbachot és Bayreuthot, ezeket a régi Hohenzollern-birtokokat meg akarta szerezni. Katonakörnyezete egyetértett vele ebben a kérdésben. Bismarck volt az, a ki e túlságózott követeléseknek határozottan ellenmondott; nagy fáradságába került azonban javaslatainak keresztülvitele. Július 9-én írta a feleségének: „Nekünk jól megy a sorunk. Ha követeléseinkben mértéket tartunk, ha nem hisszük azt, hogy a világot hódítottuk meg, olyan békét köthetünk, a mely megérdemelte a fáradságot. Mi azonban épp oly hamar elkapatjuk magunkat,

mint a milyen hamar kétségbe szoktunk esni s most arra a hálátlan munkára kell vállalkoznom, hogy vizet töltsék a pezsgőborba; azt kell bebizonyítanom, hogy nemcsak magunk lakunk Európában, de rajtunk kívül itt lakik még három hatalmas szomszéd“. Utoljára is Goltz július 17-én új, szigorú utasítást kapott. Napoleon javaslatait, mondta az utasítás, csak mint a fegyverszünet alapját fogadhatják el; békét azonban csak olyan alapon köthetnek, a mely Poroszországnak Észak-Németországon három-négymillió új alattvalót biztosít. Poroszország kereken kimondta a maga békeföltételeit, a melyekből nem volt hajlandó engedni. Hogy azonban Napoleonnak se szegjék a kedvét, Bismarck egyúttal azt izente, hogy ő meg Moltke lebeszéli Vilmos királyt Bécs megszállásáról. Ebben az utasításban épp olyan fontos volt az, a mit elhallgattak, mint a mit követeltek. Arról szó sem volt, hogy Franciaországot valamely szomszédos tartománynyal kárpótolnák; a győztes nem akart osztozkodni Napoleonnal a zsákmányon.

Goltznak most ismét az volt a föladata, hogy befurakodjék a Napoleon kegyébe, hogy tőle új engedményeket hizelegjen ki s hogy azzal sokat követelő királyát kiengesztelje. Ez az esemény később legendává alakult át, a mely a követ szereplését nagyon kicsinosította. Azt beszélték, Bismarck Goltzot azzal bizta meg, hogy Párisban vigye keresztül Hannover, Kurhessen és Nasszau bekebelezését, ez volt a porosz követelések szélső határa; de szükség esetén érje be háromszázezer alattvaló anektálásával is. Azt is beszélték, hogy Goltz először Drouyn de Lhuyszal, Poroszország ellenségével tanácskozott s ennek csak a szerényebb kívánságot említette. Drouyn de Lhuys igen

ridegen fogadta az ajánlatot s cserében Franciaország részére is területkárpótlást kívánt, a mi ellen Goltz, Vilmos király vonakodására hivatkozva, ügyesen játszott zavarral tiltakozott. Ezután, beszélük továbbá, Goltz a császárhoz ment, minden teketóriázástól menten egy kamarással eléje vezettette magát és kihívó merészséggel eléje tárta a porosz követelések maximumát. A császár, miután Poroszország barátai már megdolgozták, olyan gyöngye volt, hogy beleegyezett mindenbe; Drouyn de Lhuys pedig a szerencsés csín miatt egészen magán kívül volt. Ez az adoma fővonásaiban helyesen rajzolja a három alkudozó fél közt levő viszonyt, bár a dolog talán nem éppen így, ilyen vigjátékra emlékeztető sablonban történt meg. A valóság az, hogy a francia miniszter még július 17-én is kifogásokat emelt a nagy annexió ellen; a császár ellenben azt mondta, hogy neki semmi köze ahhoz, hogy Németország belügyeit miként intézik.¹ Napoleon erről ismét biztosította Goltzot, a midőn másnap a porosz főhadiszállásról új, még szigorúbb utasítást kapva, azt eléje terjesztette.

A dolog eddig rendben volt. Bismarck azonban azt kívánta, hogy Napoleon formálisan, írásban is járuljon hozzá a dologhoz. Goltz utasítást kapott, beszélje rá a császárt, hogy békeföltételeit ezzel egészítse ki. „A király az észak-német államszövetségről kevesebbet tart, mint én, írta Bismarck július 20-án, neki az annexióra van a legnagyobb gondja, a mit én a reform mellett csakugyan szintén szükségesnek tartok, mert Szászország és Hannover különben nagyon nagyok maradnak ahhoz, hogy benső

¹ Lásd bővebben *Sybel*-nél.

viszonyban megélhessünk. ... A király, a mit személyes tájékoztatására egész bizalmasan közlök Önnel, azt mondta, hogy inkább lemond, semhogy jelentős területszerzemény nélkül menjen haza s a trónörököst mára ide rendelte. Kérem Exczellenctiádat, legyen tekintettel a király hangulatára.“ Felöltő lehet, hogy milyen hidegen írtak ennek a tapasztalt diplomatának, a ki utóvégre is Napoleonnál mindent keresztülhajtott, a mit csak kívánhattak. — Még azt is szemére hányták, hogy nem tartotta magát szigorúan a július 9-iki utasításhoz. Bismarck az ócsárlás közben megfelejtkezik arról is, hogy akkor még hajlandó volt Franciaország kárpótlására. Goltz ezzel a dologgal hivatalosan restelt előhozakodni, mivel ügyesen játszott a Bismarck kezére. De ha ő bármilyen engedményt tesz, Poroszországnak be kellett volna váltania ígéretét. Goltz a legtehetségesebb diplomaták közé tartozott, de bizony soha sem volt kényelmes dolog Bismarck keze alatt szolgálni.

Poroszország ilyen ridegen hajszolta a maga hasznát. Július 19-dike döntő fontosságú nap volt a porosz politikában. Benedetti akkor érkezett vissza Bécsből, akkor jelentette, hogy Ausztria elfogadta Napoleon közvetítését; Goltz pedig Napoleon szándékairól küldött megnyugtató híreket. Ezzel Poroszország teljesen kizárta Ausztriát Németországból, elszakította a déli államoktól is s jogot kapott, hogy a Majnától északra a nagy annexiót megvalósíthassa. Most még csak azt a kérdést kellett megfontolni, hogy nincs-e módjában Poroszországnak a fegyverszünet megkötése előtt Pozsonynál még egy győzelmet nyerni, hogy a másodszor megvert Ausztria annál kezesebb legyen? Bismarck megkérdezte Moltketól, hogy Pozsonynál, a hol a Dunán

való átkelést kell kicsikarni, számíthatnak-e föltétlenül a döntő csata megnyerésére? ha igen, a fegyverszünetet még elhalaszthatják. Moltke óvatosan felelt; a hadművelet koczkázatos, kimenetele bizonytalan; aztán meg kell jegyezni, hogy a háborúban minden kísérlet veszedelemmel jár.

Bismarck ezek után tanácsosabbnak tartotta a fegyvernyugvást mindjárt megkötni. — Ezt a lépést azonban nagyon óvatosan tette meg. Az a francia javaslat, a mely július 14-én kelt, csak öt napig tartó fegyvernyugvásnak lehet az alapja. Ez idő alatt megállapítják a béke praeliminárait s csak akkor kötnek több hétre terjedő fegyverszünetet, ha Poroszország azokat elfogadhatja. Ehhez a föltételhez Olaszország miatt is ragaszkodott Bismarck; mert Poroszország Olaszország hozzájárulása nélkül nem köthetett békét.

Július 19-én a nikolsburgi kastélyban az alkudozásban éppen a döntő fordulathoz érkeztek, a mikor Herring is lélekszakadva megérkezett Bécsből s Bismarcknak jelentette, hogy Ausztria kész közvetlenül alkudozni. Bismarck azonban e szavakkal lépett eléje: „Ön egy órával megkésett; egy órával ezelőtt a tárgyalások még más irányt kaphattak volna. Most már, miután elfogadtuk, Franciaország közbenjárását nem utasíthatjuk vissza“. Ausztria viszonya Németországgal itt szakadt meg. A mikor Herring Bismarck ajánlatával Brünnből Bécsbe utazott, Ausztria egyik lábával még a kengyelben volt; arra Bismarck nem hihette magát kötelesnek, hogy a tétovázó lovast fölsegítse a nyeregbe. A helyzet azóta megváltozott. Napoleon császár és Goltz július 14-én abban állapodtak meg, hogy az alakulandó dél-német szövetség nemzetközileg független lesz s ezzel Ausztriát Dél-

Németországból is kizárták. Poroszországnak és Franciaországnak egyaránt kellemesebb volt ez így, mintha Ausztria és Dél-Németország között kapocs van. Bismarck többször ajánlotta a bécsi kormánynak a német birodalmon való osztozkodást. Hogy komolyan is akarta-e? az kétséges lehet; de most ennek is vége volt.

Napoleonnak csupán egy kívánsága teljesült; a porosz hadsereg megállott a Dunánál. A fegyvernyugvás július 22-én délben kezdődött és július 27-én délig tartott. Július 22-én délelőtt John és Podbielski tábornokok megállapították azokat a vonalakat, a melyek a két hadserget egymástól elválasztották; megjegyzendő, hogy ezeket a vonalakat csak a két főhadsereg nem léphette át, hogy oldalvást portyázhattak az ellenséges hadállásokig. A béketárgyalásra bár csak öt rövid napot szántak, mégis arra vallott minden, hogy a háborúnak vége, hogy Ausztria megnyugszik abban, a hogy a fegyver addig döntött, a mely Németországon hatalmi állásától fosztotta meg.

HUSZONNEGYEDIK KÖNYV.

Utolsó csaták a szárazon. — A blumenai ütközet.
— Tirol védelme. — A dél-németországi háború.

A háborúnak azonban még nem volt vége; mert az ellenfelek olyan keményen összekaptak, hogy nem tudták a tusát nyomban abbahagyni, s aztán a győző a hadviselésre fontos néhány sztrategiai pontot az utolsó pillanatban még meg akart szerezni arra az esetre, hogy ha a dolog utóbb mégis fegyverre kerülne, onnan könnyen mérhessen az ellenségre csapást. A poroszok erejük végső megfeszítésével iparkodtak Pozsony alá, a hol a Dunán át lehet kelni; az olaszok mohón nyultak Trient, Dél-Tirol fővárosa, meg az Adriai-tengerben fekvő erős Lissa után. — Ezért keményen harczoltak a fegyvern nyugvás beálltaig; Dél-Tirolban pedig még azután is. Dél-Németországban is valamivel tovább tartott a harcz; de a míg a porosz ott az egyik győzelmet a másik után aratta, Blumenaunál, Dél-Tirolban és végül a lissai vizeken Ausztria vitézül ellenállott az ellenség végső erőfeszítéseinek. Hidegvérű és sikeres ellenállása a szárazon, dicsőséges győzelme a tengeren, napsugár e szerencsétlen háború sötétségében.

A blumenai ütközet.

A porosz előnyomulás határául Moltke Pozsonyt jelölte meg. Ez a hely fontos volt azért is, hogy

ott a Dunán át lehetett kelni. Más okból azért szeretett volna kezét tenni reá, mert Albrecht főherczeg előcsapatát, a Mondel-dandárt egész odáig előtolta s onnan akart kezét fogni a Vág völgyén át közeledő északi hadsereggel. Benedeknek ott kellett átkelni a Dunán, hogy Bécs védelmére idejekorán megérkezzék. A porosz hadvezetőségnek ez egyesülés megakadályozása volt a célja; ott akart a két hadsereg közé csapni, hogy ék módjára azokat egymástól elválassza. „Bár sikerülne a vállalat — írta Roon a feleségének, — de merész dolog.“ Végrehajtasával Fransecky altábornagy csapatait bizták meg s a föladat megoldására hadosztálya, a hetedik hadosztály mellé parancsnoksága alá rendelték a nyolczadik hadosztályt is. Odasiettek erejük végső megfeszítésével Benedek közelebb álló dandárai is. A két ellenség valóságos versenyfutást tartott, hogy melyik éri el hamarabb Pozsonyt.

Az északi hadseregnek azonban némi előnye volt. Előcsapataiból a Schütte-dandárral és egy más ezredel megerősítették a Mondel csapatát, a ki Pozsony közelében, Blumenaunál erős hadállást foglalt el. Hogy hozzáférhessen, Franseckynek át kellett kelni a Kis-Kárpátok nyulványain. Blumenaunál azonban az osztrákok útját állották; ott csak csata árán törhette át magát. Mondel ezredesnek az volt a parancsa, hogy azt a helyet bármi áron tartsa meg s már a Trautenaunál vívott csatában bebizonyította, hogy rátermett az ilyen föladatra. A szoros-út megvédelmezésére a leghelyesebb intézkedéseket tette. Ágyúit egy kopasz, menedékesen emelkedő halmon állította föl, a honnan végigsöpörhette az utat, a melyen a porosznak elő kellett nyomulnia. Az út mentén álló halmokat

dandára zászlóaljai szállották meg; lovassága pedig eléje ment az ellenségnek. Különösen kellett gondoskodnia hátvédreől Pozsony felé, hogy el ne vágják a hadseregtől; hátvédnek a Schütte-dandárhoz tartozó belga király ezredet használta. Így készült föl az osztrák a porosz előnyomulás visszaverésére.

Azonban a Fransecky kétszeres ereje ellen nem tarthatták volna magukat sokáig, ha nem kapnak segítséget az északi hadsereghez tartozó Thun hadtest csapataitól, a mely már megérkezett. Ez a hadtest Albrecht főherczeg parancsára erőltetett menetekben sietett oda; egy részük utazhatott vasúton, úgy hogy július 22-én reggel két és fél dandára már Pozsonyban volt, megszállotta a Pozsony körül fekvő hegyeket s Mondellel együtt készen állott a csata elfogadására. Pozsonyban a főparancsnokságot maga gróf Thun vette át. Fransecky nem számíthatta ki, hogy hátrább, Pozsony alatt mennyi osztrák erő van még együtt. Arra azonban elég erősnek érezte magát, hogy azt az ellenséget, a mely előretoltan Blumenaunál állott, megverje. Minthogy ezt az ellenséget arcban nehéz volt megtámadni, ezért csak egyik hadosztályával, a hetedikkel támadta arcban az osztrákokat, hogy foglalkoztassa őket, míg a másik hadosztálynak, a nyolczadiknak, Bose vezérőrnagy parancsnoksága alatt, az ellenség jobb, északi szárnyát meg kellett kerülni. Ennek a hadosztálynak állottak útjában a Kis-Kárpátok nyulványai, a melyeken igen rossz utak vezettek át s a melyeket csak a helyi lakosság ismert és használt.

Bose csapatainak czélpontul a blumenauai hadállás mögött a Zergehegyet (Gemsenberget) tűzte ki, a mely dominálja azt az utat, a melyen Mondel Pozsonynyal

összeköttetésben állott s a melyet, a mint említettük, a belga király ezred fedezett. Bosenak, a mint elérte a Zergehegyet, tudósítást kellett küldenie Franseckynek, hogy előlről egész erővel támadjon. A hurkot így akarták szorosra húzni.

Ezek a hadi mozdulatok már megkezdődtek, a mikor Fransecky megkapta a hirt, reggeli félnyolcz óra tájban, hogy a fegyvernyugvást megkötötték s hogy déli tizenkét óráig végeznie kell. Így arra, hogy tervét megvalósítsa, nem volt öt egész órája. Remélte azonban, hogy azalatt az idő alatt végezhet s izgatott türelmetlenséggel várta a Bose jelentését, hogy a megkerülés sikerült.

Kezdetben minden azonképen folyt le, a hogy kiszelték; Fransecky Mondel dandárát arczban támadta meg. Ágyúcsata fejlődött ki, a melylyel az osztrákok, a kik jó hadállásban voltak és ügyesen czéloztak, sakkban tartották az ellenséget. Az órák teltek s a porosz tábornok attól tarthatott, hogy a fukarul megszabott idő lejár, mielőtt czélt érne. Ezért csapatokat küldött ki, hogy a Mondel két szárnyát megkerüljék. Mondel is csapatokat állított a támadók ellen s a lejtőkön makacs tűz-csata fejlett ki. Az osztrákok vitézül visszaverték az ellenséget. Most meglátszott, hogy a korábbi vereségekből okultak. Puskájuk rosszabb volt ugyan az ellenség puskájánál, de olyan okosan használták a terep előnyeit, hogy nem lehetett hozzájuk férni.

Thun gróf Pozsonyból szorgosan figyelte a hegyek között vívott csata folyamát és segítségül ágyúkat küldött az osztrák csapatoknak. Egyszerre aztán észrevette, hogy Mondel dandára s az ő serge közé az ellenség becsúszott. Most már ő is szemben állott az ellenséggel.

Bose hadosztálya állott előtte, a mely a rábizott megkerülést sikeresen végrehajtotta. A hegyek között

csak a Württemberg-dandárból előretolt gyöngé csapatokra bukkant, a melyek gyorsan meghátráltak előle. Csak az utat volt nehéz megtenni, mert nedves, esős idő járt s az utak sikamosak voltak. Tíz óra tájban Bose mégis elérte a Zergehegyet, a melyet az osztrákok közül a belga király ezred egy zászlóalja tartott megszállva. Trombitaharsogás és hurráh-kiáltás támadt, aztán a nagyobb porosz erő elfoglalta a halmot, a thüringiai zászlóalj fölkapaszkodott annak csúcsára, a honnan messze elláthatott. Ujongva köszöntöttek onnan a Dunát, Pozsony tornyait és utcáit, a melyeket onnan megpillantották, a honnan a Mondel-dandár visszavonulását el akarták vágni. Bose nyomban jelentést küldött Franseckynek, hogy a Zergehegyet elfoglalta, tudósítása azonban nem érkezett meg rendeltetése helyére, mert a Württemberg-dandár, Bose hátamögött, ellepte a hegyet s két tűz közé szorította az előnyomult porosz csapatot. Fransecky pedig hasztalanul várta egyre izgatottabban a késedelmező tudósítást.

Bose tábornokot büszke bizalommal töltötte el a siker, hogy a blumenau-i hadállást megkerülhette, mert nem tudta, hogy ezzel maga is válságos helyzetbe került. Most két ellenséggel állott szemben, a Lamacs-nál álló csapatokkal s Thun gróf Pozsonynál összehozott nagyobb haderejével. Neki csak hat zászlóalja volt, ágyúkat pedig a hegyeken keresztül nem hurcolhatott magával. Igaz, hogy a Mondel-dandárt hátból támadhatta; de mögötte meg Thun seregéből állott két és fél dandár. Az ő esete is bizonyosága annak a katonatapasztalatnak, hogy a ki az ellenséget megkerüli, esetleg magát fogatja meg.

Bose azonban nem csüggedt el. Csapatainak egy

részét Pozsony ellen indította s ez Thun zászlóaljaival megütközött; nagyobb erejét azonban arra a föladatra fordította, a melylyel Fransecky megbízta volt. Még mindig remélte, hogy Mondelnek a hátába szakadhat s hogy tizenkét óráig a csatát eldöntheti. Ezért az utat megszállva tartó Schütte-dandárt támadta meg. A támadás igen nehéz volt, csak szakadékokon, kősziklákon át férközhetett közel az osztrákokhoz. Mind a két fél tudta, hogy mi forog a koczán, mind a kettő az utolsó összezapásból győzelmesen akart kikerülni. A poroszok előretörték, de tizenkét óra tájban az erdőkben, a szőlőhegyeken fölharsant a kiáltás, a mely a fegyvernynyugvást jelentette. Némely csapatok távolabb eső helyeken úgy egymásba kaptak, hogy még egy félórán át tusakodtak egymással. Végül gulába rakták puskáikat, az első sorok közeledtek egymáshoz, egymásra köszöntötték kulacsaikat s ezzel záródott a mindkét félnek becsületére való csata.

A két fél közül melyiknek volt alaposabb reménye a győzelemre ezen a napon? Ezt a sokat vitatott problémát kétségtelen módon csak a csata folytatása oldhatta volna meg. Ha még egy órájuk van, mondja a porosz hivatalos jelentés, a Mondel dandárának vége; az osztrákok azonban nem fogadják el ezt az állítást. Véleményük szerint a Bose hadosztálya olyan kelep-czébe került, a honnan nem vergődhetett ki; mert Thun hadteste túlnyomó erejével megfojthatta volna. Ez a vita a katona-irodalomban még ma sem záródott le. Ha Thun gróf érelyesen támad, az ellenséges hadosztálynak minden erejét össze kellett volna szedni, hogy levegőhöz juthasson. Július 22-én délben tehát minden attól függött, hogy Bose vagy Thun gyorsabb-e az elhatározásban s a cselekvésben.

De történt volna bárhogy, Pozsony osztrák kézben maradt s az utolsó porosz támadás meghiusult. Az északi hadsereg a Dunahidon át a bécsi medenczébe vonult s egyesült Albrecht főherczeg seregével. Ha a háború ismét kitör, a védekező hadsereg teljesen együtt van, hogy vitássá tegye az ellenségnek Bécs meghódítását.

* *

*

Az oswiecimi ütközet.

A teljesség kedvéért meg kell emlékeznünk arról az ütközetről is, a mely június 27-én folyt le a porosz-galicziai határon. Sziléziát Knobelsdorff és Stollberg két porosz különítménye fődözte. Ezek a Krakóból Olmützbe vezető vasutat több helyen megrongálták, aztán azt kapták föladatul, hogy támadás formájában védekezzenek. Ennek megfelelően Stollberg Oswiecimet akarta meghódítani, a melynek elfoglalásával Moryaország és Galiczia között a vasuti kapocs teljesen megszakadt volna. Négy és háromnegyed zászlóalj-jal, a mely jobbára honvédségből állott s egy honvédulánus-ezreddel átkelt a Visztulán, szétszórta a gyöngye osztrák előcsapatokat és megtámadta a vasuti állomást. Az állomást a mecklenburgi ezred egy zászlóalja védelmezte vitézül. Mindazáltal úgy látszott, hogy az osztrákok nem állhatnak a túlnyomó erőnek ellen, kivált miután az ulánus-ezred is harczba lépett ellenük. Azonban éppen idején vetette magát a nagyobb számú porosz lovasság elé másfél század osztrák ulánus Lehmann százados vezetése alatt. Lehmannt lekaszabolták a lováról, legényeit is annyira szorongatták, hogy meg kellett hátrálniok; de az ellenség

rohamát mégis föltartották. Miután a porosz gyalogság kétszeri támadása az állomás ellen meghiusult, Stollberg kénytelen volt csapataival porosz területre visszavonulni. A poroszok hét tisztre és százhatvanhat legényre tették veszteségüket; az osztrákok hét tisztet és hetvenegy embert vesztek.¹

*Tirol védelme.*²

Miután a déli hadsereg Olaszországból kivonult, Tirol ki volt téve az olaszok támadásának. Dél-Tirol meghódításával Garibaldi önkénteseit bizták meg, s már abban bizakodtak, hogy az olaszok a rokonnépeségű Trentinot megszerezhetik hazájuknak. A népszerű tábornok fölhívására mintegy harmincznyolczezer ember gyűlt össze zászlai alá, részben az olasz ifjúság virága, részben pedig a félsziget kalandor elemei. A csapat harczias volt, bizott vezérében, de nem volt fegyelmezve, nem tudta megállani a tüzet, nem volt meg-edzve a fáradalmak elviselésére s nem is volt jól fegyverezve. Dél-Tirolból azt a hírt kapták, hogy a

¹ Lásd a sziléziai határon folyó kis háború rokonszenves rajzát Fischer von Wellenborn: *Erinnerungen aus den Feldzügen von 1859 und 1866* czimű könyvében (Bécs, 1894).

² Főforrásunk az osztrák vezérkar munkája, a mely már 1869-ben megjelent s az olasz vezérkari munka, a melynek második, idevonatkozó kötete csak 1895-ben látott napvilágot. Ezenkívül használtuk Kuhn: *Der Gebirgskrieg* (második kiadás, Bécs, 1878) czimű könyvét. Garibaldi: *Memorie autobiografiche*-je (Firenze, 1888), a melyet 1872-ben írt, szintén haszonnal forgatható. Ezenkívül számos visszaemlékezést írtak Garibaldi bajtársai. Garibaldi vázlata egészében megfelel a valóságnak, azt azonban elárulja, hogy neki sejtelve sem volt a Kuhn szándékairól.

népesség az olasz részen áll; ezt azonban csak a városi lakosságról lehetett állítani, a parasztnak nem volt semmi kedve az uralom megváltoztatására.

Az ellenség visszaverésével báró Kuhn Ferencz vezérőrnagyot bízták meg, a ki föladatát úgy oldotta meg, hogy az ország védelme méltó volt azokhoz a harczokhoz, a melyeket a tiroliak 1703-ban és 1809-ben vívtak. Kuhn 1817-ben született s már mint fiatal vezérkari tiszt képzettségével és erélyével magára vonta a hadsereg figyelmét. A Radetzky parancsnoksága alatt álló hadsereg első csatáiban már nagy része volt a sikerben; Carlo Alberto király első támadása ellen, 1848 május 6-án Santa Luciánál ő vezette a védelmet s a győzelmes csata estéjén katonái vállukon ujongva hordták körül a táborban. Nem ő a felelős azért, hogy azok a szép remények, a melyeket hozzá fűztek, nem valósultak meg, a midőn Gyulai oldalán, mint vezérkari főnök, 1859-ben az osztrák hadserget vezette. A fővezér nem követte Kuhn tanácsait; sem nem sietett gyorsan Alexandria ellen, sem két nappal a Magentánál vívott csata előtt nem hiusította meg a francziák megkerülő szándékát merész előnyomulással. Szemére szokták hányni, hogy nagyon is sokat tartott magáról, hogy mint vezérkari főnök osztotta a parancsot és oktató szenvedélye vitathatatlanul ártott is utasításainak. 1866-ban csak tizenkétezer főnyi gyalogság, egy század lovas s harminczkét ágyú állott a sor-katonaságból parancsnoksága alatt. A német ajkú Észak-Tirol népfölkelést rendelt el, a népfölkelés azonban az olasz-földön nem juthatott szerephez. Csak mintegy négyezerötszáz főnyi válogatott vadász állott csapatain kívül rendelkezésére s ennek az őrszolgá-

latban s az ütközetekben egyaránt jó hasznát vette. Kuhn oldalán mint vezérkari főnök báró Dumoulin ezredes állott, a kinek hidegvérűsége és megfontolt-sága szerencsésen egészítette ki a Kuhn tüzes temperamentumát. Kuhn agyában ugyanis az eszmék fáradhatatlanul sziporkáztak és örökösen tusakodtak egymással. Dumoulinnak sokszor kellett jóvá tenni azt, a mit Kuhn hebehurgyán elsietett.

A míg a déli hadsereg Albrecht főherczeg parancsnoksága alatt a Minciónál állott, Kuhn csapatai elégségesek voltak Tirol fedezésére. Az Olaszországból a Trentinoba vezető utakat védte a várnégyszög. A Tirolban álló osztrákok offenzivára szánhatták el magukat, rácsaphattak az olasz hadsereg északi szárnyára s Lombardia mélyebb völgyeibe tettek is becsapásokat, kivált miután Albrecht főherczeg június végén, a custozai győzelem után, a Minción átlépett. Kuhn a Stilfser Jochon át Veltlinbe, aztán a Val Camonicában Vezzáig portyáztatott kisebb csapatokkal. Az utóbbi helyen Garibaldi önkéntesei vitézül megütköztek az osztrákokkal. Rosszabbul jártak azon az úton, a melyen maga Garibaldi a fősereggel nyomult elő az Idro tavától Tirol felé. Itt Gredler százados a császár-vadászokkal Lombardia területére tört s Monte Suellonál elzárta Garibaldi előtt az utat. Garibaldi július 4-én kiakarta őt állásából verni, azonban nagy veszteséggel az olasz önkénteseket verték vissza. Garibaldi szemrehányást is tett magának azért, hogy a fiatal katonák tüzes rohamára igen sokat épített. Az ütközet folyamán egyik katonája, a ki még nem tudott a puskával bánni, czombján őt magát is megsebezte. Ezek az események egy kissé lelohasztották a vörösingések önbizalmát s csak akkor lélek-

zettek föl, a mikor Albrecht főherczeg a déli hadsereggel a Dunához vonult és Tirol védelmére csak a területén álló csapatok maradtak. Eddig Tirol védőinek csak délnyugati irányban kellett figyelniök. A mint azonban az olaszok Velenczét megszállották, délkeletről is tartani kellett a túlnyomó számú ellenség betörésétől. Úgy látszott akkor, hogy Tirol megvédésére Kuhn serege nem elégséges hadi erő.

Mint valami szilárd fal nyulik le Olasz-Tirol Velencze és Lombardia közé, de a tartományba kitünő országutak vezetnek s ezek mind a két részről megkönnyítették a támadást. Legalább ezt a földdarabkát akarta Olaszország a maga erején megszerezni; úgy gondolta, hogy ezt legalább ne köszönhesse a porosz szövetségnek Kuhn védelmi rendszere alkalmazkodott a súlyos viszonyokhoz. Tudta, hogy elveszett, ha a délről jövő számos út mindenikét egyszerre akarja megvédelmezni; mert az olaszok valamelyik úton túlnyomó erővel betörhetnek, az ő sövényét átszakíthatják s őrsegeit elvághatják egymástól. A kordon-rendszer, a mihez a Lacy iskolájából kikerült tábornokok szívósan ragaszkodtak, a török s a francia háborúkban súlyos vereségekre vezetett. Ezért Kuhn a határokon átvezető utakra és szorosokra csak gyöngye őrseget állított azzal a föladattal, hogy jelentsék, hogy az ellenség hol szándékozik betörni. Az ilyen előcsapatok mögött rendszerint erősebb csapatok állottak, a melyek elég erősek voltak, hogy az ellenséget föltartsák addig, míg a centrumról segítséget kaptak. — Az előcsapatok mintegy kétharmad részét tették annak az erőnek, a melylyel Kuhn rendelkezett. A harmadik részt s ez volt Kuhn hadviselésében az alapgondolat, mint sztrategiai tartalékot az Adige

völgyében Trient és Bozen között, vagy a szomszédságban tartotta együtt. Ez a tartalék, a melyet maga személyesen vezetett, a négyezernégyszáz főnyi Kaim s a kétezerötszáz főnyi Montluisant-dandárokból állott. Ennek a tartaléknak az volt a rendeltetése, hogy ott teremjen, a hol az ellenség nagyobb erővel akar betörni. Abban az esetben, ha az olaszok több úton nyomulnának elő, Kuhnnek az volt a terve, hogy tartalékjával ott terem, hirtelen rohammal az ellenséget visszaveri, aztán egész erejével a másik fenyegetett vonalat szállja meg. Ez a módszer szerencsésen egyesítette magában a védekezés s a támadás előnyeit s igen szép sikerre vezetett. Ausztria leginkább ennek a módszernek köszönheti, hogy Trentinót meg tudta tartani.

A míg az olaszok Velenczét el nem foglalták, csak azt a négy délnyugati irányba menő utat kellett figyelemmel kísérni, a mely Lombardiából Tirolba vezetett. A két északi út, a Stilfser Joch s a vele párhuzamos Tonal-szoros, minthogy a Garibaldi hadműveleti alapjától távol feküdt, kevésbbé volt fenyegetve a másik két útnál. Garibaldi csak a között választhatott, hogy a Judikárián, vagy a Ledro völgyön tör be. És valóban a közelebbi hetekben főerejével hol az egyik, hol a másik vonalon nagyobb erőlködés nélkül nyomta vissza az őrálló féldandárokat. A mint aztán hirtelen megjelent Kuhn vezérlete alatt a tartalék, sanyarú leczkét kapott s ha szerencsáját a másik úton tette próbára, az eset megismétlődött.

A dolog természete szerint Garibaldi először azt az utat próbálta meg, a mely egyenesen vezet Trientbe. Előcsapatait előtolta Judikáriába és július 14-én főhadiszállását Storoban, tirolai területen ütötte föl. Elöl

a Nicotera-dandár menetelt, a mely megszállotta Condinot s előle Höffern alezredes lassan visszavonult. Most ütött Khunnak a cselekvés órája, a ki hátul résen állott. Höffern támogatására előreküldte a Montluisant-dandárt s így hirtelen négyezer emberrel támadta meg Garibaldi előcsapatait. Az osztrákok július 16-dikán megostromolták a cimegoi hidats Condinonál olyan hevesen csaptak a Nicotera csapataira, hogy azok sok fogoly hátrahagyásával megfutamodni kényszerültek. Az osztrákok a hegyekről figyelték meg, hogy Garibaldi, a ki kocsin sietett a csatamezőre, kíséretével Storo felé visszavágtatott. Az ütközet javában folyt, a midőn Kuhn kellemetlen újságot kapott. Veronából tudósították, hogy a míg ő Garibaldit a nyugati határon föltartotta, kelet felől, Velenczéből nagyobb erő tört be a tartományba. Úgy látszott tehát, hogy a vörösingesek Tirol védőit csak azért csalták a nyugati határra, hogy azalatt az olasz rendes csapatok a császári sereget az Adige völgyén hátban támadhassák meg. — Kuhn tehát megparancsolta, hogy Condinonál hagyják abba a csatát, a két tartalékdandárt visszavezette az Adige völgyébe, Trient tájára, hogy kelet felé védekezhessék.

Másnap az olaszok gyönyörködve nézték, hogy az osztrákok visszavonultak. Garibaldi lassan előnyomult, de mert vereséget szenvedett volt, elhatározta, hogy főerejét a Ledro-völgyben, tehát a másik hadműveleti vonalán fejtí ki. Valóban ott eleintén egy kis sikerre is szert tehetett. Gligenti erősség (Val Ampola), a mely az utat védte, s a melyet több napon át lövetett, július 19-én megadta magát. Ez az esemény, bár a várat csak kétszáz ember védte, Olaszországban nagy örömet keltett.

Kuhn e közben arról győződött meg, hogy a veronai várparancsnok tévesen tudósította, mert Tirol keleti határain nem mutatkozott ellenség s ezzel időt nyert, hogy Garibaldi ellen egy második, hatalmasabb támadást intézhessen. Garibaldi nem várta ezt a visszavágást, pedig az még aznap épp úgy bekövetkezett a Ledro-völgyben is, mint Judikáriában. A támadás erős volt, Montluisant alezredes itt vívta meg a tiroli hadjárat legszebb csatáját. Az olaszok gyanutlanul terjeszkedtek ki a Bececca-völgyben, a midőn az osztrákok július 21-én hirtelen a baloldalukban termettek és soraikat egy röppentyű-üteg tüzével megzavarták. Azután a császárvadászok lerohantak a hegyekről, Locca falut rohammal elfoglalták, a házakban és az udvarokon számos foglyot ejtve zsákmányul. Ezután Beccát, az olasz hadállás kulcsát támadták meg. Garibaldi hasztalan erőlködött, hogy önkénteseit megállítsa; közéjük vitette magát és a midőn a golyók már sűrűn füttyöltek a feje körül, kísérete csaknem erőszakkal vitte vissza kocsijához. Fiai: Menotti és Riciotti mindent megtettek, hogy az osztrák rohamot megállítsák, de nem bírtak vele és déltájban Becca elfoglalása vetett véget a csatának. Az olaszok halottban és sebesültben háromszázötven embert vesztek, foglyul esett ezerszáznégyszerük, míg az osztrákok csak tizenhét tiszt s kilenczvennégy legény elvesztését siratták. A mikor a csatának vége volt, Montluisant, a kinek csapata csak négyezer emberből állott, akkor vette észre, hogy hátrább még erős ellenséges csapat áll. Katonái lőszerüket ellőtték, ezért vissza kellett vonulnia s így Bececca ismét az olaszok kezébe esett. Kuhn azonban elérte célját, Garibaldinak az előnyomulást abban kel-

lett hagyni s az osztrákok egyelőre nem igen tarthat-
tak tőle.

Tirol védelme szempontjából Garibaldi visszaverése a legjobb időben történt, mert keletről, a mitől már régen tartottak, az ellenség most valóban betört. Kuhn csapatai teljesen ki voltak merülve; mert három hét óta szakadatlanul őrségen voltak, sziklákon és hegygerinceken tanyáztak vagy útban voltak és harcban állottak számosabb ellenséggel. Kezdetben Kuhn abban reménykedett, hogy a keleti határon csak holmi tüntetés készül. Július 23-án este azonban azt a fenyegető hírt kapta, hogy Medici tábornok hadosztálya Velenczéből Trient felé nyomul elő. Most Kuhnnek erre a vonalra kellett irányítania figyelmét, a hol rendes olasz katonaság lépett a csatamezőre.

A velencei határtól a Sugana-völgyön át három-négy menettel érhetni el Dél-Tirol fővárosát. A míg Kuhn az olasz önkéntesek visszaverésével foglalkozott, a keleti határ védelmére Pichler őrnagy vezetése alatt csak nyolcz-kilenczszáz embert fordíthatott; Medicinek pedig tízezer embere volt, ezzel könnyen viasszaszoríthatta az előtte álló maroknyi ellenséget. Pichler mégis július 22-én a határon Primolanonál, július 23-án Borgonál úgy föl tudta tartani az ellenséget, hogy az az osztrák erőt három-négyezer főre becsülte. A Borgonál vívott ütközet után a kimerült csapatok segítségére egy osztrák zászlóalj érkezett, a mely Levicot szállotta meg; Medici azonban július 24-ikének éjjelét gyors és szerencsés támadásra használta, a mikor elfoglalta Levicot. Ez a szép siker annyira duzzasztotta bátorságát, hogy július 26-án már Trient alatt akart állani. A város olasz érzelmű lakosaival összeköttetésben állott s így pontosan ismerte Khun intézkedéseit. Kuhn

csakugyan válságos helyzetbe jutott; de munkához látott még július 24-ike éjjelén, hogy Medicivel hatalmasan szembeállhasson. Vakmerően arraszánta elmagát, hogy Nyugat-Tirolból csaknem az összes csapatokat magához vonja; csupán kétezer emberre bízta Garibaldi harminczötezer emberének szemmeltartását. Erőltetett menetekben vezettette Kaim, Montluisant és Grünne csapatait Trient védelmére. A mi csapat kezénél volt, azt Trientből nyomban Medici elé rendelte, hogy tartsák föl őt addig, a míg az osztrák csapatok az Adige-völgyében összegyűlhetnek. Mindez intézkedések mellett is Kuhnnek meg kellett barátkozni azzal a gondolattal, hogy Dél-Tirolt ki kell ürítenie, mert az olasz erő háromszoros volt. Podgyászát, hadipénztárát északra küldte s fölszólította Innsbruck hatóságát, hogy Észak-Tirolban hirdesse ki a népfölkelést. Nem látott azonban még mindent elveszettnek s még egy próbát szándékozott tenni Trentino védelmére. Szándékában megerősítette Albrecht főherczeg sürgönye, a mely Bécsből jött s a mely arról értesítette, hogy a fegyvernyugvást megkötötték, hogy az július 25-én reggel kezdődik. Egyúttal azt a parancsot kapván, hogy Trientet addig bármi áron tartsa, a várost hirtelen védelmi állapotba helyezte. A trientieknek nem tetszett ez az intézkedés s egy küldöttség Riccabona herczeg-érsek vezetése alatt arra figyelmeztette, hogy jobb volna a várost kiürítenie, mert az olaszok elvágják Bozentől. Kuhn a küldöttségnek azt válaszolta, hogy a várost az utolsó csöpp vérig védeni fogja. Medici tábornok is erősen föltette magában, hogy Trientet a fegyvernyugvás beállta előtt megszerzi s július 24-én már Perginében volt, a honnan Trient az Adige-völgyén alig egy napi járás. Az olaszok a

vidék lakosságát bármi áron rá akarták venni, hogy szálljon le az Adige völgyébe s a Veronából Trientbe vezető síneket szakgassa föl; a föld népe azonban az osztrákhöz szított s még nagyobb összeg pénz ígéretével sem lehetett az olaszok támogatására csábítani. Már e mozdulatok alatt a fegyvernyugvás megkezdődött; de Medici tábornok csak július 25-én délután értesült róla s Kuhn az olaszok előnyomulása miatt már attól félt, hogy Trientet még most is elragadhatják tőle. Vigolonál, a Sorda-völgyben még összecsapásra is került a dolog, ott aztán Medici tábornok is megkapta a parancsot, hogy álljon meg s az ellenséges felek megállottak azon a helyen, a melyet ép kezükben tartottak.

Kuhn elhatározása, hogy majdnem egész erejét Medici föltartóztatására Trientben és Trient alatt összegyűjti, a legnagyobb elismerésre méltó. Csak a csapatok gyors összevonása, csupán a menetképesség erőlyes kihasználása árán lehetett a várost megmenteni. Helyesen számított, a midőn úgy fogta föl a dolgot, hogy Garibaldi vereségeitől megfélemlítve, csak óvatosan, minden lépését megfontolva nyomul elő nyugatról. Garibaldi serege valóban csak óvatosan s csak miután meggyőződött arról, hogy Nyugat-Tirolt senki sem védi, nyomult elő Judikárián s a Ledro-völgyén át; de a mint a Ponál-szoroson a Garda-tóhoz leereszkedtek, Rivát nem közelíthették meg az osztrák ágyúnaszádok tüzelése miatt.¹ A kérdés most csak az, vajjon Kuhn Medici tábornoknak Trient előtt nyílt csatában olyan sikeresen tudott volna ellenállani, a

¹ A Garda-tavon, Monfroni százados vezetése alatt állomásozó osztrák flottilla az olasz ágyúnaszádokat sakkban tartotta s bár a szárazról hevesen tüzeltek, Gargnano partján zsákmányul ejtett egy olasz gőzöst.

mily sikeresen Garibaldit Condinonál és Bececcánál visszaverte. Miután már nem adhatta próbáját a dolognak, az olaszok hihették azt, hogy csak a fegyvernyugvás ütötte őket el erőfeszítésük jutalmától. Annyi azonban bizonyos, hogy Kuhn hadjárata mintája lehet a hegyi háborúnak. Albrecht főherczeggel, Tegetthoffal, Johnnal és Gablenzzel ő is azok közé tartozik, a kik az 1866. évi hadjáratban megvédték az osztrák fegyverbecsületet.

A dél-németországi háború.

A míg Vilmos király hadsergével négy hét alatt a szász határról a Dunáig előnyomult, fegyvere Közép-Németországban is egyik sikert a másik után aratta: ebben a hadjáratban az összes német törzsek megéreztek a poroszok katonafölényét. Közvetetlenül azután, hogy a hannoverek június 29-én Langensalzánál letették a fegyvert, Vogel-Falckenstein tábornok azt a parancsot kapta, hogy hódítsa meg a dél-német államokat. Falckenstein ugyan északi hadjáratával megnyert mindent, a mit csak kívánni lehetett, föladatától azonban nem egyszer eltért s Moltkenak ismételt ízben kellett figyelmeztetnie, hogy György király seregét idejekorán keritse be.

Ezután délnek fordult, a hol két ellenséggel kellett leszámolnia. Az erősebb ellenség a bajorok voltak, Károly bajor herczeg főparancsnoksága alatt. Frankfurtnál gyülekezett aztán a württembergiekből, badeniekből, hesszeniekből és nasszauiakból a nyolczadik szövetséges hadtest, a melyhez csatlakozott Neipperg osztrák hadosztálya. A nyolczadik hadtestet a birodalmi seregnek hívták és fekete-vörös-arany lobogó alatt ment a csatába.

Falckensteinnak az volt a természetes föladata, hogy meggátolja e két sereg egyesülését s mindenikkel külön-külön bánjon el. A bajorok, hogy kezet foghassanak a szorongatott hannoverekkel, északra húzódtak s Meiningenig nyomultak elő; ott kapták György király kapitulációjáról a leverő tudósítást. Most aztán nyugatnak tartottak, hogy a nyolczadik szövetséges hadtesttel egyesülhessenek. A szövetséges hadtest élén Sándor hesszeni herczeg állott, a ki az osztrák hadseregben altábornagy volt s a kiről azt hitték, hogy az olasz hadjáratban szerzett katonatapasztalatai képesítik a vezérségre. Sándor herczeg Kurhesszenen át szándékozott közeledni a bajorokhoz, hogy velük Fulda táján egyesüljön. Vogel-Falckenstein tábornoknak ezt kellett meggátolni. Ő is Fuldához igyekezett, mert ott csúszhatott legkönnyebben a két ellenséges sereg közé. Minthogy a poroszok is, a bajorok is különböző irányból ugyanarra a helyre igyekeztek, korábban ütköztek egymásba, mint képzelték s július 4-én megmérköztek a Dermbachnál vívott heves csatában. A poroszok mindjárt kezdetben bebizonyították taktikájuk különb voltát; a bajor gyalogság azonban elszántan harczolt; Károly herczeg nem tartotta magát legyőzöttnek; csak kissé meghátrált, hogy sergét összeszedhesse s hogy sikerebb csatát kísérthessen meg. Közben meggyőződött arról, hogy a szövetséges hadtesttel Fuldánál nem egyesülhet; szilárdan megmaradt azonban annál a helyes elhatározásnál, hogy döntő csatába addig nem bocsátkozik, a mig szövetségese nem csatlakozik hozzá. Sürgősen fölszólította tehát a hesszeni herczeget, hogy nyomuljon feléje s egy kissé délebbre fekvő helyet, Kissingent tűzte ki, olyan pontúl, a hol biztosan egyesülhetnek.

Most pattant ki csak, hogy a német szövetség katonai szervezete mennyire nem képes életrevaló hadakozásra. A hesszeni herczeg ugyan a bajor vezér főparancsnoksága alatt állott, még sem volt rávehető, hogy alkalmazkodjék jól megfontolt tervéhez. A szövetségi tanács, a mely Frankfurtban még együtt volt, azt kívánta, hogy a nyolczadik hadtest első sorban Frankfurtot védje; a württembergiek s a badeniek pedig tiltakoztak az ellen, hogy csapataikat az Alsó-Majnátnál elvigyék, mert országuk akkor nyitva áll a porosz előtt. Mindenik fejedelem először a maga tartományát akarta megvédeni s ebben a törekvésben a háború főczéljáról, a közös ellenség legyőzéséről megfeledkeztek. A bajorra is olyan sors várakozott, a minő sorsot ő készített elő az osztrák hadseregnek. Benedek és Tann tábornokok Olmützben abban állapodtak volt meg, hogy a bajor hadsereg Csehországba nyomul s ott az osztrák hadsereggel egyesül, a müncheni kormány azonban nem fogadta el ezt a helyes tervet, hogy a maga országát megvédelmezhesse.

Falckenstein tábornok a Dermbachnál vívott ütközet után elhagyta a bajorokat, hogy Frankfurtot foglalja el. Eljárása homlokegyenest ellenkezett a Moltke intézkedésével, a ki azt parancsolta, hogy először a bajorokra csapjon s őket semmisítse meg. Minthogy azonban a nyolczadik hadtest egész Frankfurtig visszavonult, ismét a bajorok ellen fordult azzal a szándékkal, hogy Kissingennél leszámol velük. Hadviselése ellen lehet kifogásokat emelni s önfejűségével a királyt és Moltket komolyan maga ellen zúdította. A gyorsaság azonban, a melylyel hadseregét egyik helyről a másikra vezette, arra vall, hogy nagyon érelyes parancsnok volt, s mozdulatait méltán lehetett

azokhoz a húzásokhoz hasonlítani, a melylyel a sakk-tábla lovait mozgatják. Kissingennél július 10-én megtámadta a magukban álló bajorokat. Bármily vitézül is harczoltak a bajorok, arra nem termettek, hogy Göben s weszfáliai legényei támadását kiállják; így a poroszok véres utca-harcz után elfoglalták a várost. A bajorok ezután a Kissingen mögött fekvő Siernbergen foglaltak állást, de a poroszok onnan is kiverték őket. A szívós ellenség ugyan állását még egyszer visszavette; de a poroszok ismét fölülkerekedtek s nekik az a nap döntő győzelemmel záródott. A bajorok keleti irányban, a Majna mentén fölfelé húzódtak vissza s ezzel mindinkább eltávolodtak a hesszeni herczeg hadtestétől. Falckenstein nem üldözte őket, hanem most hirtelen, a mire már rég vágyakozott, Frankfurt ellen vezette csapatait. A szövetséges hadsereg ugyan útját állotta, de annak hesszeniekből álló előcsapatait Laufachnál július 13-án szét szórta s az ott is győző Göben az ellenséget keményen üldözte Aschaffenburg felé. Ezt a várost Neipperg vezetése alatt hétezer osztrák tartotta megszállva, kik tízezer hesszen-darmstadtival egyesülten július 14-én védelmére keltek a városnak. A hesszeniek azonban csúfosan cserbenhagyták az osztrákokat s akkor a hatalmasabb ellenség leverte őket. Egy részük még elmenekülhetett a Majna hidján, de a mint a porosz hirtelen elfoglalta a hidat is, a hátramaradottak foglyul estek a győző kezébe. Most aztán bevonulhatott Falckenstein Frankfurtba, hogy szétugrassa a szövetségi tanácsot, a mely Augsburgba menekült, a hol be is végezte dicstelen életét. Itt aztán Németország csodálkozására vége is szakadt a Falckenstein diadalmenetének. „A Majnától északra

eső országok királyi fölséged lábainál feküsznek“, jelentette július 16-án a királynak; de Csehországból öt nappal azelőtt már elindult I. Vilmos parancsa, a mely fölmentette a vezértiszt alól s kinevezte Csehország főkormányzójának. Győzött, de győzelmével nem tudta elfelejtetni, hogy György király, valamint a bajorok ellen viselt hadjáratában ismételt ízben nem engedelmeskedett a főhadiszállás parancsainak. Moltke szigorú engedelmességet követelt a legérdemesebb tábornokoktól is; ehhez az elvéhez a francia háború alatt is szigorúan ragaszkodott és Steinmetz önfejűségéért szintén azzal lakolt, hogy a parancsnokságot elvették tőle.

A majnai hadsereg főparancsnokságát Manteuffel tábornok kapta. Bismarck parancsából keze súlyosan nehezedett Frankfurt városára. Az öt-hatmillió hadisarcz helyett, a mennyit Falckenstein kívánt, ő huszonötmilliót követelt s ráadásul még sok minden hadi- és élelmiszert. Fellner polgármester, a kinek meghagyta, hogy ezt az összeget a vagyonosabb lakosokon hajtsa föl, félve attól, a mivel Manteuffel fenyegetőzött, hogy a várost szabad prédára bocsátja, megölte magát. Csak később, a mikor már bizonyos volt, hogy Poroszország Frankfurtot bekebelezi, engedték el ezt a sarczot.

E közben a bajor hadsereg is hozzájutott, hogy régi terve szerint a szövetséges hadtesttel egyesüljön. A szövetséges hadsereg most nyolczvanezer főből állott; de a vereségek miatt egyenetlenségek támadtak a vezérek között; mindenik fejedelem azon kezdte törni a fejét, hogy külön köt békét, kivált a mióta Poroszország és Ausztria július 22-én fegyvernyugvásra léptek. A hadjárat utolsó napjai már nem folyhattak siralmasabban.

Manteuffel negyvenezer emberrel megkezdte az offenzívát és átlépett a Majnán. Megígérték neki, hogy megerősítésül hozzá adják azt a huszonötezer főnyi tartaléksereget, a mely Lipcsénél gyűlt össze s a mely a mecklenburgi nagyherczeg vezetése alatt Hof táján tört be Bajorország keleti részébe. Manteuffel úgy értesült, hogy a délnémetek a Majna egyik mellékfolyója, a Tauber mögött táboroznak. Mindjárt kezdetben sikerült neki egy színleles támadással a bajor tábornokok megtévesztése. Ezek az ellenséget északon képzeltek, ezért nyolcz mértföldnyire távolodtak el északi irányban s így a szövetséges hadtesttől ismét elválottak. Manteuffel ezalatt ráütött a szövetségesekre s a Bischofsheimnál és Werbachnál vívott ütközetek árán kicsikarta tőlük a Tauberén való átkelést. Most a badeniek oldottak először kereket; vezérük, Vilmos herczeg olyan gyorsan elinált velük, hogy Sándor herczeg, a parancsnok, csak éjjel jött rá, hová húzták meg magukat biztonságba. A porosz vezér gyorsan kihasználta az így nyert előnyt. Előbb néhány apróbb ütközetben a szövetséges hadtestet, aztán Neubrunnál és Rossbrunnál a segítségükre későn érkező bajorokat verte meg. Olyan szerencsésen tudta maga előtt hajtani a vert hadserget, hogy nem hátrálhattak dél felé, hazájukba, hanem igen siralmas állapotban Würzburgnál át kellett menniök a Majna északi partjára. E közben itt is tárgyalni kezdtek a fegyvernyugvásról; a badeni nagyherczeg azonban nem várta meg az alkudozás végét, hadosztályát előbb visszahívta a szövetséges seregből. „Csapataim ügyében magam fogok alkudozni“, sürgönyözte a hesszeni herczegnek. Az volt a reménye, hogy apósával, Vilmos királylyal így könnyebben dülőre juthat. Ámbár augusztus 2-án meg-

kezdődött a fegyvernyugvás, a poroszok a háború utolsó pillanataig nem voltak kiméletesek az ellenség iránt, s a mikor ezek úgy képzelték, hogy már mindennek vége van, július 29-én Seubottenreuthnál a mecklenburgi nagyherczeg még megugratott egy magára hagyott bajor zászlóaljat. A német szövetség elavult katonaszervezete romlásba sodorta azokat a vitéz csapatokat, a melyek 1870-ben porosz vezetés alatt egyre-másra aratták a győzelmet.

HUSZONÖTÖDIK KÖNYV.

A lissai tengeri csata.

Már béke kezdett borulni a nyakig fegyverkezett Közép-Európára, a midőn egy fényes tengeri győzelem híre ismét bizalmat gerjesztett Ausztria katonai képessége iránt. Az abukiri és trafalgari napok óta az európai tengereken nem mérköztek egyenlő erők s most Ausztriának jutott osztályul, a mely ugyan a legnagyobb európai államok közé tartozik, de mélyen benn a szárazon fekszik, hogy egy fényes tengeri csatát nyerjen meg. Ezzel a győzelemmel sikeresen védte meg partjait olyan ellenséggel szemben, a melyről azt tartották, hogy a tengeren hatalmasabb Ausztriánál. Vegyük ehhez hozzá azt is, hogy Lissánál először ütköztek meg pánczélos hajók a nyílt tengeren. III. Napoleon a krími hadjárat után, a melyben bebizonyosodott, hogy a pánczélos ütegek alkalmasak erősített kikötők megostromlására, építtette az első pánczélos hajót. Anglia némi habozás után követte a példát, az amerikai polgárháborúban azután az új szerkezetű hajók egyenként mérköztek meg egymással. A vasóriások tömegesen először a lissai vizeken állottak iszonyatos tusában egymással szemközt.

Az osztrák flottában nem igen bíztak, s a velenzei matrózok hűségét is kétségesnek tartották. Olasz-

ország ellenben a szárd s a nápolyi királyságok egyesült flottájával rendelkezett, azonfölül pedig 1860 óta mintegy kétszázmillió frankot költött tengerészete. Franciaország, Anglia és Amerika hajógyáraiban építettett hajókat s fölhasználta mindazt a haladást, a mi az ágyúöntés terén történt. Már akkor általán elismerték, hogy igazi csatahajók csupán a pánczélosok. Olaszországnak tizenkét pánczélos hajója volt; Ausztriának ellenben a két készülöben levővel együtt csak hét. Ha a két állam egész flottáját, a pánczélos s a facsatahajókat összehasonlítjuk egymással, úgy találjuk: hogy az osztrák haditengerészet tonnatartalom tekintetében úgy viszonylott az olasz tengerészethez, a mint viszonylik 1 a 2:64-hez. Ez a körülmény igazolta azt a parancsot, a melyet az olasz kormány június 8-án adott Persano tengernagynak, hogy „az adriai tengert tisztítsa meg az ellenségtől; az ellenséget, a hol éri, támadja meg és fogja ostromzár alá!” Persano válasza ez volt: „Minden rendben van. A kapott parancsra nincs semmi megjegyzésem. Minden pontjában szigorúan végrehajtom“. A custozai vereség után az olaszok mélyen megsértett nemzeti büszkesége minden reményét egy fényes tengeri győzelembe helyezte s az olasz és más hírlapok hízalgő leírásai egészen megtévesztették a félszigeten a közvéleményt. Petrucelli della Gattina olasz képviselő, a *Journal des Débats* hadi tudósítója, azt híresztelte az osztrák-tengerészetről, hogy ügyetlenül kitatarozott régi lom s azt a mesét terjesztette, hogy Tegetthoff a sósvizet csak a tengeri fürdőből ismeri; hogy tulajdonképen lovastiszt, s hogy a schleswig-holsteini háborúban egy vértés-ezrednek volt a parancsnoka.

Az 1848. s az 1859. évi háborúk az osztrák flottát

igen sanyarú állapotban találták.¹ Az 1848. évi forradalom kitörésekor Velence hajdani dicsősége még olyan elevenen élt Ausztria olasz származású tengerésztisztjeinek emlékében, hogy majdnem mindnyájan följánlottak kardjukat a lázadó doge-város szolgálatára s a *hajóknak egy része is* Velence kezeibe került. Az osztrák hadi tengerészet 1848-ban három fregattából és hat korvettből állott; a hat korvettből ötre a lázadók tettek kezet. Az addig voltaképen velencei haditengerészet csak azután alakult át osztrák tengerészetté.

A tengeri erő fejlesztésében Ferdinánd Miksa főherceg, a ki 1854-től mexikói vállalatáig, 1864-ig, a flotta főparancsnoka volt, szerezte a legnagyobb érdemet. Oldalán Dahlerup altengernagy állott, a ki 1849-ben dán szolgálatból lépett át az osztrákokhoz. A főhercegnek igazában sem rávalósága, sem hajlama nem volt a katonapályára, csak a természet ábrándos szeretete vonzotta a tengeri életre; de ezért becsületes odaadással fáradozott a tengerészet fejlesztésén, noha gondolatai gyakran egészen máson jártak s nem a katonagazgatás kérdésein. Heves természet, módatlanul csapongó fantázia volt; utinaplói, költeményei eleven képét adják nemes s egyúttal boldogtalan egyéniségének. Emelkedett szellemű volt s bár, a midőn reményeiben csalódott, a meláncholiának s a világfájdalomnak zsákmányul dobta magát, mégis úgy képzelte, hogy erejét megbénítják, hogy a császári *udvarban nem ismerik* el eléggé.² Ez a

¹ V. ö. Jerolim von Benko: *Geschichte der österreichischen Kriegsmarine in den Jahren 1848 und 1849.*

² Ez az érzés szólal meg többek között a *Bocche di Cattaro* című költeményben, 1860. július 13-án: *Aus meinem Le-*

viszálykodás talán a két velencei hazafi, a Citadella és Marcello grófok tervére vezethető vissza, a kik a főherczeggel elhitették azt, hogy Ausztria a legokosabban akkor cselekednék, ha a főherczeget megtenné Lombardia és Velence alkotmányos királyának.¹ A magány s a természet szeretete, a vágyakozás dél melegebb ege alá, minthogy a mi klimánk zordonságát nagyon nehezen tűrte, elégületlensége a hazai viszonyokkal gyakran kiűzték őt a lármás nagyvilágból kedves helyeire a tenger mellett, Miramárba és Lacro-mába, aztán egy nagy útra az óceánon túl, végül Mexikóba. Ábrándos vonzalma a katholicizmushoz, a melynek poetikus formaságai lebilincseltek, valamint bátorsága, a mely halálos útján sem hagyta el, a középkori emberre emlékeztetnek. Sokszor kapkodott az elérhetetlen után, de mint flotta-parancsnok értett hozzá, hogy ügyes embereket vegyen maga mellé s azokat meg tudja tartani maga mellett. Igaza volt, a midőn reformokat és pánczélos hajók építését sürgette. 1860 tavaszán már két páncélos készült el: a *Drache* (Sárkány) és a *Salamander*. Azután hozzáláttak három másnak: a *Don Juan d'Austriá*-nak, a *Kaiser-Max*-nak s a *Prinz Eugen*-nek építéséhez. A midőn az 1866 évi háború kitörőben volt, a trieszti hajógyárban még két pánczélos, a két legnagyobb: az *Erzherzog Ferdinand Max* s a *Habsburg* volt készülőben. Mert az állam szűkös pénzvviszonyai nem engedték meg a tovább nyújtózkodást, azon fáradtak, hogy a régi rozoga járműveket modern

ben czimen összegyűjtött munkái VII. kötetében, a 284. lapon. (Leipzig, Duncker und Humblot, 1867.)

¹ V. ö. Revel: *La cessione del Veneto*, (Milano, 1889.) 119. lap.

hadihajókká alakítsák át. A *Novara* vitorlás fregatát, miután körüljárta a világot, szétfűrészelték, megnyujtották s átalakították csavargözössé; a *Don Juan*-nak fa-előrészeit pedig a háború kitörése előtt vassal cserélték ki. Dicséretes dolog, hogy minden hajót hazai gyárban, többnyire belföldi anyagból építették, minthogy a steierországi vas, a szlavóniai tölgyesekből s az Alpokból kikerült fa-anyag s kivált az osztrákok kiváló ügyessége a technikai mesterségekben lehetővé tették, hogy idegenre ne szoruljanak.

E tevékenység képét megrajzolják azok a levelek, a melyeket az osztrák flotta korábbi parancsnoka, már mint mexikói császár, Tegetthoffnak és Dahlerupnak írt akkor, a midőn a lissai csatáról értesült.¹

Tegetthoff Vilmosnak az érdeme, hogy ezt a kitünő, de szerény hadierőt szorosan össze tudta tartani s vakmerő dologra tudta fölhasználni. Őt megáldotta a természet azzal az adománnyal, hogy azzal a gondolattal, a mely őt lelkesítette, eltöltött másokat is, s hogy azokat erejük teljes kifejtésére tudta tüzelni. Tegetthoff mindent magának, a maga érdemének köszönhetett. Családja Westfáliából származott, de a család sarjai Mária Terézia háborúi óta Ausztriában vállaltak hadi szolgálatot. Ausztriában új hazát szereztek maguknak s minthogy csaknem mindannyian vitéz katonatisztek voltak, szereztek maguknak kitünteté-

¹ A főherczeg Dahleruphoz írt leveleit először egy dán folyóirat közölte, aztán lenyomatta Teuffenbach a *Neues Vaterländisches Ehrenbuch* második kötete 408. lapján. Miksa császárnak joga volt rá, hogy az osztrák flotta szervezésében a maga részét vitassa.

seket és nemességet; a tengernagy egyik dédnagybátyja Károly főherczeg alatt megkapta a Mária Terézia-rendet. Azonban szegények maradtak, mint a katonatiszt-családok legtöbbje, a melyekből az osztrák hadsereg gerincze kerül ki. Tegetthoff Vilmos apja, egy komoly, tanult férfi, harczolt Austerlitznél, Aspernnél és Wagramnál s mint százados Steierországban, Marburgban volt helyőrségen, a mikor híres fia 1827 *december 23-án* megszületett.¹ Apja 1830-tól hat éven át családjától távol, Itáliában szolgált; anyja egy egyszerű, de ügyes asszony, fiaival szűkös viszonyok között otthon maradt. Vilmos mindkét bátyját a hadseregbe, katonának szánták; őt pedig 1840-ben beadták a velencei tengerész-akadémiába. Először meg kellett tanulnia az olasz nyelvet, a melyen az intézetben oktattak; eszessége és szorgalma

¹ Tegetthoff életrajzai: Beer Adolf: *Aus Wilhelm Tegetthoffs Nachlass*, Bécs, 1882. (Ez a munka minden más, később készült munkának alapja. Kiegészítésül v. ö. Beer tárczájával a *Neue Freie Presse* 1886. szeptember 24-iki számában; aztán Beer könyvének bírálatával a *Mitteilungen aus dem Gebiete des Seewesens* 1882. évfolyama 449. lapján, a melyet Benko írt). Du Nord Vilmos: *Wilhelm von Tegetthoff* (Salzburg, 1882, az *Unsere Helden* című gyűjteményben). Werner Reinhold: *Berühmte Seeleute*, második kötet, 505—570. l. (Berlin, 1884.). Lehnert József: *Wilhelm von Tegetthoff* (megjelent az *Oesterreichisch-ungarische Revue* 1886. évfolyamában). A bécsi Tegetthoff-émlék fölvatása alkalmából egész halom alkalmi czikk jelent meg, ezek közül a Zvolensky s a Gerényi cikkében van néhány jó megjegyzés. V. ö. még a Wurzbach s az *Allgemeine deutsche Biographie* cikkeivel, aztán Szathmáry Károly tárczájával, a mely magyarból fordítva a bécsi *Fremdenblatt* 1871. évi április 14-iki számában jelent meg; végül a *Neue Freie Presse* 1871. évi április 30-iki tárczájával, a melyet egy Tegetthoffal barátságos lábon álló ember írt.

azonban annyira legyőzte ezt a nehézséget, hogy az intézetből a lehető legjobb bizonyítványokkal került ki. Azok a levelek, a melyeket szüleinek írt, világot vetnek a fiú ritka értelmére és meleg kedélyére. Ott-honról nemcsak kellemes hírt kapott; apja, mint őrnagy, 1840-ben betegsége miatt nyugalomba vonult; a család viszonyai akkor olyan rosszra fordultak, hogy anyja kénytelen volt lemondani a szolgálatról is. Nem volt pénzük, hogy fiuk a szünidők alatt a szülői házba hazamehessen. Ez a dolog csak akkor állott előtte teljes világosságban, a midőn 1845-ben elhagyta az akadémiát s megtudta, hogy szüleinek nincs rá módjuk, hogy láthassák őt, mielőtt tengerre szállna. Ez a körülmény nagyon le-sújtotta. „Leírhatatlan vágyakozással bontottam föl a leveledet, írta az apjának, aztán a mikor megtudtam, hogy reményeim, szép álmaim hiábavalóságok voltak, meg voltam semmisülve; csak akkor nyugodtam meg valamennyire, a mikor sirással könnyítettem magamon!” A nélkülözés sanyarú iskolájában és szigorú kötelességteljesítésben nőtt Tegetthoff férfivá. Hogy soká volt távol az otthontól, azért nem idegedett el; apja, a ki minden szellemi dolga iránt érdeklődött, mindvégig legjobb barátja maradt.¹

¹ Leveleiben gyöngéd és bensőséges szavakban beszél családjá szomorú helyzetéről. Kilencz évi távollét után, mint fiatal tiszt, látta viszont az anyját. Az első szempillantásban nem ismerték meg egymást s egy darabig némán állottak szemközt egymással. Anyja láthatta mint a lissai győzelem hőst is s az ünnepségeken, amelyekre fiameghívta; nagyon kitüntették. „Nem tudom, hogy anyám miért sir mindig, a mikor engem lát“, mondta később egy barátjának. Megérte azt a csapást is, hogy minden fiát eltemette s nagyon idős korában halt meg, 1883-ban, Grácban.

Kezdetben nem sok szép reménynyel kecsegtethette magát a fiatal tengerész-kadét. A flotta állapota az 1848. évi háborúban, a mikor már tiszt, siralmas volt. „Igazán bosszantó, képes az embert beteggé tenni az a körülmény, írta apjának az ellenség által körülzárt Triesztből, hogy az osztrák császárság olyan államok elöl, a minő Szárdinia, a tengeren futni kénytelen. Ha nem biztatna az a remény, hogy változások történnek, ha nem bíznám abban, hogy a tengeri erőt hatalmasan megszorítják, elbocsáttatásomat kérném.“ A föllázadt Velence ostromlásakor végre óhajta teljesült: megismerkedett a golyók füttyével. A következő években gyorsan emelkedett a velencei származású tisztek kilépése következtében. Tegetthoff ritka tulajdonságai hamar figyelmet keltettek előljáróiban. 1854-ben először kapott önálló hajóparancsnokságot az *Elisabeth* nevű kisebb tengeri hajón. „Menyasszonyom, írta akkor tréfásan, egy esztendővel idősebb nálam, nem is gyorsfutású; de azért elégedett és boldog vagyok, hogy magaménak mondhatom.“ Ferdinánd Miksa főherczeg kineveztetése a tengerészet parancsnokává szép reményekkel töltötte el. És valóban nem sokkal utóbb a fiatal tisztet fontos föladattal bízták meg. A Duna alsó folyásánál vívott háború miatt, kivált a Duna torkolata körül sokat szenvedett a kereskedés. Mindenfelől összevevődött kalandorok garázdálkodtak a szegényes, de igen fontos Sulina kikötőben. Tegetthoff 1855-ben azt a megbízást kapta, hogy teremtsen rendet s pár hónapon át ő volt az egyetlen úr a Duna torkolata táján.

Még fontosabb volt az a megbízás, a mit ezután kapott. Akkor kezdték meg a szuezi földszoros át-

vágását s Miksa Ferdinánd főherczeg idejekorán fölismerve ennek az eseménynek fontosságát, azon volt, hogy Ausztria a Vöröstengeren magának alkalmas hajóállomást szerezzen. Tegetthoffot bizták meg azzal, hogy a Vöröstenger partjait kutassa át s keressen alkalmas kikötőt. Egyiptomon át utazott a Vöröstenger partjára s 1858 tavaszától egész esztendeig nyomorúságos arab alkalmatosságokon utazva, bejárta a szárazt s a szigeteket és mindenütt erősen szemügyre vette a kereskedést s a forgalmat.

Ebben a fárasztó és veszedelmes útjában vette annak a hírét, hogy előkelő állásra szemelték ki a tengerész-parancsnokságnál. Ez az emelkedés azonban nem elégítette ki. „Nem is szólva arról, írta az apjának, hogy az aktív tengerész-szolgálatot mindennél jobban szeretem, úgy gondolom, nem értek annyira a tollforgatáshoz, hogy olyan állásban, a mely irka-firkával jár, előljáróimnak teljes megelégedésükre szolgálhas-sak. Részben az a körülmény, hogy olaszok közt nevelkedtem, hogy sokáig éltem külföldön, a hol alig találkoztam valami német dologgal, az okai, hogy nekem könnyebb dolognak tetszik az éjszakákat esőben, szélben, viharban a hajó födelén tölteni, mint ülni jól fűtött szobában s ott parancsokon és jelentéseken törni a fejemet.“ Abban azonban, hogy ne tudna a tollal bánni, Tegetthoff túlszigorúan s igazságtalanul ítélte meg magát. Naplószerű leveleiben, a melyeket útjáról írt, nem nyilatkozik ugyan meg valamely nyomósabb író-tehetség; de plasztikusan, közvetetlenül, kissé nyers, de találó humorral fűszerezetten ír. Igen vonzó e levelek józansága, szigorú szakszerűsége s a minden sorában megnyilatkozó igazságszeretet.

Útjának eredményeként azt a javaslatot tette, hogy Ausztria szerezzze meg magának a perzsa öbölben fekvő Sokotora szigetét, a mely — véleménye szerint — Saad szultántól százezer talléron megvásárolható. A főherczeg ezt a tervet Bécsben elfogadásra ajánlotta, de az elővigyázatos angoloknak akkor már szerződés volt a zsebükben, a mely tiltakozott az ellen, hogy valamely európai hatalomnak kikötőt engedjenek át. Később a szigetet az angolok maguknak kaparintották meg.

Már harmincz éves korában Tegetthoff korvettkapitány, tehát törzstiszt volt s a következő években még gyorsabban emelkedett. Elöljárói és bajtársai egyaránt elismerték róla, hogy gondosságban, parancsolni tudásban tútesz mindnyájukon. A főherczeg környezetébe fogadta s 1859-ben s 1860-ban magával vitte brazíliai útjára. Azok a jelentések, a melyeket császári bátyjának erről az útról küldött, Tegetthofftól származnak. Ez a barátságos viszony a főherczeggel Tegetthoff súlyát a tengrésztsztek körében nagyon megnövelte. Egyenessége egyaránt tiszteletreméltó és leplezetlen volt; tétovázástól menten mert megmondani olyan dolgokat is, a melyeknek kimondására mások még gondolni sem mertek. A főherczegnek azonban nem volt mindig inyére ez a szigorú bíró, a ki mindig a valóságot, a dolgok mivoltát tárta a szeme elé: viszonyukat félreértések zavarták meg. Tegetthoff világos, határozott természete nem talált a főherczeg álmodozásaihoz; a főherczeg pedig hadsegédének határozott beszédmódorát, természetes elevenségét végül is tűrhetetlennek találta. Abban a vázlatban, a melyet a főherczeg brazíliai útjáról hátrahagyott, föl van jegyezve az az alkalom is, a midőn meghasonlottak; azonban

azokon a ritka helyeken, a hol Tegetthoffról megemlékezik, mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozik róla s „erélyes és okos vezéri tehetségéről.“¹ Magától értetődő dolog, hogy Tegetthoff, a ki a tényleges tengeri szolgálatot szerette a legjobban, csakhamar leköszönt a főherczeg oldalán viselt hadsegédi állásáról. 1861-ben sorhajókapitánynak léptették elő; de a közelebbi évek viszonyait olyan mostoháknak látta, hogy megint egész komolyan a lemondáson járattatta az esztét. A főherczeg azonban nem bocsátotta el. Biztosította, hogy ritka tehetségét nagyra becsüli; azzal biztatta, hogy fog és kell karriert csinálnia, még ha egyelőre nem akarna is.²

Ez a jóslat csakhamar valóra vált, mert már 1862-ben megkapta a levantei flotta-osztály önálló parancsnokságát kommodore címmel, a mi az osztrák tengerészszolgálatban a legfontosabb állás. Csak harminczöt éves s rangsorban a flotta legifjabb sorhajó-kapitánya volt akkor; de mindenki rendjén levőnek találta, hogy mindnyájuknak elébe tegyék. Megjegyzésreméltó, hogy milyen tekintélye volt már az 1863. évi görög forradalom

¹ A brazíliai út a főherczeg munkáinak ötödik, hatodik és hetedik kötetében foglal helyet. Az *utazó társaság meghasonlítását* a hetedik kötet 163. lapja említi. Tegetthoff, úgy látszik, az őserdőkbe tett elsiertet, élelmiszerezettel kellően el nem látott kirándulásról, a miről a társaságnak már másnap vissza kellett fordulni, nyilatkozott szigorúan. (Így tudja a dolgot a szóbeli hagyomány is.) A mint a főherczeg elbeszéléséből kivehető, hajlamai és kedvtelése miatt a társaság festője és botanikusa közelebb állottak hozzá Tegetthoffnál.

² *Admiral Tegetthoff und die österreichische Kriegsmarine.* Írta egy szakember. A munka 15. lapján. (Meran, 1867.). V. ö. Beer Adolf tárczájával a *Neue Freie Presse* 1886. évi szeptember 24. számában.

alatt az idegen admirálisok között, a mikor minden tengerész-nemzet hajórajjal szállotta meg a Pyräust. Tisztjei büszkék voltak arra, hogy tanácsát mindenben kikérik s azt rendszerint el is fogadják. A főherczegnek írt jelentéseiben csipősen, drasztikusan ítéli meg azokat az eseményeket, a melyeknek következtében I. György elfoglalta a görög királyi széket. Miksa Ferdinánd főherczeg gondolt arra, hogy megszerezze magának a görög koronát; de tanácsadójának merész, velős fejtegetései abbanhagyatták vele ezt a szándékot.

Igy történt, hogy a dán háború kitörésekor (1864), a mikor az ellenséggel való mérkőzésről volt szó, Tegetthoffra s nem valamelyik idősebb flotta-parancsnokra gondoltak. A Helgolandnál vívott tengeri csatában Tegetthoff többet tett, mint a mennyit vártak tőle. A csatára szánt hajórajnak a terv szerint tíz hajóból kellett volna állania, de azzal hónapok alatt sem készülhettek volna el, végre arra szánták el magukat, hogy csak két fregattát indítanak az Északi-tengerre. 1864 május 9-ikén Helgolandnál rohanta meg a dánokat s miután vitézeit lelkes beszédével feltüzelte, másfél órán át irtózatoss tűzcsatával szorongatta az ellenséget. Még akkor sem akart tágitani, a mikor hajója már két helyen égett. Arra a jelentésre, hogy a hajó tüzet fogott, hidegvérrel azt felelte, hogy a tüzet el kell oltani. A mikor hajóján az előárbo cz fáklya módjára lobogott, abban kellett hagynia a csatát; a dánok azonban nem merték üldözni. Inkább elhagyták a német vizeket, a melyeken addig uralkodtak. Taktikai szempontból a dánok tarthatták magukat győzteseknek, a stratégiai siker azonban Tegetthoffé volt, mert fölszabadította Hamburgot az alól az ostromzár alól,

a mitől a német kereskedés annyi kárt szenvedett. Ez a siker nagy örömet keltett Németországon, mert mégis szomorú dolog lett volna, ha a kicsiny Dánia egy nagy országnak szabhat törvényt. A hőstett jutalma az volt, hogy Tegetthoffot kinevezték ellentengernagynak. Azonban már most is meglátszott, valamint később a lissai győzelem alkalmával, hogy a bécsi udvarnál nem tudtak bánni az egyenes emberrel. Bécsbe hívták, hogy részt vegyen a flotta szervezéséről folytatott tanácskozásokban; de mert nem volt olyan udvaronc, a minők voltak mások, a kiknek döntő szavuk volt a hadsereg kérdéseiben, nyíltszívűségét olyan rossz néven vették, hogy a mint maga mondá, kegyvesztetté lőn.

Ilyenformán visszaadták őt kedves tengerének s keleti utazásának gyümölcse egy emlékirat, a melyben azokat az alapelveket fejtegette, a melyek a Suez-csatorna megnyitásával a trieszti kereskedelmet felvirágoztathatják. Ennek a munkájának nyelve száraz, szakszerű; de bizonyítja azt, hogy Tegetthoff gazdasági, kivált pedig kereskedelem-politikai kérdésekkel milyen alaposan foglalkozott s hogy irányt tudott adni a jövődőknek is.¹

Tegetthoff azok közé a természetek közé tartozott, a melyek már ifjúságukban bizonyágát adják, hogy az emberek vezetésére s a dolgok irányítására születtek. Egész lénye azt a nyugodt, férfias erőt sugározta, a mely csak a harmonikus természetek sajátja.

¹ Ez az emlékirat az *Oesterreichische Revue* 1866. évi harmadik füzetében jelent meg. Tegetthoff egy más: *Zur Würdigung des Aufsatzes „Zur Marinefrage“* című munkája Gerold E. bizományában (Bécs, 1862) jelent meg, szerző azonban nem láthatta, mert a könyvkereskedésből kifogyott és csodálatosképen nincs meg Bécs egyetlen nyilvános könyvtárában sem.

tossága. Nem lepte meg az embert szellemes megjegyzésekkel; nem volt, mint Moltke vagy Roon, a stilus mestere; de megtántoríthatatlan bátorságban, a melylyel a veszedelemnek, miután azt megfontolta, nekiment, kortársai közül nem multa őt fölül senki.

* * *

1866 elején úgy látszott, hogy Tegetthoffnak egy régi vágya teljesül s hogy meglátogathatja a keletázsiai partokat; mert az volt a terv, hogy vezetése alatt kereskedelmi expedíciót küldenek arra a tájra. Márczius 9-ikén Bécsbe hívták, hogy meghallgassák véleményét ebben a dologban. Ez az álma azonban most épp úgy nem valósult meg, a mint nem valósulhatott meg később sem, mert azonközben a fenyegető háború gondja minden egyebet háttérbe szorított. Tegetthoff élt az alkalommal, hogy a flotta fölszerelését megsürgesse. A vezetőemberek azonban ügyet sem vetettek sürgetésére; mert fogalmuk sem volt arról, hogy mit jelentene a hajóhad Tegetthoff kezében. Crenueville, a császár főhadsegéde nem érdeklődött a dolog iránt; a hadügyminiszter, a ki nyakig volt dologgal, nem szakított arra időt, hogy őt fogadja; a vezérkari főnök meghívta ugyan ebédre, de alig hallgatott rá. Mindnyájan időszerűtlennek találták, hogy a flottára nagyobb összeget költsenek, csupán az Albrecht főherczeg katonadolgokban eleven érzéke fogta föl, hogy a flottának milyen hasznát vehetik az Olaszország ellen viselendő háborúban.¹ „Bécsset, írta Tegetthoff, miután április 2-ikán Polába

¹ Tegetthoff csakis a tengerészeti osztály főnökére, Fautz altengernagyra haragudott, a ki szakember létére nem állott sarkára a flotta érdekében. Haragosan jegyezte föl a naplójába, hogy minden valószínűség szerint „gyalázatos kudarczra számíthatunk“.

visszautazott, azzal a gyötrő érzéssel hagytam el, hogy a felsőbbek értelmetlensége, nembánomsága ebben az esztendőben is súlyos áldozatoknak teszi ki a mi ócsárolt, legyalázott tengerészetünket s Polában, bár a bels a külföldi lapok egyaránt harczy lármával voltak tele, a kikötő- s az arzenál-parancsnokságot édes szendergésben találtam . . .“ Mi tudjuk, Ausztriának komoly okai voltak arra, hogy a hadikészülődést ne ő kezdje ; mindazáltal meg tudjuk érteni az ellentengernagy türelmetlenségét, a ki tudta, hogy a partok védtelenek s aggódott azon, hogy a gyárakban félig készen heverő hadihajóival megkésve érkezik a cselekvés mezejére.

Végre április 30-ikán megjött a parancs egy hadiflotta felszerelésére, a mely huszonnégyszáz hajóból, köztük a már teljesen kész öt pánczélosból állott volna. A haditengerészet harczképességében kevésbé bíztak s csüggeteg hangon szólottak a hadügyminiszterium utasításai. A hadügyminiszterium tengerész-osztályának tervei szerint Tegetthoffot a főhadparancsnok hatáskörével kellett volna fölruházni ; de, valószínűen Albrecht főherczeg kívánságára, a császár másként rendelkezett. A déli hadsereg főparancsnoka alá rendelték azzal az utasítással, hogy „kötelessége olyan vállalatba nem bocsátkozni, a mely a császári királyi flottát kockáztathatná, sem olyanba, a melyben az előrelátható áldozatok nem érnének föl a haszonnal“. Ez a titokzatos hangú utasítás voltaképen eltiltotta a tengeri csatát abból az okból, hogy az olasz flotta hatalmasabb. A Tegetthoff lángesze azonban a legnagyobb czél felé tört s ezeket az aggodalmaskodásokat azokra hagyta, a kik a módszeres hadvezetés hívei.

Az a szervező munkásság, a melyet Tegetthoff a

közelebbi hetekben kifejtett, egyszerűen csodás és éppen olyan elismerésre méltó, mint a tengeren kivívott győzelme. A türelmetlen, tette szomjas emberben még lángolt az a keserűség, a mely akkor támadt benne, a midőn 1864-ben nem készültek el azzal a hajórajjal, a melyet parancsnoksága alá akartak adni. Ezért a maga s alárendeltjei erejét a végsőig megfeszítette s ebben az erőmegfeszítésben a polai tengeri arzenál parancsnokában, Eberan sorhajókapitányban mindenre gondoló segítőtársra talált. Éjjel-nappal talpon volt Tegetthoff a kikötőben s a gyárakban; szakadatlanul munkára serkentett és ösztönzött; följegyzéseiben több számítást találunk, hogy a különböző hajóknak mely napon kell elkészülniök; a mérnökök s a tisztek meghajoltak vasakarátának. A baleset nem zavarta meg. Május 20-ikán a *Novara* tüzet fogott, a mi valószínűen árulásnak volt a munkája, hamarosan azonban ismét rendbehozták. Két pánczélos hajó, a *Ferdinand Max* s a *Habsburg*, a mint már mondtuk, még munkában volt a trieszti gyárban. Május 16-ikán azt kérte, hogy ezt a két hajót osszák az ő rajához; arra a kifogásra, hogy a hajók pánczéla még nem kész, fölszerelése még nem teljes, azt válaszolta: „Az nem baj, ha nincs ágyú, adják nekem csak a hajókat, azoknak is hasznát veszem.” Úgy gondolta, hogy egy kis erőmegfeszítéssel három-négy hét alatt a pánczéllal elkészülhetnek s a legrosszabb esetben használhatja ezeket a hajókat zúzóhajóknak a csatában. Szerencséjére azonban volt még annyi ideje, hogy ezeket a hajókat lövés és támadás dolgában félelmes harczi eszközökké formálhatta. Az arzenálban leszerelten hevert a *Kaiser* nevű régi sorhajó, a mely valamikor büszkesége volt az osztrák tengerészetnek,

de már nem tartották többé alkalmasnak a hadviselésre. A *Kaiser*-t átalakíttatta hadihajónak s bebizonyította, hogy az vitéz kapitány parancsnoksága alatt a legnehezebb vállalatra is alkalmas. Tegetthoff legénységét eltöltötte a maga vakmerőségével. Ausztriának csak úgy lehetett réménye a sikerre, ha flottája szellemenben meghaladja a hadieszközökkel jobban ellátott olasz flottát. A mint egy hajó elkészült, a többihez csatlakozott, a melyeket Fasana révében, Polától kissé északra gyűjtöttek össze.¹ Az állam pénzügyei miatt a besorozott matrózok nagy részét nem képezték ki kellően, hanem rövid szolgálat után hazabocsátották. Ezt a legénységet most szakadatlan munkával alkalmassá tette a hadiszolgálatra s begyakoroltatta a fegyverfogás s a hadviselés minden nemébe. A tisztek jobbára ifjú, tevékeny férfiak voltak, a kik a régi flotta 1848. évi feloszlata s a haditengerészet gyors fejlődése következtében gyorsan haladtak elő. Tegetthoff maga sem volt még harminczkilencz éves. Ebben a korban a monarchikus államokban bevett szokás szerint csak az uralkodóház sarjai juthatnak parancsnoki állásra. Ellentengernagy volt, az öt rangban megelőző altengernagyok részint a kikötőkben, részint Bécsben szolgáltak. Hasonlóan állott a dolog bajtársaival is, a kik jobbára ifjúkori barátjai voltak s a kik őt az elsők között is a legelsőnek tartották.

¹ A hajók összegyűjtését Fasana révében s e helynek, mint hadműveleti alapnak jó és káros oldalait kitünően vázolja Attlmayr Ferdinánd lovag: *Der Krieg Oesterreichs in der Adria* című könyvében (Pola, 1896., Gerold Károly és fia bizománya Bécsben). Attlmayr, a ki 1866-ban mint korvett-kapitány Tegetthoff törzskarához tartozott, a leghivatottabb elbeszélője az 1866. évi tengeri hadjáratnak.

A tisztek többnyire németek voltak, míg a matrózok dalmaták és velenceiek, a kik közül az előbbiek tudvalevőleg Európa legjobb tengerészei közé tartoznak. A legénység bizott abban, hogy erősebb ellenséggel is sikeresen veheti fel a keztyűt. A mozgósítást kissé zavarta az a körülmény, hogy a tengerész gyalogezredet különböző tartományokból, még Galicziából is egészítették ki. Szerencsére azonban a hadsereg szervezésnek ez a különös módja sem volt káros a csapatok kitünő szelleme következtében.

A mi pedig leginkább döntött, az volt, hogy Persano olasz tengernagy is meg volt győződve az osztrák tengerészet erkölcsi túlsúlyáról. Pellione Károly, Persano grófja, 1808-ban született, részt vett Ancona és Gaeta elfoglalásában, 1860-ban nevezték ki altengernagynak s 1862 márcziusától decemberig tengerészeti miniszter volt. Kevéssel azelőtt, hogy a miniszterségtől megvált volna, kinevezte magát tengernagynak. Aggodalmaskodó, merész elhatározásra képtelen természet volt; de nem volt annyira tehetetlen, a minőnek vádlói veresége után tartották; inkább az volt a hibája, hogy féligéretekkal, görbe utakon iparkodott menekülni kötelességei elől. A tengeri csatát nem merte megkockáztatni, balszerencséjében megzavarodott, elveszítette méltóságát, a mint mutatják azok a csak félig-meddig igaz vallomások, amelyeket pörében tett. A flottáját szintén készületlennek találta, panaszos leveleket irt a tengerész-miniszternek, folyton mind több és több hajót meg ágyút sürgetve, a helyett, hogy megütközésre szánta volna el magát. S ez akkor történt, a mikor maga is elismerte, hogy az olasz flotta az amerikai háború tapasztalatait a hajó-építésben, kivált pedig ágyúk dolgában jobban fölhasználta, mint a takarékoskodásra kénytelen Ausztria.

Az észak-amerikai polgárháborúban kezdődött meg a vetélkedés a páncél s az ágyú között; mind újabb és újabb hajófajtákat építettek s azokat mind hatalmasabb ágyúkkal látták el s ez a vetélkedés tart még ma is. A legkiválóbb amerikai tengernagy, Farragut, kezdetben nem igen bízott a vasszörnyetegekben s mindvégig hű maradt régi jelszávához, a mely úgy szólott, hogy: „*fahajó vasszívvel*“. Az Egyesült-Államok neki köszönheti New-Orleans meghódítását s a Mississippi alsó vidékének megtisztítását az ellenségtől. Főlhajózott a folyamon, daczolva az erődökkel s a parti ütegekkel, az aknákkal s a torpedókkal, a melyeket vagy óvatosan elkerült, vagy lerombolt s ebben az útban, a melyben szakadatlanul lesett rá a halál, mindvégig derék fahajóját, a *Hartford*-ot használta. 1862-ben ezt írta: „A pánczélosok gyáva alkotmányok, nem hiszem, hogy a világot valaha meghódíthatnák“.¹ A végén aztán elismerte ő is, hogy a fahajók kora lejárt. A midőn 1864-ben a déli államok utolsó menedékét, Mobilét akarta meghódítani, várnia kellett, hogy néhány pánczélos hajó (monitor) elkészüljön. Négy régi hajó, közte a *Hartford*, hasztalanul erőlködött, hogy a *Tennessee* pánczélost leverje, az összeecsapásban többekévesbbé mindannyian megsérültek s a csatát végül is nem a zúzó-támadás, hanem a monitorokon fekvő hatalmas Armstrong-ágyúk döntötték el. Ez eldöntötte a pánczélos hajók különbségét, de ugyanakkor forradalom

¹ Tegetthoff ebben az esztendőben annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a jövő csatahajói a pánczélosok s ebben a kérdésben Möring ezredessel olyan heves hirlapi vitába keveredett, hogy a dolog majdnem párbajra került. V. ö. Beer: *Aus dem Nachlasse Tegetthoffs*, 75. l.

támadt az ágyúk dolgában is s a haladás elől egyetlen tengeri állam sem zárkozhatott el tartósan.

A tengerész-technika legújabb vívmányait az olasz flotta már hasznára fordította. Az osztrákoknak azonban még nem voltak olyan ágyúik, a melyek a pánczélosokon rést üthettek, vagy azokat szétzúzhatták volna. Az osztrákoknak többnyire még a régi, simacsövű, negyvennyolcz fontos ágyúik voltak s csak néhány ágyújuk volt hatvan fontos granátszóró. Legjobb fegyverük a vontacsövű, huszonnégy fontos ágyú volt, de az nagyobb távolságból alig árthatott valamit az ellenség pánczélosainak. A háború kitörése előtt kevés idővel rendeltek ugyan Kruppnál nehéz ágyúkat, de szállítását a porosz kormány megtiltotta. Más volt az olaszok fölszerelése. Ágyúik többnyire a legújabb rendszer szerint készültek. A *Rè di Portogallo*-nak volt két háromszáz fontos, a *Rè d'Italia*-nak, a *Palestro*-nak s a *Varese*-nek egyéb fajta ágyúk között volt egyenként két-két százötven fontos Armstrong ágyúja. Általános volt a vélemény, hogy az osztrák pánczélosok ezeknek nem állhatnak ellent. Végül volt az olaszoknak legalább egy toronyhajójuk is, hasonló azokhoz a hajókhoz, a melyek a James-folyó torkolatában, Charlestownnál és Mobilenél a régibb szerkezetű pánczélos hajókkal vívott csatában az északi államok javára döntöttek. A svéd Erikson építette az elsőt, a „Monitor“-t melynek nevéből nevezték el a későbbieket. Tudjuk, hogy ezt a hajófajtát fogadták el általánosan. Ezek a pánczélosok olyan mélyen merülnek a vízbe, hogy párkányuk alig látszik ki s ezért nehéz őket eltalálni. Forgatható tornyok vannak rajtuk, mindenik toronyban egy-egy ágyú-óriás. A forgatható torony lehetővé tette, hogy a hajó fordulása nélkül bármely irányba lőjjenek.

A régi, sortüzű hajókkal fordulni kellett, a mi a manővrozást igen nehézkessé tette. Az olasz kormány erre a mintára építtette Angliában két forgatható toronynyal az *Affondatoré*-t, mindkét tornyában egy-egy háromszáz fontos Armstrong-ágyúval. Ez a hajó épp akkor készült el és vitorlázott az Adriára.

Tegetthoff akkor sem szolgált volna rá az ócsárlásra, ha e túlnyomó erővel szemközt csak a partok védelmére szorítkozott volna; hisz rettenthetetlensége a helgolandi ütközet után nem szorult újabb bizonyításra. Ő azonban többre vágyott annál, a mire a közönséges bordában nőtt ember vágyhatik: a legnehezebben aratható babért kívánta. Eleitől fogva el volt határozva arra, hogy fölkeresi az ellenséget s megkísérli azt, a mi lehetetlenségnek látszott. Arról meg volt győződve, hogy az olasz flottát, még ha nem győz is, annyira megszorongatja, hogy elmegy a kedve az osztrák partok háborításától.

Mindazonáltal gondosan mérlegelte a veszedelmeket. Az ellenség különb ágyúi miatt ágyú-csatába nem bocsátkozhatott, mert akkor minden valószínűség szerint vesztenie kellett. De számítania kellett erre az eshetőségre is. Hogy kiskaliberű ágyúival is sikert érhessen el, tüzéreit arra oktatta be, hogy a hajó-sortüz összes ágyúit, egyetlen pontra irányítsák s egyszerre tüzeljenek. Az össztűznek, a tömeges lövésnek kellett pótolnia azt, a mi az erőből hiányzott. A nagyobb ágyúk részére tüzes-golyókat öntetett, hogy azokkal fölgyujthassa az ellenséges hajókat. Az ellenséges ágyúk első sorban fahajóit fenyegették. Az amerikaiak példájára ezeknek oldalait horgonykötelekkel és vasabroncsokkal vonatta be. Nyomorúságos védekezés volt ez az olaszok hatalmas ágyúi

ellen; de jó volt a megrémült matrózok megnyugtására.

Csataterve lényegében abból állott, hogy az ütközetet az ellenség váratlan megrohanásával és legázolásával döntse el. Arra jogosan számíthatott, hogy az olaszok jobb fegyverükben bízva, ágyúcsatát kezdenek. Neki nem volt szabad ágyúcsatába bocsátkozni, azonnal neki kellett mennie csatarendjüknek, hogy hajói vasorrával az olasz pánczélosokat oldalba kaphassa. Embereit szakadatlanul oktatta a közélről való csatározásban. Vakmerősége annál nagyobb, mert nem volt még eset rá, hogy pánczélos hajót egy másik hajóval átbezúzzanak. A tengerészetben járatosak még nem egyeztek meg abban, hogy az amerikai hadjárat tapasztalataiból minő tanulságok vonhatók le.¹ A pánczélos hajókkal vívott ütközetek taktikáját még azután kellett megállapítani. Tegetthoffnak volt bátorsága, hogy azokat a következtetéseket, a melyeket világos esze levont, a küszöbön álló háborúban kipróbálja. Meg volt róla győződve, hogy ha ő három-ötezer tonnás pánczélosaival, teljes gőzerővel, derékszögben nekimegy az ellenség pánczélosainak, azok nem állják meg a támadást. Ebben a gondolatában annyira bizott, hogy arról senkivel sem tanácskozott. „Tegetthoff, beszélte utóbb Sterneck Miksa, Tegetthoff tengernagyi hajójának akkori kapitánya, erről a fogas kérdésről nem is kérdezte véleményünket. És helyesen cselekedett; mert

¹ Tegetthoff mondja a lissai csatáról szóló jelentésében, hogy nyílt tengeren abból a célból, hogy bezúzza, teljes gőzerővel ekkor ment neki először egy hajó a másikkal s a tapasztalat az, hogy „a leghatalmasabb hajót is bezúzhatni sokkal gyöngébb hajóval, a mit addig a szakemberek kétségesnek tartottak“.

az ilyen fontos kérdésekben mindig el szoktak ágazni a vélemények s minden szempontnak van bizonyos jogsúlya. A ki lelkében nagy gondolatokat forgat, az benső meggyőződéséből siet célja felé.“ Ő csak parancsolt s alantasai megbiztak tengernagyuk geniusában, a mely harmóniát teremtett taktikája s azok között az eszközök között, a melyekkel az osztrák flotta rendelkezett.“ A vakmerő hadmozdulat végrehajtásáról azonban körülményesen tanácskozott a mérnökökkel és gépészekkel.¹ A mérnökök megfontolandónak tartották, hogy maga a támadó hajó kibírja-e az összeütközést? Tegetthoff meg volt győződve, hogy ügyesen manővrozva, ha a támadó hajó vasorrát hirtelen kiszakítja a megtámadott hajó bezúzott derekából, a támadó hajó épen kerül ki az összeütközésből. Természetesen arra is kellett gondolni, hogy az a hajó, a mely orrával az ellenséges hajó oldalát beszakítja, mozgékonyságával fog lakolni s abba a veszedelembé kerül, hogy valamelyik ellenséges pánczélos elgázolja. Ezeket a problémákat a tengerész-irodalom akkor már feszegette, de minthogy példa még nem volt rá, némelyek tagadták lehetőségét, mások erősködtek mellette. Tegetthoff hamar tisztába jött azzal, hogy mit kell tennie s a maga módján űzött szakadatlan gyakorlatok révén a gépészek megtanulták, hogy kell a támadó hajó orrát a megtámadott hajó részéből gyorsan kiszabadítani. Ezen a módon a tiszteket s a legénységet egyazon gondolattal töltötte el: a mire az emberi előrelátás képes, arról gondoskodtak; a többi aztán a hatalmas roham dolga.

A tengeri s a szárazföldi hadjáratokban egyaránt alig

¹ V. ö. A *Neue Freie Presse* 1866 július 29-iki számával.

van egy is olyan, a melynek jellemét annyira egyetlen ember adta volna meg, mint Tegetthoff az 1866. évi tengeri hadjáratnak. Tegetthoffnak, hogy megütközhessék, arra formális engedelmet kellett kérnie, s amikor a vízre szállt, kérését, félig-meddig megadták, félig-meddig megtagadták. Fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy hajói elkészüljenek a csatára s hogy tekintélyes flottával szállhasson a tengerre. A tökéletlen hadikészület pótlására alkalmas hajó-taktikát dolgozott ki s kapitányait és matrózait abba begyakorolta. A veszedelmeket előre látta s korántsem ringatózott a könnyű győzelem reménységében, hisz testvérének a háború kitörésekor a következőket írta: „Az olaszok csalódní fognak, ha azt hiszik, hogy elbúvunk előlük. Ha vizeinkre jönnek, megtámadjuk őket, még ha utolsó hajócskánk szétzúzódik is pánczélosaikon. Legalább megmutatjuk, hogy becsülettel tudunk meghalni“. Ez szerényebb kijelentés annál, a melyet Nelson az Abukirnál vívott előtt tett tisztjeinek. „Holnap ilyenkorig vagy peerséget szereztem magamnak, vagy egy sírhelyet a Westminster-apátságban“. Nelson olyan flottának volt parancsnoka, a melynek túlnyomó hatalma elől a francziák évek óta megerősített kikötőikbe rejtőztek s azt párját ritkító erővel és bátorsággal fordíthatta az ellenség teljes megsemmisítésére. Tegetthoff hasonlíthatatlanul súlyosabb viszonyok közt harczolt s nem volt meg benne nagy mintájának szenvedélyes heve, szinte vad becsvágya; de az ő alakja az egyensúlyban levő élesítélet, elszántság dolgában mind ez ideig társtalanul áll.

* * *

E közben az olasz hadiflotta nagyobb része a tarenti öbölben gyülekezett össze s a mint a háború kitört, Persano a flotta élén az anconai hadi kikötőbe vitor-

lázott, a hová június 25-ikén érkezett meg. A mint megérkezett, kijelentette, hogy a kormány rendszabályai őt nem elégitik ki. Nem kapta volt még meg az *Affondatoré*-t, az Angliában gyártott csodahajót; hajói máskülönben is foggyatékosan voltak felszerelve s leghatalmasabb fegyverei, a nehéz ágyúk, nem voltak még a hajók fődélzetén. Mialatt ő erről Firenzébe kedvetlen jelentést tett, azalatt Tegetthoff már megjelent. Albrecht főherczegtől határozott utasítást kért s június 26-ikán megkapta a kívánt választ, a mely úgy hangzott, hogy a flottát szabad mozgásában nem gátolja semmi, csak Lissán, a legszélső dalmata szigeten túl ne menjen, mert a flottának első sorban Velence fenyegetett partjait kell fedeznie. Sajnos, hogy Tegetthoffnak két napig kellett várnia, míg a válasz a főhadiszállásról megjött, mert a főherczeg épp azokban a napokban volt dicsőségesen elfoglalva a custozai győzelemmel. Most azonban Tegetthoff szabad kezét kapott a cselekvésre s tettvágyától sarkalva, hat pánczélos hajóval és más járművekkel még azon az estén a tengerre szállott. Egyenesen az anconai kikötőnek tartott, nem tudván, hogy Persano már odaérkezett. Értesülései alapján úgy gondolta, hogy ezt a hadikikötőt túlnyomó erővel még idejében támadhatja meg. Azonban Ancona közelébe érve, arról győződött meg, hogy ott már tizenegy pánczélos hajó várja. Mindazáltal két óra hosszan nézett csatára készen farkasszemet az ellenséggel, várva, hogy az megtámadja. Az olaszok kivitorláztak ugyan a kikötőből, de csak addig, ameddig a parti ütegek védelmében bízhattak. Miután az osztrákok elhajóztak, Persano haditanácsot tartott, hogy üldözzé-e az osztrákokat? A mint tisztjeinek értésükre adta, hogy utasítása más, fontosabb föl-

adattal bizta meg, tanácsosabbnak tartották, hogy Anconában maradjanak.

Az olasz kormány szakadatlanul támadásra sarkalta Persanot, hogy a custozai vereséget győzelmes tengeri csatával ellensúlyozza. Miután heteken át halogatta a dolgot, a közvélemény fölzúdult a tétovázó tengernagy ellen, a ki nem mert kimozdulni a biztos kikötőből. Persano azonban ismerte ellenfelét s érdeme szerint ítélte meg. Nem merte vele fölvenni a keztyűt, mielőtt nincs együtt a megígért harminczöt csatahajó s kivált mielőtt nem kapja meg az *Affondatoré*-t. A megígért hajókból július első napjaiban is még hiányzott tizenegy. Alaposan számithatott arra, hogy várakozván, túlnyomó erőt kap a kezébe, mert még több olasz hajó volt készülőképben. Kevés kioktatott tüzére volt s a meglevők nem tudtak bánni az akkor kapott nehéz Armstrong-ágyúkkal; angol gépészei is fölmondták a szolgálatot, mert nem háborúra szerződtek. A kormány azonban úgy okoskodott, hogy az együtt levő hadierő, kivált a pánczélos hajók elbánhatnak az osztrákokkal, ezért július 7-én határozottan utasította Persanot, hogy az osztrákokat haladéktalanul támadja meg s ha nem fogadnák el a csatát, a polai kikötőt vegye ostromzár alá. Másnap kihajózott tehát a tengerre Dalmácia irányában, de útját csak gyakorlatra s manővrozásra szánta, a mire flottájának nagy szüksége volt, július 13-ikán aztán visszafordult, a nélkül, hogy a velencei, vagy a dalmata partokat látta volna. A midőn vezérkari főnöke, d'Amico útközben azt mondta, hogy lelkiismeretében járó dolognak tekinti annak kijelentését, hogy a flotta további tétlenkedéséért felelősséget nem vállal, a tengernagy válasza az volt, hogy mint Persano egyetért vele, de mint főparancsnok, kötelességének

tartja, addig semmit sem kezdeni, a míg az egész hadierő együtt nem lesz.

Az olasz kormányt boszantotta a dolog. Július 15-ikén Despretis tengerészügyi miniszter Anconában termett s letevással fenyegette Persanot, ha nem váltja be azokat a reményeket, a melyeket a nemzet flottájához fűz. Hasonlóan határozott parancsot kapott a király főhadiszállásáról is. La Marmora azt izente Persanonak, hogy a július 14-ikén tartott hadi- és minisztertanács összes tagjai egyértelműen megbotránkoztak a flotta tétlenségén s elhatározták, hogy a flotta vagy nyomban az akcióhoz lüssön, vagy Persanot cseréljék ki olyan emberrel, a ki a tekintélyes hadierőt jobban tudja használni.

Anconába érkezett a tüzes, ékesszóló Boggio képviselő is, hogy a flottát útján elkísérje. Ez sarkalta a tengernagyot, hogy ócsárlóit merész vállalattal megszégyenítse. Despretis azt tanácsolta, hogy a flottának Lissát kellene elfoglalnia, mert ez a megerősített sziget becses kézizáloga volna a kötendő békének. S ez a vállalkozás nem is járt akkora veszedelemmel, mint Velence vagy Pola megtámadása. Minden ellene volt Persanonak, abban kellett hagynia aggodalmaskodását. Azt remélte, hogy a szigetet elfoglalhatja, mielőtt az osztrák flotta Polából odaérkenék. Azzal persze tisztában kellett volna lennie, hogy helyzete veszedelmesre fordul, ha elszánt ellenfele a támadás alatt s az ott szenvedett veszteségek után lepi meg. Minthogy azonban nem akart gyávának látszani, úgy nyilatkozott, hogy flottája elég erős a támadásra. Csak négy-ötezer főnyi gyalogsapatot kért a jól őrzött sziget elfoglalására. Megigérték, hogy azt lehető gyorsan utána fogják küldeni.

Lissa sziget sziklatömb, a mely a dalmata szigetek között déli irányban legmélyebbre nyulik be az Adriába s a mely örökösre elötolt örszemhez hasonló. A sziget belseje kopasz szirtekből áll, a partok meredek sziklafalak, mindazáltal van több öble, a melyekben könnyű a kikötés, kivált észak-keleten, a San Giorgio-öbölben, a mely mellett főhelye Lissa fekszik, aztán nyugaton, a Comisa-öbölben. Az angolok egyszer elfoglalták ezt a szigetet s az I. Napoleonnal viselt háborúk alatt a San Giorgio öblöt három toronnyal erősítettek meg. Ezt a fontos helyet 1811-ben egy győzelmes tengeri csata árán védték meg, aztán uralkodtak az Adrián, annak főbb öbleit ostromzár alá fogva. Miután 1815-ben az osztrákok kapták Lissát, még gyarapították az erődítvényeket, sok sánczot hánytak, a melyek közül a legfontosabb a lissai kikötő bensejében a Madonna-üteg volt, mely uralkodott az egész környéken. Az egész szigetet nyolczvannolcz ágyú védte, ezer-nyolczszázharminczhárom emberrel. Az erdélyi oláh származású marginai Urs ezredes volt a parancsnok, határozott ember, a ki Solferinonál a Mária Terézia-rend keresztjét szerezte meg s a ki értett ahhoz, hogyan kell védekeznie.¹

Az olasz flotta, a mely huszonhárom hajóból, közte tizenegy pánczélosból állott, július 16-ikán hagyta el az anconai kikötőt. Nehézzé tette a vállalkozást az, hogy a szigetről nem volt megbízható térkép. Ezért Persano vezérkari főnökét, d'Amicot, egy hajóval előre

¹ Lissa védelmére lásd: az *Oesterreichische Militärische Zeitschrift* 1866. évfolyamának augusztusi füzetét, s Knobloch Vilmos főhadnagy: *Die Kanoniere von Lissa* című könyvét. (Pola, 1896.)

küldte, hogy a szigetről tájékozást szerezzen. D'Amico angol lobogó alatt körülvezte a szigetet, behajózott még a kikötőkbe is; szerzett megbízható értesülést s az volt a véleménye, hogy a támadás sikerrel fog jární. Más volt a véleménye Albini altengernagynak, a ki azon fáradozott, hogy Persanot a vállalkozásról lebeszélje s a ki azt állította, hogy Lissa az Adria Gibraltárja. Persano azonban ragaszkodott elhatározásához s elkészítette a parancsokat a július 18-ikán kezdődő támadásra.

Két napot töltött el az olasz flotta Lissa körülzárásával. Persano első dolga az volt, hogy Lissa s a közel Lesina között a távirati kapcsot, a mely a szigeteket a szárazfölddel s Polával összekötötte, elvágja. Sandri kapitányt Lesina alá küldte, a ki a Lissáról odavezető kábelt szétrombolta s azt a hirt hozta, hogy Tegetthoff megígérte Lissa védőinek a fölmentést. Az első napon Persano nyolcz pánczélos hajóval a San Giorgio sánczait keményen szorongatta; az osztrákok bátran visszalöttek, de miután a pánczélos hajók nehéz golyói a sánczok mellvédeit szilánkká lötték, a San Giorgio-erőd ágyúi elhallgattak.

De midőn hajói benyomultak magába a kikötőbe, a kikötő belsejében felállított Madonna-üteg akkora golyózáporral fogadta, hogy vissza kellett vonulniok. Persano nagy tevékenységet fejtett ki s Boggio, a kinek levéltárczáját a *Rè d'Italia* elsülyesztése után az osztrákok kihalásztak, egy a tengerészügyi miniszternek szánt levélben erről becsületére való bizonyítványt állit ki. „Persanot, mondja Boggio, igazságtalanul kárhoztatják. Megérdemli, hogy a kormány s a nemzet bizzék benne. Az a nagy felelősség, a mely az ő vállain fekszik, aggodalmaskodóvá tette

a siker dolgában; de ön, a ki tudja, hogy a flotta egy héttel ezelőtt még minő állapotban volt, igazat fog neki adni. Meg fogja látni, hogy tud harczolni. Most, hogy ütött a cselekvés órája, milyen különbség van közte és a többiek között!“ E többiekhez tartozott Albini altengernagy is, a kinek a közben a fahajókkal a kikötést kellett megkísérlenie s a ki nem bocsátkozott csatába, hanem visszafordult hajóival, mielőtt azokra rálöttek volna.

Másnap, július 19-ikén, Persano hajókból és gyalogságból álló megerősítést kapott. Ezzel a megerősítéssel megérkezett az *Affondatore* is, a mely nélkül Persano ki sem akart indulni az anconai öbölből. Boggio erélyesen sürgette a támadás folytatását. De ezen a napon Persanot szerencséje épp úgy cserbenhagyta, mint altengernagyja. Pedig az egyik pánczélos hajó, a *Formidabile*, vakmerően a kikötőbe vitorlázott, hogy a Madonna-üteg gyilkos tüzelését elfojtsa, s a hajó vitéz kapitánya, Saint Bon, elszántan nekiment az ütegnek, hogy azt tönkretégye. Azonban keresztűzbe került, mert a kikötő más sáncaiból is olyan erővel fogadták, hogy szétroncsolt vitorlákkal, roncsolt sajkákkal, a golyóktól átlukasztott kéménynyel vissza kellett vonulnia. A pánczélosnak az osztrák golyók nem sokat ártottak. A főkikötő ellen vezetett sikertelen támadás mégis ért volna valamit, ha azalatt Albini nyugaton a Comisa-öbölben, parancsa szerint, a kikötést megkísérlette volna. Albini azonban csak immel-ámmal próbálta meg föladata végrehajtását, mentségül azt hozva föl, hogy vállalkozását a part felől jövő hullámverés hiúsította meg. Persanot ez a dolog nagyon bosszantotta, mert az erős hullámverésből mitsem érzett.

Ilyen módon az olaszok foga beletörött a sziklafészekbe. A sziget védelmezői éjjel a megrongált védműveket kijavították, a sánczokat élelemmel és lőszerrel látták el. Boggio följegyezte naplójába: „Az ellenállás a képzelhető legszivósabb. A védművek szétrombolása, ágyúk leszerelése, a levegőbe röpitett lőporraktárak, a tűz nem csüggesztik el az ellenséget“. A védekezők, miután túl voltak július 20-ikának válságos éjszakáján, elkészültek a védelemre az újabb támadás ellen, a melynek irányát, mert a reggel ködös volt, nem láthatták. Tíz óra tájban azonban kitisztult a szemhatár s északnyugaton megpillantották az osztrák flottát, a mely teljes gözerővel sietett fölmentésükre. Örömujongás tört ki a keblekből, aztán elszorult lélekzettel lesték az irtózatot tusát, a mely lábaik alatt csakhamar kibontakozott.¹

* *

¹ A lissai csatáról a következő osztrák elbeszéléseket sorolhatjuk föl: *Die Operationen der österreichischen Marine während des Krieges 1866*, külön lenyomat az *Archiv für Seewesen*-ből (Bécs, 1866). Névtelenül jelent meg, de Ziegler János írta a hadügyi levéltár adatai nyomán. Aztán az osztrák vezérkar munkájának az a része, a mely *Der Kampf auf dem Adriatischen Meere 1866* czimen (Bécs, 1869) külön lenyomatban is megjelent, kivált pedig *Attlmayr* már idézett munkája (1896), a mely előbb már *Über maritime Kriegsführung* (Bécs, 1884., államnyomda, a szerző fölolvassai a császári-klrályi tengerész akadémián) című munkájában is megjelent a 405—445. lapon. Olasz előadása a csatának első sorban a vezérkar két-kötetes munkája a hadjáratról, a mely *La campagna del 1866 in Italia* czimen 1895-ben jelent meg; aztán *Randaccio: Storia della Marina Militare Italiana del 1867—1870* és *Vecchi: Storia generale della Marina Militare* című munkája. Igen érdekes a *Revue des deux Mondes* 1866. novemberi cikke. Ez a tanulmány az angol lapok tudósításaival a tengeren történt

A míg az olasz flotta Lissához vitorlázott, Tegetthoff hajóival Fasana öblében támadásra készen, arra várakozott, hogy Persano talán mégis csak elhagyja a kikötőjét és elfogadja a csatát. Július 17-ikén aztán sürgönyt kapott Lissából, a mely az ellenség megérkezését jelentette. Komoly támadás-e, vagy csak cselfogás arra, hogy őt Istria közeléből elcsalja? A cselfogás nem volt kizárva, hogy figyelmét délre tereljék s a míg őt ott elfoglalták, kiköthessenek Velenczében és Istriában s hirtelen támadással talán Triesztet is földülhassák. Július 17-ikén délután, miután az olaszok a lissai vezetéket elvágták, tudósítás nélkül maradt. Bräuner lesinai távirdahivatalnok azonban, a kit magához rendelt Sandri olasz kapitány s a ki az elektromos készülékkel a sziget úttalan hegyei közé menekült, az olaszok eltávozása után észrevette, hogy csak Lissával vágták el az összeköttetést, de nem a szárazfölddel is, ismét fölállítván a készüléket, Dalmácián át sürgönyözte meg, a mit a közel Lissa körül látott és tapasztalt. Így tudta meg az ellentengernagy egész biztosan, hogy Lissát az egész olasz tengeri erő ostromolja. Tegetthoff erről jelentést tett a déli had-

eseményekről fordításban megjelent a *Die Seeschlacht von Lissa* című könyvben. (Bécs, Hilberg Arnold kiadása 1867.) (Ezekből a tudósításokból némi útmutatást és némely szempontot átvettem.) Használni lehet a bécsi lapok cikkeit 1866 júliusából és augusztusából, nemkülömben *Nezbeda* Eduárd: *Der 20. Juli 1866* (Bécs, 1891) című alkalmi iratát. Tegetthoff jelentése a *Wiener Zeitung* 1866. évi július 23-iki számában jelent meg, aztán más lapokban is. Persano a maga igazolására írta *I fatti di Lissa* (Torino 1866) című munkáját. Az olasz szenátus előtt folyó pörét olvashatni a *Processo del conte Carlo Pellione di Persano* (Milano 1867) című munkában, aztán a *Neue Pitaval* harmadik sorozata harmadik kötetében (Lipcese, 1867).

sereg parancsnokságának, a melynek alá volt rendelve, azzal a kérdéssel, hogy most már mit tegyen? Maroicsics altábornagy, a ki, miután Albrecht főherczeg az északi hadsereghez távozott, a déli tartományok védelmével volt megbízva, július 18-ikán a következőket válaszolta: „A hajórajt nem kell megosztani s minden támadást az istriai partok és Trieszt ellen a lehetőségig meg kell hiúsítani“. Ebből az utasításból azt látta, hogy Maroicsics főként Istriát akarja a flottával megvédeni, hogy őt, a ki az Isonzonál állott, az olaszok hátban meg ne támadhassák. Tegetthoffnak ezt a félre nem magyarázható parancsot úgy kellett fölfognia, hogy a kikötőt ne hagyja el. De ő nem volt az az ember, a ki összedugott kézzel tudta volna nézni, hogy a déli, megerősített sziget elessék s a mint másnap reggel Dalmáciából Persano vállalatáról újabb tudósítást kapott, vakmerően elhatározta, hogy vezére aggodalmaskodásán túlteszi magát. A vállalat akkora felelősséggel járt, hogyha nem sikerül, dicsően indult pályája nyomorultan záródik. Még egy olyan körülmény volt, a mi a legbátrabb embert is megingathatta volna. Az ujságok jelentéseiből tudta, hogy Velenczét már két héttel azelőtt átengedték Napoleonnak, az osztrák flottában pedig nyolczszáz olyan matróz szolgált, a kiket Velenczéből soroztak, a kik nem voltak többé osztrák polgárok s a kiknek mégis Ausztriáért kellett vérüket ontaniok. Tegetthoff már július 11-ikén utasításért Bécsbe fordult, hogy a velenceieket használhatja-e a csatában? Akkor azt a választ kapta, hogy Velenczéről még nem mondtak le. Ez a válasz ugyan nem felelt meg a valóságnak, de fedezte őt és bizott a flotta szellemében. Ez a körülmény még vakmerőbbé tette tervét.

19-ikén délelőtt a flotta nagyobb fele elhagyta a kikötőt s akkor szándékáról a bécsi hadügyminiszteriumot, valamint a déli hadsereg parancsnokságát tudósította. Még maga nem hagyta el a kikötőt, a mikor Bécsből megjött a válasz, a mely úgy hangzott, hogy tegyen belátása szerint, de pusztá tüntetés kedvéért mégis ne hajózzék Lissa alá. Az utasítás kétértelmű volt ugyan, de szabad kezét adott s elhajózását sem lehetett többé fegyvelem-sértésnek minősíteni. A mikor már útban volt a flottával, Maroicsicstől is érkezett utasítás Fasanába, hogy óvatosan szálljon a tengerre s vigyázzon, hogy a nagyobb erő be ne keríthesse. Ezt a parancsot azonban Tegetthoff nagy örömeire szerencsésen csak akkor kapta meg, a midőn a lissai győzelmet már kivívta. Flottáját három rajra osztotta; az első rajban voltak a pánczélosok, a másodikban a hét nagy fahajó, a harmadikban az ágyúnaszádok s a kisebb hajók.¹ Már most úgy rendezte el hajóit, hogy csatasorban álljanak. Délután félkét óra tájban állott az admirális-hajó, a *Ferdinand Max* a hajóraj élére, a miből megtudták, hogy csatába, a halál torkába mennek. A mint a vezérhajót megpillantották, az egész flottán végigzúgott a viharos hurráh-kiáltás s minden hajón ünnepélyesen fölsendült a néphimnusz. A hajóraj egész délután és egész éjjel hadirendben vitorlázott az ellenség elé.

Este Tegetthoff a kapitányokat haditanácsba gyűjtötte. Még egyszer lelkükre kötötte azt az utasítást, a melyet a pánczélos hajóknak adott, hogy tétovázás

¹ A flotta a hét pánczélos hajón kívül állott a *Kaiser* nevű sorhajóból, öt csavar-fregattából, egy korvetből, kilencz ágyúnaszádból, egy jelző csavargőzösből s egy bérelt, fegyvertelen Lloyd-hajóból.

nélkül rontsanak az ellenségre és sülyeszszék el hajóit; a többi hajók is okozzanak annyi kárt, a mennyit csak tudnak. Bajtársainak tudtukra adta, hogy csatát viv még az esetben is, ha az olaszok Lissát már elfoglalták; akkor pánczélosaival az öbölbe nyomul s az ellenség kikötött hajóit megsemmisíti. Gondoskodott arról is, hogy a flotta erős kézbe kerüljön, ha a csata folyamán elesnék, vagy megsebesülne. Mindenkinnek megmondta kötelességét. Éjjel is készen állottak a csatára; a legénység ama része, a mely nem volt szolgálatban, teljesen fölkészülten hevert az ágyúk között; a dalmata matrózok, a mint hazájuk partjai mellett elvitorláztak, a sötétben eltűnő partokat bánatos szláv dalaikkal üdvözlötk. Tegetthoff az utolsó hetek alatt arról is gondoskodott, hogy minden kapitány megbízható értesülést kapjon az ellenség erejéről. Tudták tehát valamennyien, hogy erősebb ellenféllel kerülnek szembe. Július 23-ikán kelt csatajelentésében is ez áll: „Megjegyzendő dolog, hogy az osztrák azzal a tudattal ment a csatába, hogy anyagi eszközökben hatalmasabb ellenséggel kerül szembe s hogy csak erkölcsi erővel és tengerészügyességgel volt kiegyenlíthető az erők különbsége.“

A csata napjának reggele barátságtalan, esős idővel virradt föl. Július 20-ika Persanot gondokba merülten, helyén találta. A mikor a hajnal meghasadt, még nem tudta, hogy az ellenség közeledik. Nagyon bízott abban, hogy miután Lissa és Lesina között a kábelt elvágták, Tegetthoffnak sejtelve sincs az ő vállalatáról. Azt azonban mégis sejtette, hogy csak rövid ideje van Lissa meghódítására. Közben ébredezni kezdő aggodalmait, hogy az ostromot folytassa-e, elűzte egy tengerész gyalog-zászlóalj megérkezése, a

melynek jó hasznát vehette az esetleges kikötéskor. Azonban épp ez a szerencsésnek vélt körülmény okozta flottájának a veszedelmét. Mert a pánczélos hajók tüzet okádó torkaikat épp a kikötő ütege ellen fordították, a fa-flotta pedig a kikötésre szánt csapatokat már csónakokra szállította, az összes hajók egymástól távol, a nekik kijelölt helyeken, Lissa ellen fordultak, a midőn az őrhajó, a mely a tengert északi irányban figyelte meg, hanyatt-homlok rohanva, érkezett meg reggeli nyolcz óra tájban és a szemhatáron gyanus hajók föltünését jelentette. Nem lehetett benne kétség, hogy közeledik a döntés pillanata s Persano nem huzakodott a csata elfogadásától. Parancsot adott a pánczélos hajóknak, hogy állják el az ellenség útját Lissa felé, a fa-flottának pedig, hogy a sajkákra szállított legénységet vegye föl ismét s hogy csatára sorakozzék. A legnagyobb sietséggel kellett a csatára felkészülniök.

Az olasz tengernagynak nem sok ideje volt, hogy hajóit a csatára sorakoztassa. Július 20-ikán reggel, minthogy időközben a kért megerősítés megérkezett, harmincznégy hajó állott parancsa alatt, köztük tizenkét pánczélos hajó.¹

Ha az egész flotta borzalmas ágyúival a csata

¹ A pánczélosokon kívül volt Persanonak tizenegy nehéz fa-hajója, három ágyúaszádja, öt jelzőhajója és három szállító-gőzöse. Ezek szerint tehát Lissánál az összes olasz hadierő kitett *nyolczvanhatezerhuszonkét* tonnát *hétsszáznegyvenhat* ágyúval; az osztrák *ötvenhétézerháromszáznegyvennégy* tonnát *ötszázharminczkét* ágyúval. Osztrák részről, nem úgy mint az olaszoknál, minden hajó tűzbe került, a *Stadium* nevű fegyvertelen Lloyd-gőzösön kívül, a mely oldalvást állott s úgy figyelte a csata lefolyását.

alatt melléje sorakozik, a túlnyomóan nagy erő talán megfélemlíti az ellenséget. Mindenekelőtt nem használhatta a *Formidabile* nevű pánczélos korvettet, a melyet a *Madonna*-üteget annyira megrongált, hogy nem vehetett részt a csatában, hanem elvitorlázott Anconába. Ez azonban csak a kisebb baj volt. Nagyobb baj volt ennél, hogy az olasz fa-hajók, a rajtuk levő négyszáz ágyúval, bár parancsot kaptak, nem mutatkoztak a veszedelemben forgók oldalán. E flotta parancsnoka, a boldogtalan Albini, miután a partraszállásra szánt legénységet hajóira fölszedte, szépen félrekullogott; biztostávoltból tett ugyan néhány lövést az osztrákokra, de azt igen koczkázatosnak tartotta, hogy pánczélos hajókkal kikezdjen. Pedig az ő csapatához csatlakozott szép csendesen egy hatalmas pánczélos hajó is, a *Terribile*, a mely ugyancsak nem felelt meg a nevének.¹ A csata kezdetén Persano mindezt nem tudhatta, nem láthatta előre; csupán azt látta, hogy csak tíz pánczélos hajó áll csatásorba a korábbi parancs szerint. Még ez is olyan erő volt, a melyet, kivált félelmes ágyúi miatt, az osztrákok hét pánczélos hajójával egyenlő erőnek kell tartanunk. Persano minden valószínűség szerint hatalmasabb tűzérére számíthatott, azért nem akart mindjárt összeakasztani az ellenséges hajókkal. Először távolról, az Armstrong-ágyúkkal akart hatást kelteni.

Tegetthoff Fasana öbléből a flottával kész csatarendben hajózott ki, mert arra számított, hogy bármely pillanatban összeakadhat az ellenséggel. A pán-

¹ A *Terribile* s a *Varese* kora reggel azt a parancsot kapták, hogy nyugaton, a Comisa-öböl felől löjjék a szigetet. Később parancsot kaptak, hogy csatlakozzanak a főerőhöz. A *Varese* meg is érkezett idejekorán.

czélos hajók parancsnokságát magának tartotta; a fa-hajókból álló csapatot Petz kommodorera, a Kaiser parancsnokára bízta. A *Kaiser*-t, a mint már említettük, a háború kitörése előtt le akarták szerelni, de most kilenczvenkét ágyúval, a mennyire csak lehetett, jól el volt készítve a csatára. A harmadik csoport az ágyúnaszádokból állott. Ennek a csoportnak az volt a rendeltetése, hogy a mint csatára kerül a dolog, szétbomoljon, körülfogja és nyugtalanítsa az ellenséget. Tegetthoff végső czélját már az az alakulat elárulta, a melylyel flottája a csatába indult. Mind a három raj egyenként megtört vonalban hegyes szöget képezett, a legkülső hegyes szög csúcsán evezett a vezérhajó. Tehát egy-egy kilométer távolságban egymástól, három ék következett, élén a tengernagyi zászlós hajóval, a *Ferdinand Max*-szal. A három ék egymásba volt eresztve s együtt roppant erőt alkotott. Tegetthoffnak az volt a terve, hogy flottája élével az ellenséges csatarendbe nyomul s azt kettészakítja. Ez az éles szögeket alkotó csatarend, következetesen keresztülvive, újítás volt a tengerész haditaktikában, a mint általán újak voltak Tegetthoff rendszabályai. A hadikészületek minden vonatkozásában Tegetthoff teremtménye erőt árult el.¹

Az osztrák tengernagy a maga emberei által, a kik tudták, hogy az ellenség Lissánál áll, s azért délkeleti irányban szigorúan kémlelgettek, Persanonál egy órával korábban értesült az ellenség föltünéséről. Tegetthoff nyugodt, hidegvérű maradt, midőn ezt az

¹ Attlmayr taktikai ítélete: *Maritime Kriegführung*, 429. l. Werner II. 547. l. ismét Attlmayrnál: *Krieg in der Adria*, 123. lap.

értesítést megkapta. Megtiltotta, hogy a legénységet, a mely éppen reggelizett, erről értesítsék; úgy akarta, hogy reggelijüket ne zavarja semmi, hisz meleg napra kellett elkészülniök. Azután mindenki elfoglalta a maga helyét. Az idő kezdetben kedvezőtlen volt. Lissa fölött kora reggel nehéz esőfelhők borongtak. Mind a két flottát sűrű köd borította s az osztrákok nem láthatták a támadás célpontját. A tengert hatalmas hullámok fodrozták, a melyeken ide-oda hánykódtak a hajók. Péntek volt, a tengerész-babona szerint szerencsétlen nap; úgy látszott, a flottának vissza kell fordulni, mielőtt az ellenséggel összeakasztott volna. Kilencz óra felé azonban lassanként tisztulni kezdett az ég s a haragos tenger is kissé csillapodott. Tíz óra tájban az eget takaró felhőfátylak meglepő hirtelenséggel megszakadoztak s a szemközt állók megpillanthatták az ellenséges flottát. Ebben a pillanatban a szívek hallhatóan dobogtak s viharos hurráh- és evviva-kiáltás tört ki a harczrakész férfiak kebléből. Lissa-sziget északnyugati oldalán, szűk helyen hatvan hajó verődött össze ezerszáznyolczvankét ágyúval és tizenennyolczezerkétszáz emberrel. Az osztrákoknak kedvezőtlen délkeleti szél megszűnt, északnyugati szellő kezdett fújni. A tisztek feszült figyelemmel tekintettek a tengernagyi hajó árboczára, hogy a parancsokat róla leolvassák. Az osztrák hajókon kétszer-háromszor tört ki az ujjongás, a mint hirtelen egymásutánban jelt kaptak a támadásra.

A milyen ellentétes jellemek voltak Tegetthoff és Persano, épp úgy különbözött egymástól csatarendjük, parancsuk. Ez az ellentétesség lényük gyökeréig nyomozható.

Tegetthoff a maga huszonhét hajóját szorosan egy

tömegben tartotta. Az ékalakon, a miben már Polában megállapodott, nem volt oka változtatni az ellenséggel szemközt sem; csupán azt rendelte el, hogy a hajók a csatára szorosabban zárkózzanak egymáshoz. A mint most a három hajó-osztály, élén a Ferdinand Max-szal, csatára készült, az osztrák flotta alakban a hármas tollú nyílhoz hasonlított, a melynek csúcsát a tengernagyi zászlós hajó alkotta. Tegetthoff kerülni akarta a meddő tüzesatát, mert az ő huszonnégy- és negyvennyolczfontos ágyúi nagyobb távolságból alig tehetek valami kárt az ellenséges vasóriások pánczélijában. Arról azonban gondoskodott, hogy azon a veszedelmes távolságon, a mely az ő s az ellenség hajói között feküdt, gyorsan keresztültörjön. „Teljes gőzerővel előre!” ez a parancs jelent meg a zászlós hajón. Pompás északnyugati szél fútt, a mely az osztrák flottát gyorsan röpitette az ellenség felé. „A pánczélos hajók törjenek az ellenség hajóira és sülyesszék el!” volt a következő, nagy lelkesedéssel fogadott parancs. Most dördültek el az első lövések. A füst elborította a hajókat s a következő csatajelszót: „A lissai csata lissai győzelmünk legyen!” már nem lehetett megadni. Leírhatatlanul borzalmas volt, mondja a *Rè di Portogallo* egyik olasz tisztje, az osztrákok megjelenése. Flottájuk mint egyetlen test rohant előre, szívük, mintha parancsnokuk keblében vert volna, a ki fenséges nyugalommal állott a helyén s villámló kék szemével kereste azt a hajót, a melyet a maga hajójának vasorrával derékon akart törni.

Másként tett Persano. Ő tiz pánczélos hajóját, hogy velük elállja az ellenség útját Lissához, öt kilométer hosszú vonalban állította föl, a mely vonal szabálytalanul meggörbitett ívet alkotott. Támadásra

ez a csatarend nem volt alkalmas. Persano parancsa szerint a csatarend csak két kilométer hosszú lehetett volna, de a mint hajói siettek, hogy csatarendbe sorakozzanak, szerencsétlenségükre a csatarend a megállapítottnál kétszerte is hosszabbra nyulott. Az olasz tengernagy nem sejtette az osztrákok elszántságát, arról pedig még csak nem is álmodott, hogy minden tétova nélkül reá rontsanak. Terve az volt, hogy előbb ágyúcsatát vív. Hajói ezért nem orrukkal, hanem oldalukkal fordultak az osztrák hajók felé, hogy ágyúikat rájuk irányíthassák. Tengernagyi hajóján, a *Rè d'Italián* tehát az a parancs jelent meg, hogy az ellenséges hajókat lőtávolba (appena alla portata) kell megközelíteni. A míg az osztrák hajók homlokegyenest az ő csatavonalára törtek, az olasz pánczélosok ágyúztak az ellenséges hajókra, de ez a nekik kellemes játék nem tartott soká. A császári hajók a két flotta közt levő távolságot hatalmas irammal átszelték s oldalba kapták az ellenséget. A vakmerő támadás Persano tervét meghiusította; Tegetthoff elérte célját, hogy az egyes hajók ütközzenek meg egymással.

Közvetetlenül az első összecsapás előtt Persano megcserélte tengernagyi hajóját. Elhagyta a *Rè d'Italiát* s a várva-várt *Affondatore*-ra szállott. Ezt tartotta a tengernagy flottájában a leggyorsabb és legerősebb hajónak. Az ellenséges hajó elsüllyesztésére még borzalmasabban volt fölkészülve mint az ágyúcsatára. Orránál a víz alatt kilencz méter hosszú sarkantyúja volt. Menthetetlenül elsüllyedt az a hajó, a melynek oldalába ez az aczél sarkantyú befűrödött. A hajó kapitánya, Marini, ugyan úgy találta, hogy a hajó nehezen fordul; de abban az izgalmas pillanatban azzal nem igen törődtek. Persanot megrótták

azért, hogy a döntő pillanatban ráért hajót cserélni s ez volt az egyik ok, a miért bírái elítélték. Hibául rótták föl, hogy a tengernagyi hajó kicserélését jellel nem adta tudtára a flottának; a hajócszeréről csak a hozzá legközelebb állók tudhattak. Tény, hogy ezzel zavart okozott, annnyival is inkább, mert az olasz flotta szerencsétlenségére az *Affondatore*-n csak altengernagyi lobogó lengett, melynek jelzéseit sok hajó figyelembe sem vette, más nem látta.¹ Vezérkari főnöke, d'Amico és fia, a ki hadsegéde volt, vele mentek, Boggio képviselő azonban szerencsétlenségére a *Rè d'Italia*-n maradt. Az *Affondatore* kissé hátrább állott a más kilencz olasz pánczélosnál, hogy, Persano terve szerint, onnan ontsa a romlást s a halált. A kilencz olasz hajó három csoportra oszlott. A középén Faà di Bruno, a *Rè d'Italia* kapitánya volt a parancsnok, a baloldalon Riboti kapitány, a jobbon Vacca ellentengernagy. Az olaszok ilyen állásban várták az ellenség támadását.

Tegetthoff elől a *Ferdinand Max*-szal s nyomában a többi hajóval tehát betört az ellenséges csatavonalba. Az első lövéssel Vacca hajója, a *Carignano* üdvözölte tiz óra negyvenhárom perczkor. Hirtelen sűrű ágyúdörgés támadt s az egyes hajókat a fekete füst miatt többé nem lehetett látni. Az osztrák tengernagyi hajó villámgyorsan szelte át a veszedelmes közt, de a vastag puskaporfüstben orrával nem ütközött ellenséges hajóba, hogy azt bezúzza. A *Ferdinand Max*

¹ A tengernagyi lobogón három, az altengernagyin csak két fehér golyó van. Az *Affondatore* alacsony hajó volt, jelzéseit nehezen lehetett észrevenni, aztán a hatalmas nemzeti lobogó az altengernagyi zászlót majdnem egészen eltakarta.

így az ürességbe döfött ugyan az orrával; a csata jellemét mégis az osztrákok ékalakú támadása adta meg.¹ Azzal, hogy a támadófél pánczélos hajói az ellenség harczvonalába betörték, Vacca ellentengernagy három pánczélos hajóból álló osztályát elszakították az olasz flotta zömétől. Az osztrákoknak szerencsésebben nem is üthetett volna ki a dolog. Nelson is így nyitotta meg a trafalgari csatát. Flottájával, a mely két rajra oszlott, előbb két helyen áttörte az ellenség vonalát, aztán vetette magát túlnyomó erővel a francia centrumra. E kiváló tettevel a Dumanoir parancsnoksága alatt álló francia elővédet elvágta a flotta zömétől s ennek a parancsnoknak határozatlansága és tétlensége Nelsonnak időt adott, hogy tönkretelhesse az ellenséges centrumot. Ehhez hasonló dolog történt Lissánál is. Mert Vacca, hogy az összeütközést kikerülje, gyorsan kimozdult vesze-

¹ Tegetthoff fogását, a melylyel a csatát megnyitotta, sokat vitatták. Werner ellentengernagy (*Berühmte Seeleute*, II. 459. l.) kárhoztatja Tegetthoffot, hogy ő nem tiltotta meg, mint Nelson, hajóinak a tüzelést mindaddig, a míg az ellenség csata-vonalát át nem törték. Így a puska porfüst elfedte szeme elől az ellenséges flottát. Ha Tegetthoff hajói a maguk füstjével nem zavarják meg a látást, Werner véleménye szerint az olaszok, minthogy hajóik oldallal állottak az éllel támadó pánczélosok előtt, mindjárt az első rohamban öt-hat hajót vesztek volna. Más szakemberek Werner ez utóbbi állítását fantasztikusnak ítélik, mert az ékalakban támadó osztrák hajók közül csak az elől futó *Ferdinand Max* s talán még az utána szaladó két hajó kaphatta volna oldalba az ellenséget. Tegetthoff célja, a mint tudjuk, az volt, hogy hirtelen kavardást támasszon s azt előrohanásával elérte. Azzal a vérmes ábránddal, hogy az olaszok pánczélos flottájának felét mindjárt az első rohamban átfúrhatja, a higgadtan gondolkozó tengernagy aligha foglalkozott.

delmes állásából, oldalvást állott és így nem vehetett részt a megnyíló ádáz tusában.¹ Tegetthoff pedig, a mint az áttörés sikerült, a zászlóshajóval jobbra fordult s pánczélos hajóinak nagyobb részével a három hajóból álló olasz centrumra vetette magát. Így a kevesebb pánczélosból álló flotta egy ideig ezen a ponton túlnyomó erő volt, a mely az ellenséget tüze-léssel és zúzással keményen szorongatta.

Az osztrák tengernagy azonban nem léphetett volna föl túlnyomó erővel az olasz centrum ellen, ha a fa-flotta nem fejt ki olyan erőt, a milyenre nem is számítottak, ha nem köt bele s nem foglalkoztat ez többet a legerősebb olasz csatahajók közül. Hogy történt, az mindenekelőtt a Petz kommodore érdeme, a ki fa-hajóosztály parancsnoka volt. Petz Antal azelőtt is, azután is sokszor végzett diplomata föladatokat, a mire okos, mérsékelt természete kiválóan képesítette; a lissai csata napján azonban megmutatta, hogy a finom, udvarias külsőségek mögött vakmerőség lakozik. Egy pillanatig sem habozott, hogy fa-hajóival az osztrák pánczélosok jobb oldalára siessen. Azon a helyen, a mely közel feküdt a szigethez, látta az olasz fa-flottát és sietett, hogy azzal, mint egyenlő ellenféllel

¹ Az olasz vezérkari munka szerint Tegetthoff előbb úgy viselkedett, mintha Vacca ellen akarna fordulni s az a támadás elől futott meg. Az osztrákok előadása szerint néhány pánczélos hajó ugyan Vacca ellen fordult, de Tegetthoff hajója s a flotta zöme azonnal a centrumot rohanta meg. Vacca, hogy a csatában részt vehessen, megfordult s hátban támadott az osztrákokra, azonban útját állották a fahajók s az ágyúnaszádok. Ekkor megkerülte az osztrákokat s a más oldalon csatlakozott az olasz hajókhoz, de megkésve, mert akkorra a csata már eldőlt. Hajói közül csupán az *Ancona* csatlakozhatott idejében a centrumhoz.

összetűzzön. Albini altengernagy azonban kerülte az összetűzést, távol maradt s a szó teljes értelmében meglapult az őt védő olasz pánczélosok balszárnya, a Riboty osztálya mögött.¹ Csak ez az egy tény is bizonyítja, hogy mennyivel több erély lakozott Petz kommodoreban. Hogy Petzet boldogtalan ellenfelével hasonlitsuk össze, nem volna hozzá méltó dicséret. Fontosabb az, hogy ő akkor sem tágitott, a midőn Riboty három pánczélosa a *Kaiser*-t s a nyomában járó fa-hajókat megrohanta. A kommodore régi módi hajóit, még ha egyik vagy másik osztrák pánczélos segítségére siet is, az a szomorú sors fenyegette, hogy az ellenséges pánczélosokon összetörnek. Petz kommodore mégis elfogadta az élet-halálharcot.

Így aztán voltaképen két gomolyagba verődtek össze s a két gomolyagban az ellenfelek hol ádázul lötték egymást, hol egész erejükből egymásnak mentek. Középen Tegetthoff alatt a pánczélosok küzdöttek az olasz centrummal; attól nyugatra, a sziget közelében pedig a fa-hajók Petz vezetése alatt föltartóztatták az elszánt Riboty pánczélos rajának ádáz rohamát. Vacca pánczélos osztálya s az Albini vezetése alatt álló fa-flotta alig vett részt a csatában.

* * *

Minden időben borzalmas dolognak tartották a tengeri csatát a tenger nyughatatlansága s a sülyedő

¹ Albini azzal igazolta magát, hogy Persano július 15-ikén kiadott utasítása szerint, a fahajóknak a pánczélosok mögött háromezer méter távolságban kellett állani s ha a csatába szólítanák, a pánczélosok mögött második csatavonálnak kellett sorakozniok. Ez a parancs, valamint végrehajtása arra vallanak, hogy az olasz flottában nem volt meg az a szellem, a mely Tegetthoffot és vitézeit lelkesítette.

hajókon a szinte elkerülhetetlen halál miatt. Ezt a borzalmasságot a lissai napon még növelte az a körülmény, hogy pánczélos hajókkal akkor vívtak először nyílt tengeren csatát s hogy akkor lőttek először hajóra az új szerkezetű ágyúóriásokkal. Arra még nem volt példa, hogy a pánczélosok teljes gőzerővel egymásnak menjenek, hogy az ellenséges hajót derékben átszakítani akarják. Támadás után óvatosan aztán visszahúzódtak s olyan közel rohantak el egymás mellett, hogy a pánczélok egymáshoz verődtek. Egy-egy ilyen pillanatban hajósortüzet adtak egymásra s mindenik hajón megdördültek a puskák. Ez azonban csak olyankor volt lehetséges, a midőn a hajók szorosán egymáshoz közelítettek, máskor a puska porfüsttől semmit sem lehetett látni. Olykor egy-egy ideig sem látott, sem hallott az ember, mert az ágyúdörgés elnyelte a vezényszavakat. A kapitányoknak a gondolat gyorsaságával kellett elhatározni magukat, mert ha meg nem ragadta a zúzó támadásra alkalmas pillanatot, akkor a kedvező alkalom örökre elszaladt. A füstfelhőben nehéz dolog volt a barátot az ellenségtől megkülönböztetni, de Persano minden hajóját egyformán szürkére festtette, hogy erősen elüssenek a fekete színű osztrák hajóktól. Ámbár a lissai csata vesztesége emberben, ha a hajókkal elsülyedtek számát leütjük, csak közepesnek mondható, mégis a mikor az osztrákok koncentrált tüzelése, vagy valamelyik olasz ágyúóriás végigsöpört a hajó födélzetén, megremegett a legbátrabb férfiszív is. Az osztrákok határozottan nyugodtabban lőttek s ezzel kiegyenlítődött az ellenség nagyobb ágyúinak pusztítása. A tenger nagyon hánykódott s ezzel megnehezítette a pontos célzást. Viszonylag legkevesebb

dolguk akadt az osztrák ágyúnaszádoknak. Minthogy az olasz pánczélosok hatalmasabb ellenséggel is mérkőzhettek, nem sok ügyet vetettek az ellenséges ágyúnaszádokra, a melyeknek árboczaik mellett csak elvétve fűtyült el egy-egy golyó. Azonban ezek mégis kitünő szolgálatot tettek azzal, hogy ingerelték, körülrajzolták s jól irányzott lövésekkel pusztították az ellenséget. Az osztrákoknak az vált leginkább hasznukra, hogy az összecsapásban, a mit fa-flottájuknak köszönhettek, az olaszoknál számosabb hajóval vettek részt. Ha ágyúnaszádaikkal nem is tehettek kárt a pánczélos óriásokban, de foglalkoztatták, nyugtalanították azokat s ezzel a nagyobb osztrák hajókról elhárították a veszedelmet. Az ágyúnaszádok úgy mozogtak, mint, hogy egy régibb csataleírás kitünő hasonlatát idézzük: „a foglyok, a mikor nyár elején sebzettnek teszik magukat s lankadt szárnyaikkal, elhaló csipogásukkal a vadászt megtévesztik, s a míg az őket üldözi, a gyöngye madárfiak elmenekülnek.“ Az újkori tengeri csaták taktikája ebben az ütközetben születt. A hajók összeakasztása most már lehetetlenség volt, mert a gőz erejével az ép kormányú hajó a veszedelemből könnyen menekülhetett. E helyett a gőz segítségével a hajóóriások a legnagyobb erővel ronthattak az ellenséges hajók testébe.

* * *

Ilyen jellemű volt az összecsapás, kivált a centrumon, a hol Tegetthoff pánczélos hajója egyenlő fegyverzetű ellenféllel vetélkedett a győzelemért. A másik csoportban, ott, a hol a tusa az osztrák fa-flotta s Riboty pánczélos osztálya között folyt, az eredmény nem lehetett kétséges. Azonban az az ellenállás, a melyet Petz a három ellenséges pánczélos ellen kifej-

tett, az egész háború legérdekesebb eseményei közé tartozik, már csak azért is, mert az *Affondatore* is a három olasz hajóhoz csatlakozott. Csodás szerencse volt, ha a vitézséget szerencsének szabad mondani, hogy az osztrák istent kísértő vakmerőségéért nem romlással fizetett. Persano hatalmas tornyos hajóját kezdetben az osztrák pánczélosok ellen vezette, de mindjárt a csata kezdetén észrevette, hogy a kormány nem engedelmeskedik pontosan a kormányosnak. Ekkor az *Affondatore* a fa-hajók csetepatéjába vegyült s Armstrong-ágyúival a *Kaiser*-t vette célba. Ösztönszerűen, fenevadak módjára, együttesen vetették magukat az olasz pánczélosak a magas párkányú, már nagyságával is föltűnő, vezető osztrák fahajóra. Az kilenczvenkét ágyájával vitézül védekezett. A tornyos hajó ismét orrával fordult a *Kaiser*-nek, de az egy gyors mozdulattal elsiklott előle. Ekkor az *Affondatore* több háromszázfontos golyót küldött utána, a melyek közül egy a fahajón rémes pusztítást vitt véghez. A míg azonban, a mint már említettük, az öklelés nem sikerült s a míg az *Affondatore* teljes gőzerővel rontott a *Kaiser*-re a nélkül, hogy bele ütődött volna, a füstfelhőben újabb veszedelem ólálkodott reá. Petz ugyanis csak az utolsó perczben vette észre, hogy a *Rè di Portogallo* is hajójára rohan s azt el akarja gázolni. Olyan pillanat volt ez, a mely a tengerész bátorságát kipróbálja. A *Kaiser* menthetetlennek látszott, mert a kavarodásból csak nehezen s csak azon az áron menekedhetett, ha a mögötte harczoló apróbb osztrák hajókat az ellenséges pánczélos haragjának áldozatul dobja. Petz ekkor hősi fogáshoz nyult. Megkoczkáztatta a támadást úgy verni vissza, hogy maga rohant teljes erővel a hatalmasabb ellenségre. Olyan

erővel iramodott elő, hogy Riboty kapitánynak, ha nem akarta, hogy hajóját derékon döfje, kissé fordítani kellett rajta. Az ellenséges hajók dübörögve, orrukkal csaptak össze. (Dél előtt tizenegy órakor.) Megtörtént, a minek meg kellett történnie. A fahajó súlyos sebet kapott, előárbocza szilánkokká zúzódott. Nagyobb baj volt ennél, hogy a széttört elő-árbocza a kéményre esett. Fekete füstbe borult egyszerre az egész hajó s belsejéből láng tört ki. Mind a mellett is ugyanakkor a *Rè di Portogallo*-t irtózatos golyózáporral borította el, melynek legénységére a lökés és az ágyúzás a hatalmas támadás benyomását tette. Az erős olasz pánczélosnak természetesen a lökés semmit sem ártott. De a *Kaiser* is időt nyert és rést kapott a tovasiklásra. Ezzel meg is menekült. Mint-hogy a *Kaiser*-t lángban látták az olaszok, Riboty és emberei azt hitték, hogy menthetetlen s azt a hírt terjesztették, hogy az osztrák hajót halálosan megsebezték, s hogy az később el is süllyedt. Petz azonban nem tartotta veszettnek a hajóját s erejének végső megfeszítésével a hajó még kiállotta a *Maria Pia* pánczélos támadását is. Minthogy azonban égett a hajó faszervezete és kötélzete a kémény fölött, a gépész azt jelentette, hogy csak kis tűzzel evezhetnek. A *Kaiser* megtett minden lehetőt; szereplése a régi tengeri csatákról szóló hősköltemények hattyúdala, a mikor fa-sorhajók vívták a harczot. Most azonban a vasnak korszaka köszöntött be, melyben még az olyan derék harczosnak is, a minő a *Kaiser* volt, el kellett hagyni a csatamezőt. Megugrott az ellenség elől s Lissa sziget hosszában a San Giorgio kikötő felé evezett. A többi fa-hajók, a melyek szükségében erejük szerint segítettek, nyomában jártak és védtek.

Egy veszedelem azonban még ólálkodott rá. Az *Affondatore*, a mely előbb elzúgott mellette, üldözőként megjelent oldalán. Nyolcz-kilencz perczre volt ugyanis szüksége, hogy forduljon első lökése után, melyet a Kaiser ellen tett s ezt a kis időt a *Kaiser* arra használta, hogy a *Rè di Portogallo*-t lerázza magáról. De még mindig kérdés volt, hogy a súlyosan megrongált hajó menekülhet-e üldözőjétől?

* * *

A döntés azonban nem itt történt, hanem a czen-trumon, a hol Tegetthoff tengernagyi lobogója lengett a szélben. Tegetthoff ügyes manővrozása következtében ott négy osztrák pánczélos tűzhetett össze három olasz pánczélossal; a döntő szerepet azonban a tengernagyi hajó, a *Ferdinand Max* játszotta. Ezzel a hajóval csak az utolsó héten készültek el s arra már nem volt idő, hogy oldalait tisztességesen lesimitsák. A bárdolatlan ficzkónak azonban báró Sterneck Miksában olyan kapitánya volt, a kinek kiválóságait az ellentengernagy ismerte és becsülte. Nem volt olyan vakmerőség, a mitől ez a két férfi visszariadt volna. Tényleg Sterneck volt az egyetlen kapitány a flottában, a ki Tegetthoff terveit teljesen megértette s a ki meggyőződésből támadott zúzólökéssel az ellen-séges pánczélosokra. Az a fogás, a mit Petz csak a legnagyobb veszedelemben használt mint utolsó mentő-eszközt, Sternecknél jól megfontolt szándék műve volt. A három zúzólövés közül, a melyet megkísérlett, az utolsó mintája a merész és szerencsés hadi mozdulatnak.¹

¹ Lásd: báró Benkó életrajzi vázlatát: *Admiral Max Freiherr von Sterneck*. Sterneck özvegye adta ki. (Bécs, 1901.)

A mint Tegetthoff az ellenség vonalát áttörte, természetesen az olasz centrum vezetőhajójára, a *Rè d'Italiá*-ra rontott, a legádázabb dühvel támadva meg azt. Az osztály más két hajója: a *Palestro* s a *San-Martino* nyomban segítségére siettek. Ez a három olasz pánczélos az osztrák tengernagyi hajóval, aztán a *Don-Juan*-nal, a *Drache*-val (Sárkány) s a *Salamender*-rel heves, döntő csatát kezdett. Mint a szilaj bika tombolt a *Ferdinand Max*, hogy áldozatát fölökkelhesse. Az első lökés, a melyet az ellenséges pánczélosra irányzott, nem sikerült. Azután a *Palestro* akadt az útjába, megrohanta, a lökés azonban ezt sem találta merőlegesen, hanem lapos szög alatt s így a *Palestro* is megmenekült. A pánczél kibirta ugyan a lökést, de az akkora rázkódással járt, hogy az egyik árbocz, a melyen az óriási háromszinű zászló lengett, letört, a *Ferdinand Max*-ra zuhant, a hol a lobogó zsákmányul esett. A másik két hajó ezalatt gyilkos tüzecsatát vívott, a melyben az osztrák tüzérség hidegvérű célzással egyenlítette ki a hátrányt, hogy kisebb kaliberű ágyúi voltak. A szerencse is kiválóan kedvezett az osztrákoknak. Ezt első sorban a *Palestro* esete bizonyította. Egy gránát a tiszti hídra csapott le a puskaforos kamara szomszédságában s a tüzes golyó lángba borította a hajót. Ez tébát a menekülésen kívül egyébre nem gondolhatott; nagy kerülővel iparkodott a tusából kivergődni a nyílt tengerre. Nem sokkal utóbb hasonlóan járt a *San Martino* is, bár nem érte akkora baleset. A mint a *Don Juan*-nal s a *Drache*-val vitézül viaskodott, két gránát csapott le a hajó farába s azt fölgyújtotta. Ennek is menekülnie kellett a tusából. Így a *Rè d'Italia* magára maradt szorongatott helyzetében s nemsokára az is súlyos sebet

kapott.¹ Golyó csapott a kormányba s azt anynyira használhatatlanná tette, hogy a hajó mozgása megbénult. Négy ellenséges hajó fogta körül s így a romlásból nem menekülhetett. A *Ferdinand Max* éppen kibontakozott a füstfelhőből, a mint fölbukkant előtte a *Rè d'Italia*. Egy pillanat alatt határozta el Sterneck, a mint a *Rè d'Italiá*-t megpillantotta, hogy megkísérli annak oldalát bezúzni a maga hajójával. A zsákmány a más hajóknak épp úgy kínálkozott, mint neki; de a zsákmány jogosan jut annak, a ki a legvakmerőbben veti magát utána. Sterneck természetesen nem tudta, hogy az ellenséges hajó a kapott lövés következtében alig vonszolja magát; minden eshetőségre készen adta ki a parancsot, hogy teljes gőzerővel kell oldalba kapni. Aztán a mint hajójának orrával az ellenséges hajó oldalába fúródott, csöngetéssel jelt adtak a gépésznek, hogy a hajót nyomban állítsa meg; mert a milyen veszedelmes volt a *Rè d'Italiá*-nak, hogy az ellenséges hajó orra oldalába fúródott, olyan fontos volt a *Ferdinand Max*-nak, hogy az ütött lékből idejében visszahúzódjék. Különben mint a birkozó, szarvaiknál fogva összeakadt szarvasok, a két, egymásba akadt hajó közül az, a melyik a lökést kapta, haragos ellenségét maga után rántotta volna a mélységbe.

A veszedelem, a melyben a *Ferdinand Max* for-

¹ A midőn Persano elhagyta a *Rè d'Italia*-t, a hajónak állania kellett s ezzel közte és Vacca hajói között rés támadt s a *Ferdinand Max* azon tört be. Vacca és d'Amico vallomása szerint, a melyet az olasz szenátus előtt tettek, a *Rè d'Italia* szerencsétlenségének az volt az oka, hogy tíz perczet veszített, azzal elmaradt a csatavonaltól s így törtek rá az osztrák pánczélosok. Atlmayr más véleményen van, mint a két olasz tengerész. *Oesterreichs Krieg in der Adria*, 185. 1.)

gott, annyival nagyobb volt, mert a mint említettük, Sterneck csak akkor parancsolt hátrálást hajójának, a midőn az orrával már behatolt az ellenséges hajó testébe. A két előbbi próbálkozás alkalmával a gépet az összeütközés előtt megállította; de azt kellett tapasztalnia, hogy vállalatával így nem jut dülőre. Most többet mert, szembeszállott a legnagyobb veszedelemmel s így elérte a legnagyobb sikert.

A *Rè d'Italia* parancsnoka, Faà di Bruno, látta a veszedelmet, de minthogy hajójának kormányja össze volt zúzva, hajója csak előre vagy hátrafelé mozoghatott, oldalra azonban ki nem térhetett. Parancsára hajója gyorsan előre tört, de ott egy más osztrák pánczélos fregatta állotta az útját. Aztán hátrálást parancsolt, a két ellenkező mozdulatnak azonban az volt az eredménye, hogy a hajó egy pillanatra megállott.

Ez volt az a pillanat, amelyben a négyezerötszáz tonnás *Ferdinand Max* nagy robajjal oldalába fúródott. Az osztrák hajó orra szilánkká zúzta a megtámadott hajó egész oldalfalát. Pánczéla szétmorzsolódott, nemkülönben a fabélés, a melyre a pánczél feszült. Akkora lék támadt az oldalán, hogy, a mint utóbb a *Ferdinand Max*-on kiszámíthatták, tizenhat négyzetmétert tett ki. A lék nagyobb fele a víz színe alatt támadt; vége volt a legpompásabb, legnagyobb, ötezerhétszáz tonnás olasz hajónak.

A mint a lökés megtörtént, a *Ferdinand Max* gépét hátra igazították. Lassan, de készséggel engedelmeskedett a gép az újabb parancsnak s a hajó idejében vonta ki orrát az átdöfött ellenség törzséből.

A *Rè d'Italia* baloldalán kapta a halálos csapást. A lökés következtében először erősen a jobb olda-

lára billent. Aztán az egyensúlyt keresve, hirtelen a másik oldalára esett. A míg ide-oda tántorgott, a *Ferdinand Max*-ról jól láthatták tátongó sebét; láthatták, a mint özönlött be azon a piszkos víz, hogy bevégezze a rettenetes munkát. Ebben a halálos vergődésben a hajó orra magasan kiemelkedett a vízből úgy, hogy egy közeli osztrák hajó kapitánya felkiáltott: milyen szép födél! Ezzel vége is volt annak a látványnak, min csodálkozni lehetett. A mi nyomába következett, vérfagyasztó borzalmasság volt. Faà di Bruno kapitány attól tartva, hogy az ellenség hajóját elfoghatja, a hajófenékről a fedélzetre parancsolta embereit. Kezeit tördelve rohant elő a legénység. Zavar támadt mindenütt. Látva, hogy elsüllyednek, többen hátrafutottak, hogy a lobogót letépjék. A boldogtalanoknak azonban útját állotta két vitéz tiszt: Razetti és Del Santo, és szándékukban megakadályozták. Azok beszélték el utóbb, a kik megmenekültek, hogy Faà di Bruno kapitány, a midőn látta, hogy hajója elveszett, revolverét homlokának szegezte és agyonlőtte magát. Minthogy a víz a hajó baloldalán özönlött be, a túlsó oldalról, hogy meneküljenek, az emberek a tengerbe ugrottak. A ki a lékes oldalon volt, az a borzasztó örvénybe fuladt. Hirtelen, a halálos dőfés után alig három percczel, tizenegy óra húsz perczkor, elsüllyedt a hajó, orrával bukva alá a lucskos sirba. Az olaszok csak azzal vigasztalódtak valamennyire, hogy a hajó legénysége az ütközés után is bátran lövöldözött a fedélzetről s az árboczokról s hogy a midőn a *Rè d'Italia* eltűnt szemük elől, árboczán ott lengett még a háromszinű zászló.

Ezekben a pillanatokban a *Ferdinand Max*-on előbb

néma csönd volt, azután kitört a győzelem viharos hurrághja. Az örvényben hajódongák, árbocz-töredékek tűntek föl, rajtuk boldogtalan emberek küzdöttek a hullámokkal. Tegetthoff parancsot adott, hogy megmentésükre sajkákat bocsássanak a vízre. Csupán egy ép sajkájuk volt már s a midőn éppen vízre akarták bocsátani, egy olasz pánczélos, hogy bosszút álljon, dühösen rontott a *Ferdinand Max*-ra. Tegetthoff káromkodott és átkozódott, hogy nem adnak neki időt a könyörületesség munkájára. Sterneck a hajóval elsiklott az ellenséges hajó lökése elől s a csata tovább folyt.

* * *

A csata most következő utolsó részében, minthogy az osztrák fa-hajók elhagyták volt az ütközetet, a döntő ponton csak pánczélosok vívták. Az eddig külön harczoló két csoport most egyetlen sötét gomolyaggá verődött össze. Az osztrák támadás dühe, minthogy az olasz centrumot már szétrobbantották, most Riboty osztályának esett, a ki a nagyobb erővel szemben is vitézül állotta meg helyét. A *Prinz Eugen* s az olasz *Maria Pia* szorosan egymás mellett zúgtak el, miután az osztrák hajó az olasz hajó lökése elől szerencsésen kitért. Midőn elhaladtak egymás mellett, a két hajó olyan közel került egymáshoz, hogy Barry, az osztrák kapitány, az ellenséges kapitánynak, del Caretto marchesének a szemébe nézhetett. Barry már a revolveréhez is kapott, de aztán mást gondolt s lovagiasan köszöntötte az olasz kapitányt, a mit az hasonló udvariassággal viszonzott. Az osztrákok szemmelláthatóan jobban állottak. Mert a *Rè di Portogallo*-t két osztrák pánczélos egy ideig keményen szorongatta

s két olasz pánczélos balvéletlenségből, vagy talán ügyetlenségből inkább, orrával egymásba ütődött.

De hol volt Persano ezalatt? Az olasz tengernagyi hajó előbb a *Kaiser*-t üldözte, a mely, miután rommá lőtték, a lissai kikötőbe menekült. Néhány ágyúnaszád, hogy a menekülő sorhajót fedezze, bátran körül fogta az *Affondatore*-t, ez a zúzóhajó azonban annyiba vette a támadást, mint az ölyv, ha verebek üldözik. Az *Affondatore* víz alatt járó sarkantyúját még egyszer nekiszögezte a *Kaiser*-nek, hogy oldalát átdöfje; az hajósortűzzel derekasan védekezett, a midőn a döntő pillanatban Persano, környezete nagy bámulatára, szándékáról lemondott. Marini kapitány a zúzásra már kiadta a parancsot, a mikor a tengernagy a *Kaiser* üldözését abban hagyatta. Persano később azzal védekezett, hogy ő helyesen rendelkezett, hogy a lökés megtörténjék, de a kormány nem engedelmeskedett. Állítását azonban nem igazolta környezetének vallomása. Valószínűen nem bízott nehezen forduló hajójában, nem bízott talán a sarkantyúban sem, a mely oly hosszú volt, hogy könnyen eltörhetett. Tartott talán attól is, hogy a magas párkányú hajó sülyedése közben a lapos *Affondatore*-t is a víz alá nyomja és elsülyeszti. E kislelkű aggodalmában még megerősítette az ágyúgolyók szakadatlan zápora, a mely hajója fődélzetét keresztüllyukgatta s azt hullámmal borította el.¹ Persano hírnevének legtöbbet

¹ Ez az esemény volt a Persano ellen emelt, különben túlszigorú és igazságtalan vádban a legfogasabb. Persano törekvése, a mikor bírának azt akarta bizonyítani, hogy szándékában volt a *Kaiser* bezúzása, nem sikerült. Nagyon kínos benyomást okozott kivált az, hogy a tengernagy többször kitérő válaszokkal akarta megmenteni magát. Tény azonban, hogy a

ártott az, hogy aggodalmaskodott, tétovázott akkor, a midőn a vitéz tengerész, hogy célzott érjen, daczol a halállal s a romlással. Mint a villám a sötét tájat, úgy világítja meg egyetlen ilyen pillanat a férfi lélekerejét. Persano a veszélyben nem állta meg helyét, azért pályafutása nem is egyéb a szerencsés véletlenek munkájánál. A *Kaiser* ilyen módon elmekülhetett az öbölbe, az osztrák fa-hajók pedig, a mint látták, hogy túl van a veszedelmen, visszatértek a csatába, az osztrák pánczélos flotta védelme alá.

Abban a kavarodásban, a mibe a *Ferdinand Max* bekerült, az osztrák tengernagynak lehetetlen volt tájékozódnia. Tegetthoffnak az lévén a szándéka, hogy a flotta vezetését ismét kezébe kapva, a támadást megújítsa, miután a csata mintegy másfél órán át tartott, tizenkét óra tiz percz táján jelt adott a gyülekezésre. A kavarodásnak vége volt, a mint az olaszokat többé nem támadták s az osztrák pánczélos hajóraj teljes számban tengernagyja köré gyülekezett, várva, hogy újra csatába vezesse. Minthogy az osztrákok az ellenség csatavonalát átszakították, az osztrákok most körülbelől ott állottak, a hol a csata előtt az olasz hajók állottak volt. Ezzel Lissa föl volt mentve az ostrom alól s az osztrák pánczélosok fedezték az osztrák fa-flottát. Tegetthoff célját elérte.

csata inkább az ellenség életrevalósága, mint a Persano hibája miatt veszett el. Az *Affondatore* mozdulatairól vedd össze Attlmayr véleményét: *Studien über Seetaktik* című munkája II. k. 176. l., a melyből kiténik, hogy az *Affondatore*-ra nagy veszedelemmel járt volna a zúzás megkísérlése. Persanonak azonban még sem volt szabad attól visszariadnia. Az *Affondatore*-t egyébként 1866. augusztus 6-án az anconai öbölben egy viharos éjszakán a hullámok tönkre tették.

Ezalatt Persano a *Kaiser* czéltalan üldözését abban hagyva, visszafordult. Bosszúságát a balsiker miatt még növelte az a fölfedezés, hogy az egész olasz fa-flotta gyáván kívül maradt a csatavonalon. Feléje hajózott s jelek által kötelességükre emlékeztetve, csatába parancsolta a fa-flottát. Az osztrák fa-flotta éppen akkor evezett el az ellenség közeléből Tegetthoff parancsára, hogy az osztrák pánczélos osztály mögött foglaljon állást. Ez a pillanat Persano csüggeteg lelkében hirtelen újabb reményeket fakasztott. Ideges izgatottságában a hajók mozgását hátrálásnak vette, azt álmodta, hogy győzött s hogy most az üldözés órája üt. Albininak parancsot adott, hogy vesse magát az osztrák hajók után, az pedig nem tudván, hogy a tengernagy az *Affondatore*-n van, ügyet sem vetett az *Affondatore*-ről kapott jelekre. Albini hajóiról mégis lőttek néhányszor az osztrákokra s ennyi volt az egész, a mivel az olasz fa-flotta részt vett a csatában. Most az olasz tengernagy végig evezett az egész olasz flotta előtt, megadatva a jelt, a mely ezt mondta: „A parancsnok figyelmezteti a flottát, hogy vannak olyan hajók, a melyek nem harcolnak és nincsenek a maguk helyén.“ Az a jel volt az, a melyet a szerencsétlen Villeneuve tengernagy is használt Trafalgárnál, a midőn megtudta, hogy a Duma-noir parancsnoksága alatt álló elővéd nem vesz részt a csatában. E közben Persano egymásután kapta a Hiób-híreket. Kérdezősködésére, hogy a *Rè d'Italia*, a melyet szeme előtt elvesztett, merre van? azt a borzasztó tudósítást kapta, hogy: elsülyedt. Nemsokára aztán a *San-Martino* jelentette harczra képtelen voltát, végül a maga és az újabb csatára kész, büszke osztrák flotta közt megpillantotta a *Palestro*-t lángban, a

mint legénysége a gyilkos elemmel élete megmentéséért küzdött. Persano megvertnek, megalázottnak látta magát s érthető, hogy környezetében a kétségbeesés kapott lábra. Vezérkari főnöke azt tanácsolta, hogy az *Affondatore*-val rontson az osztrák flotta közé s egymagára is vegye föl vele a harczot, még ha biztosan belepusztul is. Persano azonban nem volt a heroikus elhatározások embere. Mit is használ ő azzal, ha hajóját oktanul áldozatul dobja a halálnak?

Az *Affondatore* körül lassanként összeverődött az olasz flotta. Vacca is, a ki két hajójával mindjárt a csata kezdetén elvágatott az olasz flottától, megkerülve az osztrák flottát, megérkezett és hozzálátott, hogy a flottát az ellenség megtámadására rendbeszedje, míg észrevette, hogy az *Affondatore*-ra fölvták a tengernagyi lobogót. Persano izgatott kedélyhangulatának egymást gyorsan követő egész sor jelzésben adott kifejezést. A jelzések annyira gyorsan követték egymást, hogy a parancsokat nem lehetett végrehajtani, már azért is, mert azok ellenmondottak egymásnak. A flotta, a mely addig nem tudta, hogy parancsnoka hol van, most arra a leverő fölfedezésre ébredt, hogy annak oltalma alatt sincsen jobban megvédve. Az égő *Palestro* megmentésére ugyan megtett mindent, a mi módjában állott. Tegetthoff parancsára az osztrák hajók már meg akarták azt rohanni; de aztán sorsára hagyták, a mint észrevették, hogy az olasz pánczélosok közelednek. A *Palestro* kapitányának, Capellininek módjában volt, hogy a hajó elhagyásával, a legénységgel meneküljön. Ő azonban nem látta a helyzetet annyira kétségbeejtőnek s miután a puskaporos kamarát a víz alá süllyesztette, azt hitte, hogy a tüzzel megbirkózhatik. A sebesülteket sakkákra szállíttatva, a legénységnek azt mondta: „A

ki akar, menekülhet, én azonban itt maradok.“ Vakmerő bátorsága átragadt a legénységre is s mindnyájan vele maradtak. A tűz azonban észrevétlenül utat kapott abba a kamarába, a hol a csata alatt a granátgolyókat tartották és ott elhatalmasodott. Az osztrákok egyszer csak azt látták, hogy óriás füstoszlop emelkedik a levegőbe, húsz másodpercczel rá rémitő dördülés következett, a hajó kétfelé szakadt s délután félhárom órakor a két flotta szemeláttára a vége felé járó dráma zárjelenete gyanánt elsülyedt.¹

* * *

Tegetthoffnak az volt a szándéka, a mint flottája három osztályban ismét köréje gyűlt, hogy a csatát megújítsa. „Sorakozni, aztán zárkózni támadó-szögben!“ olvasták a tengernagy hajó árbocán; parancsát a kapitányok szigorú fegyellemmel hajtották végre.² Azonban Persano harczikedvének utolsó föllobbanása után kerülővel a Lissától nyugatra eső vizekre vitorlázott. Egy pillanatig mintha az ellenség üldözésére gondolt volna Tegetthoff, mert a pánczélos s a fa-hajóknak azt jelezte: „általános vadászat az ellenségre.“ De a mint a két flotta között a távolság mind nagyobb lőn s egészen megbizonyosodott

¹ A *Rè d'Italia*-n körülbelül négyszáz, a *Palestro*-n kétszáz-harmincz ember pusztult el. A veszteség ezenkívül mind a két fél részén csekély. Az olaszok vesztesége az említetteken kívül a csatában öt halott és harminczkilencz sebesült; az osztrákok harmincznyolcz halottat és százharmincznyolcz sebesültet vesztek. Ebből a veszteségből csupán a *Kaiser*-re négy tiszt és kilenczvenöt ember esett.

² Tegetthoff utolsó jelzéseit az osztrák vezérkar munkája — sajnos — nem közli. Azokat részben *Ziegler* írásaiból, részben a *Neue Freie Presse* 1866. július 28-iki számából kell összeszedni.

győzelméről, minthogy csak négy olyan pánczélosa s két olyan fa-hajója volt, a melyek nyolcz-kilencz tengeri mértföldet tettek óránként, a többiek pedig nem lévén gyors hajók, az ellenség üldözésére nem voltak alkalmasak, igen kockázatos vállalkozásnak tartotta, hogy ilyen kis erővel húsznál több ellenséges hajó után eredjen s azt harcra kényszerítse. Aztán némelyik hajón a szén is fogyatékán volt. Azt sem akarta, hogy nagyobb távolságból ágyúcsatát vívjon. Minthogy Lissa fölszabadult, az ellenség megszaladt, beérte a kivivott győzelemmel. Persano délután nagy kerülővel körüljárta a csata helyét s a *Rè d'Italia* hajótörötteinek egy részét megmentve, esti tíz óra tájban az olasz partok felé elvitorlázott, átengedve a csatateret az osztrákoknak.

A mint Anconába érkezett, dicsekedve jelentette kormányának, hogy az osztrákok az újabb csata elől meghátráltak; de a csata lefolyását és kimenetelét nem sokáig tudta titkolni az olaszok előtt. Az olasz szenátus 1866 október 11-én vád alá helyezte és elfogatta. A gyávaság vádját elejtették, de vádolták azzal, hogy engedetlenkedett, hogy a flottát meggondolatlanul és hanyagul vezette. 1867 április 1-én kezdődött pörének nyilvános tárgyalása s április 15-én hivatalából letették s tengerügyi rangjától megfosztották.¹

Tegetthoff pedig, miután az utolsó ellenséges vitorla is eltűnt a szemhatárról, előbb az ágyúaszádokat, aztán a fa-hajókat, végül a pánczélosokat küldte a lissai kikötőbe. Utolsónak, kevéssel alkony előtt a *Ferdinand Max*-szal ő is követte a flottát.

¹ Az ítéletet lásd: a *Neue Pitaval*. Új folyam, III. kötet, 126. lap.

Tegetthoff hajójával a csatába elsőnek, a kikötőbe utolsónak érkezett. A kikötőhöz ezrével tódult a nép, hogy lássák a győzőt, a ki őket az ostrom alól föl-szabadította.

Tegetthoff a hódolások és a kitüntetések között, a melyekben hazája részesítette, olyan egyszerű maradt, a milyen volt előbb. Bajtársai a győzelmet legnagyobb részében az ő érdemének tulajdonították. Abban a bizonyítványban a melyet Petznek vitézségéről állított ki, hogy megkapja a Mária Terézia-rendet, azt mondja, hogy Petz, a midőn fa-hajójával pánczélos ellen zúzólókést próbált meg, „olyan dologra szánta magát, a mely valószínűen a maga nemében mindig páratlan lesz a tengerészeti évkönyveiben“. A *Rè d'Italia*-nak átszakítását nem a maga, hanem Sterneck barátja érdemének tulajdonította. „Báró Sterneck sorhajókapitány, írta a bizonyítványban, a melyet vitézségéről kiállított, hajójával olyan műveletet vitt véghez, a mely művelet végrehajtására építi ugyan mindenik tengerészállam újabb hajóit, de a mely műveletet mégis mindeddig, a nyílt tengeren, a hol barát és ellenség egyaránt teljes gőzerővel evez, még egy tengerész sem hajtotta végre. Báró Sterneck sorhajókapitány a heves ágyútűzben csodás hidegvérűséggel és elszánt-sággal vezette hajóját, a mit szerencsés vagyok mint szemtanu bizonyítani, a miért a csata sikere kivált az ő érdeme.“ Nehéz volna eldönteni, hogy ezek az utolsó szavak Sternecknek, vagy Tegetthoffnak válnak-e nagyobb dicséretére. Ez a dicséret annál nyomósabb, mert Tegetthoff a csatáról írt részletes jelentésében ismert szerénysége miatt, magáról teljesen megfeledkezett.

Tegetthoff a legnagyobb elszántsággal dobta magát a veszedelem árába s a győzelmet kapott utasításai mellőzésével vivta ki. Az elszántság kicsiny és nagy dolgokban egyaránt egyik alapvonása volt egyéniségének. A Vörös-tengeren tett kutató-útjában egyszer, hajójától távol, Heuglin utitársával a benszülöttek fogságába került s midőn roppant váltságdíjat követeltek tőle, halállal fenyegették, szemükbe kaczagott. Braziliában egyszer egy kis csónakon egymagában evezett egy belföldi tavon, s egy állatot üldözött, a melyet, rövidlátása miatt alligatornak nézett, végül evezőjével kiemelt egy hosszú kigyót s a csónakba tette. Az kábultságából csakhamar magához tért és szíszegve rontott a bátor hajósra. „Tegetthoff pedig, a kit a természet ritka bátorsággal ajándékozott meg, a mint Ferdinánd Miksa főherczeg útleírásában elbeszéli, egy szempillantásra sem veszítette el az exotikus kirándulásokban annyira szükséges lélekjelenlétet, evezőjével biztosan célzott és szétzúzta ellensége fejét. Az ilyen pillanatok mutatják meg, hogy ki milyen ember; Tegetthoff lélekjelenléte, nyugalma, hidegvére engem mindig csodálkozással töltött el.“¹ A ki a váratlan veszedelemben ilyen hidegvérű, annak van mersze a veszedelem fölkeresésére is. Kora legnagyobb harczosai közül egy sem szolgált annyira rá a hős névre, mint ő. Hazájának, a melyet annyira szeretett, gyöngeségeit élesen látta, de az elhatározását nem gyöngítette; a mit más megtehetett, arra magát is mindig képesnek tartotta. Alárendeltjei e tulajdonságai miatt biztak benne vakon. Szerették őt, pedig szigorú előljárójuk volt; s reggel, a midőn hajószobájából

¹ A főherczeg munkájának *hatodik* kötetében, a 248. lapon.

kilépett, szorongva várták ítéletét, mert figyelmét a hajón semmi sem kerülte el. A mikor mindent megvizsgált és rendben talált, akkor vidám, szives természetében mutatkozott. Igazi osztrák-német temperamentum volt; élénk beszédű, de nem barátja a sok szónak; könnyen fölcsettant; a mi nem volt inyére, arról a nyíltszívű ember gyakran goromba, csipős módján nyilatkozott. Olyan ember volt, a kiről az osztrákok azt mondják, hogy resch (kemény) ez a tulajdonság az északnémetek keménységétől (Schneidigkeit) abban különbözik, hogy nincs benne semmi kihívó, semmi sértő. Szerény volt tettetéstől menten; egyszerű, becsületes ember; a milyen önmegtagadó volt ifjúságában szülőivel szemben, olyan önzetlen volt élete minden körülményében; a hiúság sohasem csiklándozta, a mint bizonyítják jelentései a helgolandi s a lissai csatákról.¹ Ilyennek is maradt haláláig. A midőn New-Yorkban megfordult s a *Herald* megérkezésekor cikkben üdvözölte, nyomatékosan kérte, hogy többé ne is emlitsék a nevét. Kevés emberrel barátkozott meg teljesen, de bensőséges családi érzése mutatja, hogy szíve milyen szeretetre volt képes. Nem házasodott meg, mert hivatása egészen lefoglalta. Halála volna, mondta félig tréfásan, félig komolyan, ha felesége s gyermekei volnának, mert a „jó katona nem lehet jó férj és jó apa. Már kis fiú koromban megütközéssel olvastam Homeroszban, hogy a feleség s a gyermekek mint akarják otthon tartani a harczba siető apát. A ki

¹ Olyan szegényen halt meg, mint ősei. Hagyatékában a bónap hetedik napján csak kétszáz forint készpénzt találtak. (*Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens* 1882. 454. lap.) Jelleméről lásd: *Briefe eines Unbekannten* első kötet, 97. lap. (Ez az ismeretlen Villers százsz diplomata.)

katonának szánta magát, nem oszthatja meg szívét senkivel, az egészen hazájának adta magát.“

Tegetthoff szellemi érdeklődésének köre szokatlannul tág volt. Hogy az angol, a francia s az olasz nyelvet tudta s hogy a Vöröstengeren tett útjára jól megtanult törökül és arabul is, az hivatásához tartozott. A derék tengerésznek szükséges ismereteken kívül azonban voltak bő természettudományi s nemzetgazdasági ismeretei is s könyvtára arra vall, hogy majdnem minden tudományágból érdekelte az, a mi igazán figyelemreméltó. A Vöröstengeren tett útjára magával vitte Kant és Feuchtersleben munkáit. Halálos ágyánál, mint utolsó olvasmányát, Darwin: *A fajok eredete* című munkáját s Döllinger vita-iratát találták a pápa csalatkozhatatlansága ellen. Mint a hadügyminiszterium tengerészosztályának főnöke, megalapította a hydrographiai intézetet, mely a tengerésztisztek nevelésével megbecsülhetetlen szolgálatokat tett. Elsősorban mégis a cselekvés, az élet embere volt s a midőn a bécsi tudományos akadémia a lissai hőst tagjának választotta, tréfásan azt mondta, hogy abban a rendkívül tudós társaságban mindig némi félelem szállja meg.

A legfontosabb dolgokról, a mint az az olyan modern képzettségű embernél lenni szokott, a kiben az értelem hatalmasabb a fantáziánál, szabadelvű, raczionálisztikus nézetei voltak. A politikában is a liberális alapelvek vonzották, azt szokta mondani, hogy „csak tudományra és szabad mozgásra van szükségük az embereknek s akkor még balkörülmények között is hatalmassá és nagygyá teszik a hazát“. Ezért erőlyesen ellene volt az egyházi befolyásnak s az osztrák liberáliszmus tavaszkorában abban bizott, hogy

a parlamentáris intézmények meg fogják ifjítani a birodalmat. Kötelességét nagyon komolyan és szigorúan vette, a midőn a tengerészeti költségvetést a képviselők előtt védte. Véget vetett annak a kisszerű alakoskodásnak, a mely a flotta költségeit pontatlanul és leplezgetve terjesztette a képviselők elé és a midőn a delegációkban egyszer tetszésére bízták, hogy egy összeget két különböző célra fordíthasson, az ajánlatot köszönettel elutasította és félreérthetetlenül világos javaslattal állott elő.

A nemzetiségi kérdésben, önként értetődik, az volt az álláspontja, a mi volt minden lelkes emberé: német fajrokonai mellé állott, szemben a szlávok hatalmi törekvésével. A midőn 1870-ben a polgárminiszterium megbukott, egy bizalmas levelében nagyon csipősen nyilatkozott *Beust* és *Taaffe* szédelgéseiről; a *Hohenwarth* miniszteriumnak pedig arra a fenyegetésére, hogy az alkotmányt felfüggeszti, legszívesebben azzal felelt volna, hogy az urakháza helyezze a kormányt vád alá. Ezek az érzések nyilatkoztak meg akkor is, a midőn az 1870. évi hadjáratban a német sikereknek teljes szívéből örvendett. „Bizonyos határig nagy megelégteltiséggel tölt el az a körülmény, írta akkortájt, hogy a henczegő francziák sanyarú leczkét kaptak s hogy azt a németektől kapták; mert a németekre nagy szerep vár még Európa jövőjében.” Magas szempontokból nézte a politikai dolgokat s elvtársai az urakházában, a melynek 1868 óta tagja volt, a német czentralista párt meg volt róla győződve, hogy mint államférfi is nagy dolgokra volna képes. Ezekről a reményekről megemlékezett a tudományos akadémia főtitkára, *Schrötter* is, *Tegetthoff*ról mondott emlékbeszédében, a midőn a következőket mondta: „Hatal-

massá tette az osztrák tengerészetet azzal, hogy egységes gondolat alapján szervezte; hasonló eszméket táplált a politika terén is s e ritka erő kilobbanásával ezen a téren talán még súlyosabb veszteséget szenvedtünk“.

A halál Tegetthoffot ereje teljében, negyvennégy éves korában ragadta el, a mikor hazájának még nagy szolgálatokat tehetett volna. A lényeges dolgokban már ifjúkorában kész, határozott, higgadt természet volt. Sem a győzelem, sem a hálátlanság, a melyet, a mit még el kell beszélnünk, nemsokára tapasztalt, nem változtatott egy vonást sem vasból kovácsolt jellemén. Emléke élni fog, a míg a tengeren emberek járnak s a míg az emberek versengenek a tengeri uralomért. A mint a képfaragó a bécsi Práter elején érczbe öntötte: nyugodtan, hidegvérrel figyelve a csatát, úgy fog élni alakja az eljövendő ivadékok emlékezetében.

HUSZONHATODIK KÖNYV.

A b é k e.

A nikolsburgi kastélyban, a melynek ormán július 18-ka óta a porosz királyi lobogó lengett, gyűltek össze a porosz s az osztrák meghatalmazottak, hogy megállapítsák az előzetes békét. Az egyik részről Bismarck gróf és Moltke tábornok, a másról gróf Károlyi, báró Brenner-Felsach, a berlini s a darmstadti osztrák követek, továbbá gróf Degenfeld tábornaszernagy vitték a szót. Gróf Mensdorffnak nagyon kínos lett volna Nikolsburgba menni; mert a nikolsburgi kastély és uradalom, mióta az utolsó Dietrichstein herceg leányával házasságra lépett, az ő birtoka volt s mert az ő birtokán kellett a győztes porosz királyt vendégül látni s tárgyalni az Ausztria megalázásával járó békét. A közeli eisgrubi kastélyban, a mely Liechtenstein herceg birtoka volt, üttötte föl hadiszállását a porosz trónörökös, onnan hívták át királyi apjához. Hogy sorsukat biztosítsák, a német fejedelmek egy része minisztereivel Bécsbe utazott és érdekeit Ausztria szívére kötötte. Hannover, Hesszen-Darmstadt és Nasszau földönfutó uralkodói, Frigyes württembergi herceg, meg Pfordten és Dalwigk miniszterek segítségért kopogtattak; de hogyan támogathatta volna őket a szíven talált Ausztria? Hisz ő is Franciaországtól várt támogatást, a melynek meghatalma-

zottjai: Benedetti és Grammont sokat sűrögve, lényegében azonban tétlenül követték az alkudozást.

A porosz kabinetnek alapos okai voltak, hogy az előzetes békét minél gyorsabban megkösse. Eddig sikerült ugyan meggátolni Orosz- és Franciaország intervenczióját, de az irigykedő szomszédok bármely pillanatban beleárthatták magukat dolgába. Oroszország azt a kívánságot fejezte ki, hogy kongresszust hívjanak össze Párisba, mert Poroszországnak nincs jogában Európa térképét önkényesen megváltoztatni; a német szövetséget a nagyhatalmak állapították meg a bécsi kongresszus jegyzőkönyvében s új jogot csak közös akarattal teremthetnek. Poroszországnak semmi sem lehetett kellemetlenebb ennél a követelésnél, mert így a mit kardjával szerzett, azt a diplomáták ítélőszéke elé kellett volna terjesztenie.

Bismarcknak azonban sikerült Oroszországot és Franciaországot egymástól távol tartani. Napoleon, ámbár folyvást kongresszusról álmodozott, nem reagált Oroszország javaslatára, mert Poroszország még mindig azzal áltatta, hogy Franciaországgal a zsákmányt megfelezi. Ez könnyebben történhetett, ha Poroszország és Franciaország suttyomban játszik össze. Napoleon ragaszkodott ehhez, ámbár a közvélemény Franciaországban hangosan kárhoztatta a császár lagymatagságát Poroszországgal szemben s erélyes közbelépést sürgetett. Drouyn de Lhuys szakadatlanul ebben az értelemben dolgozott; Napoleon ingadozott, bár inkább hajlott ahhoz a helyes nézethez, hogy Franciaország boldogulását a német egység nem veszélyezteti szükségképen. Franciaország diplomata szekere a szerint nyikorgott eresztékeiben, a mint a császár vagy minisztere mozgatta. Drouyn de Lhuys

egyelőre fontos sikert ért el: a nikolsburgi francia meghatalmazottak utasítást kaptak annak kijelentésére, hogy az alkudozások megkezdésével közvetítő szerepük lejárt. A miniszter ezzel azt akarta meggátolni, hogy Franciaország ne kösse meg a kezét azzal, hogy hozzájárul a békéhez s hogy ne vállaljon kezességet Németország új alkotmányáért. Azért Napoleon meghatalmazottai nem is írták alá a békeszerződést, hogy Franciaország keze a jövőre szabadon maradjon.

Mindjárt ezután Napoleon császár a kormányt épp az ellenkező irányba fordította. Személyesen tárgyalt Goltzchal és csupa barátság volt Poroszország iránt. A porosz követ engedelmeskedve a július 20-ikán kapott utasításának, arra kérte a császárt, hogy járuljon hozzá a július 14-ikén megállapított pontozatok módosításához, a mint Vilmos király kívánja. E nyomatékos szavak beiktatásáról volt szó: a császár helybenhagyja és támogatja, hogy Poroszország három-négy milliónyi észak-németet annektáljon. A császár majd fölolvadt a szeretetreméltóságban, hozzájárult a kívánsághoz s végül az ellen sem volt semmi kifogása, hogy Szászország egy része is, a lipcei s a bautzeni kerület bekebeleztessék. Sőt arra biztatgatta Poroszországot, hogy Thüringia egy részét, a melyet Goltznak a mappán meg is jelölt s Felső-Hesszent, a mely a nagyherczeg birtoka volt, tulajdonába vegye. Ez a nagy szeretetreméltóság majdnem megzavarta Goltzot, mert a Poroszországgal barátságos lábon álló thüringiai fejedelmeknek, a kik közül csupán a meiningeni szított Ausztriához, a szürét országukból mégsem lehetett egyszerűen kitenni.

Napoleon azért rakott annyi kövér falatot Porosz-

ország tányérjára, hogy maga is a tálba markolhasson. Miután, úgy gondolta, hogy szeretetreméltóságával elég hasznos szolgálatot tett: jutalmát követelte. Július 23-án utasította Benedettit, hogy végre Franciaországnak is nyomatékosan követeljen kárpótlást, mert az méltányos, hogy Franciaország is gyarapodjék s hogy Poroszország növekedése arányában növelje védelmi erejét. Szorongva várták Párisban Poroszország válaszát s igen megkönnyebbültek, hogy eleintén minden simán ment. Bismarck most ismét ahhoz a vakmerő játékhoz folyamodott, hogy Franciaországot a porosz föld határain kívül eső tartományokra utalja. A Franciaország által fölállított alapelvek jogosságát huzakodás nélkül elismerte s igen barátságosan beszélt Benedettivel a módról, a melyen azok az eszmék megvalósíthatók. Természetesen a győztes Poroszország nem adhat a magáéból, azt azonban nem bánná — a mint Benedetti könyvében elbeszéli — ha Franciaország a bajor Pfalz területén kapna valahol kárpótlást, mindazáltal Belgiumra tehetne kezet a legkönnyebben, az ellen Poroszországnak nem volna semmi kifogása. Hivatalos nyilatkozatot azonban, mondta Bismarck a francia követnek, most még ne tegyenek. Ezekkel a sima, lekötelező szavakkal Benedetti tökéletesen beérte, mert a porosz miniszter szinte megbabonázta; figyelmét pedig elkerülte a feltételes mód, a melyben e szép reménységekkel kecsegtette. Még Napoleon is megfogatta magát s az a részletek elintézését elhalasztotta a nikolsburgi előzetes béke megkötéséig. Nem akart igen mohónak látszani, hadd lássa Poroszország, hogy milyen kellemes szövetséges ő. Az osztrák meghatalmazottak elbámultak, a midőn a francziák elhidegülését észre-

vették. Gróf Degenfeld panaszkodott is Koburg herczegnek, hogy Franciaország csak színleg áll Ausztria oldalán, a valóságban nem iparkodik hasznára dolgozni. Így történt, hogy Napoleon hozzájárult a *nagyobb annexió*-hoz, mielőtt áraban Poroszországgal megállapodott volna. A császár, valamint miniszterei, Rouher és La Valette még nem ismerték alaposan Bismarck grófot; nemsokára azonban észre kellett venniök, hogy becsapatták magukat; hogy naivak voltak, midőn azt hitték, hogy Franciaország számító nagylelkűségéért lekötelezettnek érzi magát.

Bismarcknak azonban váltig készen kellett arra lenni, hogy Orosz- és Franciaország zavarólag közbelépnek; számításaiban biztosan csupán Olaszországra építhetett. Az olasz hadsereg ugyan nem váltott be s a midőn Albrecht főherczeg hadsergének zömével északra vonult, még azt a szolgálatot sem tette meg többé, hogy néhány hadtestet lekössön. A porosz vezérkarnak nagyon zokon esett, hogy az elvonuló osztrákokat nem üldözték és nem állították meg. A firenzei porosz követ, Usedom, ennek a neheztelésnek július 13-iki jegyzékében olyan erős kitételekben adott kifejezést, hogy La Marmora e gyámkodás miatt Bernhardinak, a ki épp az olasz király főhadiszállásán időzött, keservesen panaszkodott. La Marmora és Viktor Emánuel király sértve érezték magukat, hogy Poroszország épp akkor korholja őket, a mikor a kívánt átkelést a Pón megkezdették. A király égett a vágytól, hogy szenvedett vereségét valamely fegyverténynyel helyreüsse s a midőn Poroszország követe sürgette, hogy nyomuljon Ausztriába s annak fejében komoly ígéretet tett, hogy hozzájárulása nélkül Poroszország nem köt fegyverszünetet,

Napoleon császár tanácsait visszautasította. Duzzogott, hogy a császár elfogadta Velence átengedését s Bernhardinak azt ígérte, hogy a hozzáküldött Napoleon herceget, a vejét, úgy fogadja mint *a kutyát*. Minthogy most már osztrák hadsereg nem állott az olaszok útjában, Dél-Tirol meghódítását egészen bizonyosra vették.

Mint a tiszta égből lecsapó villám, úgy találta őket az a hír, hogy Ausztria és Poroszország fegyverszünetet kötöttek. Kijátszottnak hitték magukat s azt Usedom és Bernhardi is egyaránt elismerték, hogy Bismarck a hirtelen békekötéssel szövetségesét kellemtlen helyzetbe juttatta. Bismarck azonban csak azokkal volt kiméletes, a kiknek ereje tiszteletet parancsolt. Az olaszokat sarkalta, hogy nyomuljanak előre, most aztán, a mikor a késedelmezőkre nem volt többé szüksége, Usedom előterjesztésére félvállról azzal válaszolt, hogy: „Mi szorosan a szerződéshez tartjuk magunkat s ha öt napon pihenünk, nem teszünk egyebet, mint a mit tettek az olaszok négy héten át”. Békét akart s azért július 23-ikán az olasz követtől, Barraltól, határozottan azt sürgette, hogy királya is kössön fegyverszünetet. Poroszország szövetségesének megszerezte Velenczét s nagyobb terület megszerzéséről a szövetségi szerződésben szó sem volt. Az olaszok ebből megtudták, hogy Olasz-Tirol után, a melyet saját katonai érdemük díjának tekintettek, későn s ezért hiába nyujtották ki kezüket.

Barral hirtelen, Bismarcktól bucsút sem véve, utazott el Nikolsburgból, annyira bántotta ez az esemény. Itália duzzogó vonakodása azonban, hogy békét kössön, Poroszországnak kapóra jött, Ausztria e miatt

is kénytelen volt minél gyorsabban tisztázni dolgát Poroszországgal.¹

A nikolsburgi tárgyalások e fajta cselszövények háttérében játszódtak le. Különböző okokból mind a két félnek érdekében állott a sietés, ezért két ülésben végeztek, a harmadik ülésre már csak a megállapodás formulázása maradt. Néhány főpontban már korábban egyesség jött létre. Velenczéről Ausztria már korábban lemondott, egyéb területcsonkításról nem volt szó. A háború valódi díját a második cikkelyben állapították meg. Ausztria ebben hozzájárult, hogy „Németország az osztrák császári állam részesedése nélkül új alakot kapjon“. Poroszország a szerződés értelmében az észak-német államokból szövetséget alkothattott, s ha a déli államok is szövetségbe állnának, az északi szövetséggel nemzeti egységbe léphetnek. Végül Ausztria lemondott a reá eső részről Schleswig-Holsteinban; Poroszország csupán arra kötelezte magát, hogy a dán nyelvterületet, Schleswig északi részén, átengedi Dániának.²

Nehezebben ment a dolog a hadiköltség megállapításánál. Poroszország hadiköltségét százmillió tallérra számította; ennek felét Ausztriának, felét német szövetségeseknek kellett megtéríteni. Ausztria követeli azt állí-

¹ E tárgyalások történetére Bernhardi *Tagebücher*-jeinek hetedik kötete a főforrás, bár napi följegyzéseibe némely tévedések is becsúsztak.

² Ez a kötelezettség, minthogy Franciaország nem járult a békéhez, Poroszországot csak Ausztriával szemben kötelezte. Utóbb Ausztria is az 1878. évi október 11-én kötött szerződésben lemondott e jogáról. Világos, hogy ezzel azokat a diplomáciai szolgálatokat honorálta, a melyekkel Németország Bosznia okkupálása alkalmával támogatta.

tották, hogy a kimerült császári állam ezt az összeget nem bírja meg. Ausztriának ezenkívül is volt leszámolni valója, mert Dániával úgy kötöttek békét, hogy a harminczmillió tallérnyi hadiköltség Schleswig-Holsteint terhelje, ennek az összegnek fele illette mindenik győzöt s ez a számla még nem volt kiegyenlítve. Poroszország, most már Schleswig-Holstein egyedüli birtokosa, magára vállalta az Ausztriára eső rész kifizetését s beleegyezett, hogy ezt a tizenötmillió tallért a hadi kárpótlásból levonják, továbbá hogy még ötmillió tallért vonjanak le az élelmezésért, a mit a porosz csapatok osztrák területen fogyasztottak el. Így a porosz követelés leapadt harminczmillió tallérra, de Ausztriának az is igen sok volt. Poroszország képviselői ekkor azzal hozakodtak elő, hogy lemondanak az egész pénzbeli kárpótlásról, ha Ausztria határkikerekítés czimén lemond mintegy húsz négyszögmérföldnyi területről s mintegy százezernyi lakosról. Így a dolog az állam becsületébe vágott, ezért az osztrák meghatalmazottak azt válaszolták, hogy a határrendezés csak valamely vidék elcserélése útján történhetnék. Az osztrákok olyan keményen tartották magukat, hogy a második ülésen Poroszország a hadi kárpótlást huszmillió tallérra s hadserge élelmezésére mérsékelte. A császár Eszterháznak köszönhette, hogy ezt a kárpótlást meg kellett fizetnie. Bismarck Brünnből békét ajánlott hadi kárpótlás követelése nélkül az alatt a föltétel alatt, hogy Ausztria mondjon le a francia közvetítésről. Ezt az ajánlatot Eszterházy tanácsára elutasították s most azért kellett föláldozni a nemzeti bank ezüst érckészletét.

A komolyabb természetű nehézségek akkor támadtak, a midőn Poroszország Ausztriától azt követelte,

hogy hódítását Észak-Németországon ismerje el. Ferencz József császárral nem volt könnyű dolog elfogadtatni, hogy szövetségeseit a győzőnek fölláldozza. Különösebb kötelezettsége azonban csak két szövetségese iránt volt: Szászország iránt, a mely állhatatosan melléje állott és Bajorország iránt, a mely állammal a június 14-ikén kötött szerződésben úgy állapodott meg, hogy békét csak együttesen köthetnek. Ettől a szerződéstől azonban a császár megsza badult, a midőn Bajorország jobbnak ítélte, hogy Poroszországgal maga alkudozzék. Pfordten bajor miniszternek azonban balul ütött ki az első kísérlete, a mint Bismarckkal közvetetlenül kezdett egyezkedni. Poroszország és Bajorország még nem kötöttek volt fegyverszünetet egymással, a midőn Pfordten megjelent Nikolsburgban és Bismarcktól kihallgatást kért. Bismarck ekkor ezekkel a kemény szavakkal förmedt reá: „Tudja-e, hogy önt mint hadifoglyot letartóztathatnám?” A porosz miniszternek azonban alapjában véve az volt a törekvése, hogy Dél-Németországot Ausztriától elválassza. Pfordten, a mint Bismarck kijelentette, hogy Bajorországnak le kell mondania a kulmbachi kerületről, hamar ráállott az alkura s a hű barát nem átalta ezért szövetségésétől, Ausztriától azt követelni, hogy cserében engedje át Bajorországnak az Inn-kerületet.¹ Így aztán teljesen fölbomlott a bécsi

¹ *Österreichische Kämpfe*, IV. 184. l. Bismarck a Pfordtennel való alkudozás közben, Berlinben, augusztus 10-én azt állította, hogy Ausztria fölláldozta Bajorországot s hogy bajor tartományokat kívánt kárpótlásul. (Bray-Steinburg: *Denkwürdigkeiten*, 102. l.) De erről más hír nincs s Bismarck állításával bizonyosan csak nyomást akart gyakorolni Bajorországra.

s a müncheni kabinetek között az a laza kapocs is, a mely volt addig közöttük.

Másként állott a dolog Szászországgal, a melynek dinasztíája életre-halálra szövetkezett Ausztriával s ezért Ferencz József császár kötelességének vallotta, hogy teljes erejéből Szászország mellé álljon. Poroszország beleegyezését követelte, hogy bekebelezhesse az egész szász királyságot, épp úgy mint Hannover, Kurrhesszent, Nassaut és Frankfurtot; a darmstadti nagyhercegtől követelte Felső-Hesszent, Bajorországtól a kulmbachi kerületet. Ausztria kész volt, hogy rááll mindenre, kivált mert Napoleon már beleegyezett az annektálásba, csupán Szászország tekintetében volt hajthatatlan. Ferencz József császár azokban a tanácskozásokban, a melyeket János királlyal és Beusttal tartott, megígérte, hogy Szászország épségét megvédi; a mennyire módjában állott, megakarta menteni a szász királyt attól is, hogy be kelljen lépnie az északnémet szövetségbe s lehetővé akarta tenni, hogy a délnémet szövetséghez tartozhassék. Adott szavát becsülettel beváltotta. Az osztrák meghatalmazottak ünnepi komolysággal jelentték ki, hogy Ferencz József császár inkább még egyszer megkísérti a hadi szerencsét, semhogy Szászországot fölládozza. Bismarck belátta, hogy ellenállását ebben nem győzheti le. Engedett tehát a követelésből s azt kívánta, hogy Szászország legalább a lipcei s a bautzeni kerületekről mondjon le. Ausztria ezt a kívánságot is föltétlenül elutasította s attól lehetett tartani, hogy az egész dolog meghiusul. A meghatalmazottak első tanácskozása után félős volt, hogy a háború ismét kitör, mert Vilmos király szívósan ragaszkodott ahhoz, hogy Szászországnak egy részét megkapja.

A király inkább csüngött azon Bismarcknál, hogy Poroszország jelentősen gyarapodjék s úgy találta, hogy minisztere ebben a törekvésben nem eléggé határozott; mert a miniszter a német nemzet és Poroszország szempontjából egyaránt nagyobb nyereségnek tartotta az egységes Németország megteremtését Poroszország bármi nagy arányú gyarapodásánál. A király legyőzött ellenségének különböző tartományaira vetett szemet s minthogy követelése sikerei arányában növekedett: most a béke tárgyalásakor olyasforma nehézségek támadtak ismét, a minők támadtak volt a dán háború végén. Akkor is a végül támadt újabb követelések miatt Bismarcknak a dolog megoldása végett a királynál Roon segítségéhez kellett folyamodnia.¹ Vilmos király most úgy gondolkozott, hogy túlon túl nagylelkű volna, ha megengedné, hogy Szászország a vereségből épen kerüljön ki; mert a drezdai kormányt tartotta legludasabbnak abban, hogy a szövetség hadat izent Poroszországnak. Még jobban a szívéen feküdt, hogy Bajorország északi részét, a régi Hohenzollern örgrófságokat, Ansbachot, Bayreuthot és Kulmbachot, családja ősi fészkeit megszerezze. S erős családi érzése miatt a király ezt a szerzeményt tartotta volna a legnagyobb diadalának.

Természetesen Ausztriának sem volna szabad csonkítatlanul kikerülni a dologból. Frigyes Károly herceg a királyt Csehország északnyugati részére figyelmeztette, az Érczhegység aljában fekvő, németek által lakott vidékre, a széles Éger-völgyre, a mely Égertől és Karlsbadtól Teplitzig és Reichenbergig terjed. Csehországnak németek által lakott nagyobb részét így Poroszországhoz csatolták volna.

¹ Horst Kohl: *Bismarck-Jahrbuch*, IV. 76. lap. V. ö. még Busch *Naplóival* (német kiadás) II. kötet, 466. l.

A király Nikolsburgban éppen kolerinben szenvedett s egy pillanatig attól féltek, hogy megkapja a kolerát; de gyöngélkedése nem akadályozta a munkában s nem lazította meg makacs elhatározását. Bismarck *Visszaemlékezés*-eiben kitünő plasztikával rajzolta meg azt a harczt, a melyet vívnia kellett, hogy mérsékelje a királyt követeléseiben. Neki Ausztriával és a délnémet államokkal a teljes kibékülés lebegett a szeme előtt s ezt a nagy tervét fenyegette veszedelemmel a királynak mind mohóbb annektáló hajlama. A július 23-ikán tartott haditanácsban a tábornokok arra szavaztak, hogy Poroszország vagy megkap mindent, a mit követel, vagy folytatja a háborút s így Bismarck terve megbukott. A pillanat történeti fontosságát mélyen érezte; felelőssége teljes tudatában azért, a minek megalkotását élete főczéljának tartotta, a tanácskozás alatt arról kellett meggyőződnie, hogy többé nem ura önmagának. Némán állott föl, hogy szomszédos hálósobájába vonuljon vissza, a hol idegeinek viharán megrázó síró-görcscsel könnyitett.

A dolgot azonban még nem tartotta teljesen megbukottnak. Még azon a napon emlékiratot szerkesztett, a melyben a békekötésnek mérsékeltebb föltételeit fejtegette, s amely emlékirat elméjének egyik leghatalmasabb és legérettebb munkája. Emlékeztette a királyt arra a veszedelemre, a mely a semleges hatalmak részéről fenyeget, valamint arra, hogy Ausztria minden lehető föltételt elfogadott s hogy a területkérdésben méltányosságból is engedniök kell. Politikai hibát követnek el, ha azért, hogy néhány mérfölddel nagyobb területet szerzenek s hogy Ausztriától pár millióval több kárpótlást csikarjanak ki, kockára teszik az

addig elért sikert. A hadseregben kiütött kolera is arra int, hogy fontolják meg az augusztusi hadjáratral járó veszedelmet. Az emlékirat végén ünnepi formában háritja el magáról Bismarck a felelősséget, ha „tiszteletteljes előterjesztése és tanácsa“ ellenére a gyors békekötést megnehezítik.

A midőn Bismarck másnap I. Vilmos válaszáért ment, az osztrák és szász területek átengedése dolgában hajthatatlannak találta. A királylyal izgatottsága miatt lehetetlenség volt tanácskozni s Bismarcknak azt kellett hinnie, hogy tanácsát visszautasítják. A nagy miniszter életének döntő s a mint látszott, igen fájdalmas fordulópontjára jutott. Ennek a bonyodalomnak a megoldását lehetetlenség jobban elmondani, mint a hogy Bismarck beszélte. *Visszaemlékezés-einek (Erinnerungen)* ez a helye nem maradhat ki az 1866. évi békekötés történetéből.

„A mint szobámba visszatértem, beszéli Bismarck, olyan hangulatban voltam, hogy legjobbnak gondoltam, ha a nyitott, négyemeletnyi magas ablakból leugrom s ügyet sem vettem rá, a midőn ajtóm megnyílt, pedig sejtettem, hogy a trónörökös jön hozzám, a kinek szobája előtt, a folyosón eljöttem. Éreztem, hogy vállamra teszi a kezét, aztán megszólalt: „Emlékezhetik rá, hogy én a háború ellen voltam, ön szükségesnek tartotta s viseli érte a felelősséget. Ha most meg van győződve róla, hogy célunkat elértük s hogy békét kell kötnünk: kész vagyok önhöz szegődni s tolmácsolni meggyőződését atyámnál“. Nyomban a királyhoz ment, a honnan egy kis félóra multán tért vissza s ugyanazon a csöndes, barátságos hangon mondta: „Nehéz dolog volt, de végül is atyám beleegyezett“. Beleegyezését plajbász-

szal utolsó előterjesztésem szélére körülbelől ezekkel a szavakkal jegyezte rá: „Minthogy miniszterelnököm az ellenség előtt cserben hagyott s minthogy itt nincs módomban őt kicserélni, a kérdést fiammal megfontoltam s minthogy a fiam is miniszterelnököm pártjára állott, nagy sajnálatomra kénytelen vagyok a hadsereg fényes győzelmei után is beleharapni ebbe a savanyú almába s elfogadni ezt a silány békét.“¹

A király csak nagynehezen engedett a fiának, habár véleménye elmondására e szavakkal szólította föl: „Beszélj a jövőendő nevében!“ A király környezetében tudták, hogy a békekötés föltételeinek megállapításában nagy a nézeteltérés, a midőn a trónörököszt a királyhoz hívták. Koburg herczeg látta, hogy a trónörökös tétovázva, aggodalmasan lépett a király szobájába. „Gróf Bismarck és én — beszéli Koburg herczeg, a ki egyébként a tanácskozás tárgyról semmit sem tudott — az előszobában vártuk a dolog eldőlését s világosan emlékszem, hogy azok a fontos pillanatok milyen lomhán multak. Végre megjelent a trónörökös. Kimerültnek látszott, de annyit mondhatott, hogy a dolog lényegében a király engedett.“

Ezekben az izgalmas napokban egyébként is sok torzsalkodás volt a főhadiszálláson. Egy tudósítás szerint Vilmos király Roon javaslatát, hogy a honvédség magasabb korosztályait a Franciaország

¹ V. ö. Lenz Miksa: *Zur Kritik der Gedanken und Erinnerungen des Fürsten Bismarck* című tanulmányával a *Deutsche Rundschau* 1899. évi harmadik kötet. Lenz bebizonyítja, hogy Bismarck elbeszélése némely dolgokban, kivált a főnnebb említett haditanács napjának megjelölésében, nem egészen pontos. De az bizonyos, hogy ama napok eseményeit és hangulatát Bismarck általán teljes történeti hűséggel rajzolta meg.

ellen felállítandó új zászlóaljak alakítása végetthívják be, sokáig nem fogadta el, bár arra szemmelláthatóan sürgős szükség volt. Egy ilyen elégtelen pillanatában Roon lemondott, a király természetesen nem fogadta el lemondását. Nyilván erre az eseményre czélzott július 25-én, a midőn ezt írta: „A túlfeszített munka s az utóbbi idők sokfajta benyomása a döntő körök idegrendszerét, köztük az enyémet is annyira túlizgatta, hogy a padlásszoba födelén hol itt, hol amott kicsap a láng s minden keresztyén léleknek vedrével oltásra kell sietnie“.

Így aztán a porosz s az osztrák meghatalmazottak második ülésükön, július 25-ikén, megegyeztek a hadi kárpótlásban s abban hogy Szászország épségét nem bántják. Az ülésnek csupán egy izgalmas pillanata volt. Az egyik osztrák meghatalmazott, gróf Károlyi, minthogy Ausztria reményén túl sok engedményt kapott, szóba hozta azt a kívánságot, hogy Szászországnak szabadságában álljon a délnémet szövetséghez való csatlakozás. Ez már sok volt Bismarcknak. Fölpattant ültéből s kemény hangon jelentette ki, hogy az alkudozást megszakítják, ha Ausztria ehhez a kívánságához ragaszkodik. Azután hozzátette, hogy ebben a kérdésben nem alkuszik s tüstént lemond, ha a király e föltétel elfogadását parancsolná. Bismarcknak nem került nagy fáradságába ez a kemény fenyegetőzés, a mikor biztos volt benne, hogy a király kevésbbé engedékeny nála.

A háború s a béke kérdésében a döntés most megint Ferencz József császáron állott. Nagyobb dolgokról volt szó, mint csupán Szászország jövőjéről. János király azonban maga mondott le arról a kívánságról, hogy a délnémet szövetséghez csatlakozzék, miután

Dresdában maradt miniszterei sem helyeselték ezt a lépést; üdvösebbnek tartván, ha becsülettel Poroszországhoz csatlakozhatnak. A császár, úgyszólván, szövetségesére bizta, hogy folytassa-e a harczot, de, a mint mondják, hozzátette, hogy ha a háború ismét balul ütne ki, abban az esetben a békekötéskor Ausztria csupán a maga érdekeivel törődhetnék.¹ A mire Beust királya nevében így válaszolt: „Hogy folytassuk a háborút az esetben, ha fölséged békét akar kötni, akkora felelősséggel jár, a mekkora felelősséget királyom nem vállalhat magára“. Az osztrák hadseregben volt azonban egy párt, a mely a háború folytatásából becsületkérdést csinált. Ez a hangulat a *Kamerad* című katona-ujszágban szólalt meg a legélesebben, a mely egyenesen kimondta: „nem kell béke, míg olyan békét nem kaphatunk, a melyben annyit nyerünk, mintha mi vertük volna meg az ellenséget“. Még a császár környezetében is hallatszottak ilyen hangok. Bécsben jól tudták, hogy a porosz hadsereget nagyon tizedeli a kolera s valóban a kór elragadott félannyi katonát, a mennyi elesett vagy sebébe belehalt; a harcz áldozatainak száma egészben megütötte a négyezerötszázat. Aztán a fegyverszünet alatt a Dunától délre eső táborhelyeken tekintélyes osztrák

¹ Hogy ezt a figyelmeztetést a császár valóban megtette, arról hiteltre érdemes forrásból biztosítottak. V. ö. Friesen: *Erinnerungen* II. 225. l. Azt a vádat, a melyet Friesen kollégája ellen emelt, hogy nem nagyon viselte szíven Szászország érdekeit, Beust *Erinnerungen zu Erinnerungen* című röpiratában, aztán *Denkwürdigkeiten*-jeiben czáfolta. A föltételek, a melyek alapján Szászország október 21-én békét kötött, az országnak valóban terhesek voltak. Fizetnie kellett tízmillió tallér hadi kárpótlást s a porosz csapatok 1867 végéig az országban maradtak.

sereg verődött össze ismét. Július 21-ikén az északi hadsereg első zászlóaljai Pozsonyba érkeztek; a menekülést s az átkelést a déli partra az erők végső megfeszítéséig annyira siettették, hogy július 17-ikén Benedek egész hadserge bevégezte fáradságos visszavonulását. Egy nappal előbb Benedek letette a fővezérséget. Albrecht főherczeg intézkedéseiben az ellenség föltartóztatására már alig volt hézag. Azt a históriai nevezetességű, átkelésre alkalmas helyet a Dunán, a melyet Napoleon az asperni s a wagrami csaták alkalmával használt, a folyamtól északra sánczok védték s a sánczokban Gablenz hadteste foglalt állást. Bécestől nyugatra, Tulln táján, a Felső-Duna őrzésére Fratricsevics tábornok alatt csak egy dandárt s egy huszárezredet rendelt; mert a poroszok Pozsony felé tartottak s ott szándékoztak támadni, ezért Pozsonytól délre, a Duna s a Fertő-tava között vonta össze az osztrák hadsereg zömét, százkilenczvenezer gyalogost s tizenhétezer lovast. Mint a custozai csata előtt, most is majdnem az egész haderőt összevonta a döntő csatára. A fegyverszünet megkötése előtt két nappal John tábornok és Neuber ezredes bejárták a vidéket Pozsony és a lajthamelléki Bruck között, hogy személyre vegyék a csatateret, a hol a poroszokat a Dunán való átkelésük közben meg akarták támadni.¹ A floridsdorfi s a tullni csapatokkal együtt Albrecht főherczegnek kétszáztizennégyezer főnyi gyalogsága, húszezerkilenczszáz lovasa és nyolczszáz ágyúja volt. Július 27-ikén este a pozsonyi hajóhidat szétszedték, minden hajót és malmot mértföldekre szétromboltak vagy elvittek.

¹ A brucki tábort a hadjárat után a most is meglevő gyakorló táborrá változtatták át.

Melknél és Bécsben a Duna-csatornán egyenesen a zúzásra épített gépek horgonyoztak, hogy zavarják az ellenséget a hídépítésben, azonkívül Kaisermühlen mellett két zúzó-hajó módjára fölszerelt gőzös állott készen, hogy szétrombolja a poroszok hajóhidjait.

Ebben az időpontban a porosz királynak, hogy a Dunánál csatát vivjon, százkilenczvennégyezer embere volt: a folyón való átkelésért tehát óriási küzdelem támadhatott volna. A főherczeget és környezetét Napoleon korának nagy emlékei tüzelték. Apja hasonló viszonyok között a háború nagymestere ellen szívósan védte hazája sokat megénekelt folyóját s kezdetben Aspernnél szerencsésen visszaűzte a Dunán. 1809-ben az osztrákok az északi, most a déli partot védték. A terep szempontjából Albrecht főherczegnek kedvezőbb helyzete volt, mint apjának; mert a déli part magasabb fekvésű lévén, uralkodik az északi parton; azonkívül a floridsdorfi sánczok arra kényszerítették az ellenséget, hogy Gablenz tábornok kirohanásának meggátlására a Dunától északra jelentős haderőt állítson föl. Az nem volt valószínű, hogy mindjárt kezdetben döntő csatára kerüljön a sor: mert a porosz osztaályok részben még úton voltak s mert a Dunán való átkeléshez alaposabb hozzákészülés kellett.

Az ismét kitöréssel fenyegető háborúban a döntés, minthogy a felek számbeli ereje majdnem egyforma volt, a két hadsereg harcra termetségétől függött. Szabad volt-e azonban számítani arra, hogy az északi osztrák hadsereg a szenvedett vereség után is csorbitatlan erővel veszi föl a harczot? A hadsereg fogyatkozásait néhány rövid hét alatt pótolhatták-e? Erre a kérdésre a hadsereg mélyebb belátású tisztjei s velök a vezérkari főnök csak tétovázva feleltek.

Mindazáltal Ausztria még, miután északon megveretett is, tekintélyes katona-hatalomnak maradt, 1870-ben a metzi csata után a győzőnek nyitott útja volt Párisba, míg a poroszok Bécs falai alatt harcra kész serget találtak. Albrecht főherczeg nem félt a csatától, bár az ellenségnek különb volt a fegyvere s a sereg is, addig kivivott győzelmei alapján, bízott benne. Azonban igen alapos okok szólottak a béke mellett is.¹ A bécsi burgban tartott tanácskozáson ezért Albrecht főherczeg átengedte a szót vezérkari főnökének, Johnnak, s az nyomatékosan a békét ajánlotta. A pillanat fontosságát tartva szeme előtt, egészen őszintén, lényegében feszegette John a kérdést és szokott nyíltságával tárta föl Ausztria minden gyöngeségét, nem leplezve azt a veszedelmet sem, a melynek újabb csatavesztés esetén Ausztria, sőt a dinasztia is kiteszi magát. Így aztán a császár is a békére szavazott. A mikor azonban a főherczeg és John lefelé jöttek a József-térre vezető lépcsőn, a főherczeg úgy nyilatkozott, hogy John bántóan kétségbeesettnek rajzolta a helyzetet, a mikor még győzelmet is remélhettek. John szokása szerint röviden és szárazon így felelt: „Térjünk vissza, hogy ő felsege a fönséged szájából hallja ezt a lehetőséget“. Azonban bármennyire sarkalta is a büszkeség a főherczeget az ily fokú engedékenységgel szemben, katona-belátása azt súgta, hogy Ausztria, a mely taktika és fegyver dolgában annyira gyöngébb volt az ellenséges hadseregnél, ne kísértse meg még egyszer fegyvere szerencséjét.

Egyébként Poroszország helyzete, bár szép reményeket táplálhatott, mégis sem katonai, sem politikai

¹ V. ö. Teuber: *Herzog Wilhelm von Württemberg*, 185. l.

szempontból nem volt ment a veszedelemtől. Ausztria viszont tarthatott az olasz hadsereg betörésétől is, a mely elé csak egy maroknyi hadserget állíthatott. Ha az olasz hadsereg fővezérét, Cialdinit, olyanforma szellem tüzeli, a minő a porosz hadvezetőséget tüzelte, akkor attól is tartani lehetett volna, hogy az osztrák hatalmat a Dunánál hátban támadja meg. Ausztriának és Poroszországnak egyaránt sürgős okai voltak a béke aláírására. Így aztán Ferencz József császár kevéssel a fegyvernyugvás lejártá előtt, július 26-án délután öt órakor, parancsot küldött Nikolsburgba, hogy a szász kérdésben engedjenek s az előzetes békét írják alá. A porosz főhadiszálláson már tartottak a tárgyalás meghiusulásáról. Roon úgy vélekedett, hogy: „ki tudja, lesz-e béke? Holnapután ismét megkezdjük az ellenségeskedést, ha addig nem találunk alapot a megegyezésre. Itt minden ideg feszült az elpattanásig. Csak türelem s az Istenbe vetett bizodalom segíthet rajtunk“. A mint a béke-preliminárét aláírták, fölállott Vilmos király, megölelte, sirva és hálálkodva megcsókolta először Bismarckot, aztán Roont és Moltket.

A fegyvernyugvást, a mely július 27-én délben lejárt, megnyújtották augusztus másodikáig. A most kezdődő fegyverszünetet kiterjesztették a délnémet államokra is. A végleges békéről Prágában tárgyaltak s míg ezeket a tárgyalásokat le nem zárták, Poroszország zsákmányát nem tarthatta biztosnak.

*
*
*

Ausztria és Olaszország között még mindig nagy akadályok állottak. Cialdini az olasz hadserget igen vontatott napi menetekben, a miért a porosz főhadi-

szálláson váltig panaszkodtak, Velence határára s az Isonzoig vezette. Július 18-án Borgoforte erősségét, a mely Mantuától délre a Pót elzárja, elfoglalta heves ágyúzás után. Az egész hadjáratban az olaszoknak ez volt egyetlen hadi sikerük. Az egyetlen hadtestnek, a melyet Albrecht főherczeg Maroicsics altábornagy vezetése alatt Cialdini ellen hátrahagyott, vissza kellett vonulnia. Maroicsics most huszonötezer emberével az Isonzo-vonalat próbálta megtartani. Az augusztus 2-án lejáráó fegyvernyugvást meghosszabbították ugyan augusztus 9-ikéig, de a fegyverszünet föltételeiben nem tudtak egyezsége jutni.¹ Az olaszok katonaszempontból az *uti possidetis* elismerését követelték, mert föltétlenül meg akarták tartani kezeik kötött Dél-Tirolnak azt a részét, a melyet addig elfoglaltak; hogy a tartomány sorsáról aztán a békekötés alkalmával döntsenek véglegesen. Az volt a szándékuk, hogy azalatt Olasz-Tirolt megdolgozzák, hogy maguk kérjék Olaszországhoz csatoltatásukat, ámbár a földnépe arról hallani sem akart. Remélték mégis, hogy végre így is megszerezhetik a tartományt maguknak. De ebben a dologban Ausztria nem értette a tréfát. Csak úgy állott rá a fegyverszünetre, hogy a német szövetség teljes területéről az olasz csapatok kitakarodjanak. Fenyegető hangon adták tudtára az olasz királynak, hogy augusztus 10-én egész erővel megújítják a háborút, ha csapatai nem vonulnak ki Tirol egész terüle-

¹ Július 26-ikán, a fegyvernyugvás első napján, volt még egy ütközet. Török ezredes, a ki két zászlóaljjal és harmadfél század huszárral még nyugatra állott az Isonzótól s a folyóhoz akart húzódní. Az olaszok, a kik a fegyverszünet beálltáról még nem tudtak, útját állották, ő azonban Versánál kicsikarta a visszavonulást.

téről, meg minden darabka földről az Isonzo mellékén, mely a német szövetség birtoka. Miután Ausztria északon megszabadult ellenségétől, nagyhirtelenséggel a dunai hadsereg egy részét délre indíthatták. Augusztus 2-án megkezdődött a katonaszállítás, naponként átlag huszonhét vonat kelt útra katonasággal és hadiszerekkel, s így augusztus 16-ikáig négy hadtesttel gyarapíthatták a Maroicsics hadtestét. Egy egész hadsereg ide-oda szállítása Olaszországból a Dunához és vissza, nem csekélylendő munkája az osztrák vezérkarnak. Most százötvenhatezer embert ültettek vasútra. A déli vasút vonala akkor nagyobb részében egyes vágányú volt, a Semmeringen azonkívül a nagy emelkedés miatt a nagy katona-vonatokat többszörösen meg kellett osztani, úgy hogy naponként nyolczvan-kilenczven ilyen osztály húsz-harmincz szemközt jövő vonattal találkozott. Mindazáltal nem történt semmi vasuti baleset s az egész hadsereg-mozgósítást a legnagyobb rendben bonyolították le.

Albrecht főherczeg főhadiszállását áttette az Isonzohoz s Nabresinában találkozott Tegetthoffal, a hol a két győzelmes vezér a hadsereg s a flotta vállvetett működését megbeszélte. A flotta Triesztben csak egy zászlóaljat vesz föl, aztán teljes pompájában átvitorlázik a hatalmában levő Adrián Velence elé, a hol tüntetve vesz föl még harminczezer embert. Az olasz hadsereggel e tüntetés árán azt akarták elhitetni, hogy a tenger felől akarnak támadni. A főherczegnek azonban egészen más volt a szándéka. Négy hadtesttel át akart kelni az Isonzon, az ötödik hadtest, a melyet Karinthiában, Villach táján szállítottak le a vasútról, északról támadta volna Cialdinit. Mint-hogy Olaszország a kikötött föltételeket vonakodott elfogadni, még adtak neki huszonnégy óra haladékot

s azzal fenyegették, hogy augusztus 11-én ismét megkezdik a háborút. Hasztalan szólalt fel Napoleon védenecze érdekében, hogy azt a megalázástól megvédje. Úgy gondolta, hogy a béke megkötéséig Ausztria elismerheti az *uti prossidetis* elvét. Ausztria azonban hajthatatlan volt; mert meg akarta mutatni a világnak, hogy a csehországi vereség után is mennyire harczképes még a birodalom. Kuhn tábornoknak Trientbe már szintén elment a parancs, hogy támadjon. Kuhnnak vezetése alatt akkor tizenkilencezer főnyi sorkatonaság állott s augusztus 11-én átkaroló támadást rendelt el Medici Perginenél álló osztálya ellen Ugyanakkor Német-Tirolból az önkéntes vadászoknak a Sugana völgyébe kellett előnyomulniok, hogy Medici és Cosenz visszavonulását elvágják. Végre engedett Olaszország, Velenczét megtartotta birtokában, de minden más vitás területről kivonult. E föltétel alatt megkötötték a fegyverszünetet; az olaszok mindenünnen kivonultak s helyüket gyorsan elfoglalták az osztrákok. Garibaldi önkéntesei Condinoból a kapott parancs után olyan gyorsan takarodtak el, hogy ott feledtek néhány ezer palaczk tüzes déli bort, a hazafias olasz honfitársak ajándékát. A palaczkokat visszakövetelték ugyan a császárvadászoktól, de Tirol védői jobbnak látták, hogy a zsákmányt a maguk üdülésére fordítsák.

* *

A porosz hadsereg a szél gyorsaságával tette meg az utat Drezdától Bécsig s épp oly hamarosan kötötték meg a békét Nikolsburgban. A győzelem, valamint a békekötés gyorsaságával bámulatba ejtette Európát; mert az nem tudta az okot, a mely Vilmos

királyt a Dunánál megállította s nem tudta azt sem, hogy Franciaországon kívül Oroszország is mennyi alkalmatlanságot okozott épp akkor a berlini kabinetnek. Éppen akkor, a midőn a Dunánál és Olaszországban megszűnt a harcz, akartak közbelépni a semleges hatalmak s hozakodtak elő igényeikkel. A poroszok eddig nem nyertek egyebet időhaladéknál. Még Nikolsburgban, július 27-ikén kapta Bismarck azt a kellemetlen tudósítást, hogy Oroszország a kongresszus összehívására formális javaslatot tett. Eltűrje-e Poroszország, hogy Észak-Németország megalkításáról a reá irigykedő Európa döntsön? Bismarck e balfordulat miatt bosszúsán készült a csapás elhárítására. A király már elutazott volt Nikolsburgból s éppen három nagy katona-szemlét tartott: az elbei hadsereg, a Frigyes Károly hadserge s a Steinmetz hadteste fölött, a melynél tartózkodott a trónörökös is. Pompás katona-látványosság volt az, a midőn Vilmos király csapatainak köszönetet mondott vitézségükért, kivált pedig Austerlitznél az a jelenet, a hol egy ezred élére állott s azt a trónörökös és Steinmetz előtt ezekkel a hódoló szavakkal vezette el: „a király vezérlő tábornokainak“. Így Bismarcknak magára kellett gondoskodni arról, hogy Oroszország beavatkozását megakadályozza. Mindenekelőtt sürgőnyt küldött Szent-Pétervárra, a melyben eléggé nyomatékosan azzal fenyegetőzött, hogy Poroszország annak biztosítására, a mit meghódított, nemcsak Németország nemzeti erejét, hanem Lengyelországot is fel fogja szabadítani. Az egyáltalán nem volt lehetetlen, hogy Ausztria lélekzethez jutva, bizva a kongresszusban, megnehezítse a béke végleges megkötését. Ez módjában állott még a nikols-

burgi fegyverszünet megkötése után is. A porosz miniszter, a ki az eszközök megválasztásában sohasem finnyáskodott, arra szánta magát, hogy Ausztriának megmutatja azokat a hatalmi eszközöket, a melyekkel Poroszország hadsergén kívül rendelkezett. Erre azokat a szabadcsapatokat szánta, a melyeket Klapka és Vetter tábornokok Sziléziában s azokat a délszlávokat, a kiket Türr tábornok Szerbiában gyűjtöttek össze.

A Klapka-legió.

Bismarck és Klapka már a háború kitörése előtt megállapodtak abban, hogy Klapka megbízottai a magyar hadifoglyok között toborzást tarthatnak a szerint a példa szerint, a melyet III. Napoleon adott az 1859. évi háború alatt. 1866-ban a poroszok negyven-ötvenezer hadifogolyra tettek szert, a melynek kisebb fele volt sebesült, a nagyobb fele ép s a melynek ötödrésze magyarokból állott. A toborzás megkönnyítése végett a huszonhárom magyar ezredből szerzett foglyokat Sziléziába: Glogau, Neisse és Kosel várakba vitték, a többi fogoly Magdeburgba s más északi erősségekbe került. Hatalmas csáb volt a magyaroknak az, hogy silány táplálkozás mellett napi tíz órán át tartó sanyarú sánczmunkát kellett végezniök. Csak ezután jelentek meg a toborzók, a kik jó zsoldot ígértek s azzal biztatták őket, hogy rövid időn visszatérhetnek hazájukba. A szökevény katonák között az volt a hír, hogy Frigyes Károly herceget magyar királynak szánták. Ily módon megnyerték a magyar foglyok negyedrészt, nem egészen kétezer embert, a kiknek nagyobb része a negyvenhatodik ezredhez, tehát ahhoz az ezredhez tartozott, a mely Chlumot

olyan gyöngén védelmezte. Kivált hűségesen viselte magát a második s a huszonharmadik ezred; ezekből szórványosan csak egynehányan léptek a legióba. A porosz tábornokok nem rokonszenveztek Klapka toborzóival; július 14-ikén királyi parancscsal kellett őket eltiltani az ellenségeskedéstől. De a glogaui várparancsnok még ezután is sok akadályt gördített a tisztességtelen üzlet útjába. Az így toborzott Klapka-legióban azon a pár tuczat tisztén kívül, a mely már az 1849. évi forradalomban is harczolt, a legénységből senki sem állott önként a zászló alá; a tiszte pedig oly kevés volt, hogy tizenhét átlépett altisztből, nagy meglepetésükre, nyomban tisztet csináltak, egyet pedig, Hutkát, hadsegédnek neveztek ki. A csapatot nem hátultöltővel fegyverezték föl, arra nem tartották a csapatot eléggé megbízhatónak, hanem Minié-puskát kaptak s a zsákmányolt osztrák ágyúkból egy üteget. Toborzottak egy huszárosztagot is. Július 26-án Neisseben a legiót tábornoka ünnepiesen föleskette Magyarország hűségére.

Július 27-én Klapka nem egészen hatezer ember élén átlépte Osztrák-Szilézia határát, hogy onnan Magyarországba törjön. A vállalat megkönnyítése okából Stolberg tábornok parancsot kapott, hogy szállja meg ismét a vidéket Teschen és a Kárpátok között, a mi meg is történt, ámbár a fegyvernyugvás már megkezdődött volt. Forma szerint erre joguk is volt a poroszoknak, minthogy az augusztus másodikáig terjedő fegyvernyugvás csak a Dunánál álló két főhadserget kötelezte. Ellenben ettől a határvonaltól nyugatra, valamint Csehországban porosz és osztrák csapatok a főhadsergek előőrseig portyáztak. Így nyomultak az osztrákok a Dunától Znaim ellen;

így szállották meg hirtelen a poroszok Égert és Csehország nyugati részének városait, hogy azokat hadisarczczal sujthassák. Másként állott a dolog augusztus harmadika után, mert ettől a naptól kezdve a Nikolsburgban megállapított fegyverszünet értelmében bármely csapatmozdulat a kötés megszegését jelentette. E körülmény szemmeltartásával sürgönyözött Roon hadügyminiszter Stolberg tábornoknak és Döring ezredesnek Sziléziába, hogy a legió fölszerelését hagyják abban s hogy a legió Magyarországra törését gátolják meg s nyomban intézkedtek a legió föloszlatásáról is. Ez intézkedések szerint Klapkának egyelőre csakugyan, mielőtt még magyar földre tehetné a lábát, el kellett hagynia az osztrák területet s vissza kellett térnie Porosz-Sziléziába.

Klapka ezen nagyon elkedvetlenedve, kíséretéből Komáromyt és Simonyit, — Simonyi mint Kossuth megbízottja tartózkodott a táborban — július 31-én Stolberg tábornokhoz küldte, hogy az előnyomulás megtiltása ellen óvást emeljenek. Stolberg hivatalosan és szinből utasítása szerint járt el, de maga is, hadsegéde is elég érthetően tudtára adták a két magyarnak, hogy a porosz kormánynak nem volna az ellen kifogása, ha a legió mégis szerencsét próbálna Magyarországon. Ez a tény csak akkor derült ki, a midőn Simonyinak Kossuthhoz küldött jelentése nyomtatásban is megjelent.¹

Miért történt ez a hirtelen fordulat? Sybel fölvilágosítása szerint Bismarck volt az, a ki a legió

¹ Kienast A.: *Die Klapka'sche Legion* (Bécs, 1900) 195—197. lap. A Kienast által használt irodalmon kívül lásd még Dragomiroff: *Gesammelte Aufsätze* című munkáját (Hannover, 1870) 10. l.

főloszlatását meggátolta, s a ki a fegyverszünet megkötése után parancsot adott, hogy a legiót erősítsék meg.¹ Erről Vetter magyar tábornok, a ki Berlinben maradt, nyomban értesült s egyik tisztjét megnyugtató izenettel küldte Klapkához. Ugyanilyen tartalmú sürgönyt küldött Bismarck augusztus első napjaiban Türnek is Belgrádba, hogy az összetoborzott legénységet tartsa együtt. Bismarck Oroszország beavatkozása s Franciaország újabban támasztott igényei miatt aggódott; ezért jónak látta, hogy Ausztriát Magyarország föllázításának s az alsó Dunánál a nemzetiségi háború fölkeltésének rémképével riassza meg. Bismarck még nagyobb dolgot is forgatott az agyában. Seherr-Thosz magyar emigránsnak mondta már korábban, hogy ha Napoleon közbelép, fölláztatja egész Németországot s ha a körülmények úgy parancsolják, Poroszország túlliecitál azon is, a mivel Németországot 1849-ben a frankfurti birodalmi alkotmány kecsegtette.

A fölidézett rémképek közül azonban egy nyomban fölmondta a szolgálatot. Románia és Szerbia nem kockáztathatták a támadást, mert Orosz- és Franciaország féltékenyek lévén a porosz fegyverek sikereire, Bukarestben és Belgrádban a leghatározottabban léptek föl a béke mellett. Így történt, hogy július 15-én a román hadügyminiszter az osztrák főkonzulnak formális kijelentést tett, hogy Romániának eszeágában sincs a támadás; utána Bratianu, a reformmozgalmak lelke kilépett a miniszteriumból s augusztus elsején az oláh csapatokat a szerény hétezerhatszáz főre szállították le. Ugyanaz történt Belgrádban: a szerbeknek le kellett szerelniök, bárhogyan panaszkodtak,

¹ Sybel: V. 348. 1.

hogy a délszlávok szép reménységeit az orosz diplomácia mulékony érdekeknek föláldozza.

Másként állott a dolog a Klapka-legióval, a mely Poroszország hatalmi területén állott. A legió vezérének a poroszok értésére adták, hogy menetgyakorlat örve alatt megkísértheti a támadást. És a porosz vezérkar munkája utóbb valóban azt állította, hogy az örködést ezen a módon játszották ki. Azt kell hinnünk, hogy Moltke épp úgy, mint Roon nem ártották be magukat e kétkulacsos játékba; minthogy Moltke augusztus 2-án megtiltotta, hogy a legió az osztrák határt átlépje. Klapka azonban e közben augusztus 3-án átvonult Osztrák-Szilézián s még azon a napon magyar földre lépett. Abban a haditanácsban, a melyet a határ átlépése előtt tartott, majdnem összes tisztjei ellene voltak a czéltalan vállalatnak; Klapka azonban becsületkérdést csinált abból, hogy őt ne használhassák csupán madárijesztőnek. Ezért tovább ment útján. A magyar határon két tudósítást kapott. Az egyik tudósítás, a melyet a Vetter által küldött tiszt útján Berlinből kapott, biztató volt: arról értesítette, hogy a porosz miniszterium hangulata megfordult; a másik tudósítást Stolberg hadsegéde adta a kezébe, a melyben Stolberg arra figyelmeztette, hogy a fegyverszünet megkezdődött, továbbá jelentette, hogy a legióhoz több legénység küldését szigorúan megtiltották. Klapka szempontjából az volt a döntő, hogy ama vidék tót népessége, a melyet megszállott, semmi hajlandóságot sem mutatott a vállalat támogatására s hogy délről, a magyar vidékről sem érkezett semmi biztatás. Másrészről azonban nagy veszedelem fenyegette. Északkeletről Krakkó várparancsnoka, Fischer ezredes parancsnoksága alatt két zászlóalj gyalogságot küldött üldözésére s délről is nagy siet-

séggel osztrák csapatok indultak ellene. Klapka ilyen módon két tűz közé szorult s azonfölül parancsot adtak ki ellene, hogy mint fölségsértőt haditörvényszék elé állítsák. Lehetetlenség volt tehát, hogy hazája földjén megállapodjék s hogy az üldözésére küldött osztrák csapatok elől elosonhasson, nyugatra, a hegyek közé vonult s majdnem járhatatlan utakon érkezett morva földre. Roznauig a szó teljes értelmében futva menekült, ott északra fordult és szerencsájének tarthatta, hogy augusztus 6-án a porosz hadsorok oltalma alá jutott.

E közben kiderült, hogy mit érhet a Klapka szökevényekből álló csapata. Három altiszt, a kiket tisztekké léptetett elő, köztük Hutka segédtiszt, menekülés közben mintegy hetven legénnyel elillantak s még nagyobb számmal szöktek volna meg, ha Klapka táborát nem őrizteti szigorúan. Még egy más szerencsétlenség is sujtotta. Hadsegédét, gróf Seherr-Toszt, a ki Stolberg tábornok sürgönyét hozta, az osztrákok elfogták s Krakkóban haditörvényszék elé állították, a mely halálra ítélte. Bismarck azzal fenyegetőzött, hogy ha kivégzik, ő is agyonlöveti azokat a trautenau-i fogoly polgárokat, a kiket azzal vádoltak, hogy június 27-én az ablakokból a poroszokra lőttek. Ezzel megmentette a gróf életét. Így hagyta el a Klapka-legió Magyarország földjét, mielőtt még egy lövést tehetett volna. Kossuth, a ki különben is sértve érezte magát, hogy rá nem voltak kellő tekintettel, ezt a tót vidékre intézett betörést örültségnek mondta, midőn pedig azt telegrafálták neki, hogy a betörést meg kellett tenni a zászló becsületeért, azt jegyezte meg: „Mintha a zászló becsületét meg lehetett volna menteni egy páratlanul nevetséges fiaskóval!”

A porosz kormány azonban Klapka visszatérése

után is, egészen a végleges béke megkötéséig, habár nagyon csekély eredménynyel, folytatta a toborzást a legió számára. Gróf Csákynek, a ki ebből a célból a hadifoglyok közé ment, el kellett tőnie, hogy koldusnak, tetves grófnak csúfolják. A porosz állami pénztárból „a porosz királyi pártütő csapatnak“ összesen kétszázötvenezer tallért fizettek ki. Még augusztus 23-án is, a midőn a békét Prágában megkötötték, a porosz belügyminiszterium úgy intézkedett, hogy a legió további rendelkezésig együtt maradjon. Keudell, nyilván Bismarck fölhatalmazásával, már korábban azt mondta a magyaroknak, hogy Poroszország számít rájuk, mert ha Franciaország követelései háborúra vezetnek, Ausztria minden valószínűség szerint ismét támadni fog. Csak a midőn Ausztria már Olaszországgal is békét kötött, „végződött be teljesen a komédia“, a mint Simonyi Kossuthnak írta.

Ilyenformán a Klapka-legiónak nem volt semmi sikere s föllállítása határozott hibának bizonyult.¹ A háborúban, kivált ha monarchikus államok vívják egymással, alaptörvény, hogy a katonának azt a hűségét, a melyet zászlajának esküdött, az ellenség is becsülje meg. Az még érthető lett volna, ha Poroszország végső szorultságában, abban a háborúban, a melyet önfentartásáért kellett volna vívnia, nem riad meg ettől a fegyvertől sem. De a magyar szökevények toborzása győzelmes csaták után, abból a célból történt, hogy az ellenséget minél gyorsabban,

¹ A *Gedanken und Erinnerungen* második kötete 103. lapján Bismarck a Klapka-legió föllállítását az állam kényszerű helyzetével védi. 1870-ben nem tétovázott volna az olasz republikánusokat pénzzel támogatni, ha Viktor Emmánuel király Franciaországgal szövetkezik.

minél nagyobb engedékenységre bírják. Régi sebeket tépnénk föl, ha ezt az eljárást a megérdemelt módon akarnók megítélni.

* *

Az orosz bonyodalom sokkal könnyebben oldódott meg, mint kezdetben hitték volna. Manteuffel tábornokot augusztus elején Szent-Pétervárra küldték s nem sok fáradsággal sikerült neki Sándor czárt, a ki nem felejtkezett el arról, hogy nagybátyja, Vilmos király 1863-ban, a lengyel fölkelés alatt minő jelentős szolgálatot tett, lecsillapítani. A kibékülés teljessé lőn, a midőn a király II. Sándort, a ki Berlinben hesszendarmstadti atyafiságát védelmébe vette, meghallgatta. Az ő kedvéért hagyták meg a nagyherczegnek Felső-Hesszent, melyet pedig Poroszország már a magáénak tekintett.

Végezetül, a mikor már mindennel szépen rendben voltak, előállott Napoleon császár és részt követelt a zsákmányból. E szerint a módszer szerint járt el 1859-ben is Olaszországgal; a lombardiai háború bevégeztével Viktor Emmánuel királyt rákényszerítette, hogy Szavojáról és Nizzáról mondjon le. A dolog a háborúra csak félig kész Itáliával sikerült; de Bismarckra nem hatott a francia diplomácia e felmelegített ötlete. A porosz népet a hadi sikerek nagyon föllelkesítették s Vilmos királyt épp azokban a napokban fogadták Berlinben ujongással. A diadalmas király parlamentjének békejobbot nyújtott s augusztus 5-én trónbeszédben jelentette ki, hogy elismeri szükségét az 1863 óta tett hadiköltségek utólagos megszavazásának az országgyűlés által. Ezt a lépést a királynak Bismarck konzervatív kollegái ellenére tanácsolta s e nagyszabású politikával korábbi ellenségeinek nagyobb részét meghódi-

totta. Augusztus 3-án Prágából írta Bismarck kollegáiról a feleségének: „Nagy czivakodás a trónbeszéd miatt. Ezeknek az emberkéknak nincs semmi dolguk, nem látnak tovább az orruknál s az úszást a dagályos szölamok hullámaiban tanulják. Majdnem mindannyian szemellenzöt viselnek s csak egy arasznit látnak a világból“.

Mekkora balgaság volt a francia politikától, hogy a porosz lelkesültség napjainál nem kapott alkalmasabb időpontot, hogy Vilmos királytól német terület átengedését követelje. A követelés, amelylyel Benedetti Bismarckkal az augusztus 5-én folytatott emlékezetes beszélgetésben hozakodott elő, nem volt éppen szerény. Mainz, Németország ősi bástyája, a bajor rajna Pfalz, Saarlouis és Saarbrücken kellett volna Franciaországnak. Bismarcknak most már nem volt oka a kiméletes-ségre. A régebbi idők nyájas megbeszéléseinek vége szakadt, a kedveskedés eltűnt mint a köd s mögötte föltűntek a német ágyúk. Néhány nappal utóbb először hallotta Franciaország Bismarckot a büszke német önérzet hangján beszélni. „Ha önök nem tesznek le a követelésekről, mondotta, legyenek meggyőződve, hogy minden követ megmozgatunk ellene. Nem csupán az egész német népet szólítjuk fegyverbe, hanem nyomban, bármi áron békét kötünk Ausztriával, átengedjük egész Dél-Németországot, beleegyezzünk, hogy visszaállítsák a birodalmi tanácsot. Akkor együttesen nyolcz-százezer emberrel vonulunk a Rajnához s elveszük önöktől Elzászt. Nekünk mind a két hadsergünk hadilábon áll, az önöké nem; annak megállapítását, a mi ebből következhetik, önre bízom.“ Ezek a szavak a francia kormányt felrázták álmaiból s Benedetti, a kit Párisba hívtak, megerősítette, hogy Bismarck meg

is teszi, a mivel fenyegetőzik. Egyébként Moltke készen volt haditervével s abban Ausztria ellenséges érzületével is számolt. Négy hadtest, körülbelől százhuszezer ember Prága környékén marad védelmül Ausztria ellen; Franciaország ellen szeptember elején a Neckar és a Majna között kétszázezer észak-németet állíthatnak fegyverbe s Moltke bizton számított rá, hogy a nemzeti háborúban nyolczvanezer dél-német is melléjük fog állani.

Ez elég erő volt az ellenség első támadása ellen. Már a csehországi hadjárat alatt a porosz tartaléksereg újjáalakítása szakadatlanul folyt, a nagyszámú, katonának kioktatott legénység a föladatot könnyűvé tette. A háború előtt a katonakötelesek idősebb korosztályaiban sok volt a zúgolódás, sőt az ellenszegülés sem volt példátlan; de az első győzelmek a honvédségben annyira megnövelték a harczikedvet, hogy még a negyvenéves embereket is fegyverbe szólíthatták. Az egész honvédség (összesen száztizenhat, egyenként ezerkét főből álló gyalogzászlóalj) nagyobb részben várőrségi szolgálatra fordított; huszonnégyszáz zászlóalj azonban mint tartalék-hadtest (v. d. Mühlbe altábornagy parancsnoksága alatt, a Rosenberg és a Bentheim osztálya) a hadsereg után Csehországba vonult; hat zászlóalj pedig Stolberg tábornok parancsnoksága alatt a sziléziai határon tett igen jó szolgálatot. Már csak ezzel is a hadsereg harminczezer emberrel erősödött. Hasonlóan összevonták a póttartalékokat is s ebben is bevált Vilmos királytól és Roontól teremtett hadseregszervezés. Alig néhány hét alatt százhuszonkilencz, nyolczszáz főből álló negyedik zászlóaljat állítottak föl, felében már szolgált emberekből, másik felében ujonczokból. Ebből is negyven-

nyolcz zászlóalj már fegyverben állott,¹ a többi zászlóaljakkor voltak alakulóban, hogy a nyugatról támadó ellenség ellen menjenek. Európa elbámult, hogy a kicsiny Poroszország hadjárat végén újabb és újabb hadsergeket teremt elő, míg Franciaország és Ausztria 1859-ben összes fegyverfogható legénységét kimerítette. Még ez események hatása alatt írta Moltke augusztus 19-ikén egyik barátjának: „Napoleon császár nem választhatott volna a háborúra rosszabb alkalmat; hatszáznegyvenezer emberünk van fegyverben. Dél-Németország is velünk tartott volna s a legrosszabb esetben mérközhettünk egyszerre Ausztriával és Franciaországgal. Akkor aztán nemcsak egyesült Észak-Németország, hanem egységes Németország alakult volna“. Vilmos király azonban ezt a hatalmas fegyverkezést csak tétovázva rendelte el, mert eredetileg úgy gondolta, hogy a negyedik zászlóaljnak nem vehetik semmi hasznát; de a midőn kellő időben katonás rendben látta, Roonnak, hadserge nagy szervezőjének ezt mondta: „Ez kedvet ad az embernek arra, hogy nyomban új háborúba fogjon“.²

¹ Ebből tizenhét zászlóaljat Ausztria ellen küldtek, ötöt a majnai hadsereghez, tizenhetet Schleswig-Holsteinban. Hannoverben és Kurhessenben tartottak, vagy a nagyobb városokban voltak őrségen. Hét zászlóaljból a mecklenburgiakkal, braunschweigiakkal s az anhaltiakkal, összesen huszonnégyezer emberből a mecklenburgi nagyherczeg vezetése alatt a második tartalékserget alakították, a mely még a háború vége előtt betört Bajorországba.

² Moltke: *Gesammelte Schriften*, V. k. 162. lap. A porosz *Militärische Blätter* 1867. évi negyedik füzeté pontosan leírja a porosz haderőt a hadjárat végén. E szerint hatszázhatvan-kilenczezerhetvenhat ember állott zászló alatt. E szerint a rendelkezésre álló mezei hadsereget háromszázötven—négy százezer főre kell tenni. Bernhardi: *Tagebücher* VII. 295 l.

Bismarck ugyanakkor gondoskodott arról is, hogy a fegyverbe szólitott legénység Napoleon ellen harcziás haraggal teljék meg. A hadikészületek alatt a németek megtudták, hogy a császárnak szándéka a rajnai tartományokat elhorgászni. Alapos okokból Bismarck ezt az indiskréciót nem valamely német ujsággal követte el; egy szép napon a párisi *Siècle* hozta azt a hirt, hogy Franciaország német területre tart jogot.¹ Ezzel megszűnt Németországon minden versengés; az egymás ellen fenekedő német törzsek kibékölték abban a gondolatban, hogy szembeszálljanak a közös ellenséggel. Bismarck ezt az alkalmat arra használta föl, hogy Württemberggel, Badennel s végül Bajorországgal egyezséget kössön, a melynek erejénél fogva a porosz király háborúban a német szövetség fővezére. (Augusztus 13-ikától augusztus 21-ikéig.) A szövetséget egyelőre titokban tartották; de a nemzeti érzés lángolása Franciaország ellen szemmellátható volt. Napoleon megrémült és dicstelenül meghátrált. Augusztus 11-ikén azt mondta Goltznak, hogy a váratlan diplomáciai összekocczzanás tudta nélkül történt, hogy annak Drouyn de Lhuys az oka s hogy alapja félreértés. A dologgal járó egész felelősséget minisztere nyakába tolta még abban az írásban is, a melyet a császár másnap La Valettehez intézett. Drouyn de Lhuysnak észre kellett ebből vennie, hogy föláldozták s kényszerülve volt lemondását benyújtani, a mit a császár fagyos szavakkal fogadott el.

De vajjon Napoleon császár teljesen ártatlan volt-e abban, hogy meg akarták nyirbálni az egyesülni kész

¹ A mint Rothan könyve 358-ik lapján elbeszéli, Bismarck Vilbortot használta erre az ügyes fogásra. Vilbort nem említi ezt: *L'oeuvre de M. Bismarck* című könyvében.

Németországot? vajjon csupán egy régi szabású miniszter áldozata volt-e, a míg maga mélyebb belátástól eltelten a francia s a német nép barátságát akarta megteremteni? A császár barátai ez utóbbi fölfogás mellett kardoskodnak s azt beszélik, hogy maga Vichyben súlyos betegen feküdt, a midőn Drouyn de Lhuys kicsikarta tőle az engedélyt, hogy Bismarektól a német Rajna-mellékből egy darab földet követeljen. Napoleon kapott rajta, hogy a francia diplomácia 1866. évi vereségeért a hadügy- s a külügyminisztert tegyék felelőssé. Drouyn de Lhuys azonban nem állott rá, hogy őt bűnbakul használják. Egy iratában, a melyet 1867 október 12-én intézett a császárhoz, nagy nyomatékkal védekezett s fagyos, csaknem tiszteletlen szavakban emlékeztette a császárt arra, hogy a Benedettinek küldött utasítást, a melyben Poroszországtól követelni kellett, hogy egy darab területéről lemondjon, maga átolvasta, javította és pótolta. A bizonyítékok az elbocsátott miniszter kezében voltak. Írását ezzel zárta: „Ez volna az igazság!” „Sajnos volna, ha ezt az igazságot a magyarázat úgy elcsavarhatná, hogy ebben a dologban fölséged és én egyaránt méltatlan szerepet játszunk.” Napoleonnak ezt zsebre kellett dugnia, s ezzel vitathatatlanul meg van állapítva, hogy ha a miniszter volt is a mozgató erő, III. Napoleon a javaslathoz hozzájárult.¹ A császár legnagyobb hibája az volt, hogy előbb július hónapját haszontalanul elfecsérelte, mielőtt elfogadta volna a Drouyn de Lhuys tanácsát. A miniszter kezdetben alkalmazkodott s

¹ Rothan ezzel ellenkező nézetét Sybel elfogadta s mind a két történetíró III. Napoleonról nagyon kedvezően ítél. Randon emlékirataiban azonban idézik Napoleon herczeg mondását, a melyben „a hű miniszterről s a hűtlen uralkodóról” van szó.

heteken át alkudozott, folyton a császár hangulat-változására számítva, a vele ellenséges politikai áramlattal. A midőn végül Drouyn de Lhuys céljához jutott, tévedett a megkapható zsákmány mértékében és nem ismerte föl a kedvezőtlen időt. A mint azonban a balsiker, a melyben Napoleonnak is része volt, beköszöntött, felrelökték az útból minden teketóriázástól menten. Drouyn de Lhuys ebben az időtájban mondta a porosz követnek: „Három dinasztia trónfoglalásának s bukásának voltam a szemtanuja; látom a közeledő bukás tüneteit s ezért félrevonulok. Ön ért engem“.¹

Igy foszlott szét az az ábrándos terv, a melyen a császár 1866 tavasz óta tündökölt. Akkor mondta Nigrának, a kivel bizalmas lábon állott, hogy a német hatalmak háborújában Németországban döntő bíró lesz. Ebből a célból fogatott kezét Viktor Emmánuellel és a porosz királylyal még áprilisban; e szövetség nélkül I. Vilmos az Ausztria s a német fejedelmek ellen viselendő háborút igen kockázatos dolognak tartotta volna. De a hirtelen következett porosz győzelmek, valamint a maga gyöngesége megtörték a császárt és politikáját meggyorsították. A legszegényebb, a legörömtelenebb életben is vannak kedvező pillanatok, mennyivel több ilyen pillanat találkozik a föld hatalmasainak életében. De energiára van szükségünk, hogy a földi dolgokat meghódíthassuk. A császárból pedig 1859 tavasza óta mindinkább eltűnt a gyors elhatározás. Ingatagok, csaknem álomkórosak voltak már lengyel és mexikói tervei is. Most, diplomáciájának veresége után, egy ideig ismét korábbi terveivel

¹ *Bernhardi* VII. 296 l.

foglalkozott, hogy Francia- és Poroszország között semleges államot teremtsen s augusztus 12-én este, a midőn Drouyn de Lhuys megbukott, egy ügynöke, a dán Hansen, Berlinbe utazott azzal a javaslattal, hogy Poroszország kebelezzé be egész Szászországot s János királyt veszteségeért a Rajna balpartján kárpótolja.¹ Hansen csak Keudellel, Bismarck titkárával beszélhetett; minthogy a kalandos terv tárgyalására nem volt hivatalos meghatalmazása, Bismarck nem is bocsátotta maga elé.

* * *

A végleges békét Poroszország és Ausztria némi keserves huzakodások után augusztus 23-ikán Prágában aláírták és augusztus 30-ikán ratifikálták. Ezzel a békével Poroszország ezerháromszáz négyzetmértöld területet s hárommilliószázhetvenezerhatszázharminckét lelket nyert. Ez azonban csak kicsiség volt a mellett, hogy hatalma alá került egész Észak-Németország s hogy ezt a példát nemsokára a déli német föld is követte. A porosz hadsereg vesztesége nem igen állott arányban a hatalmas zsákmánynyal. A halottak számát, a kik a csatamezőn meg a kórházakban haltak el, már közöltük. Az összes ütközetekben elestek háromezernégyszázhetvenhárman, megsebesült tizenkétezerhatszázhetvenöt ember, eltűntek négyszázkilenczvenöten. Ausztriát sokkal súlyosabb csapás érte. A porosz háborúban meghalt tizezernégyszázhatvan, megsebesült harmincezerháromszáz embere. A hatezerkétszáz eltűnt nagyobb részét is a halottakhoz kell számítani.²

¹ Hansen : *Les coulisses de la diplomatie*, 108. l.

² V. ö. az *Österreichs Kämpfe* negyedik kötete végén álló

Meglepő, kivált ha az ember a későbbi viszonyokkal hasonlítja össze, az a rendkívül kis összeg, a melyet Poroszország a háborúra költött. A porosz országgyűlés elé terjesztett zárszámadások szerint 1866-ban a porosz szárazföldi hadsereg rendkívüli költsége nyolczvanegy és héttizedmillió tallér volt; a haditengerészet költségével, a tábornokok jutalomdíja s más kisebb kiadásokkal együtt az összes hadiköltség csak kilenczvennégy milliő kilenczszázhuszonkétezer nyolczszázharminczkét tallér-ra rúgott. Ebből le kell vonni Ausztriának és szövetségeseinek összesen hatvan és négytizedmilliónyi hadikárpótlását s így Poroszországnak az egész háború csak harminczötödfélmillió tallérjába került. Tulajdonképen le kell számítani még azt a tizenötmilliót is, a melyet Ausztria Poroszországtól Schleswig-Holsteinért követelt s a mely összegről a békében lemondott. Így a költség nem mondható valami nagynak; hogy a financia nyelvén szóljunk, a szerencsés háború csaknem mindig igen jó tőkeelhelyezés is.

Az osztrák részről nincsenek ilyen pontos számadataink. A hadsereg és a flotta számára április 11-ikétől augusztus 1-éig a rendkívüli hitel százhatvannégy és félmillió forintra rúgott. Ebben a számban azonban nincs benne az egész költség, mert a hadsereg augusztus elseje után is hadilábon maradt. Ehhez hozzá kell még adni harminczmillió forintot ezüstben, a mit Poroszországnak hadikárpótlásul fizettek, aztán azt a huszonegymillió forintot, a mit megtérítésül saját polgárainak fizetett a porosz hadisarczokért. Olaszország táblával. A custozai csatával járó veszteséget e csata leírásakor közöltük. V. ö. még dr. Myrdacz Pál: *Sanitäts-Geschichte der Feldzüge von 1864 und 1866* című munkájával. (Bécs, 1897.)

viszont Ausztria államadósságából, mint Velenczére eső részt, átvett harminczötmillió forint adósságot.¹

A békeszerződést Ausztria és Olaszország között 1866 október 3-án Bécsben írták alá és október 12-én ratifikálták. A katonai rész lebonyolítása némi nehézséggel járt, a mennyiben az erősségek átadása s a főszerelés megváltása vitákra adott alkalmat. Ez a tárgyalás Velenczében folyt le Möring és Revel tábornokok között. A tartományról Ausztria már lemondott, az már olasz hatalom alatt állott; de a várak még osztrák kézben voltak. Így történhetett meg, hogy végül is Veronában és Chioggiában az osztrák csapatok ellen utczai tüntetéseket rendeztek. Napoleon kívánságára népszavazattal döntöttek arról, hogy az a tartomány Olaszországhoz tartozzék-e? Hatszázhetvenegyezerkétszázötvenhét szavazat esett az olasz egységre, hatvankilencz ellene és háromszázhatvanhat szavazatot érvénytelennek nyilvánítottak. Ausztria önként visszaadta a lombard vaskoronát, a melyet 1859-ben Bécsbe vittek. Möring és Revel tábornokok az alkudozás végén barátságosan váltak meg egymástól és üdvösnek találták volna mindkét birodalom szempontjából, hogy dinasztiáik a házasság révén is közeljenek egymáshoz. Fölvetették, hogy Matild főherczenőt, Albrecht főherczeg egyik leányát feleségül vehetné Umberto olasz trónörökös; Albrecht főherczeg azonban elutasította ezt a tervet. A két tábornok kölcsönös jó véleménye más téren mégis érvényesült; pár eszten-

¹ V. ö. Becke pénzügyminiszter 1867 július 13-án az osztrák képviselőházban tartott beszédével. Az ő számítása szerint az 1859. évi háború százhuszonkilencz millió forintba került. Ez a szám azonban épp annyira pontatlan, mint az 1866. évi háborúra vonatkozó számítás.

dővel utóbb Ausztria és Olaszország szövetségre léptek egymással.¹

III. Napoleonnak azonban a németországi béke megkötése után sem volt nyugta. Az ország közvéleményétől sarkalva újabb annexiótervekkel foglalkozott. Most már Belgiumra vetett szemet, a melynek annektálására Bismarck korábban olyan nagylelkűen czélzott. Augusztus 20-án Benedetti védés dacszövetség tervét terjesztette a porosz miniszterelnök elé, a melynek értelmében az egyik fél Belgiumot, a másik Dél-Németországot annektálhatta volna. Ez az alkudozás rövid időn nyakát szegte a Napoleon uralmának. A mint Bismarck szóval tartotta a francia kormányt — egy későbbi kifejezése szerint „dilatorikus” elbánásban részesítette — az 1870. évi háború kitörésekor pedig Franciaország veszedelmes hódító politikájának bizonyságául Benedetti tervét a Benedetti kéziratából közzétette, az reális politikájának egyik leghatalmasabb fogása volt. Benedetti nem tagadhatta el kézírását, de a dolgot egészen más színben tüntette föl azzal az állításával, hogy a tervet neki maga Bismarck diktálta. De Bismarck a boldogtalan diplomatát azzal némitotta el, hogy kivonatokat közöltetett Rouher titkos írásaiból, a melyek 1870-ben, Cerceyben, a miniszter birtokán kerültek a poroszok kezébe. Ámbár a kísértő szerepét kezdetben csakugyan Bismarck játszotta, de ő idejekorán visszavonult s Napoleont tervei Anglia és Európa szemében menthetlenül elítélték. Poroszország nem akart Franciaországhoz czinkosul szegődni; a szélső határ, a meddig

¹ Revel utóbb közreadta: *La cessione del Veneto* című könyvét (Milano, 1889).

a többi miniszternél, a vazallus alázatosságával szolgálta azt a politikát, a mely ellen külföldben is hiába küzdött volna.

Bismarck is hasonló eszmék között nőtt föl; de az ő szelleme utat tört magának a kor szükségleteinek megismeréséhez. Az osztrák diplomácia előítéleteit, a mely előítéletekkel ő már rég szakított, hasznára fordította a dánok ellen kötött szövetségben; de a mint Schleswig-Holsteint meghódították, szakított velük s a bécsi kabinetet az osztrák érdekek, még inkább az osztrák érzelmek sértegetésével addig ingerelte, a míg az elkeseredett Ausztria kardjához kapott s aztán elesett.

Az osztrák kül- és belpolitikának 1850 és 1871 között, Schwarzenberg herczeg halálától egész addig, a míg a külügyminiszterium vezetését gróf Andrassy vette át, a türelmetlenség volt a legfelölőbb jellemvonása s felölő az is, hogy ebben az időszakban Ausztria hányszor cserélt politikai rendszert, nemkülömben az, hogy valahányszor jogaiban megrövidítettnek érezte magát, igazságát mindig a háború útján kereste. Szomorú tapasztalatokra s a császárnak mélyebb belátására volt szükség, hogy a birodalom kormányát megváltoztassa s aztán nyugodtabb és szilárdabb külpolitikát kezdjen.

Elhatározását, a mely 1866. áprilisában támadt, hogy Poroszország kihívását elfogadja s hogy fegyverre bizza a döntést északon és délen egyaránt, Belcredi és Biegeleben átkosan befolyásolta, kik még Eszterházyt sem találták elég energikusnak a porosz követelések visszautasításában. A kiegyezés Poroszországgal, a mit Rechberg és Mensdorff kívánatosnak tartottak, ezáltal lőn lehetetlenné. Ausztria, hogy elkerülje a kettős hadjáratot, vagy hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a német

hegemóniát megosszák s ez esetben Velenczét megtarthatta volna, vagy annak fejében, hogy e déli tartományról lemond, Poroszországgal szemben szerezhett volna túlnyomó hatalmat. Az első lehetőséget visszautasította, a másodikra csak akkor gondolt, a mikor Olaszország már szövetkezett Poroszországgal. Eszterházy iszonya a cselekvéstől addig halogatta a döntést, a míg a hősibb elhatározás a csomót elvágta. De az egyház még a régi rendszer bukásakor is befolyással volt a birodalmi politikára. Kevéssel a háború kitörése előtt, a június 12-ikén kötött szerződésben ígérte meg Ausztria a franczia császárnak, hogy Velenczéről lemond s ugyanakkor arra törekedett, hogy a pápának visszaszerezze elvesztett tartományait. Az epigonok ezzel, valamint az 1855. évi konkordátum megkötésével azt bizonyították be, hogy ők még a II. Ferdinánd eszejárásában, az ő tanácsai szerint élnek. Ez a szellem volt az, a mely Antonelli, a pápai bibornoktitkár ajkain megszólalt, a midőn hirt kapott a königrätzi csatáról s így kiáltott föl: *Il mondo casca*, a világ összeroskad!

Az 1866. évi vereség véget vetett azok uralmának, a kik a régi Ausztriát kormányozták. Minthogy a régi rendszer oszlopai jobbára az időtlen idők óta uralkodó családok tagjai voltak, igen simán buktak s a mint gróf Taaffe jutott a kormányra, a még életben levők, vagy utódaik visszakapták hivatalaikat és ismét részt kaptak a kormányzásban. Az állam tönkrejutásáért azonban valakit mégis felelőssé kellett tenni, a bűnbak szerepére az északi hadsereg boldogtalan fővezérét szemelték ki.

Hevesen és nyomósan esdekelt Benedek a császárnak, hogy hagyja meg őt az olaszországi főparancs-

Z Á R S Z Ó.

A világtörténet meghozta ítéletét: Poroszország abban a versenyben, a melyet a német hegemoniáért vívtak, legyőzte Ausztriát. És Ausztria, minthogy komolyan nem próbálta meg az ítélet revideáltatását, magaviseletével e tény változhatatlanságát ismerte el. Így lakolt meg azért, hogy a népben lakozó eleven erőt előbb az ellenreformáció, utóbb Ferencz császár és Metternich kormánya elfojtotta. Nem bírta kiheverni azt a veszteséget, a mely akkor érte, a midőn II. Ferdinánd császár győzelme után a protestáns vallás miatt sok ezer családot száműzött. Az a nyomás, a mely attól kezdve egy századnál nagyobb időn át nyomaszkodott a szellemre, ivadékok akaratarejét és elhatározó képességét bénította meg s élvhajhászó, nagyobb erőfeszítésre alkalmatlan utódokat nevelt föl. A XVIII. század uralkodóinak és államférfiainak, kivált pedig Mária Teréziának és Thugutnak levelei tele vannak panaszszal, hogy a tábornokok s a tisztek irtóznak a cselekvéssel s a támadással járó felelősségtől. Ez a körülmény talán károsabb volt az államra annál a szellemi meddőségénél is, a melyet az iskola s a tudomány tár elénk; mert a históriában nem egy példa van arra, hogy a képzettség hiányát az erő s a tevékenység pótolta. Ez a silány helyzet 1848-ig folyton súlyosodott; a forradalmi 1848. esztendő táján pedig, a mint maguk Metternich hívei bizonyítják, a kor-

mány olyan szervezet volt, a miből régen kiveszett minden energia. Az abszolutisztikus kormány elnyomta, zablára fogta a népnek minden önálló hajlamát s csak azt követelte, hogy a parancsnak vakon engedelmeskedjék. Ez a gyámkodó szellem aztán azzal bosszulta meg magát, hogy a magyar ezredek egy része s a flotta Velenczében csak úgy engedelmeskedett Kossuth és Manin parancsának, a hogy engedelmeskedett korábban törvényes uralkodóinak.

Azonban, hála a népjellemelpusztíthatatlanságának, mindig egészséges ellenáramlat támadt, a mely meggátolta, hogy a birodalom olyan mélyre süllyedjen, mint süllyedt a hasonló elvek szerint kormányzott Spanyolország. Jenő herceghez, Leibnitz barátjához s a jezsuiták ellenségéhez, József császárhoz, aztán rokonszellemű unokaöcscséhez, Károly főherceghez fűződnek az osztrák történet legszebb emlékei. Azonban a maradiság hatalmával vívott harcz a legtöbbször nem volt egyéb martiroskodásnál, a miből II. Józsefnek épp úgy kijutott, mint az asperni győzőnek.

Azok a férfiak, a kik 1866-ban vezérszerepet játszottak, Metternich és a restauráció eszméiben nőttek föl. Ezek a férfiak kétségbevonták, hogy a népnek joga volna állam alkotására; a nemzeti érzés erejét csekélyre becsülték; nekik nemcsak a pozitív jognak forrása, de a történeti fejlődés gyökere is a legitimitás s a szerződések voltak. A szent szövetség államrendjét s vele egy süllyedő, nekik pótolhatatlannak tetsző világot képviseltek. Gróf Eszterházy Móricz volt oszlopa ennek a rendszernek; gróf Belcredi Richárd, mint miniszterelnök, adott a rendszernek nevet; Biegeleben volt a pennája s államjogi ismereteinek tárháza; gróf Mensdorff, bár mélyebb belátással dicsekedhetett

a többi miniszternél, a vazallus alázatosságával szolgálta azt a politikát, a mely ellen külföldben is hiába küzdött volna.

Bismarck is hasonló eszmék között nőtt föl; de az ő szelleme utat tört magának a kor szükségleteinek megismeréséhez. Az osztrák diplomácia előítéleteit, a mely előítéletekkel ő már rég szakított, hasznára fordította a dánok ellen kötött szövetségben; de a mint Schleswig-Holsteint meghódították, szakított velük s a bécsi kabinetet az osztrák érdekek, még inkább az osztrák érzelmek sértegetésével addig ingerelte, a míg az elkeseredett Ausztria kardjához kapott s aztán elesett.

Az osztrák kül- és belpolitikának 1850 és 1871 között, Schwarzenberg herceg halálától egész addig, a míg a külügyminiszterium vezetését gróf Andrassy vette át, a türelmetlenség volt a legfelölőbb jellemvonása s felöllo az is, hogy ebben az időszakban Ausztria hányszor cserélt politikai rendszert, nemkülömben az, hogy valahányszor jogaiban megrövidítettnek érezte magát, igazságát mindig a háború útján kereste. Szomorú tapasztalatokra s a császárnak mélyebb belátására volt szükség, hogy a birodalom kormányát megváltoztassa s aztán nyugodtabb és szilárdabb külpolitikát kezdjen.

Elhatározását, a mely 1866. áprilisában támadt, hogy Poroszország kihívását elfogadja s hogy fegyverre bizza a döntést északon és délen egyaránt, Belcredi és Biegeleben átkosan befolyásolta, kik még Eszterházyt sem találták elég energikusnak a porosz követelések visszautasításában. A kiegyezés Poroszországgal, a mit Rechberg és Mensdorff kívánatosnak tartottak, ezáltal lőn lehetetlenné. Ausztria, hogy elkerülje a kettős hadjáratot, vagy hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a német

hegemóniát megosszák s ez esetben Velenczét megtarthatta volna, vagy annak fejében, hogy e déli tartományról lemond, Poroszországgal szemben szerezhett volna túlnyomó hatalmat. Az első lehetőséget visszautasította, a másodikra csak akkor gondolt, a mikor Olaszország már szövetkezett Poroszországgal. Eszterházy iszonya a cselekvéstől addig halogatta a döntést, a míg a hősibb elhatározás a csomót elvágta. De az egyház még a régi rendszer bukásakor is befolyással volt a birodalmi politikára. Kevéssel a háború kitörése előtt, a június 12-ikén kötött szerződésben ígérte meg Ausztria a franczia császárnak, hogy Velenczéről lemond s ugyanakkor arra törekedett, hogy a pápának visszaszerezze elvesztett tartományait. Az epigonok ezzel, valamint az 1855. évi konkordátum megkötésével azt bizonyították be, hogy ők még a II. Ferdinánd eszejárásában, az ő tanácsai szerint élnek. Ez a szellem volt az, a mely Antonelli, a pápai bibornoktitkár ajkain megszólalt, a midőn hírt kapott a königrätzi csatáról s így kiáltott föl: *Il mondo casca*, a világ összeroskad!

Az 1866. évi vereség véget vetett azok uralmának, a kik a régi Ausztriát kormányozták. Minthogy a régi rendszer oszlopai jobbára az időtlen idők óta uralkodó családok tagjai voltak, igen simán buktak s a mint gróf Taaffe jutott a kormányra, a még életben levők, vagy utódaik visszakapták hivatalaikat és ismét részt kaptak a kormányzásban. Az állam tönkrejutásáért azonban valakit mégis felelőssé kellett tenni, a bűnbak szerepére az északi hadsereg boldogtalan fővezérét szemelték ki.

Hevesen és nyomósan esdekelt Benedek a császárnak, hogy hagyja meg őt az olaszországi főparancs-

nokságban, azon a helyen, a hol Curtatonenál, Mortaránál, San-Martinonál győzött s kijelentette, hogy nem termett arra a föladatra, a melylyel északon bízták meg. Csak a császár rábeszélésének engedett; mert bármilyen nyers és hányiveti volt is Benedek, ellágyult, akármire is kész volt, mihelyt dinasztikus érzéseire hivatkoztak. Azt mégis kikötötte, hogy a hadvezetésért, bárhogya is üssön ki az, csupán a császárnak tartozzék felelősséggel. A königgrätzi csata után mégis, miután a hadserget előbb Morvába, aztán Magyarországra vezette, Bécsből parancsot kapott, hogy a parancsnokságot adja át Albrecht főhercegnek s aztán jelentkezzék Bécs-Újhelyen, annál a bizottságnál, a mely az előleges vizsgálatot vezeti, hogy hadvezetéséről számot adjon. Hasonló sors jutott osztályul Henikstein, Krismanics és Clam-Gallas tábornokoknak. A bizottság Nobili és Hauslab táborszer-
nagyokból, Nagy altábornagyból és Pfiffer tábornok-hadbíróból állott. Benedek azonban bizva a császár ígéretében, keresztbefont karral hallgatta a katona-bíró hozzáintézett kérdéseit s a mint feleségéhez irt leveleiből tudjuk, csupán az elkerülhetetlen dolgokra felelt. Kivált állhatatosan megtagadott minden olyan feleletet, a mely Henikstein és Krismanics tábornokokat s általán bármely alárendeltjét vádolhatná; kijelentette, hogy mint fővezér magára vállalja az egész felelősséget s hogy maga kimosakodjék, nem áztatja el katona-tanácsadóit. A balsorsában is ennyire méltóságos hadvezért elbocsátották s az hazatért Grácza. A bizottság ítélete úgy hangzott, hogy Clam-Gallas tábornok teljesen ártatlan az ellene emelt vádakban; ellenben Benedek, Henikstein és Krismanics olyan súlyos hibákat követtek el, hogy haditörvényszék elé

állítandók. A legfőbb katonai hatóság, a katona ítélő szenátus ezt az ítéletet helybenhagyta s most súlyos lakolás fenyegette a három tábornokot, a mitől a császár parancsa mentette meg őket, a ki minden további vizsgálatot megszüntetett.¹

Benedek 1866. november 1-én váltott meg a hadseregtől; érdemes multját az utolsó év balszerencséje úgy elsöpörte, mint vihar a pelyhet. Csapások szakadtak rá s keresztjét egyedül kellett hordania. A mi vétket századokon át fölhalmoztak, mindaz a vitéz katona vállaira szakadt. De csupán egy dolog nyomta, hogy a császár nem hívatta magához s hogy nem kért tőle számot a dolgok folyásáról. Mert úgy érezte, hogy csupán a császárnak tartozik felelősséggel s mint polgár és katona, egyaránt összes hajlamaival, egész kötelességérzetével csüngött császáran.

A trón környezetében azonban másként határoztak. Azt az egy szót, a melyet II. Fülöp intézett Medina-Sidonia herceghez az armáda tönkrementje után, Benedektől megtagadták. Még sóváron leste Bécsből a követséget, a midőn Albrecht főherceg fölkereste abban a gráci házban, a melyben Benedek utolsó éveit töltötte. Megható volt a két hadvezér találkozása,

¹ Lásd: ezekről az eseményekről a *Függelék* VIII—XII. számú okmányait. A *Kamerad* című katonafolyóirat 1866. október 23-ki számában egy hivatalos közlemény kifejti a vizsgálat megszüntetésének okait. A vád alatt álló tábornokokra nem lehetett rásütni a rosszhiszeműséget, csupán tehetségük volt csekélyebb a rájuk bizott föladatnál. Benedek 1866. szeptember 5-én Bécs-Újhelyből a következőket írta feleségének: „Ennek az elővizsgálatnak meg kell történnie; de legkésőbb két hét alatt véget ér. Azután teljesen független leszek. Baj nem érhet. ... A mit P. fecseg: ostobaság; engem nem alázhat meg senki.”

a kik közül az egyik szerencsés, a másik szerencsétlen volt, s a kik a sors rendelkezéséből cseréltek szerepet. A főherczeg most az utolsó áldozatot kérte Benedektől. Elmondta, hogy egyaránt káros volna a birodalomnak s a hadseregnek, ha a nyilvánosság előtt igazolná magát, mert igazolásában vádolnia kellene másokat. A mi a hadvezér s a császár, aztán a hadvezér és tábornokai között történt, menjen örök feledésbe. S a hűséges ember megtette most is, a mire kérték. Becsületszavát adta a főherczegnek, hogy tetteinek igazolásával semmi körülmények között és semmi szín alatt sem lép a világ elé s a főherczeg kívánságára erről kötelezvényt adott, mely a hadjárat titkos okmányai közt elhelyeztetett. Még erre is kész volt, ámbár mindenfelől rosszakarató, félig koholt híreket bocsátottak világgá a háborúról; ő mindazáltal hallgatást fogadott.

A nagyobb szenvedés azonban még hátra volt. Deczember 8-án terjedelmes cikkely jelent meg a hivatalos *Wiener Zeitung*-ban, a mely birói hangon az egész világ szemeláttára tört pálczát Benedek fölött. Elismerte, hogy multja tiszteletreméltó; de magatartása a 1866 évi háborúban nem tarthat jogot a kiméltre. A katona-bíróság ítéletét részletesen megokolta s nyomatékosan emelte ki, hogy minő különbséget kell tenni az ő, meg a Henikstein s a Krismanics magaviselete között, jöllehet a bíróság mindhármukat egyforma ítélettel sujtotta. Erről a két tábornokról azt mondta, hogy nem feleltek meg a várakozásnak, helyesebben hogy „a háború folyamán csekélyfokú vezéri tehetséget árultak el“, azonban „a mit meg tudtak tenni, azt megtették legjobb tudásuk szerint“; és minthogy javaslataikban a döntés a fővezért illette,

a történetekért egyedül a fővezér a felelős. Így aztán lényegében az összes felelősséget Ausztria balszerencséjéért Benedekre hárították. „Nincs azonban olyan törvénykönyv, mondja tovább a cikk, a mely büntetést szabna a nagyobb fokú szellemi képesség hiányára s így a hasonló esetekben nincs más lakolás a benső vezeklésnél, a mely annál lesújtóbb, minél nagyobb és megtisztelőbb volt az illető hatásköre... *A császári hadúr bizalmának elvesztése, katonai hírnevének eljátszása a kortársak s az utódok előtt*, tudata annak a megmérhetetlen szerencsétlenségnek, a mely vezetése alatt a hadserget s a hadsereg veresége miatt az egész monarchiát érte: az olyan becsvágyó és emelkedett szellemű embernek, a minőnek Benedek mutatkozott, súlyosabb lakolás bárminő büntetésnél, a melylyel sujthatták volna, ha pörétteljesen lejáratták.“

Benedeket tehát a vereségért a nyilvánosság előtt felelőssé tették, mert úgy kívánta a hadsereg becsülete. E szerint csupán a hadvezéren mulott, hogy a csehországi csatamezőkön nem arattak épp úgy győzelmet, mint Custozánál. Pedig másként áll a dolog. Mert ha Benedekben nem volt meg a képesség nagy hadsereg vezetésére, ha meg kellett volna fontolnia katona-képzettségének fogyatékoságát, járatlanságát a hadi-történetben: ebben nem hibázott, gyöngeségét tudtára adta a császárnak s a hogy ő magáról ítelt, abban egyetértettek vele szakavatott bajtársai. Akkor azzal nyugtatták meg, hogy melléje adják Krismanicsot s most azt, a ki akkor elég vakmerő volt a hadvezetésre vállalkozni, megvédte valamely gondviselőkéz a legsúlyosabb vádaktól. Még jobban ütött ki a dolga gróf Clam-Gallasnak, a kit a vizsgálat fölmentett s a kinek érdemeit a császár kézirattal

ismerve el, ezáltal fényes elégtételhez juttatta. Krismanicsot is pár év multán meglehetősen rehabilitálták; mert 1872 június 13-án ismét tényleges szolgálatba léphetett, habár csak péterváradi parancsnoknak nevezték ki s ebben az állásban halt is meg 1876 május 23-án. Ilyen szellemben írta meg az osztrák vezérkar a háború történetét is, a mely általán pontosan tudósít az eseményekről, de abban a gondolatban csúcsosodik ki, hogy mert a győzelem dicsősége a vezéré, a vereségeért is csupán őt terheli a felelősség.

E tapasztalatok Benedeket teljesen kiforgatták a sodrából. Napközben, bánatos, álmatlan éjszakáin azzal a gondolattal gyötörte magát, hogy ne lázadjon-e föl a mód ellen, a melylyel őt kihasználták és aztán eldobták. Környezete aggódva nézte, hogyan küzd magával s a ránehezedő sorssal. De nem tehetett másként, mert szent volt neki a főherczegnek adott szava. A midőn felesége látta, hogyan szenved, azt tanácsolta, hogy igazolja magát ama levelek közlésével, a melyeket a császár írt hozzá veresége előtt és után. Vivenot Alfréd, a történetíró, a ki Benedeknek rokona volt, abban az időben adatokat kért tőle, hogy hadvezetését igazolhassa. Minden kérést megtagadott, habár nem benső küzdelmekről menten. Feleségét nyugtalanította töprengése, mély hallgatása s megpróbálta rábeszélni, hogy könnyítsen szívéen; tanácsát azonban ezekkel a szavakkal utasította vissza: „Ha használna valamit, megtenném! Azzal azonban sem a császárnak, sem a hadseregnek nem használok. A vert hadvezér viselje békén keresztjét.“ S a midőn felesége tovább is kapacizálta, nyersen ezzel vágta végét a vitának: „Ha nem akarod, hogy elhagyjam ezt a házat, ne kapacizálj!“

Igy még haragjában is csupán a közjával törődött. Albrecht főherczegre és Johnra azonban egész őszintén haragudott, az utolsóra kivált azért, mert a főherczegnek első tanácsosa s akkor hadügyminiszter is volt, a kiről azt hitte, hogy része van az őt annyira sértő czikkben. A mint mondta, Johnnak nem volt szabad azt tennie, mert neki vezérkari főnöke volt olaszországi parancsnoksága alatt. Johnnt bántotta ez a vád, kijelentette, hogy ártatlan a történetekben s Benedeknél igazoltatta magát. Benedek azonban nem engesztelődött s midőn John utóbb Gráciban nála bejelentette magát s majdnem sirva kérte, hogy fogadja s hallgassa meg, küszöbéről kérlelhetetlenül elutasította. Albrecht főherczeg sem találkozott Benedekkel ama beszélgetés után soha többé.

De szavát Benedek hősi állhatatossággal megtartotta s kötelezőnek vallotta még a siron túl is. Egyik volt segédtsíztje, Müller Jenő, a ki Königgrätz-nél mellette sebesült meg, volt legbensőbb bizalmasa s mert Benedeknek nem volt gyermeke, úgy szerette, mintha fia volna. Vele nézte át írásait és elégetett mindent, a mi az 1866. évi háborúra vonatkozott, még a császár sajátkezű leveleit is. „Csupán egy írást nem lett volna szabad megsemmisítenie,” mondotta Müller Benedek halála után. Benedek neki is föltétlen hallgatást parancsolt s a parancsot ő is hűségesen megtartotta haláláig.

Lassanként megszűnt az a nyughatatlanság, a mely Benedeket éveken át gyötörte. Ismét olvasott, eljárt vadászni, a színház lebilincselte és néha-néha, a midőn a grácsi szép parkokban magánosan bolyongott, megszólított egy-egy tisztet, a ki Olaszországban alatta szolgált és elbeszélgetett vele „a régi szép

időkről". Magatartása mindig nyugodt és méltóságos volt. Jól esett neki, hogy polgártársai mindenkor tisztelettel viseltettek iránta.

Az évek teltek, a megvert hadvezér büszke hallgatása volt az utolsó s egyúttal a legsúlyosabb szolgálat, a mit császáranak s hazájának, a monarchiának tehetett. Ferencz József császár mélyen érezte ezt s évek multán finom tapintattal fiát szemelte ki arra, hogy jelét adja részvétének. 1873-ban a még csak serdülő Rudolf trónörökös Grácza utazott s Benedeknek írt, hogy császári apja megbízásából tudakozódik hogylétéről. Ez a körülmény mintha arra vallott volna, hogy az utókor hajlandó begyógyítani azt a sebet, a melyet Benedeken az államérdek ütött. A midőn a levelet megkapta, szomorúan sóhajtott föl, hogy: „késő már!” Azután büszkesége támadt föl e szavakban: „s ez kevés is!” Következetességből nem is kért kihallgatást a trónörököstől, hogy megköszönje az iránta tanusított részvétet, hanem levélben igen hódolatteljes szavakkal köszönte meg, megjegyezvén, hogy nincs semmi kívánsága s hogy a nyugalmon kívül semmire sincs szüksége. Lemondott arról, hogy közeledjék az udvarhoz, de bensejében most is sóvárgott azért, hogy a császár magához hívja s komolyan meghallgassa, a mivel meggyőződése szerint a mult lezáródott volna. Hogy e kegyben nem részesült, mélyen bántotta. Még végrendeletében is, a melyet az ő kívánságára mindjárt halála után közzétettek, kitört belőle a keserű érzés, Albrecht főherczeg ellen kivált; ennek semmivel sem adhatott élesebb kifejezést, mint azzal a rendelkezésével, hogy őt, kitesztel-lélekkal katona volt, polgári ruhában temessék el. Károly főherczeg kardját, a melylyel Mortaránál tanusított vitézségének

elismeréseül ajándékozta meg Albrecht főherczeg, halála után Müller visszavitte a főherczegnek. A főherczeg emlékül Müllernek akarta ajándékozni a kardot, de az köszönettel visszautasította, azt mondván, hogy ajándékozza meg vele a főherczeg valamelyik unoka-öcsését s annak, a kinek adja, mondja meg, hogy azt Benedeknél derekabb katona sohasem viselte.¹

1881 április 27-én halt meg Benedek hetvenhét éves korában. Bizonyára nem volt nagy hadvezér, de a legderekabb férfiak egyike volt azok között, a kik valaha az osztrák hadseregből kikerültek. Nagyon csábító volna megrajzolni azt, hogy milyen más szerepet játszhatott volna kortársai között s az utódok emlékezetében, ha ragaszkodik ahhoz a szándékához, hogy az 1866. évi háborúban is csak Olaszországban vállal el vezérseget. Ausztriának és a hadseregnek megbecsülhetetlen szolgálatot tett azzal, hogy hallgatása folytán a vereségért felelősek között nem tört ki olyan undok czivakodás, a minő czivakodás a román országokban minden szerencsétlen háborút követni szokott. Persano és Bazaine püre sem a vádlottaknak, sem a vádlóknak nem szolgált becsületükre. A Benedek iránt tanúsított eljárásról emberi szempontból igen sok kifogás tehető; Albrecht főherczeg azonban úgy hitte, hogy az állam érdekében joga van Benedeket előbb hallgatásra bírni, azután erkölcsileg elmarasztalni. A főherczeg természetéből és meggyőződéséből folyt az az eljárás, a mely megsemmisíti az egyes

¹ Müller 1891-ben halt meg Grácban mint altábornagy. Mint Benedek, ő is olyan méltóságosan tagadott meg minden fölvilágosítást atyai barátjának sorsáról. Ezzel az esettel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy Albrecht főherczeg 1871-től 1875-ig szolgálatra a maga környezetébe rendelte.

embert, hogy a hadsereg becsülete mocsoktalan maradjon; ezért a magasabb rendű célért nem habozott kitenni magát a szívtelenség vádjának. De hogy Benedeknek mégis mekkora hálával adózott, az kitűnik a következő szavaiból: „Nincs nemesebb és a köznek hasznosabb dolog annál, írta 1869-ben világos célzással Benedekre, mint ha a szerencsétlenül járt hadvezér a katasztrófa után magára vállalja a balsorsért a felelősséget s néma lemondással hordozza súlyos keresztjét. Nem érdemli-e meg ezzel mindazok hálás elismerését, a kik méltányosan tudnak gondolkozni? Nem kell-e ezt benne minden igaz katonának és minden nemesen érző emhernek igen sokra becsülni s iránta részvéttel lenni?“¹ Így járt el Károly főherczeg, a ki sohasem célzott arra, hogy az 1805. s az 1809. évi háborúkat tanácsa ellenére kezdték és soha egy szóval sem panaszkodott Ferencz császár ellen. Ez az önmegtagadás nemes gondolkozásra vall és elárulja, hogy miben gyökerezik Ausztria ereje. A mig e fajta hűség él a hadseregben, addig hatalmas viharokat bír kiállani.

Csak habozva jegyzi fel a történetíró tolla, hogy az 1866. évi háború egy győzelmes hadvezérére is, épp úgy mint Benedekre, rákényszeríték, hogy gyakorolja magát az önmegtagadásban. Tegetthoffnak alig volt ideje győzelmét élvezni, a midőn az egész világ csodálkozására az a hír támadt, hogy elmozdítják a flotta éléről. 1866 szeptember 24-én, tehát csak néhány héttel a lissai csata után, hirtelen fölmentették a parancsnokság alól, és — bár nem

¹ *Über die Verantwortlichkeit im Kriege* című iratában a 15. lapon.

kérte, külföldi küldetéssel bízták meg, hogy — a mint hivatalosan mondták, Tegetthoffnak alkalmat adjanak idegen flották tanulmányozására. Mai napig sem tudjuk hitelesen, hogy a győzelmes tengernagy mivel érdemelte ki balszerencsáját. Hasonló módon bántak el vele a helgolandi csata után, egyenes szókimondását, a melylyel ítélte az emberekről s a dolgokról, akkor is rossz néven vették. 1866 őszén már különös mesét terjesztettek az újságok, hogy miért mentették föl a flotta-parancsnokságtól. Minthogy az olaszok azzal kérkedtek, hogy a *Kaisert* a lissai csatában lövéseikkel elsüllyesztették, Tegetthoff éppen a *Kaiser* fedélzetén adott bajtársainak pompás lakomát. A midőn azonban alakoma költsége a számvevőség elé került, a számvevőség, tekintettel az állam megrendült pénzügyi viszonyaira, azt jegyezte meg, hogy a tengernagy erre a haszontalan költségre nem volt fölhatalmazva s ezért a költséget fizesse vissza az üres kincstárnak. Minthogy azonban Tegetthoffnak nem volt semmi magánvagyon, úgy bántak vele, mint valami hadnagyocskával, a ki adósságai miatt fizetését kénytelen elzalogosítani, fizetéslevonást róttak reá. Tegetthoff ezért megharagudott s előljáróiról, a legfőbbeket sem kimélve, meglehetősen kemény szavakban mondta volna el véleményét. A ki a Tegetthoff leveleit valaha megrövidítés nélkül olvasta, az tudja, hogy a vitéz tengerész szükség esetén milyen nyers szavakra tudott fakadni. Erre aztán azt tanácsolták, hogy távozzék hazájából, mert firkászokkal és udvaroncokkal szemben többet engedett magának, mint amennyit egy győzelmes hadvezér vagy tengernagy megengedhet magának. Nem lehetetlen, hogy oly befolyás érvényesült, a melynek ostobasága ebből az elbeszélésből is kéri, befolyással volt sorsára.¹ Elég az hozzá, hogy

Tegetthoff, miután a császár október 11-én bucsúkihallgatáson fogadta, útra kelt s a diák szorgalmával látogatta Anglia s az észak-amerikai Egyesült-Államok kikötőit. Nagy tisztelettel fogadták a lissai győzőt, kivált az oczeánon túl. Nem volt titok, hogy félig-meddig száműzték s ezért nem valótlanszinű az az állítás, hogy több államból, kivált pedig Észak-Amerikából igen fényes ajánlatokat kapott, hogy szolgálatot vállaljon. Tegetthoff azonban, bár hálátlanok voltak iránta, nem kevésbé szerette hazáját s nemes büszkeséggel azt felelte: „Nem vagyok többé osztrák tengernagy, de osztrák hazafi leszek halálomig“. Ausztia sem nélkülözhetette tehetségét sokáig. Éppen Párisban, a világkiállításon időzött, a midőn 1867 július 1-én egy sürgöny haza, az uralkodóhoz rendelte. Miksa császárt Mexikóban, Queretaro-ban agyonlőtték, Ferencz József császár most Tegetthoffot azzal a föladattal bizta meg, hogy öcsese hainvait hozza haza, mert a bécsi kapuczinus-templom kriptájában akarta örök pihenőre elhelyezni. Hogy mennyire megtisztelőnek tartotta Tegetthoff ezt a föladatot s mennyire kiengesztelődött általa, mutatja egy későbbi kijelentése: „Munkásságom legbecsesebb jutalmának nem a nagy állást tartom, a mire gyorsan eljutottam, nem is a rendjeleket, a melyeket mellemen viselek; a legszebb jutalomnak azt a föl-

¹ Ez az elbeszélés először a bécsi *Presse* 1866. évi október 19-iki számában jelent meg. Tegetthoff halálakor körülményesebben megírta Szathmáry, egy magyar író (ezikke fordításban a bécsi *Fremdenblatt* 1871. évi április 14-iki számában jelent meg) onnan aztán bekerült a Wurzbach: *Biographisches Lexikon*-jába s más munkákba is. Tegetthoff hallgatott a dologról, de a híreszteléseket sem czáfolta meg.

adatot tartom, a melylyel császárom lovagias érzésből bízott meg, hogy öcsse hamvait a tengeren hazaszállítsam“. Hazatérése után arra a helyre állították, a hol leginkább a helyén volt, rábízták a hadügyminiszteriumban a tengerészeti osztály vezetését. Kora haláláig, a mely 1871 nagypéntekén ragadta el, nagy szervező tehetségét az osztrák flottának szentelte.

Tegetthoff hazahívása már a dolgoknak abban az új állapotában történt, a mely a hadserget s az államot gyökeresen átalakította. 1866 szeptemberében a hadügyministerséget a beteges Francktól John vette át s akkor kezdődtek meg Albrecht főherczeg hathatós közreműködésével a hadsereg ujjaszervezésében azok a munkák, a melyek többnyire a Kuhn hadügyminiszter nevéhez fűződnek, a ki hivatalát 1868-tól 1874-ig viselte.

* * *

Emberi és politikai szempontból egyaránt érthető, hogy az 1866. évi háború Ausztriában fulánkot hagyott hátra s hogy kísértett a megtorlás gondolata. A porosz politika első szempillantásra a rászedések lánczolatának tetszik; s az a szövetség, a melyet Ferencz József császár Dánia ellen őszintén kötött, mintha kelepce lett volna Ausztriának. Bismarck céljai és eszközei csak lassanként találtak méltánylásra. Kezdetben nem tudtak Bécsben beletörödni abba a szomorú valóságba, hogy a Habsburg-házból származott császárok hosszú sorának vége szakadjon. Poroszország némely tettei, például a Klapka-legió fölállítása, a magyar katonák fölbujtatása esküjök megszegésére, méltán szültek elkeseredést az osztrák udvarban. Az

elkeseredés még fokozódott, a midőn Poroszország a magyar legiót rémeszköznek a béke megkötése után egy hónapig még együtt tartotta. A főherczegek érzéseiknek félremagyarázhatatlan kifejezést adtak akkor, a midőn a nekik adományozott porosz ezred-tulajdonosságról együttesen lemondottak. Még nagyobbat is tettek, az a hét osztrák ezred, a mely addig a porosz király, porosz herczegek s a porosz király tábornok - szárnysegédeknek nevét viselte, parancsot kapott, hogy czímét tegye le. Ez az intézkedés azonban nem tartott sokáig, a következő esztendőben az ezredek ismét régi tulajdonosaik neveit viselik.

Kezdetben Ausztria nem mondott le németországi igényeiről s föltétlenül ez lehetett a döntő ok, hogy Beustot állították a kormány élére abban a hiszemben, hogy képes lesz erős ellenzéket szervezni Németországon a győztes Poroszország ellen. Tőle lehetett remélni ama szálak tovább fonását, a melyek Ausztriát több, leginkább délnémetországi fejedelemmel összekötötték. A népszellemben gyökerező erőt sem akarták elhanyagolni, a mint az 1868. évi bécsi általános lövész-ünnep tanusította, mely utolsó megnyilatkozása volt a nagynémetországi pártnak.

Igy bogozódtak össze Ausztria új életében a háború után a külső és belső politika igen fontos szempontjai. Új, friss szellemi erőre volt szükség, hogy Ausztria tespedtségéből föltámadjon; a megtorló háborúra a németeknek s a magyaroknak össze kellett fogni. Ekkor következett be a legfontosabb esemény Ferencz József belső kormányzásában: az örökös tartományok 1867 december 21-én alkotmányt kaptak; Magyarországon pedig az önkormányzat olyan fokban lépett életbe, a minőt a magyarok nem élveztek azóta, a

mióta az országot a császári német hadak a török hódoltság alól fölszabadították.

Kevéssel előbb, 1867-ben, Ferencz József császár és III. Napoleon találkoztak Salzburgban. Azok közé a dolgok közé, a melyekben a találkozáson meg-egyeztek, tartozott az a szükségesség, hogy Ausztria a szabad szellemnek tágabb teret adjon már csak az európai közvéleményre való tekintetből is.¹

Azokban a szövetségi alkudozásokban, a melyek nem sokkal utóbb megkezdődtek, 1869-ben Ausztria-Magyarország egyik föltételül azt kötötte ki, hogy Olaszország is, az állam déli határainak biztossága érdekében, vonassék a szövetségbe, a mi könnyen megy, ha a francia csapatok eltávoznak Rómából s ha az olasz király bevonulhat fővárosába. 1870 áprilisában Albrecht főherczeg Párisban Napoleon császárral megbeszélte a közös háború tervét. Júniusban a császár egy megbízottja, Lebrun tábornok Bécsbe utazott, a kinek a főherczeg kifejtette sztratégiai nézeteit, a melyek szerint, 1871 tavasza előtt az osztrák-magyar, a francia s az olasz hadsergek Németország ellen nem szállhatnak táborba. A beszélgetés folyamán Ferencz József császár a következőket mondta Lebrunnek: „Meg kell jegyeznem mindenekelőtt, hogy a békét óhajtom s csak úgy viselek háborút, ha arra rákényszerítenek. Ha Napoleon császárral egyszerre megizenném a háborút, Poroszország kétségtelenül hasznára fordíthatná a németiség új eszméjét, fölizgathatná és föllázíthatná vele a német népet, még pedig nemcsak otthon és Dél-Németországon, hanem Ausztria-Magyarországban is, a mi kormányom-

¹ Beust: *Aus drei Vierteljahrhunderten*, II. k. 134. l.

nak nem kicsiny baj volna. Ha azonban Napoleon császár a háborúra kényszerítve, hadsergével Dél-Németországban nem mint ellenség, de mint szabadító jelennék meg, úgy én is kénytelen volnék kijelenteni, hogy ügyét magamévá teszem.“¹ Abban az emlékiratban, a melyet akkortáiban küldtek III-ik Napoleonnak, Albrecht főherczeg többször pedzi azt a gondolatot, hogy Ausztria-Magyarországnak politikai és katonai okokból azt kell követelni, hogy előbb Franciaország támadjon.

Franciaország szerencsétlenségére, Németországnak pedig szerencséjére, Napoleon császár miniszterei, felesége és népe ösztönzésére megkezdte a háborút, mielőtt Ausztria-Magyarországgal és Olaszországgal szövetséget kötött volna. Beust már azelőtt meggyőződött arról a tévedéséről, hogy Ausztria németjeit liberális kormány Németország ellen harczba vihetné. Valószínűen ez volt a legfontosabb ok arra, hogy ellensége legyen a német polgár-miniszteriumnak s hogy elbocsátását keresztülhajtsa. A döntő pillanatban Magyarország is megtagadta a segítséget s abban a koronatanácsban, a mely arról határozott, hogy Ausztria minő állást foglaljon el a megindult háborúval szemben, gróf Andrássy keresztülvitte a monarchia semlegességét; mert ellentétben Beusttal, bízott a német fegyverek győzelmében, mint magyarnak pedig

¹ Lebrun az alkudozásokról: *Souvenirs militaires* (Paris, 1895) című könyve 145. lapján emlékezik meg. Könyve Albrecht főherczeg megítélése tekintetében fontos adalék. Lásd még a főherczeg beszélgetését Hansennel 1875-ben, Hansen: *Les coullisses de la diplomatie* című könyve 311. lapján. Ezeket a tárgyalásokat könnyen áttekinthető módon adja elő Busch Vilmos: *Die Beziehungen Frankreichs zu Österreich und Italien zwischen 1866 und 1870* (Tübingen, 1900) című könyve.

az volt a hite, hogy az osztrák hatalom föltámasztása Németországban káros lesz hazájának.¹ Az osztrák németek többsége 1870 után lelkesen üdvözölte a németek diadalát. A wörthi s a metzi csaták még az addig engesztelhetetlen osztrák patrióták szívéből is kiirtották a bosszú gondolatát; azóta a bosszú el van temetve és Ferencz József császár bölcs elhatározása gondoskodott róla, hogy föl se támadhasson.

* *

Talán páratlan a történetben az az elfogulatlanság, a melylyel Ferencz József császár Porosz- és Olaszországgal, tehát azokkal a hatalmakkal, a melyek ősi örökségét megnyirbálták, szövetséget kötött. A maga érzéseit elnémitotta s alája rendelte az államérdeknek. Bizonyosága a császár szabadelvű gondolkozásának az is, hogy az 1866. évi háború után szakított a régi Ausztria hagyományaival, hogy a pápával kötött konkordátumot föloldta s hogy az államügyekben Ausztriában és Magyarországon egyaránt tért nyitott a szabad eszméknek. A most serdülő osztrák ivadék felejtkezzék meg bár megint arról, hogy ennek a változásnak mekkora előhaladást köszönhet a birodalom; a korosabb emberek még mindig fájdalommal emlékeznek vissza azokra az időkre, a mikor a művelt Európa leírhatatlan csekélyléssel nézett az osztrákra és tudományos állapotairól, meg iskoláiról gúnyosan beszélt. Az intelligencia gyarapodásának legtöbbet mégis a császári hadsereg köszönhet. Már lerajzoltuk a fővezér s a parancsnokok

¹ Andrassy fia, gróf Andrassy Gyula így adja elő ezt *Az 1867-iki kiegyezésről* című könyvében.

egy részének ügyefogyottságát a döntő csatatéren. Benedek, Henikstein, Krismanics egyaránt képviselték jó és rossz oldalait annak az avult rendszernek, a mely összeroskadtt a königgrätzi csatamezőn. Mint a hadsereg s mint az iskola, nemsokára megérezték a zilált pénzügyi viszonyok is, hogy mekkora áldás volt szakítani az „örökölt bajokkal“. A kik tanui voltak az 1811, 1815 és 1867. évi három államtönknek, nem is sejtették, hogy alig egy emberélet tartama alatt az államháztartás a rendes kerékvágásba zökkenhet. Részben Ausztria megváltozott viszonya Német- és Olaszországgal magyarázza ezt a körülményt. Ausztria nem kénytelen többé most Francziaország ellen a Rajnánál, majd északi határain egy önző szomszéd ellen védekezni s nem kénytelen ugyanakkor egy hadserget Olaszországban állandóan hadilábon tartani. Ennek már vége van s az ellenőrző parlamentek, mint az okos orvos, a természeti erőket támogatják munkásságukban. A Magyarországgal való kiegyezés, bár pénzügyi részében elhamarkodott, Ausztria szempontjából káros alkotás, a birodalom külpolitikáját megifjította; s a nemzeti büszkeséggel eltelt magyar nép, a mely 1859-ben és 1866-ban csak kénytelenségből szolgált a birodalmat, most hatalmi állásának egyik legerősebb támasza. Az erők szétforgácsolása, a mire az állam előbb kénytelen volt, 1866 után a külpolitikában olyan központosítással cserélődött ki, a mit korábban lehetetlenségnek tartottak volna s ez a külpolitika szakadatlanul keletre néz. Így történhetett az, hogy az 1859. s az 1866. évi vereségek a birodalmat voltaképen nem gyöngítették.

Mégis a dolgok e fordulatának volt egy nemes áldozata is, az osztrák németiség, a melyet az anyai

földtől elszakítottak. Az osztrák némettség elveszítette akkor politikai súlypontját és mai napig sem tudta visszaszerezni. Egykor tekintetét, hogy a birodalmi politikát megértse, oly tágas szemhatárhoz kellett szoktatnia, a melynek sarkpontjai Frankfurt, Milano, Konstantinápoly és Pest voltak. Minthogy régi hatalmi állását Német-, Olasz- és Magyarországon elveszítette, ez a szemhatár azóta megszűkölt, a minek folyománya, hogy a némettség lényegtelen kérdésekben pártokra szakadt s úgy él és úgy cselekszik, mintha nemzeti életét nem gyökerében fenyegetné veszedelem. Ebből a csalódásukból időről-időre a kormány ellenséges rendszabályai szokták fölriasztani. Ez történt a Badeni-miniszterium napjaiban; a midőn Badeni a némettség benső viszályai miatt vérszemre kapva, úgy tett, mintha a németség jogainak fölosztása a más néptörzsek között az osztrák államnak alapelve és ősi szokásjoga volna, s a németeknek akkor jutott eszükbe, hogy nekik más a helyzetük, mint a szlávoknak s a magyaroknak, a kik kénytelenek Ausztriában hazájukat látni, hogy nekik, mint egy nagy kulturnemzet tagjának van egy más útjuk is, ha Ausztriához, mint századok óta, többé nem szabad választásuk és szakadatlan véráldozatokkal tanusított ragaszkodásuk köti. Elég okatlan dolog volt fölkelteni ezt a gondolatot olyan népben, a melynek nem természete nemzeti és politikai életének alapjait untalanul átvizsgálni, a mely megszokta a hagyományos kapcsokat s az uralkodóházzal és a birodalommal élni-halni akar.

Az osztrák némettség benső meghasonlására s a nemzetiségek versengésére akarta gróf Taaffe a korona meggyarapodott hatalmát alapítani s éveken át úgy tetszett, hogy számítása be fog ütni. Alkotását azon-

ban szétrombolták azok a tömegek, a melyek gróf Badeni bukása előtt és után Bécs, Prága és Grác utcáin rakoncátlankodtak. Ez a tapasztalás aztán bebizonyította, hogy az olyan politika, a mely a birodalom benső békéjét bontja meg, egyúttal alapjában ingatja meg a monarchia tekintélyét is.

Ausztria-Magyarország egyébként olyan állam, a melynek fejlődése a jövőben is túlnyomóan külpolitikájától függ és külpolitikája lényegében a német birodalommal való viszonyán nyugszik. Az ősrégi összekötő szálakat csak nehezen rendezték véglegesen az 1879-ben kötött szövetség által. A történet is a két birodalom szoros kapcsolata mellett tanuskodik. Bismarck még a háború napjaiban megjósolta, hogy a Habsburg-monarchiának kilépése a szűkebb értelemben vett német kötelékből csak átmenet a német törzseknek egymással való szorosabb kapcsolatára. Az 1866. évi háborút azért idézte föl, mert a császárok régi ivadékától el akarta ragadni a vezérhatalmat; de még a gondolata ellen is tiltakozott annak, hogy Ausztriától olyan tartományok szakítottassanak el, a melyek vele régóta szervesen összeforrtak. Elmondhatta *Bismarck a háború előtt*, a mit Shakespeare *Julius Caesar*-jában mond az összeesküvők feje, a ki ellenségében is tiszteli a nagyságot, hogy: „a mit tettünk, annak oka a szükség s nem a gyűlölet volt“.

Közvetetlenül a sadowai győzelem után, már 1866 júliusában Bismarck azon jártatta az esztét, hogy ne olyan békével kínálja-e meg Ausztriát, a melynek alapján szélesebb körű német szövetséget alakíthatnának? A szövetséget az északi szövetségből, Ausztriából s a dél-német államokból, öt-hat kuriával vélte

megalakíthatni.¹ Az idő azonban nem volt alkalmas az ilyen, a messzi jövőbe kiható tervekre; az okosság azt parancsolta, hogy egyelőre érje be Észak-Németország egyesítésével. Ezek a gondolatok azonban nem sokáig szunnyadtak lelkében. 1879-ben azt ajánlotta Andrásynak, hogy a szövetséget alapjában tegyék pragmatikussá azáltal, hogy mindkét állam parlamentje járuljon hozzá s hogy a szóban forgó államok iktassák azt alkotmányukba.² A javaslat úgy hangzott, hogy „nyílt, alkotmányszerű, koalícióellenes szövetség legyen, a mely az összes alkotmányos tényezők közreműködésével jó létre s mely ugyancsak alkotmányos úton, azaz Németországon csak a császár, a szövetségi tanács s az országgyűlés, az osztrák monarchiában pedig csak a Lajthán innenni és túli képviselőlet megegyezésével bontható föl. Bismarcknak ez volt utolsó szava az osztrák-magyar monarchiához; ez a védelmi szövetség tehát a német egységi törekvéseknek logikai folyománya volna. Ausztria-Magyarországon azonban a vezető férfiak még nem voltak készek a régi nemzeti kötelékek visszaállítására; ennek az eszmének a megérésig még forrásra volt szüksége. Utóbb Bismarck ismét alkalmat adott, hogy mélyen bepillantson politikai kohójába. II. Vilmos császár első trónbeszédében, az országgyűlésen, 1888 június 25-én, a midőn a rászállott hatalmi és eszmei örökséget tényleg kezéhez vette, Bismarck a következő szavakat adta az uralkodó ajkára:

„Az osztrák szövetséghez nemcsak azért ragaszkodom német hűséggel, mert megkötöttük, hanem

¹ Sybel: V. k. 253. l.

² Busch: *Unser Reichskanzler*, I. k. 451. l.

főképen azért, mert ebben a védelmi szövetségben az európai súlyegyen biztos alapját s a német történet egyik hagyományát látom, a melynek tartalmat az egész német nép köztudata adott s a mely megfelel az európai népjognak abban a formában, a melyben 1866-ig érvényben volt.“

Egész addig gondosan kerültek a porosz államférfiak minden olyas vonatkozást, a mely Ausztria-Magyarországot az 1866 előtti időkre emlékeztethette volna. II. Vilmos császár azonban nem harczolt nagyjával és apjával Sadowánál; ő czélozhatott a régi német szövetségre a nélkül, hogy az 1866-ban ütött, hegedni kezdő sebek ismét fölszakadtak volna.

Ha majd a német testvérháború harczosai már mind apáikhoz költöztek, akkor jő el az a nap, a melyen örököseik valósággá érlelik a német történet hagyományát.

FÜGGELÉK.

I.

Bismarck az 1866. évi háború előzményeiről.

(Beszélgetés a szerzővel.)

A herczeg kegyes volt a szerzővel 1890 július 13-án beszélgetni az 1866. évi háború előzményeiről. A beszélgetés arra a tárgyalásra fordulván, a melyet akkor folytattak, a midőn Vilmos király és Bismarck 1864 őszén Schönbrunnban látogatást tettek: a herczeg arra a kérdésre, hogy Ausztria hajlandó volt volna-e Schleswig-Holsteinről lemondani olaszországi birtokainak biztosításaért? a következőket mondta:

„Nem emlékszem — mondta a herczeg, — hogy Ausztria olyasforma ajánlatot tett volna s ha emlékezőtehetségemben megbízhatom, azt hiszem, hogy valóban nem is tett. Én azonban akkori, sőt későbbi szándékaim szerint is örömet ráállottam volna; mert az Ausztriával való szoros szövetkezés volt a czélom s királyi uram is, hogy Ausztriával barátságot tarthasson s békében élhessen, Schleswig-Holsteinért szívesen vállalt volna ilyen kezeséget. Négyen ültünk akkor a schönbrunni kastély egyik szobájában: a császár ő felsége, királyi uram, gróf Rechberg és én. Schleswig-Holstein sorsáról kellett döntenünk. Gróf Rechberg úgy nyilatkozott, hogy a tartományt csak úgy engedhetnék át Poroszországnak, ha Ausztria a német egyensúly föntartásáért annak megfelelő kárpótlást kapna. Megfelelő kárpótlás gyanánt Glatz grófságot jelölte meg.

Errőlazonban a király gondolkozásmódja szerint szó sem lehetett. Aztán Ausztria még csak arra sem hivatkozhatott, hogy a tartomány lakói kívánták volna az uralom megcserélését. Az eset annyira nem volt az, hogy a király kérvényeket és fölíratokat kapott, a melyekben azért esedeztek, hogy ne szakítsák el őket Poroszországtól. Én akkor kifejtettem az osztrák császárnak, hogy szövetségünk természetének az felelne meg, ha a herczegségekért nem kívánnak Poroszországtól ilyen áldozatot. Az mondtam, hogy szövetségünk nem közkereseti társaság, a mely a jövedelmen perczentek árányában osztozik, hanem inkább olyan vadásztársaság féle, a melyben mindenki rendelkezik a maga zsákmányával. Ha aztán a szövetség tartama alatt Francia- és Olaszország ellen közös háborút viselnénk s Ausztria porosz segítséggel visszahódítaná Milánót, Poroszország nem kérne magának kárpótlást területben, hanem pénzzel kárpótoltatná magát. Hogy előadásom hatást tett a császárra, ezt abból a kérdéséből következtettem, a melylyel hozzám fordult, hogy Poroszország a herczegségek anektálását tartja-e a kérdés legjobb megoldásának? Nekem nagyon kellemes volt, hogy a kérdést ilyen őszintén, a király jelenlétében tette föl: mert királyi uram, valahányszor a herczegségek jövődjéről beszélgettünk, mindig zárkózottan viselkedett, sehogy sem tudtam belőle kivenni, hogy mit akar tulajdonképen. Hozzáfordultam tehát s úgy válaszoltam, hogy nem vagyok fölhatalmazva e kérdésre felelni. A király most is této-vázott s azt mondta, hogy Schleswig-Holstein bekebelezése nem éppen megingathatatlan szándéka. Ezzel természetesen be kellett érnem, s a kérdés további feszegetését ez alkalommal abban kellett hagynom. Magam sokkal határozottabb hive voltam a kérdés végleges megoldásának, mint királyom, a ki akkor még az augustenburgi herczeg felé hajlott. Annak a háznak azonban semmi gyökeres joga

sem volt Schleswig-Holsteinra; mert két ízben is lemondott róla: először 1721-ben, aztán 1852-ben. Tehát nem állotta semmi útját annak, hogy a herczegségek Poroszországba kebeleztesse. Ha Ausztria erre ráállott volna, úgy az olaszországi háborúban oldalán harcolunk.

Az osztrák államférfiaknak — vettem közbe, Ausztria hatalmi állása szempontjából nyomósabbnak tetszett Schleswig-Holstein közös birtoklása a már elveszített s így soha vissza nem hódítható Milánónál?

Nem akarok most bírálatot mondani, válaszolt Bismarck, hanem a dolgok folyását vázolom. Rechberg, a kivel a Frankfurtban együtt töltött idő óta igen barátságos lábon állottam, a kérdés ilyen megoldásától akkor nem idegenkedett. Igazságszerető ember volt s abban teljesen megbíztam, a mit mondott. Mindig az a gondolat lebegett előttem, a mint tetteim is mutatják, hogy Ausztriával meg kell egymást értenünk s hogy szövetkeznünk kell egymással. Csak jóval utóbb, 1879-ben valósíthattam meg ezt a tervemet, bár akkor úgy kívántam volna, hogy szövetségünk pragmatikus legyen. Andrásynak azt fejtegettem, hogy a szövetséget erősítsék meg a két birodalom törvényhozói; mert becsesebb a kötés, ha Német- és Ausztria-Magyarország parlamentjei hozzájárulnak, tartama sem függ akkor csupán kormányoktól s ez tartós voltának is biztosabb kezessége. De nem tudtam keresztülvinni mindent, a mit akartam s az is elég bajjal járt, a mit tényleg elértünk. Rechberggel a háború előtt meg tudtam volna egyezni. Ezért sajnáltam, hogy nem sokkal a schönbrunni találkozás után állását elhagyta. Királyomnak akkor azt tanácsoltam, hogy adja meg Ausztriának azt az engedményt, a mit Rechberg szükségesnek tartott arra, hogy hivatalában megmaradhasson. Azt kívánta, hogy Poroszország az Ausztriával kötendő új kereskedelmi szerződésben tartsa fenn a régi szerződés ama pontját hogy Ausztria

később a vámszövetségbe beléphessen. Én éppen Biarritzban Napoleon császárnál jártam, a mikor ezek az alkudozások folytak s azalatt kollegáim öreg uramat körülfogták s rávették, hogy Ausztria kívánságát megtagadja. Akkor ellenem harczolt mind az a befolyás, a melyet utóbb a Delbrück neve alatt foglaltak össze. Ellenem dolgozott akkor a kereskedelmi miniszter, gróf Itzenplitz is, ez az aláíró-gép s ott volt mindenütt, a hol nekem ártani lehetett, Bodelswingh pénzügyminiszter. Azt a szándékomat, hogy Ausztriával békésen megegyezzem, így hiúsították meg.

Itt közbenvetőleg azt a megjegyzést engedtem meg magamnak, hogy a herczeg államirataiból, a melyeket Frankfurtból Berlinbe küldött, az tűnik ki, hogy már akkor a német kérdés megoldására a háborút szükséges és elkerülhetetlen eszköznek tartotta.

Általánosságban mindenestre, volt a válasza, de nem egyszer, másszor, nem politikánk egyes fordulatain. Az félreérti a politika lényegét, a ki úgy fogja föl a dolgot, hogy az államférfi, a mikor a messzi jövőbe kiható tervet készít, akkor törvénytényé teheti magának, hogy azt két-három év alatt keresztül is hajtja. Az bizonyos, hogy Schleswig-Holstein megszerzése érdemes volt a háborúra; a politikában azonban nem készíthet az ember tervet huzamos időre s nem mehet vakon előre a kész terv szerint. A követendő irányt csak nagyjában szabad kimódolni, azt természetesen nem szabad eltéveszteni a szem elől; de az utakat, a melyek czéljához vezetnek, nem ismerheti pontosan előre. Az államférfi hasonlít az erdőben utazóhoz, a ki csak útjának irányát tudja, de azt nem, hogy mely ponton lyukad ki az erdőből. Mint az erdei utásnak, úgy kell az államférfinak kiszimatolni a járható utakat, ha eltévedni nem akar. Bizonyára nehéz dolog volt elkerülni

a háborút Ausztriával, de a ki csak kevésbé érzi is azt a felelősséget, a melylyel millióknak tartozik, az irtózik a háborútól mindaddig, a míg minden más módot meg nem próbált. Mindig hibát követtek el a németek, a mikor mindenre, vagy semmire játsztak s hogy makacsul ragaszkodtak az egy előre megállapított rendszerhez. Viszont nekem már az is gyönyörűség volt, ha a német egységet, bármely úton, csak három lépéssel is közelebb vihettem a megvalósuláshoz. Bármi megoldáson örömmel kaptam volna, a mely a háború elkerülésével Poroszország nagyobboldásához s a német egységhez vezet. Több út vezethetett célomhoz, nekem sorban mindeniket meg kellett próbálnom, a legveszedelmesebbet hagytam legutoljára. Az egyforma cselekvés nem természetem.

Ez a gondolat vezetett arra is, folytatta a herczeg, hogy Gablenz urat, a tábornok testvérét, még a háború kitörése előtt, 1866 májusában Bécsbe küldjük, Ausztriával a békés kiegyezés megkísérlése végett. Utóbb mind a két részről ezt az epizódot szégyenletes dolognak tartották, s azért semmi sem szivárgott róla a nyilvánosság elé. Gablenz azt az ajánlatot vitte az osztrák császárnak, hogy Ausztria és Poroszország osztozzék meg a német hatalmon. Mi északon kaptuk volna meg a fővezériséget, Ausztria délen. Senki sem gátolhatott volna meg bennünket abban, hogy Németországon megosztozzunk. Mind a két német hatalom teljesen föl volt fegyverezve s Európának, a mely erre a fordulatra nem volt elkészülve, törvényt diktálhatott volna. A bajor király s a többi dél-németországi fejedelmek természetesen hatalmuk egy részéről kénytelenek lettek volna Ausztria javára lemondani; de ez nem lett volna akkora áldozat, a mekkorára 1871-ben önként ráállottak. Ez a körülmény volt az, hogy ezt az alkut, a mint már említettem, utóbb szégyenletesnek tartották. Sem mi, sem

pedig Ausztria, a mely egy hónappal utóbb Bajorországgal a háborúra szövetséget kötött, nem hozakodhattunk elő azzal, hogy májusban még Németország fölosztásáról alkudoztunk. Azt nem tudom, hogy végleges lett volna-e ez a rendezés s utóbb nem lett volna-e szükséges Poroszország és Ausztria között a fegyveres mérkőzés, hogy Németország állandó alakot kapjon? De az bizonyos, hogy Ausztria 1866-ban a háborút s a vereséget elkerülhette volna. Azonfölül javasoltam Ausztriának azt is, hogy készek lévén a háborúra, közösen forduljunk Franciaország ellen s kényszerítsük Elzász kiadására; Ausztria megkaphatta volna Strassburgot, Poroszország Mainzot tartotta volna magának.

Gablenz tehát — kérdeztem — ajánlatot hozott Franciaország ellen a közös háborúra?

A mint mondtam. Napoleonnak akkor csak gyöngé, a mexikói expedíció által megrongált hadserge volt, nem állhatott volna meg előttünk. Az osztrák császár talán nem idegenkedett volna, hogy a dologba kapjon; minisztertanácsának alkalmat adott legalább, hogy a dolgot megfontolja. Franek hadügyminiszternek azonban az volt a nézete, hogy az utóbbi hónapok izgalmas hadikészületei után nem illenék a békét egy ágyúlövés nélkül megkötni, még ráfognák az osztrák hadseregre, hogy fél a puskaportól; az ajánlatról inkább beszélhetnek az első csata után. Gablenz tábornoknak természetesen nem volt oka félni a rágalomtól, hisz a schleswig-holsteini háborúban bebizonyította, hogy a puskaportól nem irtózik. Még határozottabban utasította vissza az ajánlatot gróf Larisch pénzügyminiszter. Az volt a véleménye, hogy Ausztria pénzügyi viszonyainak föltétlenül szükséges a háború; mert vagy nagy hadikárpótlást csikarhatnak ki Poroszországtól, ha a vállalat jól sül el, vagy vereség esetén az állam-

adósságok miatt becsülettel mondhatnak csődöt. Ausztria ez okból utasította vissza az ajánlatot.

Talán jobb is volt, hogy a dolgot hamarosan, karddal döntöttük el. A német dualizmus órájának járását addig is századonként egyszer háborúval kellett szabályozni. Ez a dualizmus ösibb, mint Ausztria és Poroszország; először a frankok s a szászok, azután a Hohenstauffok s a Welfek közt levő ellenlábasságban mutatkozott. Később a roformáció alatt kísértett, a midőn Szász Móríciz föllázadt V. Károly ellen határozottan abból a célból, hogy a császár s a birodalom uralmát lerázza magáról. Akkor ezt tartották a *német szabadságnak*. Avagy azt hiszi ön, hogy a midőn a *baromi szolgáló*got emlegette, a mibe akkor Németország állítólag nyakig sülyedt, talán a Németországban szolgálásra vetett paraszt sanyarú sorsára gondolt? Szó sincs róla; ez alatt ő csak azt az engedelmeséget értette, a melyet a császár a fejedelmekre erőszakolt. Hasonló módon állanak szemközt egymással a sziléziai háborúk óta Ausztria és Poroszország s most ebben az ellenlábasságban az egyén lázadt föl az állam ellen. Nevezetes, hogy a háború mindig a század derekán tört ki, míg az ellentétek elsimulása csak a század végén történt. Én azonban nem vagyok olyan babonás, hogy ebben az időszakosságban valami eleve elrendeltetést látnék; szemmelláthatóan a dolog természetében fekszik, hogy minden században az egymás ellen küzdő erők körülbelől egyforma időközök lefolyása alatt találják meg nyugvópontjukat. Minden nemzet hivatását a veleszületett képesség s a természettől nyert adomány árnyában tölti be. Így mi németek soha nem férhettünk meg egymással, a míg az idegenek iránt sokkal türelmesebbek tudtunk lenni.

A mikor a königgrätzi csatát már megvítettuk, Ausztria

még egyszer megpróbálta, hogy Napoleon segítségével velünk új háborút kezdjen. Helyzetünk nem volt ment a veszedelemtől. Ámbár Napoleon császár az első pillanatban csak negyven-hatvanezer embert küldhetett volna a határra; hátunk mögött a vitéz délnémet csapatok támogatásával az is komoly zavarokat támaszthatott volna. Mi történt volna akkor, ha mi végül vereséget szenvedünk s ha Németországon az osztrák uralom még egyszer megerősödik? azt nehéz volna megmondani. Mert ha minket nem ver le teljesen, Ausztriának nem sok idő multán egy porosz-francia-orosz szövetséggel kellett volna mérkőznie, a mi nem valószínű, hogy sikerült volna. Ezek azonban már történeti-filozófiai elmélkedések, a melyek messze vezetnének. Ausztria tehát elutasította ajánlatunkat, kardra bízta a dolog eldöntését, a háború kimenetele pedig a legkülönbözőbb erők és befolyások játékának eredménye. A német dualizmus sorsát ismét az ágyúk döntötték el; a dolog azonban úgy fordult, hogy annak daczára Ausztriával szövetségre léptünk s ez a körülmény Közép-Európában nagy időre valóban kielégítő állapotokat teremtett. A tény az, hogy a mint a dolgok azóta az én hozzájárulásommal fejlődtek, azzal igazán és alapos okból meg vagyok elégedve. Ez a megoldás huzamos időre szól.

— A pragmatikus szövetség, a melyre hercegséged 1879-ben törekedett, nem volna-e kíváncsabb későbbi időben?

— Az a jövődő politikájának a gondja, válaszolta a herceg, arról most nem akarok beszélni. Mert Berlinben attól tartanak, hogy befolyást akarok szerezni az állami ügyekre. Pedig eszem ágában sincs. Életemben eleget dolgoztam arra, hogy öregségemben megengedhessem magamnak a falusi nemesember nyugalját. Most ismét van időm költői olvasmányokra. Elővettem Schiller drámáit és kelet-

kezésük sorrendjében ismét elolvasom. A midőn legutóbb lefekvéskor a *Haramiák* című drámája került a kezembe, s midőn ahhoz a megható jelenethez értem, a melyben Ferencz az öreg Moort ezekkel a szavakkal taszítja vissza a sírjába: „Hát örökké akarsz élni?” — a magam sorsa jutott az eszembe.

E szavak leírhatatlan hatást tettek rám. A midőn kimondta, hangjában volt egy kis remegés, de a mélyen barázdált arczon egy izom sem rándult meg. Engem nagyon megrázott, mert a herczeg azután hosszasan hallgatott s tünődésében botjával a nedves földre alakokat rajzolt. Nem mertem a csendet megtörni. Végre a herczeg magához tért elmerengéséből s hamarosan úgy rontotta össze rajzait, mintha agyából valamely sötét gondolatot akart volna elűzni. Fölállottam s hódolatteljes szavakban köszöntem meg, hogy a herczeg nekem annyi időt áldozott. A herczeg ekkor reggelire hívott meg s a midőn hálásan meghajtottam magamat, ismét fölvette a beszélgetés megszakadt fonalát s csodás nyugalommal, szelid hangon így szólott: Ön azonban ne higgye azt, hogy a legutóbbi évek tapasztalatai bántanak. Arra büszke vagyok, a mit cselekedtem s ezért semmi fajta tapasztalás sem bánthat. A ki annyit átélt, annyit dolgozott, mint én, annak joga van rá, hogy élete utolsó éveit nyugalomban töltsse el.

A midőn azt jegyeztem meg, hogy Németország mégsem lehet el végképen nagy államférfia szolgálatai nélkül, a herczeg így felelt: „Még ha hívnának is, akkor sem jelennék még újra, mert nem érzek magamban elég erőt arra, hogy újra kezdjem a dolgot, s nem bízom képességemben, hogy ismét rendbe tudnám szedni, a mit mások talán összezavartak. A nekem még járó időt nyugalomban és békében fogom eltölteni.”

II.

Gróf Rechberg a maga hivatalos működéséről.

(Szóbeli közlések.)

Gróf Rechberg a megbeszélések egész sorozatában közölte velem munkásságát mint osztrak külügyminiszter. Elbeszélését kronologikus rendben a következőkben adom:

Elődöm, gróf Buol, mondta a gróf, 1859-ben nem azért mondott le a külügyminiszterségről, mert nem akart háborút; de mert az időpontot, a mikor a háborút meg akarták indítani, nem tartotta alkalmasnak s mert a hadizenetről nem tudott semmit. A parancs Gyulaihoz, hogy nyomuljon Piemontba, közvetetlenül a császár katonairodájából érkezett s arról Buolt előzetesen nem is értesítették. Erre aztán beadta lemondását.

Kevés idővel azután, hogy a miniszterium vezetését átvettem, a Solferinonál vívott csata előtt történt, hogy a császár elutazott a hadsereghez. Azután sürgönyt kaptam, hogy a császár elrendelte Ancona kiürítését. Nyomban sürgönyöztem, hogy a parancsot vonják vissza, mert Ancona az Adriai tenger birtokának a kulcsa. Hasztalan volt. Azt a választ kaptam, hogy a kiürítés már megtörtént. Hivatalba lépésem után meglátogattam Metternich herceget. A herczeg voltaképen bánatában halt meg a magentai csata elvesztése miatt, mert a csatavesztésről kapott hír nagyon fölzigatta. Félórával utóbb, még jelenlétémben, mély alélt-ságba süllyedt, a miből nem is tért többé magához és másnap meghalt.

Politikámnak az volt a célja, hogy Ausztriát megszabadítsam abból az egyedülállásból, a melyben Buol kormánya alatt volt. Oroszországgal örömet léptem volna szorosabb viszonyba; de úgy láttam, hogy Gortschakoff

Ausztriának halálos ellensége, s hogy hiában próbálnám meg a közeledést, kísérletem fiaskóval végződne. III. Napoleon teljesen megbizhatatlan volt s akkor már fejébe vette, hogy Ausztriát Olaszországban meg fogja gyengíteni. Egyébként a bécsi külügyminiszteriumban volt egy francia párt, a melynek kivált báró Meysenbug, a miniszterium igazgatója, volt a lelke. Azt vitatta, hogy Napoleon nem engedi meg Olaszországnak, hogy Ausztriát még egyszer megtámadja. Ezt én bolondságnak tartottam s azt erősítettem, hogy Napoleon nem nyughatik addig, a míg ígéretét, a melyet ifjúságában a carbonáriknak, azután Cavournak tett, be nem váltja s a míg az olaszoknak meg nem szerzi Velenczét. Egy különös véletlen következtében ismertem Napoleon terveit. Palmerston előbb szoros összeköttetésben volt Napoleonnal, de Savoja és Nizza annektálása óta gyanakvó, ellenséges szemmel tekintett rá. Azóta kereste a kapcsolatot Ausztriával, a mi nekem igen kellemes volt. A közeledésre Klindworth államtanácsost használta. Ez igen tehetséges, de egyúttal megvásárolható ember volt, a ki kémkedett bárkinek, ha megfizette érte. Egyszerre több hatalmat szolgált s annak, a ki többet fizetett, elárulta a többi állam titkait. Meg vagyok győződve róla, hogy 1847-ben, a különszövetség háborúja alatt, a mikor Metternich használta, tulajdonképen Angliának volt a kéme. Nekem is följánlta szolgálatait, de mert szűkös rendelkezési alapom volt s mert gyanakvó voltam irányában, csupán laza viszonyba léptem vele. Annál jobban fizette őt akkor Palmerston. Leveleit nem a bécsi angol követség, hanem Klindworth útján küldte hozzám s én ugyanazon az úton válaszoltam neki. E levelezés útján tudtam meg, hogy Palmerston nagy összeg pénzen, százezer fonton, Napoleonnak néhány magánlevelét vásárolta meg, a melyek megerősítettek abban a meggyőződésemben, hogy Napoleon a legkomolyab-

ban törekszik Velenceze elszakítására. Ezt azonban nem köthettem a francziabarát udvari tanácsosok orrára.

Gramonttal, a francia követtel, kellemetlen volt az érintkezés, mert neki közömbös volt az igazság s mert egyáltalán nem lehetett benne megbízni. Velem folytatott tárgyalásaiból csupán azt jelentette Párisba, a mi neki tetszett. Napoleon ugyanis jelentéseit néha megmutatta Metternichnek. Nem ritkán épp az ellenkezőjét jelentette annak, a mit én neki mondtam. Elődje a hivatalban ellenségünk volt, de szavában meg lehetett bízni. Azért nem is olvastam el könyveit sem, a melyeket Grammont utóbb politikájáról írt; mert csupán arról győződtem volna meg, hogy a mit írt, az épp annyira megbízhatatlan, mint a mit beszélt. Az 1863. évi lengyel lázadás idején fölkeresett s rá akart beszélni, hogy Ausztria adja ki kezéből Galiciát, hogy magva legyen a független Lengyelországnak s mondjon le Velenczéről Olaszország javára s ezekért az áldozatokért kárpótolja magát a dunai fejedelemségekkel. E tanács elfogadása az orosz háborút zúdította volna reánk. Akkor azt mondtam, hogy mégis csak furesa dolog volna, ha Ausztria azért viselne háborút, hogy egy tartományát elveszítse, a mikor rendesen azért szoktak kardot rántani, hogy egy tartományt meghódítsanak.

Külügyminiszteri munkásságom különös nehézségekkel járt. Schmerlinggel kezdettől fogva feszült viszonyban voltam. Schmerling 1849 óta féltékenykedett reám. A midőn a porosz királyt Frankfurtban német császárrá választották, Schwarzenberg herczeg magához hivatott, elmondta, hogy Schmerlinggel, az osztrák meghatalmazottal elégtelen s engem Frankfurtba küldött, a hol a német parlamentben sikerült a porosz párt törekvéseit meggyőztetnem. Schmerling, a ki különben is sokat tartott magáról, ezt nem tudta nekem sohasem megbocsátani.

A mikor felmerült a neufchateli kérdés, írtam Buolnak, hogy álljon a porosz érdek pártjára; mert a milyen hévvel Frigyes Vilmos király ezen a kérdésen csüngött, ha Poroszország mellé állunk, viszontszolgálatul kérhettük volna tőle, hogy a nem német osztrák tartományok birtokát nekünk szerződésben biztosítsa. De ő nem fogadta meg szavamat. Frankfurtban azáltal szereztem magamnak türhető helyzetet, hogy, a mint a szükség parancsolta, színből lemondtam a személyes befolyásolásról. Elődöm, Prokesch-Osten annyira lejárt a volt magát, hogy megírta Bécsbe, hívják haza, mert egyetlen szavazattal sem rendelkezik. Nekem sikerült a dolgot annyira rendbehoznom, hogy Bismarcknak végre Berlinbe ugyanazt kellett jelentenie.

A német ügyekben Biegeleben udvari tanácsos volt Ferencz József császár orákuluma. Kitünő, sokat tudó, becsületes szerkesztő volt, de nem volt semmi államférfíúi érzéke. A porosz háborút elkerülhetetlennek tartotta s ebben tért el véleményünk. Így kerültem szembe két legbefolyásosabb hivatalnokkammal Meysenbuggal és Biegelebennel; mert nem voltam sem poroszellenes, sem francziabarát.

A magyar kérdésben meghasonlottam gróf Eszterházy minisztertársammal. Egy ideig egyetértettünk. 1863 nyarán azzal állott elő, hogy ideje volna Schmerlinget gróf Belcrediel, Csehország helytartójával kicserélni. Én nem ismertem Belcredit. Minthogy azonban Karlsbadba utaztam, kész voltam vele összeköttetésbe lépni. Valami különösebb benyomást nem tett reám. A mikor hazajöttem, azt mondtam Eszterháznak, hogy Belcredy lehet igen jó helytartó, de nem olyan, a minő fából a miniszterelnököket faragják.

Helyzetem Schmerlinggel tarthatatlan volt. Az általa sugalt újságok heves cikkeket írtak ellenem. Schmerlingnek a sajtóra nagy befolyása volt, mert a titkos rendelkezési alapot ő s nem én kezeltem. A *Presse* kiadója, Zang

egész őszintén bevallotta, hogy Schmerling sajtóirodájában egyenest elrendelték, hogy engem támadjon.

Eszterházyval sem tudtam teljes egyetértésre vergődni, minthogy nem voltam vele egy véleményen a magyar kérdésben. Magyarinak érezte magát s bátyjának, Pál herczegnek állott a befolyása alatt, a ki 1848-ban részt vett a lázadásban. Egy este hozzám jött, hogy némely kérdéseket velem megbeszéljen. Azt mondta, tudja rólam, hogy a Magyarországgal való kibékülésnek nem vagyok ellensége s azt kérdezte, hogy beleegyezném-e, hogy a magyarok kívánsága szerint Erdély Magyarországgal egyesüljön? Azt hoztam föl ellene, hogy nem volt még olyan osztrák miniszterium, a mely, még legnagyobb szorultságában is, Erdélyt föláldozta volna. Mária Terézia sem volt arra hajlandó, még a legnagyobb szükségében sem. Ezek az okok döntenek ma is, Eszterházy azóta politikai céljainak ellenségét látta bennem.

Ismert dolog, hogy megbuktatta Schmerlinget, de csak lemondásom után. A mikor akarta, Eszterházy a legmegnyerőbb egyéniség tudott lenni; szellemes, nagyon művelt, nagy olvasottságú ember volt. Épp olyan kitünően írt, mint a milyen jól beszélt. Nagy hatalma volt az asszonyokon, a kiket elbűvölt. Azoknál az udvaroknál, a hol követséget viselt, még a királyi ház asszonyai is szívesen látták. Augusztá, a későbbi porosz királyné, szelleme miatt nagyra becsülte. Bár kis termetű volt, annyira el tudta bájolni az asszonyokat, hogy egy orosz hölgy, Kisseleff grófné, a ki majdnem kétszer akkora volt, megölte magát érte. De már akkor különös természet volt; érintkezéseiben gyakran mogorva, magával meghasonlott; azaz olyan természet, a mit a franczia maniákusnak hív. Aztán nagy tehetsége volt a cselszövésre, hajlama a gonoszságra, a mi később örültséggé fajult. A midőn később feleségét

verte és kastélyát fölgyújtotta, az örültek házába kellett csukni.

Tanácsom ellenére utazott el a császár a frankfurti fejedelmi gyűlésre. Biegeleben nem akarta belátni, hogy ez a politika háborúra vezet; nekem az volt a véleményem, hogy Ausztria szerencsésnek vallhatja magát, ha csupán Velenczét veszíti el. Schmerling, Biegeleben és Thurn-Taxis herczeg követe, báró Dörnberg. dolgozták ki hátam mögött a fejedelmi gyűlés programját. Csak akkor közölték velem, a mikor a császár már elfogadta. Rámutattam a veszedelmekre, a melyeket ez a politika maga után von s aztán beadtam lemondásomat, de a császár nem fogadta el. „Nem engedhetem meg, mondotta, hogy minisztereim cserben hagyjanak, mihelyt valamely intézkedésem nincsen inyükre.“ Maradtam tehát, de azt meg én nem tűrhettem el, hogy a míg én külügyminiszter vagyok, Ausztriát Frankfurtban másvalaki képviselje.

Miután a fejedelmi gyűlés eredménytelen maradt, visszatértek a poroszbarát politikához. Én frankfurti tartózkodásom óta jó lábon állottam Bismarckkal, de eszejárása visszatetszett nekem. Történetesen volt a porosz követségnél akkor egy igen szeretetreméltó, tehetséges fiatal ember, a kit hirtelen visszahívtak. Megkérdeztem Bismarcktól, hogy miért küldte haza, a mire ő azt válaszolta: „Nem használhattam a ficzkót; nem tud hazudni“. Bécsben egyetértettek velem, hogy a frankfurti fejedelmi gyűlés politikájával nem mehetni semmire; mert sem Poroszország, sem a fejedelmek nem engednek, hacsak tüzzel-vassal nem kényszerítik őket az engedékenységre.

A schleswig-holsteini kérdésben a szerződések alapján állottam; a herczegségek államjogi függetlensége mellett küzdöttem; de azt kívántam, hogy azok a szerződések értelmében a dán király kormánya alatt maradjanak. Úgy iparkodtam hatni a bécsi dán követre, hogy kormánya ne

vigye a dolgot a végletekig s hogy kerülje el a háborút. Az egyetértett velem, de hasztalanul fáradozott, mert kormányja elégtelen volt vele s hazahívta. Igen sok okból, osztrák belpolitikai érdekből is nem egyezhettem bele, hogy a schleswig-holsteini kérdés megítélésénél csupán a nemzetiségi elv döntsön. Minden szövetség között, a melyet Ausztria köthetett, a Poroszországgal való szövetkezést tartottam a legjobbnak. Az igaz, hogy a háború előtt Poroszországgal nem beszéltük meg kellőképen, hogy mi történjék a hercezségekkel elfoglalásuk után. Ez is csak azért történt, mert a viszonyok rohamosabban fejlődtek, mint kívántam volna. Bécsben igen sokan követelték, hogy Dánia ellen erélyesen lépünk föl; mert nem hitték, hogy Dánia meg merje kockáztatni a háborút. Kigúnyoltak, a midőn azt jósoltam, hogy Dánia verekedni fog. Nem ismerik a dánokat önök, mondtam én. Hamarabb háborúba keveredtünk, mint a hogy Ausztriának kívánatos volt; a hadügy-miniszter csak bajjal tudott huszonötezer embert a kellő időben kiállítani. Így vonultunk Schleswig-Holsteinba s nagyon sokáig kellett küzdenem az ellen, hogy Jütlandot is el ne foglaljuk. Bismarck túl akart csalni minket a tengeren, de akkor Angliával kaptunk volna össze s ezért ellene voltam. Ha Angliával összetűzünk, tönkreteszi kereskedelmi flottánkat s parti városainkat romokká löveti. Így sürgönyözött aztán a császár Gablenznek, hogy ne keljen át a tengeren, még ha a porosz hadvezetőség parancsolná is. A békekötésben a hadijog alapján vettük el a két tartományt Dániától. Azon törtem magamat, hogy a békeszerződés Schleswigit Poroszországnak, Holsteint Ausztriának juttassa. Így kellett volna maradni a dolognak addig az európai nagy kavargásig, a mikor gyaníthatóan Ausztria és Poroszország Franciaországgal került volna szembe. Akkor alkalom nyílott volna a cserére s arra számítottam, hogy

Holsteinért legalább olasz tartományaink biztosítását kaphatjuk cserébe s így Velenczét megmenthetjük. Csodálatosképen Biegeleben más véleményen volt s azt vitatta, hogy Schleswig-Holstein Ausztriát és Poroszországot közösen illeti. Tanácsom, úgy vélte, nem fogadható el már azért sem, mert „akkor nem volna olyan pont, a melyen Poroszországgal surlódhatnánk“.

Czélom általánosságban az volt, hogy Poroszországgal barátságos viszonyban maradjunk, mert Ausztriát politikai és katonai szempontból egyaránt nem tartottam elég erősnek a háborúra. Nagy gondot okozott nekem a magyar ezredeknek az 1859. évi háborúban tanúsított maguktartása. Biegeleben mindezen túltette magát; túlon túl bízott Ausztria katonaerejében. Ilyen értelemben tárgyaltam Vilmos királylyal és Bismarckkal, a midőn 1864 augusztusában Bécsben jártak. Egy este együtt voltunk Bismarckkal s azt mondtam neki, hogy Poroszországnak s Ausztriának össze kell tartaniok, akkor aztán akarattuk nélkül egy lövés sem történhetik Európában, „Magam is úgy hiszem, mondta Bismarck, de belső helyzetünk föltétlenül ránk parancsolja a külső háborút.“ „Napoleon ugyanabban a helyzetben van, válaszoltam, s a mennyire a dolgokat áttekinthetem, a belső ellenzéket nem fékezheti sokáig győzelmes háború nélkül. Akkor európai háború támad s Franciaországot könnyen leverhetjük.“ Bismarck sürgetésemre beleegyezett, hogy Franciaország támadása esetére némely dolgokban megállapodjunk. Ez éjfél tájban történt s nyomban Biegelebenhez siettem s közölve vele a történeteket, meghagytam, hogy ebben az értelemben szerződéstervezetet készítsen. Biegeleben azonban, mert nem bízott Poroszországban s mert nem akart vele szorosabb kapcsolatot, kijelentette, hogy ő ehhez nem járul hozzá s a szerződés tervének elkészítésétől vonakodott. Erre a legfontosabb

pontjait én állítottam össze s másnap már a két uralkodó elé is terjesztettem. Ők a pontozatokat elfogadták s így válottak meg egymástól.

Eközben helyzetem a miniszterségben mindinkább gyöngült. Egy napon hozzám jött Eszterházy s a következőt mondta: „A császár öntől azt a szolgálatot kéri, hogy nyujtsa be lemondását“. Egyébként az udvarnál ellenségeket szereztem magamnak azzal is, hogy a leghatározottabban ellene dolgoztam annak, hogy Miksa főherceg a mexikói császári koronát elfogadja.

Visszalépésem a következő módon történt. Meghívást kaptam egy miniszteri tanácskozáásra, az utolsóira, a melyben részt vettem. Meg voltam lepődve, hogy Biegeleben udvari tanácsost is ott találtam, a kinek nem volt helye a minisztertanácsban. Biegeleben Poroszország ellen egy jegyzék tervét terjesztette elő, a melyet elleneztem, a mire leszavaztak s nekem ki kellett jelentenem, hogy kérnem kell elbocsátásomat. A jegyzőkönyvben kijelentettem, hogy az ellentétek hánytorgatása Poroszországgal háborúra vezet s az ilyen merényletek ellen tiltakozom.

A mint visszaléptem, a császár azt kérdezte tőlem, hogy Eszterházyt ajánlhatom-e utódomnak? Erre kijelentettem, hogy Eszterházyban nincs elég energia az ilyen állásra s Mensdorffot ajánlottam, a kiről Radetzkynek az volt a véleménye, hogy ama kevesek közé tartozik, a kik őt pótolni tudják. Mensdorff nem volt jelentéktelen egyéniség, de nem bízott magában eléggé. Határozott ellensége volt a Poroszországgal viselendő háborúnak s azt mondta nekem, hogy a porosz hadserget kicsinylik, pedig az többet ér, mint hinnék.

A mikor visszalépésem már eldöntött dolog volt, fölkeresett egy tekintélyes egyéniség s rá akart beszélni, hogy utódomul Beustot ajánljam a császárnak. Azt gyáni-

tottam, hogy Biegeleben áll a közbenjáró háta mögött. Ezt a választást azonban szerencsétlennek tartottam. Már Buolnak is utódja akart lenni. A midőn 1859-ben miniszterré lettem, mondta nekem az öreg Metternich herceg: „Örvendek, hogy önt nevezték ki, nem önért magáért, hisz nekem mindegy, hogy ki ül az államkancelláriában. De csapás lesz, ha Beustot, ezt a politikai kötél-tánczost, megteszik valaha osztrák miniszternek“. Beust hevesen harczolt ellenem miniszterségem alatt, midőn a szövetségi tanács ellenzékének élére állott. Annyira elragadtatta magát, hogy a császár megbízásából be kellett panaszolnom János királynál. „Kár Beustért, mondta a király, nagy tehetséggel megáldott ember; de folyvást aczélzablán kell tartani, hogy ne tehessen oldalugrásokat.“ Végül a szász trónörökös ajánlotta osztrák miniszternek. Emlékirataiban ugyan kereken tagadja, hogy így történt volna, de a dolog mégis így történt.

A midőn a kabinetből már kiléptem, egy napon Eszterházy egy jegyzék vázlatával látogatott meg. A császár bizta meg azzal, hogy kérdezze meg véleményemet. Eszterházy szándékosan egy hónapig halogatta a dolgot s az írásból azt vettem ki, hogy dátuma szerint már el is küldték.

Lehetségesnek tartottam, hogy ha a háború Poroszországgal nem is kerülhető el, legalább halasztható addig, a míg Ausztria belsőleg megszilárdul. A bécsi kabinetnek kezében volt a mód, hogy Bismarckot háborús törekvéseiben ellensúlyozza. Berlinben jó összeköttetésem voltak. A trónörökös és Manteuffel egyáltalán nem akarták a háborút. Meg kellett várni csak, míg Bismarck valami barátságtalanságot a maga szakállára követ el s akkor a maga útján-módján be kellett volna panaszolni Vilmos királynál. Ausztria minden esetre a legokosabban cselekszik, ha Schleswig-Holsteinről lemond Poroszország javára s cse-

rében olaszországi birtokainak biztosítását köti ki. Én erre dolgoztam s határozottan ellene voltam azoknak, a kik Velenczét bár mekkora pénzösszegért át akarták adni Olaszországnak. A midőn visszalépésem után Eszterházyt arra figyelmeztettem, hogy Biegeleben Ausztriát Poroszországgal háborúba keveri, válasza az volt, hogy olyan kitünő pennát, mint Biegeleben, nem nélkülözhetnek. De magától Biegelebentől kaptam elégtételt. A midőn a háború után egyszer találkoztam vele, így szólott hozzám: „Ha önben emberi érzés lakik, úgy hallgatni fog a háború boldogtalan előzményeiről. Emlékirataimban azonban, a melyeken most dolgozom, igazságot szolgáltatok önnek.“ Mint Biegeleben, Belcredi is a háborúpárthoz tartozott. Azt hitte, hogy szerencsés háború árán állásában megszilárdul. Én azonban azt tartom, hogy az ember csak olyan háborúba foghat bele, a melynek sikeréről biztos, s nem olyanba, a melynek esélyei eleitől fogva aggasztók voltak. Végre Eszterházy is melléjük állott s ezzel Mensdorffnak, a ki becsületes és lelkiismeretes ember volt, helyzetét igen megnehezítette. A döntő tanácsban, a leszerelés kérdésében Eszterházy cserben hagyta. Mensdorff azt indítványozta, hogy Olaszországgal szemben is szereljenek le. Eszterházy nem jelent meg az ülésen, betegséggel mentette ki magát. Tudta, hogy a többi miniszterek Mensdorffot le fogják szavazni s így hozták meg azt a kározos határozatot. Gyalázatos dolog volt, hogy a bécsi kabinet a Napoleonnal kötött szerződésben Velence minden körülmények között való átadását állapította meg s mégis ezek vérént ontotta Velenczéért. Valószínű, hogy Vilmos királyt nem tudják a támadásra rábeszélni, ha Schleswig-Holsteint neki átengedik. Azzal a gondolattal kellett volna megbarátkozni, hogy vagy a herczegségekről, vagy Velenczéről mondanak le, minthogy mind a két tar-

tomány megtartása lehetetlenség volt. Nekem s Mensdorffnak az volt a véleményünk, hogy egy időben északon és délen Ausztria nem viselhet háborút.

III.

Gróf Nigra a maga 1866. évi szerepéről.

(Beszélgetés a szerzővel.)

Gróf Nigra 1866-ban párisi, jelenben bécsi olasz nagykövet, kegyes volt a szerzővel 1893. évi szeptember 23-án az 1866. évi háború előzményeiről a következőket közölni. Arra a kérdésemre, hogy Napoleon akarta-e a háborút s Poroszországot biztatta-e reá? így válaszolt:

„Úgy van, III. Napoleon biztatta Poroszországot. A midőn Olaszországot Poroszország szövetségére szólította fel, megbíztak, hogy puhatoljam ki Napoleon véleményét. Megmondtam tehát, hogy Olaszországnak mindegy, a vitás felek bármelyikével, akár Ausztriával, akár Poroszországgal szövetszik-e? csakhogy Velence az idegen uralom alól fölszabaduljon. Napoleon azt felelte: „Tanácsosabb Olaszországnak Poroszországgal szövetszeni, mert Poroszország csak az esetben merészel háborút izenni Ausztriának. Aztán a szemben álló erők csak így egyenlők, csak így állhat helyre az az egyensúly, a mely Poroszországnak sikert ígér. Ilyen módon Olaszország megkapja Velenczét, Franciaországnak pedig abbóllesz haszna, hogy az aké hatalom, a melyeknek szövetsége feshélyezi, egymás ellen háborúskodnak. A míg önök megszerzik Velenczét, megkaphatom én is, a mire szükségem van. Franciaország a háború alatt kardjára serpenyőbe dobhatja. Remélhető, hogy Franciaország a helyzet ura s döntő bíró lesz. Én aztán annak a részére állhatok, a hon-

nan Franciaországot nagyobb haszon kecsegteti. Ha a háború alatt százezer emberrel a Rajna mellékére nyomulok, megszabhatom a béke föltételeit. Akkor aztán döntő bíró leszek az egymással küzdő államok között“. Franciaország szempontjából ez is volt a leghelyesebb politika. Napoleonnak azonban az volt a szerencsétlensége, hogy nála a gondolat s a cselekvés között roppant örvény tátongott. Nagy eszméi voltak; de az eszme nem elég, az eszmének testet kell öltetniök. A míg Napoleonnak olyan emberei voltak, a kik terveit ki tudták vinni, nagy sikerekkel dicsekedhetett. Az államcsinyt Morny hajtotta végre; az olasz háborút Cavour rendezte. Ő maga nem olyan ember volt, hogy a pillanatot hirtelen ki tudja használni. A midőn 1866 április 8-án a szerződést Porosz- és Olaszország egymással megkötötték, mielőtt az Turinban aláíratott volna, Párisba került. Hozzám érkezett s én terjesztettem Napoleon elé. Helybenhagyta. Azt képzelte, hogy most már az egymás ellen törő államok hadereje körülbelül egyenlő. Ebben tévedett. A sadowai katasztrófa teljesen meglepte. Úgy képzelte a dolgot, hogy mind a két fél fog nyerni és veszíteni csatákat. Neki pedig szabad keze lesz, hogy a dolgot tetszése szerint intézze. Azt nem tudom, hogy Drouyn de Lhuys szívében rosszalta-e ezt a politikát? de az bizonyos, hogy támogatta és Sadowa után azt kívánta, hogy a császár egész erélylyel tovább folytassa. Minthogy a császár akkor a nagy események következtében megdöbben és meghátrált, hivatalát letette. Napoleon, bár 1866-ban már betegségek gyötörték, még ura volt a helyzetnek s még minden fontosabb ügyben maga intézkedett. Rend szerint egyik miniszterétől sem kért tanácsot, de ha kért is, nem követte, hanem cselekedett a maga belátása szerint. Akkorában elég erősnek és egészségesnek láttam, hogy az ügyeket mind maga intézze, nem

úgy, mint 1870-ben, a midőn már egészen roskadt s idegen befolyások rabja volt.

A midőn Ausztria 1866 májusában nekünk azt az ajánlatot tette, hogy Velenczét békés úton átadja, kérdést intéztem Napoleonhoz, hogy mit tegyünk? Nem adott semmi határozott tanácsot; miután Poroszországgal szövetséget kötöttünk, hogy mit tegyünk, egészen ránk hagyta. Én czéloztam arra, hogy a porosz szövetséget ő tanácsolta, hogy a szerződést látta, mielőtt aláíruk volna. A firenzei kabinet elhatározására bizta teljesen, hogy elfogadja-e, nem-e Velenczét?

Fölhoztam Nigrának, hogy La Marmora könyvében azt sejteti, mintha ő maga is habozott volna, hogy Olaszország ne békés úton fogadja-e el Velenczét?

Gróf Nigra tagadta ezt. „Olaszországnak, miután Poroszországgal szövetséget kötött, meg kellett maradnia a szövetségben.“

Azután azt kérdeztem, hogy igaza van-e Sybelnek, a midőn azt állítja, hogy Napoleon májusban, miután Poroszország, nem ajánlotta föl neki a Rajnamellékét, a mint remélte, nagyon bujtotta Olaszországot, hogy lépjen vissza a poroszsal kötött szerződéstől? Sybel szerint Napoleon el akarta szakítani Olaszországot Poroszországtól, s miután terve nem sikerült, levette róla a kezét.

„Nem tudom, válaszolta gróf Nigra, hogy Napoleon kívánta-e az utolsó időben, hogy Olaszország szakadjon el a porosz szövetségtől? de azt határozottan állíthatom, hogy tőlem effélét sohasem kívánt s hogy nem is neheztelhetett volna azért, ha tanácsát nem követjük.“

„De hát nem feltűnő-e az, kérdeztem tovább, hogy Napoleon június 12-én Ausztriával titkos szerződést kötött, a melyben egyebek között azt is ígérte, hogyha a nép az olasz

fejedelmek visszatérését fogja kívánni, ő a visszatérésüket nem gátolja?”

„Én azt a szerződést nem láttam, tehát nem tudhatom, hogy a dolog úgy áll-e? Én csak azt tudom, hogy Napoleon Ausztriával formálisan megígértette, hogy Velenczét a háború után, bárhogy forduljon is a dolog, Olaszországnak átadja. Ez elég kedvező volt Olaszországnak. Nem csodálkoznám azonban azon sem, ha a június 12-én kötött szerződésben az elűzött fejedelmek visszatérése mellett foglalt volna állást. Az csak a zürichi béke teljes végrehajtása lett volna. Abban is Napoleon a közép-olaszországi népek óhajtásával szemben a szigorú semlegességet alapelvnek mondotta ki. És ez volt Olaszország szerencséje, mert ezen az úton lehető volt a nép fölkelése és megszavaztatása, a mi az olasz egységet teremtette meg. Napoleon tehát csak következetes volt, ha a június 12-én kötött szerződésbe, a melyet nem ismerek, egy ilyen záradékot fölvétetett. Azt sem vettem észre, hogy Napoleon akkor Olaszország politikájával elégtelen lett volna. Elöttem legalább sohasem nyilatkozott olyanformán. Csak azután kedvetlenedett el, a midőn Olaszország a sadowai csata után, a mikor Velenczét neki már formálisan átadták, nem állott meg Velenceze határán, a melyet tulajdonának tekintett, hanem csapatainak további előnyomulást parancsolt.

A sadowai csata nagy csapás volt Napoleonra; Drouyn de Lhuys akkor azt tanácsolta, hogy vegye a dolgot komolyan s kétszázezer emberrel nyomuljon a Rajna mellékeire. Maga Vilmos császár mondta nekem utóbb, hogy akkor csak hatezer embere volt a rajnai tartományban. Napoleon azonban irtózott a háborútól. Az a hadsereg, a melyet Drouyn de Lhuys kért, nem volt meg; Franciaország hadi-erejét még a mexikói expedíció kötötte le. Minthogy nem változtathatott rajta, megadta magát a dolgok folyásának.”

Arra a kérdésemre, hogy az osztrák kabinetet bírhatta rá, hogy az utolsó órában, 1866 májusában Velenczéről lemondjon, nevetve felelte: „Azt kérdezze meg az osztrák államférfiaktól. Politikájukat magam sem tudtam megérteni. Teljesen elhibázottnak tartom. Ha ezt az ajánlatot korábban, a porosz szerződés megkötése előtt teszik, velük szövetkezünk s Ausztria szempontjából az lett volna a legbölcsebb politika, ha Olaszországot megnyeri barátjának. Ausztria eljárását nem bírom megérteni. Metternich herczeg, a párisi követ, nem irányította ezt a politikát; ő csak végrehajtotta, a mit neki parancsoltak. Valószínűen a bécsi kabinet kezdetben semmit sem tudott a porosz-olasz szövetség megkötéséről; a mikor megtudta, elvesztette a fejét s nyakra-főre békülni akart Olaszországgal. De már akkor késő volt“.

IV.

Benedek levelei feleségéhez 1866-ból.

1.

Olmütz, 1866 június 20.

Édes jó Júliám!

Hogy utolsó, 17-én írt kedves leveledet megkaptam, azt az én drága Müllerem (Müller alezredes, Benedek hadsegéde) már megírta neked.

Köszönöm azokat a kedves szavakat, a melyekkel felelősségteljes állásomba léptemkor köszöntöttél. Az igazság az, hogy én ezt az állást nem kerestem, nem is vágytam reá, de nyugodtan, teljes szivemből, legjobb tudásom szerint meg fogok tenni minden lehetőt.

Kérem az Isten áldását.

Ma töltöm Olmützben az utolsó napot s most gondo-

latban még egyszer igaz áhitattal szívemhez szorítlak, megcsókollak és megáldalak.

Köszönöm türelmedet, a melylyel irántam viseltetél, köszönöm barátságodat, szerelmedet s mindazt a jót, a miben részesítettél több mint húsz esztendő óta.

Ha az úristen megáldaná Ausztriát és hadseregét, ha testben akár betegen, akár egészségesen, de erkölcsi megelégedéssel még egyszer megvonhatnám magamat abban a csöndes, kedves házban, a melyet a te szerelmed és gondosságod olyan otthonossá, olyan vonzóvá varázsol: akkor mutatnám meg csak igazán, hogy milyen alázatos katona vagyok. Ha az úristen Ausztriát és hadseregét megáldja, de én elesem valahol, életemet milliomszoros áron adtam el s te keresztedet hívó lélekkel s talán jogos büszkeséggel fogod hordani.

Ha pedig mint megvert hadvezér térnék vissza hozzád, légy hozzám kiméletes, hadd viseljem szerencsétlenségemet némán, a mint férfíhoz illik.

Nyugodtan, elszántan megyek sorsom elé. Bár császáromért, nagy hazánkért, a hadseregért szívesen feláldozom magamat, mert istenfélő, istenben bízó ember vagyok; hiszem, hogy katona-szerencsém nem fordul felém háttal. Most egészséges vagyok testben és lélekben, jókedvű vagyok, uralkodom idegeimen, birtokában vagyok energiámnak s vasakaratomnak; szívem mélyében azonban szerény és alázatos vagyok. Isten őrizzen édes, jó Júliám; Isten őrizzze Ausztriát és legyen irgalmas téged igazán szerető

Lajosodhoz.

Édes jó gyermekem vagy. Köszöntsd Gusztávot és a kedves Körner professzort, a kinek sok hálával vagyok adósa. Sűrűn nem írhatok neked; de Müller fog gondoskodni erről is. Áldásom reád.

2.

Dubenetz, június 30-án, szombaton, délután fél öt órakor.

Édes jó Júliám!

Ma talán utolszor szólok hozzád. A császárnak a tanácsban, aztán négyszem közt őszintén megmondottam, hogyha kívánja — polgári és katonabecsületemet is föláldozom érte; és az most megtörtént.

Hogyan és miért jutott a hadsereg, a melynek mindenik csapata eddig olyan halálmegvetéssel harczolt, ilyen kétségbeejtő helyzetbe, arról ezerféle változatban fogsz hallani és olvasni igazat és koholt dolgot vegyesen; arra tehát egy szót sem vesztegetek.

Sok a dolgom. Kedélyem, lelkem nyugodt, alázatosan mondom: legyen, a mint Isten akarja. De neked, édes Júliám, hadd mondjam el még egyszer, hogy végtelenül szeretlek és ezzel megáldalak, Isten őrizzen

Lajosod.

Már jelentik, hogy ágyú-tüzelés kezdődik, a mi egyébiránt, mint a reggel is történt, merő ingerkedés is lehet.

Nem lehetetlen azonban, hogy két óra multán nagy csatát vívunk.

Lehet, hogy még viszontlátlak. Jobb volna azonban, ha golyó találna; de elviselem a gyalázatot is, ha azzal a császárnak s a hadseregnek még egy utolsó szolgálatot tehetek.

Csókollak mély fájdalommal, de azért mégis nyugodt vagyok.

Benedek, táborszernagy.

3.

Königgrätz, prágai előváros, 1866 július 3.

A szerencse annyiban kedvezett, hogy abból a balszárnyamon s hátban erősen fenyegetett helyzetből, a melybe

a zászokat s a Clamot ért vereség juttatott, kiszabadulhattam s csapataimnak tegnap pihenőt adhattam. Most ma még, legkésőbb holnap nagy, döntő csatára számítok. Ha régi szerencsém el nem hagy egészen: jó végre juthatunk. Ha másként történnék, alázattal azt mondom: legyen meg Isten akarata. Te, a császár és Ausztria lesztok utolsó gondolataim, szívem utolsó dobbanása. Nyugodt és elszánt vagyok s ha az ágyúk körülöttem megdöröglenek: ismét jól is fogom magamat érezni. Isten őrizzen, édes Júliám; csókollak igaz szívemből és megáldalak.

Benedek.

Köszönts a derék, nemes Gusztávot.

4.

Olmütz, 1866 július 13.

Habár tegnap délután küldtem neked, édes Júliám, levelet s habár azóta semmi különös mondanivalóm nem akadt, mégis, minthogy néhány szabad perczem van, sietek neked ismét írni. Tegnap este ismét figyelmesen, szívemmel olvastam át összes leveleidet. Köszönöm vigasztaló szavaidat, nemes érzésedet, gyöngéd részvétedet. Azokban a szomorú órákban, abban az időben, a mikor az a nagy csapás szakadt rám, hűséged fényesen megállta a próbát. Látod, hogy teljesen méltányollak s hogy azt ilyen mértékben tehetem, nekem nagy, jóleső vigasz. Csupán arra kérlek, hogy másokról ne ítélj túlságos szigorral; nem lehet mindenki olyan nemeslelkű, mint te; aztán azt sem kívánhatod, hogy a világ helyzetemet attól a pillanattól kezdve, hogy az északi hadsereg vezetését átvettem, csak megközelítően is helyesen ítélje meg. A mikor ezt a parancsnokságot jól megokolt vonakodásom ellenére rám tukmálták, egy tanácskozáson nyíltan, leplezetlenül megmondtam, hogy hazárdjátékot játszunk, hogy a császárnak egész polgári

és katonabecsületemet fölláldozom s csak azt kívánom, hogy ne bánja meg, a miért a vezérséget rám ruházta. Szó szerint azt mondtam, hogy a német csatamezőkön számár vagyok, a míg Olaszországban talán hasznomat vehetnék stb. stb.

Az eddig történtek után érzésem, szívem, jellemem, szegény, sok csapás által sujtott császárom iránt érzett korlátlan hódolatom szerint nem tehetek egyebet, mint-hogy szerényen, lelki nyugalommal, némán türjem az író és beszélő világ kárhóztató ítéletét. Senkire sem panasz-kodom, nem védem magam, nem írok és nem beszélek, hogy mentsem s hogy igazoljam magamat. Csak császáromnak, ha sor kerül rá, ha ő kívánja, fogok elmondani mindent, de mindent, a mit tudok és hiszek. Mert magammal, lelkiismeretemmel, istenemmel békében vagyok: igaz, istenfélő katona vagyok.

Ebben a bizonyára leghelyesebb elhatározásomban nem szabad megtántorítanod; neked uralkodnod kell tüzes fejceskédén; az én nagy lelki nyugalمامat nem szabad földülni; meg kell engedned, hogy erre kérhesselek téged, édes, jó, nemesen érző Júliám.

8-án írt leveled óta semmi hírem rólad; mert örhe-lyeinken sok a zavar, sok a fönnakadás. Ha semmi sem jó közbe, holnapután a főhadiszállással Bécs felé vonulok s az olműtzi elsánczolt táborban csak egy hadtestet hagyok hátra. Én menetelő csapataim között maradok. Seregem egy részét már előre küldtem. Mi történik tovább, az ezer vélet-lentől s kivált Albrecht főherczeg parancsától függ, a ki ma Bécsbe érkezik.

Délután.

Már két napja jár hozzám a szász trónörökös, a mikor a villásreggelimet hozzák, a mit én természetesen a leg-nagyobb örömmel átengedek neki. Csak nagyon soká marad

és sok időmet rabolja el. Ma Vivenot kapitány Josefstadt-ból, az ellenségen átlopózva, fontos hírekkel érkezett ide. Főadatát sok értelemmel és ügyességgel végezte. Ügyes ember, de kissé excentrikus és igen fontoskodó. Szinte elfeledtem, hogy kérjelek: ne dobj Clamra igazságtalanul követ. Csókollak egész szívemből igaz fájdalommal. Vagyok és maradok utolsó leheletemig leghűbb barátod

Lajos.

Isten tartson és áldjon meg édes, édes Júliám. Gusztávnak mondj minden kedves dolgot.

5.

Olmütz, 1866 július 13-án. Éjjel.

Alig adtam át hozzád ma írt leveletem a Bécs felé induló futárnak, a mikor kaptam 10-én írt kedves soraidat. Leveleid közül megkaptam, a melyeket június 7-én, 17-én és 28-án, aztán a melyeket július 4-én, 5-én, 6-án, 7-én, 8-án és 10-én írtál. Hogy én hányszor írtam neked, már nem tudom megmondani; de a mióta visszajöttem Olmützbe, csaknem mindennap.

Ha valahol egy pillanatra találkozhatom veled, bizonyára nem mulasztom el. Csak még egyszer szoríthassalak forró szívemre; csak még egyszer mondhassam el neked élőlőszóval, hogy igazán, nemesen és végtelenül szeretlek; hogy te az én jó, édes, nagylelkű gyermekem vagy. Egyébként ismétlem neked, hogy még békés, boldog napokra számítok veled. Mit törődöm én a világgal! Olyan ember vagyok, a ki leszámoltam magammal, a kinek a külső tisztességre nincs semmi szüksége; a benső becsületemet mocsoktalannak tudom. Ebben a tekintetben nem ismerem el magam fölött földi bírót.

Kérded, hogy ki pótolja nekem Müllert?

Ezredtulajdonos szárnysegédem, Pova százados viseli istállóm és tábori háztartásom gondját. Szárnysegédem nincs, sem Müller, sem Grünne helyét nem töltöttem be, minthogy magam sem tudom, hogy mi történik velem. Mindenekelőtt hadseregem maradványát a Dunához kell vezetnem. (Van még öt hadtestem s egy lovashadosztályom, a többit már átadtam.)

Nézetem szerint leghelyesebb volna, ha a még el nem szállított csapatok pihentetése és rendezése után a porosz hadsereg Olmütz ellen operáló részére vethetném magamat. De egyebet parancsolnak s én engedelmeskedem.

Müller az ütközetben egy barna lovamon ült s az is megsebesült. Embereim mindnyájan jól vannak s úgy élnek jól-rosszul, a hogy élek én és a hogy élünk mindnyájan. Császár-barna lovam az ütközetben pompásan viselte magát, csak este tíz óra felé rokkant meg, remélem, nem-sokára meggyógyul. Holnapután tíz napig tartó menetelést kezdek meg, valószínűen ütközetektől megszakitva. A lényeges dolgokról valószínűen sürgönytudósítást kapsz; de ha nem kapnál sürgönyt, akkor is nyugodt lehetsz.

Ezzel mindent elmondtam neked, a mit tudnod érdekes. Pompás parancs-örtiszteim vannak. Kriz (Kriz ezredes, az északi hadsereg részlet-irodájának főnöke) megfizethetetlen ember. Egészségem csodásan jó, kedélyem és idegeim nyugodtak, csupán régi katonaszerencsém hagyott cserben. Végül csupán egy forró vágyam van, hogy téged, édes, jó Júliám viszontlássalak s hogy veled nyugodt, csöndes, de nem örömtelenül fejezhessem be életemet.

Jó éjszakát édes, édes gyermekem. Gusztávnak, mint mindig, szíves üdvözlöt.

Lajosod.

6.

Bécs-Újhely, 1866 szeptember 5.

Szegény, jó gyermekem!

4-én írt leveleddel, a melyet ma kaptam, nagy fájdalmat okoztál.

Miért gyötröd magad annyira, haszontalanul, ostoba, kiméletlen emberek fecsegései miatt?

Ennek az előleges vizsgálatnak meg kell történnie s legkésőbb két hét alatt lefoly. Akkor aztán egészen független ember leszek. Baj nem érhet. Katona-balesetem és szerencsétlenségem szomorú záradéka negyvennégy éves derék és becsületes katonapályámnak; de a császárt s a monarchiát sokkal nagyobb szerencsétlenség sujtotta. Még néhány hét, aztán melletted leszek s veled még derüs napokat fogok élni. Törődjünk mi csak azzal, hogy egészségesek maradjunk s hogy egymást boldogíthassuk.

Müller holnap hozzám jő s egyelőre nálam marad. Mint-hogy tegnap óta nagyon szorgalmas vagyok s írásbeli munkámat már majdnem bevégeztem, bármely nap van időm a kirándulásra. Csupán Gráczbba nem mehetek, a míg a vizsgálatnak nincs vége. Határozd el tehát, hogy Reichenaubba, vagy Bruckba menjek? Oda megyek, a hova kívánod s Müllert is magammal viszem.

A mit P. fecsegett neked: ostobaság; engem nem alázhat meg senki; a császár pedig jól tudja az okot, hogy a bizottsággal miért nem beszélek s miért nem válaszolok kérdéseire. A közvélemény miatt azonban velem sem tehet kivételt. Jó vége lesz a dolognak. Légy nyugodt, kiméld magad az én kedvemért.

Lajosod.

Várom, hogy találkozóra hívj. R. barátunk (Schufterle) mint osztályparancsnok megy Gráczbba s Ernő főherczeg mint kormányzó tábornok.

V.

Albert szász trónörökös levele Benedekhez.

(Bécsi hadi levéltár.)

Drezda, 1866 május 20.

Engedje meg Exczellenzciád hogy egy régi ismerőse írásban közeledjék önhöz, a ki tiszteletteljesen azt a reményt táplálja, hogy nemsokára az ön dicsőséges parancsnoksága alá kerül.

Exczellenzciád bizonyára tudja, hogy a vezetésem alatt álló szász hadtestnek az a föladat jutott, hogy az esetleges porosz betörés után a báró Ringelsheim vezérőrnagygyal történt megállapodás szerint Teplitzen, Theresienstadton, Münchengrätzen át Josephstadt táján (körülbelül tizenötnapi menettel) a császári királyi csapatokhoz csatlakozzék. Nagyon kíváncs voltam tudnom, hogy ez az irány s annak célpontja még mindig megfelel-e Exczellenzciád szándékainak? Épp olyan fontos, sőt még fontosabb, hogy általánosságban ismerjem Exczellenzciád szándékait, hogy magam törekvésemben azok szerint igazodjam. A prágai tartományi katonai parancsnokság nem tartotta magát illetékesnek, hogy hozzá intézett kérdésekre érdemlegesen válaszoljon, ezért vagyok kétségben.

Csapataim állása huszonkettedikén ez: elővéd: egy zászlóalj, nyolcz lovasszázad, egy lovasüte g Meissennél; négy zászlóalj s egy gyalogüte g Kesselsdorfnál áll; a zöm: kilencz zászló-alj, egy lovasszázad, két üte g Drezdában és Drezda körül. A tartalék: hat zászlóalj és hat üte g, meg

két löszeroszlop lépcsőzetesen van fölállítva a Pirna Dippoldiswalde felé vezető úton; a telep Dippoldiswaldeban van. Összesen körülbelül huszonháromezer ember. Társzeke-reim Saydánál állanak s parancsuk van, hogy Laun felé esetleg Prágáig vonuljannak vissza.

Löbaunál, Bautzennél, Riesánál, Wurzennél a vasuti-hidak, Meissennél az Elbe-híd lerombolását elrendeltem, ha az ellenség megrohanná az országot.

Ha Exczellenziád azt óhajtáná, hogy a hadtest az Elbe jobb partjára keljen át, az esetben, ha az ellenség még nem nyomult elő, jelen állomásomból egy vagy másfél nap alatt megtörténhetik. Ez óhajtásáról kívánám, hogy kellő időben értesítsen.

Legújabb híreink szerint a porosz sereg az Elbe jobb partján gyülekezik: Herzbergnél a hetedik hadosztály, Hoyerswerdánál a harmadik hadtest s a gárda valószínűen mögötte. Berlinnél a második hadtest. Az előbb említett három csapat legfőlebb nyolczvan-százezer embert számlálhat.

Ha Exczellenziád kegyeskednék időnként minket értesíteni, az nekünk becses tájékoztatás volna. Mi készek vagyunk minden fontosabb dolgot jelenteni. Kérem értesítsen, hogy jelentéseimet kihez küldjem?

Abban a szép reményben, hogy nemsokára Exczellenziád dicső parancsnoksága alatt, derék hadserge oldalán fogok harcolni a jog és az igazság védelmében az elbizakodottság s a hatalmaskodás ellen, vagyok Exczellenziád iránt kiváló hódolattal

Albert, szász trónörökös.

VI.

Benedek válasza Albert szász trónörökösnek.

(Bécsi hadi levéltár.)

Bécs, főhadiszállás, 1866 május 23.

Királyi fönség!

Fönséged e hó 20-án kelt kegyelmes sorait ma vettem s nem mulasztok el egy pillanatot sem, hogy eleget tegyek királyi fönséged azokban kifejezett kívánságának.

A mint fönséged is tudja, a császári királyi kormány minden támadó jellegű eljárást kerülni akarván, a poroszokkal való nézeteltérések kezdetén már úgy döntött, hogy hadikészületeit csak az ellenséges hadikészületek arányában fogja megtenni. Minthogy a hadseregnek Csehországban való összevonásával is a támadás szándékára adhatna gyanut, a korábbi döntés logikai folyományaként s mert akkor szövetségesekre nem is számíthatott, úgy intézkedett, hogy a hadsereg Morvaországban álljon föl. Ez az oka annak a halogatásnak, a mely oka annak, hogy a jelen pillanatban Poroszországnak jut a kezdeményezés.

Időközben királyi fönséged a császári királyi hadügyminiszterium által a prágai tartományi katonai parancsnoksághoz e hó 17-én 2292 C. K. szám alatt intézett s a szász királyi hadtestnek osztrák területre lépését illető utasításáról, valamint ugyanesak a császári királyi hadügyminiszteriumnak e hó 19-én 2253 C. K. szám alatt a szász királyi hadügyminiszteriumhoz intézett átiratáról bizonyosan értesült.

Továbbá királyi fönséged azt az óhajtasát nyilvánította, hogy szándékomról általánosságban tájékoztassam; ennek a kegyelmes kívánságnak az idezárt mellékletben teszek eleget.

Miután a szász királyi hadtest egyesült a császári királyi első hadtesttel, annak főparancsnokságát királyi fön ségedre kívánnám ruházni arra az időre, a míg az a két hadtest a hadseregtől különváltan harczol.

Nekem is nagy örömömre szolgál, ha a szövetséges két hadsereg egymást kölcsönösen becsülő vitézei parancsnokságom alatt alkalmat kapnak a régi fegyver barátság megújítására.

Engedje meg fön séged továbbá, hogy a legforróbb hálaérzet szavaival köszönjem meg megemlékezését s hogy halálomig tartó hálás érzelmeimről biztosíthassam.

Végül hódolattal arra kérem fön ségedet, hogy netán nekem szánt közléseit, a melyek közül az ellenséget illető megbízható hírek bírnak legnagyobb értékkel, hozzám Olmützbe, a hová e hó 26-án utazom el, kegyeskedjék intézni, valamint magam is kész vagyok fön ségedet minden fontosabb körülményről értesíteni.

Fogadja fön séged mély hódolatom kifejezését, a melylyel vagyok királyi fön ségednek alázatos szolgája

Benedek.

Melléklet.

Miután a vezetésemre bizott császári királyi hadsereg csak a jövő hónap 10-ike táján fejezi be gyülekezését Morvaországban, a Csehországban táborozó első hadtest utasított, hogy Josephstadt és Königrätz környékén gyűljön össze arra az esetre, ha a porosz hadsereg időbeli előnyét használni akarva, támadásra készülne, akár Lausitzból egyenest Csehország ellen, akár előbb Szászországot rohanva meg.

Az első hadtest összevonása után a már mondott helyeken szoros kapcsolatba lép hadsergemmel s ezáltal én abban a helyzetben leszek, hogy a körülmények szerint

teljes erővel támadhatok. Ha már most a föltett esetben a megállapodások szerint a szász királyi hadtest osztrák területre lép, legcélszerűbbnek találnám, ha az báró Ringelsheim vezérőrnagy dandárával egyesülten Teplitzen, Leitmeritzen és Münchengrätzen át, a legrövidebb úton iparkodnék az első hadtesttel Josephstadt táján egyesülni.

Abban az esetben, ha ez az útvonal a háború megízenése után többé nem volna kellőképen bátorságos, a délre esőbb, Weltruson és Podiebradon át vezető utat kell használni, a legrosszabb esetben pedig a minden esetben biztos fő-útvonalat az Elbe balpartján. Mindez esetekben a prágai tartományi katonai parancsnoksággal egyetértésben használhatnák a vasutat is.

Minthogy Hoyerswerdánál és Görlitznél porosz csapatokat vontak össze, nagyon vakmerő vállalkozásnak találom a szász királyi hadtestnek az Elbe jobb partjára való átkelését.

Löbaunál, Bautzennél, Riesánál és Wurzennél a vasuti hidaknak, valamint Meissennél az Elbe-hídnak a kellő időben való lerombolását teljesen helybenhagyom.

VII.

Ferencz József császár utasítása Benedeknek, 1866
június 5-én.

(Bécsi hadi levéltár.)

E legmagasabb szóbeli utasítást, a mint fölirata nevezi, Beck alezredes vitte Benedeknek Olmützbe. Az utasítás így szól:

A poroszoknak Holsteinba történt erőszakos betöréséből minden valószínűség szerint néhány nap alatt Poroszország ellen *casus belli* támad s ez esetre ő felsége rendeli,

hogy Benedek tábornaszernagy ő kegyelmessége tegyen meg minden olyan előkészületet a vezetése alatt álló északi hadsereg körében, a melyet alkalmasnak lát a porosz támadás visszaverésére. Ő felsége éppenséggel nem akar ő kegyelmessége intézkedéseibe avatkozni, miután abban ő kegyelmességének teljesen szabad kezét engedett, csupán azt kívánja, hogy a szász csapatok megvédéséről mindenesetre gondoskodás történjék s hogy azok semmi szín alatt föl ne áldoztassanak.

Ő felsége különös súlyt fektet arra, hogy a szász királyi csapatok a poroszok hirtelen támadása által a császári főhadseregtől el ne vágassanak, mert abban az esetben az egyesülés a lehetetlenséggel határos. Ezért főhatalmazza Benedek tábornaszernagy úr ő kegyelmességét, hogy Bécs elkerülésével egyenes érintkezésbe léphessen a szász hadvezetőséggel s azt hívja föl, hogy a nagy hadműködési terv megvalósítására szükség esetén egyesüljön a császári hadsereggel.

Az ötödik zászlóaljakkal s a raktárakkal való rendelkezése a hadsereg parancsnokának kezébe bocsáttatik.

A főhadvezér úr ő kegyelmessége által elrendelt mozdulatokról, előkészületekről, valamint a hadsereg élelmezése dolgában tett intézkedésekről a jelen legmagasabb főladattal megbízott Beck alezredestől körülményes jelentést vár.

„Bécs, 1866 június 5.”

Az irat első kikezdésének a szélére Krismanics vezérőrnagy a következőket jegyezte föl:

„Csak úgy lehetséges, ha fölládozzuk legsajátosabb, legfontosabb érdekeinket.”

A hátlapon ez áll:

„A főhadvezér úr válaszát Beck alezredes úrnak élőszóban adván át, minthogy további intézkedésnek nincs helye: ad acta.

„Olmütz, 1866 6. 6.”

Krismanics, m. p.

VII. a)

Gróf Crenneville, Ferencz József császár főhadsegéde,
Benedeknek.

(Bécsi hadi levéltár.)

Mellékelten van szerencsém Exczellenncziádnak alázatosan két kivonatot küldeni. Az egyik a szász trónörökös ő fönsege a császár ő felségéhez intézett, a másik gróf Blome a külügyminiszter úrhoz írt levelének kivonata. (A szász trónörökös levelét lásd: a második kötet 157-dik lapján, a Blome levelét alább a VII. b) szám alatt.)

Az utóbbi jelentésből arról értesül Exczellenncziád, hogy a bajor kormány nem hajlandó csapatait Csehországba küldeni s együtt harcolni az északi hadsereggel.

Gróf Huyn altábornagynak, a ki holnap este Münchenbe utazik, az az utasítása, hogy első sorban próbálja meg Tann altábornagygyal együttesen, ama katona-pontozatok végrehajtását, a mely pontozatokat katonai részről Olmützben állapítottak meg. (E pontozatokat lásd: *Oesterreichs Kämpfe*. I. k. 145. l.) Megújítja tehát a javaslatot s végrehajtását fogja sürgetni. Arra az esetre, ha ez nem sikerül, gróf Huyn altábornagy úrnak az az utasítása, hogy a bajor hadvezetőséget, helyesebben mondva a bajor kormányt arra bírja, hogy északi irányban minél hamarább s minél elszántabban úgy kezdje meg hadműveletét, hogy azzal közvetett úton a Csehországban harcoló északi hadsereget is támogassa. Kérem e sürgöny vételét távirati úton igazolni.

Bécs, 1866 június 18.

Crenneville,
altábornagy, főhadsegéd.

VII. b)

Gróf Blome gróf Mensdorffhoz írt leveléből.¹

(Bécsi hadi levéltár.)

München, 1866 június 17.

Tann tábornokot tegnap este tíz órakor a vasúttól egyenesen a miniszteriumba rendelték. Ott volt Károly herczeg is, hogy meghallgassa a vezérkar főnökének szóbeli jelentését osztrák küldetéséről s hogy a bajor hadsereg fölállítására a szükséges intézkedéseket megtegyék. A tanácskozás két órán át tartott s bár Tann tábornok Benedek táborszernagygyal történt megállapodását melegen védelmezte, törekvését báró Pfordten határozott ellenállása mégis meghiúsította. A miniszter egyenesen kabinetkérdést csinált abból, hogy a bajor csapatokat Csehországba vezessék s ha Károly herczeg eszejárását helyesen ítélem meg, azt gyanítom, hogy ő királyi fönsege inkább a miniszter, mint a tábornok véleménye felé hajlott.

Báró Pfordtent ettől a véleményétől eltéríteni lehetetlenségnek tartom. A közös indítvány előterjesztésére sem akart ráállani a fővezérség kérdése miatt mindaddig, a míg nem biztosították róla, hogy a bajor csapatokat Benedek táborszernagy parancsnoksága alá és Csehországba vagy Sziléziába semmi szín alatt sem fogják rendelni. Lehetetlenségnek mondja, hogy Bajorországot kitegyék az ellenség inváziójának s hogy a nyolczadik szövetséges hadtestet magára hagyják. Ezenkívül fölveendők a hannoveri s a kurheszzeni csapatok; az olmützi pontozatoknak pedig olyan a záradéka, a melynek alapján azt vitatja, hogy a megváltozott viszonyok a megállapodás módosítását elkerül-

¹ Gróf Blome müncheni osztrák követ volt.

hetetlenné teszik. Ő exczellenciája legközelebb sürgönyt készül küldeni gróf Braynak, a melyben nézeteit fejtegeti.

Mivel Exczellenciád tegnap azt sürgönyözte, hogy kíváncsatos volna, ha Bajorország Koburgot megszállaná, s ezzel Szászországot a szövetségi szerződés értelmében támogatná, jobban mondva fölmentené, a miniszternek még ürügye is van, a mivel eljárását szépítheti. Ellene vetettem, hogy Bajorország nem félhet az inváziótól, hogy defenzív állásában Bajorország északi részén semleges szerepet játszik, sőt a porosz érdekeket szolgálja. Báró Pfordten erre arról biztosított, hogy erélyes támadás van szándékában Szászország vagy Hannover felé.

A másolat hitelül

Beck alezredes.

VIII.

A haditörvénytörvények vizsgálata Benedek ellen.

(Crenneville Benedeknek 1866 július.)

A császár ő felsége elrendelni kegyeskedett, hogy Exczellenciád ellen az előleges vizsgálat a kegyelmesség vezetésére bizott hadsereg vezetése, a hiányos vizsgálat, a szerencsétlen hadműködés czímén, attól az időtől, hogy Olmützben a hadsereg vezetését átvette, addig a napig, a melyen a parancsnokságot átadja, indíttassék meg.

Exczellenciád a legmagasabb parancs szerint a hadserget még a Duna jobb partjára vezeti, aztán a Bécsujhelyen székelő vizsgáló-bizottságnál jelentkezik. Kérem kegyelmességedet, kegyeskedjék jelenteni, mikor indul Bécsujhelybe.

Crenneville

altábornagy, első főhadsegéd.

VIII. a)

A Benedek ellen indított pör megszüntetése.

(A császár rendelete.)

A legfelsőbb katonai ítélő-tanács által Benedek lovag, táborszernagy, báró Henikstein altábornagy és Krismanics lovag, vezérőrnagy ellen, a legutóbbi hadjárat alatt tanúsított maguktartása tárgyában a hadtörvényszéki vizsgálat elrendelését illetőleg hozott határozatot tudomásul veszem; de egyúttal elrendelem, hogy a nevezett három tábornok ellen minden további eljárás szűnjék meg.

Hasonló módon kell eljárni a többi tábornokok és vezérkari tisztek ellen is, a kik hasonló természetű taktikai és stratégiai hibákért felelősségre vonattak, vagy felelősségre vonandók volnának.

Jelen elhatározásom végrehajtására a szükséges intézkedések megteendők.

Schönbrunn, 1866 deczember 4.

Ferencz József.

IX.

Ferencz József császár gróf Clam-Gallasnak.

Kedves gróf Clam-Gallas lovassági tábornok!

Az északi hadsereg hadvezetésétől beérkezett jelentések alapján, melyek szerint az ön hadtestének állapota a Gitschinnél vívott ütközet után a főhadserget az offenzíva abbahagyására kényszerítette, ily súlyos következményű eseményeket illetőleg a közelebbi vizsgálatot meg kellett indítanom s Önt a hadseregtől vissza kellett hívnom.

Miután az előzetes vizsgálat nem tudott megállapítani olyan ténykörülmenyt, a mely önt vádolná, örömet egyeztem bele, hogy az ön rehabilitálására hadtörvényszéki eljárás indíttassék s most teljes megaláztatással nyilvánítom,

hogy a minden illetékes forumon megerősített hadtörvénytörvény-
széki ítélet önt teljes ártatlannak találta s ezzel hadser-
gem és birodalmam egy vitéz tábornokának, a ki engem
és házamat hosszú évek során hűségesen szolgált, nevét
és hírét megtisztította minden mocsoktól.

Ferencz József.

(Megjelent a *Kamerad* czimű katonai folyóirat 1042-dik
számában 1866 december 1-én.)

X.

Hivatalos czikk Benedekről.

(Megjelent a hivatalos *Wiener Zeitungban*, 1866 december 8-án.)

Csak fájdalmas érzéssel tekinthet vissza minden osztrák,
a ki hazáját szereti, ama gyászos napokra, a midőn a
monarchia északi részén vitéz hadsergünkől sok ezeren
heves harcokban vérüket és életüket áldozták a nélkül,
hogyan az igaz ügynek diadalt szerezhettek volna. Hogy mi
mégis gyöngédtelenül érintjük ezt a friss sebet, erre az
okot e lap hivatalos részében ma megjelent legmagasabb
döntés adta meg, a mely ama rendszabályok eredményéről
dönt, a melyről egy cikkünkben már július 4-én meg-
emlékeztünk.

Olvasóink tudják, hogy a császár ő felsége a könig-
grätzi katasztrófa után Bécsujhelyen egy katonabizottsá-
got volt kegyes összeállítani s azt megbízni annak meg-
vizsgálásával, hogy az északi hadsereg gyászos és súlyos
következésű balesetét mennyiben okozta a fővezér és kör-
nyezetének vétkes mulasztása. Föl vagyunk hatalmazva a
vizsgálat eredményéből a következők közlésére:

A már említett s a legkiválóbb katonákból kiváló
gonddal összeállított bizottság a főhadvezér, Benedek lovag,
táborszernagy mellett, báró Henikstein altábornagyot, mint
vezérkari főnököt s Krismanics lovag vezérőrnagyot, mint

az északi hadsereg hadműveleti irodájának főnökét is felelősségre vonta.

A két utóbbi tábornok, az igaz, nem igazolta ama várokozásokat, melyeket nagyfontosságú feladataikat illetőleg tehetségükhöz fűztek, s melyeket hizalmi állásaikra való kineveztetésükkor előbbi kiváló szolgálataik alapján tápláltak s táplálni lehetett.

Már az elővizsgálat is Henikstein altábornagy és Krismanics vezérőrnagy hivatalviselésében csupán olyan hibákra bukkant, a melyek a helyzet hibás fölfogásából s rendelkező képességük csekélyebb fokából támadtak, de a melyek föltétlenül kizárják azt a föltevést, mintha azok a tábornokok hivatalos kötelességeiket akár vétkesen elhanyagolták, akár a becsületes akarat hijával lettek volna. Sőt inkább mind a ketten legjobb tudomásuk szerint megtettek minden módjukban állót, hogy felelősségteljes állásuknak, a melyet köteles engedelmisséggel vállaltak magukra, eleget tegyenek.

Továbbá tekintettel kell lenni arra, hogy a hadvezetésre döntő befolyása nincs sem a vezérkari főnöknek, sem a hadműveleti iroda főnökének. A mit báró Henikstein altábornagy és Krismanics vezérőrnagy hivatalos állásuknál fogva tanácsoltak, abban a hadvezér döntött, a ki egyedül parancsolt, a ki egyedül viselte a császár s a birodalom előtt intézkedéseieért a felelősséget s a kit elhatározásában semmiféle felsőbb befolyás nem gátolt és nem zavart.

Egyébiránt attól, hogy az effajta felelősséget magáról elhárítsa, senki sem állhat távolabb Benedek lovag, tábornagynál, a ki ismételt ízben, a leghatározottabban kijelentette, hogy alárendeltjei közül senkit sem vádol kötelességmulasztással, általan senkit sem hibáztat, hogy a balsiker egyedüli okának magát tartja s ezért bárminő büntetést, a melylyel sujtani akarják, hódolattal és *sza-*

bályszerű köszönettel fogad. Ez az elhatározás, bár kétségtelenül a legtiszteletreméltóbb okokból támadt, mégis némely szükséges nyomozást rendkívül megnehezített s az elővizsgálat lefolyását jelentősen hátráltatta.

Mindazáltal a bizottságnak sikerült elismerésre méltó tapintattal az összes lényeges körülmények leggondosabb összeállításának és lelkiismeretes mérlegelésének útján elégséges támaszpontot gyűjteni össze a boldogtalan hadvezér igazságos elítélésére. Meg vagyunk győződve, hogy az olvasó nem veszi zokon tőlünk, ha még halogatjuk az ítélet elmondását, ha előbb tisztelettel emlékezünk meg azokról a nagy érdemekről, a melyeket negyven évnél hosszabb hűséges és odaadó szolgálatával szerzett az a férfi, a ki egy időben veszítette el egész életén át szerzett dicsőségét s tette szegény, sok csapástól sujtott hazánkat egy büszke reménységgel szegényebbé s egy keserű csalódással dúsabbá.

Hogy senki ellen se legyünk méltánytalanok, meg kell emlékeznünk arról, hogy milyen általános és alapos bizalom fogadta az északi hadsereg élén azt a tábornokot, a ki Gdownál, utóbb az olasz s a magyar csatamezőkön a katonabelátás, a szokatlan erély s a bátor elszántság annyi kiváló próbáját adta.

Az utolsó hadjárat kitörésekor ki tamáskodhatott volna jogosan a Benedek táborszernagy rátermettségében, ki merte volna megjósolni azt a csalódást, a miért most panaszkodunk? Nem jogosan kárhoztattuk volna inkább azt, ha a nagyobb katonarang, vagy a születés dönt a választásnál? Avagy az olyan jellemű embernél, a minő Benedek, elítélhetjük-e azt a korlátlan engedelmességet, a mely, vonakodva bár, de hódoló hűséggel vállalkozott arra a tisztre, a melylyel felséges hadura jószántából ruházta föl?

Bármi nehezünkre essék is, ki kell mondanunk a kemény ítéletet, hogy — sajnos — Benedek táborszernagy nem

született akkora feladatra; hogy terveiben és intézkedéseiben olyan tévedések történtek, a melyek a hadviselés szabályaival sehogysem igazolhatók s a melyek, magukban véve, bírói szempontból is a törvényszéki eljárás folytatására elégséges támaszpontot nyújthatnának, ha igen súlyos természetű okok nem ajánlanák a dolog más, enyhébb fölfogását.

Ha a megejtett nyomozás a rossz szándék, vagy a tudatos mulasztás legcsekélyebb jelét állapíthatta volna meg, akkor jogos volna és megtörtént volna a legszigorúbb igazságszolgáltatás alkalmazása. A vizsgálat azonban valami ilyenek a jelét sehogysem állapíthatta meg. Nem hanyagságból vagy erélytelenségből, és nem közömbösségből vagy gondatlanságból fakadtak a Benedek hadvezetésének a hibái. Jobb akarattal, nagyobb buzgósággal már senki sem törekedhetett arra, hogy hadsergünk győzzön, hogy az osztrák fegyver dicsőséget arasson; de azok a politikai és katonai viszonyok, a melyek tudvalevően e szerencsétlen háború folyamán támadtak, olyan lángeszű hadvezért kívántak volna, a milyen ritkaság minden időben s a kik közé Benedek tábornaszernagyot igen kiváló katonai képességei mellett sem számíthatjuk már többé. Hogy ez így történt, a már beállott s egész horderejében alig felfogható csapás után mélyen fájlaljuk; de mert nincs olyan törvénykönyv, a mely a nagyobb fokú szellemi képesség hiányát büntethetőnek tartaná, a hasonló esetekben nincs is más büntetés a benső vezeklésnél, a mely annál súlyosabb, minél nagyobb és megtisztelőbb volt az illető hatásköre.

Ebből a szempontból kell megítélni Benedek tábornaszernagy, báró Henikstein altábornagy és Krismanics vezérőrnagy ezelőtt egy hónappal megtörtént nyugdíjba helyezését is, a mely intézkedés akkor még nem jelentette a végét a fölsorolt tábornokok ellen indított eljárásnak.

Az elővizsgálatot vezető bizottság véleménye, miután a legfelső katonabíróság is átvizsgálta és helybenhagyta, csak legutóbb került a legfelsőbb döntés alá, s most ő császári és királyi apostoli felsége az összes tényköriülmények igazságos mérlegelése után ma kiadott elhatározásával elrendelni kegyeskedett, hogy ebben az ügyben a további birói eljárás megszüntetendő.

Császári hadura bizalmának elveszítése, katonai hírnevének eljátszása a kortársak s az utódok előtt, felismerése annak a megmérhetetlen szerencsétlenségnek, a mely vezetése alatt a hadserget s a hadsereg vereségével az egész monarchiát érte: az olyan becsvágyó és emelkedett szellemű embernek, a minőnek Benedek mindig mutatkozott, súlyosabb lakolás bárminő büntetésnél, a melylyel sujthatták volna, ha pörét teljesen lejáratták. Hogy a császár ő felsége báró Henikstein altábornagy és Krismanics vezérőrnagy nyugdíjazásával az eljárást e tábornokok ellen is abbanhagyatta, annak természetes magyarázata az a már említett viszony, a melyben egykori hadvezérükkel állottak.

Meg kell még említenünk, hogy a most lezajlott háborúnak hiteles előadásával, a melyet már munkába vettek, s mely lehetőleg hamar fog megjelenni, szélesebb köröknek is megadatik az alkalom, hogy a tények őszinte, igazságos, tárgyias vázlata nyomán a dologról s a cselekvő személyiségekről pártatlan ítéletet alkothassanak.

Másrésről a hadsereg hiányai, a melyek a történetek elfogulatlan vizsgálata után nem tagadhatók, már kimélet nélkül földerítették s így remélhetjük, hogy a fölismert szükségesség nyomán a legfelsőbb hadvezetőség már megkezdett reformmunkájához megkapja az elengedhetetlen támaszt, tudniillik azokat az anyagi eszközöket, a melyeket súlyos pénzügyi helyzetünk lelkiismeretes mérlegelése mellett is kénytelenek vagyunk e célra áldozni, hogy az alig

mult idők kemény leczkéjéből okultunk, hogy a hadsereg szervezése, igazgatása, fölszerelése, fegyverzete, továbbá a rendszeres és nagyobb csapatgyakorlatok terén az alaposabb taktikai kiképzésben az idők követelményeitől s a más nagyhatalmak véderejének arányaitól nem maradhattunk el s hogy becsületünket, hazánk hatalmát és boldogságát nem tesszük ki többé a legnagyobb veszedelemnek.

XI.

Benedek végrendelete.

(Teljes szövegében lásd: Benedek: *Nachgelassene Papiere*, 427. l.)

„Hosszú, fáradalmas, hányatott katonaélet áll a hátam mögött, mégis jelen végakaratomat nyugodt, világos elmével írom meg. Sohasem törekedtem a pénzszerzésre, nem is értettem hozzá s csupán feleségemnek köszönhetem, hogy nem hagyok hátra adósságot, mert ő, a midőn egy török sorsjegyével nyert, bőkezűen kisegített. Mindig kötelességtudó, hűséges, becsületes katona s a formáságoktól ment alázatos keresztyén voltam. Nyugodt lelkiismerettel gondolok utolsó órámról s határozottan kijelentem, hogy sem emlékiratokat, sem önéletrajzot nem hagyok hátra. Adatokat sem nem adtam senkinek, hogy katonapályámat s életem folyását megírhasa. Minden jegyzetet, írásbeli megjegyzést, a mely az 1866. évi hadjáratra s a mely az északi hadseregben az alattvalói és katonai hűségemre való hivatkozással rám erőszakolt fővezérségre vonatkozott, magam égettem el.

1866. november 19-én az akkori fővezérnek, Albrecht főhercegnek sub pers. 22. szám alatt írásban megígértem, hogy a mit tudok, tovább is elhallgatom s magammal fogom vinni a sírba. Ez az ígéretem lehetett elhamarkodott,

lehetett ostoba is; de épp ez az ígélet legbélyegzőbb vonása katonajellemnek.

Hogy az osztrák kormány, miután ígéretem kezében volt, bízva becsületes ígéretemben, 1866. december 9-én vagy 10-én az ujságban egy furcsa cikket közöltetett rólam, a melyben letagadta egész multamat, hogy a kormány lapjának ezt a nem minősíthető cikkét a vezérkar elnöki irodájában fogalmazták s rajta John altábornagy és Albrecht főherczeg, tábornagy javítottak és simítottak s hogy végül a kormány különös parancsára közzétették, az olyan eljárás, a mely meghaladja a jogról, méltányosságról, tisztességről alkotott fogalmamat. Némán türtem ezt is s már hét éve hordom kemény katonasorsomat filozófiával és önmegtagadással. Szerencsémre mégsem táplálok senki iránt haragot s el sem butultam. Leszámoltam magammal és a világgal; magammal tisztában vagyok, de a katonaelet költészetével fizettem meg érte.

Ennyit bevezetésül végakaratomhoz. Egykori szárnysegédem, Müller Jenő, most vezérkari ezredes Albrecht főherczeg, tábornagy mellett, a ki, mint egész ifjú kadét, parancsnokságom alatt kapta meg a vitézség ezüstérmét s érdemelte ki a hadnagyi rangot, a ki leginkább az én parancsnokságom alatt érlelődött jellemes férfiúvá s a ki mindig házunk derék fiaként viselte magát, mihelyt meghaltam, rendezni fogja dolgaimat és támasza lesz szegény jó feleségemnek azokban a szomorú napokban, a mikor az legjobb, legszeretőbb barátját veszíti el.

* * *

Az itteni helyőrség parancsnokságát már régebben értesítettem, sőt szabályszerűen, írásban is kikértem magamnak, hogy nekem katona-temetést rendezzen. Úgy akarom, hogy minél egyszerűbben, minden katonajelvény nélkül tegyenek síromba. Síromra, akár a katholikus Szent-

Leonhárd, akár a protestáns Szent-Péter temetőben (a hogy feleségem jobbnak látja) vagy egyszerű köemléket, vagy egy vaskeresztet állítsanak minden frázis nélkül. Müller ezredes vegye át összes írásaimat és papirosaimat, feleségem tartsa meg, a mit a megőrzésre méltónak talál, a többit Müller égesse el. Albrecht főherczeg kardját, a melyet a novarai csata után az enyémmel kicserélt, vigye vissza neki, valamint azokat a rendjeleket (a katonai Mária-Terézia-rendet, a katonai érdemkeresztet), a melyeket a főherczeg, a midőn 1866-ban összes rendjeleimet ellopták, kegyelmesen nekem megküldött.

Öreg, hosszú évek óta hűséges szolgáltnak, Mateyka Józsefnek hagyom minden ruhámat és fehérneműmet, hagyok neki egy évi bért és azt, a mi neve alatt íróasztalom fiókjában van. Csupán azt az órát, a melylyel báró Haynau tábornok ajándékozott meg 1849-ben a magyarországi hadjárat után, kell emlékül átadnia régi hűséges barátomnak, báró Sina Simonnak s fegyvereimet és vadászkészletemet, a melyeket már régebben elajándékoztam Müller barátomnak, szolgáltassák ki neki,

Remélem, hogy utolsó órámban feleségemtől élőszóval búcsúzhatom el. Ha nem tehetném, mondják el neki e sorok, hogy forrón köszönöm neki mindazt a szeretetet és jószágot, a melylyel házasságunkban elhalmozott. És különösen köszönöm, hogy katona-balsorsomat olyan okosan, annyi lemondással hordozta. Áldott lelkű sógoromat, báró Krieg Gusztávot, herczeg Liechtenstein Frigyes és Rupprecht Henrik lovag, altábornagy régi barátaimat nevemben Müller ezredes úr köszöntse szívesen.

És ezzel basta!

Grác, 1873. június 15.

Benedek Lajos,
tábornok.

XII.

Benedek Júlia férje, Benedek táborszernagy sorsáról.

(Benedekné asszony ezt az általa 1886-ban írt cikket lemásolás végett adta a szerzőnek 1889-ben.)

Németországból jövő levelek annak idején sokkal inkább szolgáltatnak igazságot a hősnek, mint kortársai hazájában. Bizonyossága ennek Bismarck herczeg is, a ki az elsők között volt, hogy sajátkezű levelével a halott iránt kegyeletes részvétet tanusítson.

Soraiból azt olvasom, uram, hogy részleteket kíván Benedek életéből. Sok történeti értékű dolgot tudnék életéből elbeszélni élőlőszóval, de a nyilvánosság elé tárható bizonyítványaim nincsenek.

Néhány epizódot jegyzek föl Benedek életéből és jellemről, mert az ön rokonérzéséről bizonyos vagyok. 1866-ban, a midőn Benedeket Bécsbe hívták, hogy rábizzák az északi hadsereg parancsnokságát, könyörgött a császárnak, hogy hagyja őt az olasz hadsereg élén, a melyben több harmincz esztendejénél, hogy szolgál, a hol minden talp-alatnyi földet alaposan ismer, a hol a csapatokat a háborúra kiképezte és *kezeskedik* Olaszországról. Ez olyan szó volt, a melyet Benedek, a kit szerény embernek ismeretek, jól megfontolt, mielőtt kimondotta volna. Végül az uralkodó, bár nem szívesen hajlott kérésére, visszabocsátotta őt Olaszországba. Másnap kora reggel meglátogatta Albrecht főherczeg s erőltette, kérte, hogy fogadja el az északi hadsereg fővezérségét, mert a csapatok csupán benne bíznak; jobbágyhűségére hivatkozott, azt állította (tévesen), hogy a dinasztia állása rendülne meg, ha ő csatát vesztené. „Míg ha ön veszít csatát, folytatta a főherczeg, csak egyedül esik áldozatául.“ Az áldozat engedett a kényszernek és elbukott.

Benedek nem igen bizott a sikerben, mert nem voltak a háborúra elkészülve s a Bécsben tartott utolsó haditanácsban nyíltan megmondta: „Felség, veszödelmes játékot játszunk s már előre vesztettünk“. A császár hevesen kérdezte: „Miért?“ „Mert nem vagyunk eléggé elkészülve rá, hogy egyszerre két háborút viseljünk!“

Még hadd mondjak el egy epizódot abból az időből. A haditanácsban belenézett az előterjesztendő névsorba s látta, hogy tábornagynak akarják kinevezni. Gyorsan elhagyta a termet s tudván a járást, egyenest a császárhoz sietett. Aztán könyörgött, hogy a kinevezést ne hozzák nyilvánosságra. Ha szerencsés lesz, hogy a háborút megnyerje, akkor a csatater úgy is megteszi tábornagynak; de ha veszíteni találna, agyonnyomná őt az a kitüntetés, a melyet nem érdemelt meg.

A mint a háborúban Ausztriát szerencsétlenség érte, nem találkozott hang, sem fönn, sem alatt, a mely a monarchia előtt őt védeni merte volna. Albrecht főherczeg hallgatott; Gráczbá azonban el tudott jönni, a kötelességtudó férfitől ki tudta csikarni becsületszavát, hogy az 1866. évi hadjáratról sem élőszóval, sem írásban semmit sem ad a nyilvánosságra. A fáradt, lehangolt, a sok igazságtalanság miatt mélyen sértett Benedek, a ki magának nem akart és nem keresett már semmit, a ki sorsával leszámolt, kötelező ígéretet tett és hallgatott a sírig.

Később talán megbánta ígéretét, de Benedeknek szentség volt a becsületszó.

Utóbb aztán láttam, hogy sok írást, sok bizonyítékot égetett el. Megpróbáltam lebeszélni róla, de válasza ez volt: „Miért ne tenném? mindent és mindenkit kellene vádolnom az elsőtől az utolsóig s azért mégis csak a legyőzött hadvezér maradnék“.

Remélte és nagyon óhajtott, hogy beszélhessen császárával; neki megmondott volna mindent, nemesak öngazo-

lásul, hanem a hadsereg jövődje érdekében is, de ez a kívánsága nem valósult.“

Benedekné asszony ezután szóvá teszi, hogy Albrecht főherczeg férjének temetésére sem ment el, aztán így folytatja :

„Ürügyül azt mondták, hogy Benedeket végső akarata szerint polgárruhában, katonai tisztelgés nélkül temették el.

Milyen érzések dúlhatták azt az embert, a ki katona volt tetőtől talpig, a midőn megtagadta a katonaruhát.

De Albrecht főherczegnek, a bajtársnak, a barátának így is kísérni kellett volna Benedeket utolsó útján.

Grác, 1886. augusztus.“

XIII.

Moltke az 1866. évi hadjáratról.

(Beszélgetés a szerzővel 1889 szeptember 22-én.)

„Ön azt kívánja, mondta a tábornagy, levelem egy helyét idézve, hogy többek között világosítsam fel arról, hogy 1866-han miért választottuk a porosz hadseregnek különálló hadsergekben való felvonulását, mi magábanvéve is veszedelmes művelet? Mert hadsergünk összegyűjtése más-ként nem volt lehető, csak hosszú vonalban a cseh-szász határ hosszában. Görlitz táján ugyan összevonhattuk volna a hadserget, de oda akkor csak egyetlenegy egyvágányú vasút vezetett s így pár héttel megkéstünk volna. Később ezekről a viszonyokról egy cikket tetettem közzé, a melyben azt mondtam, hogy mivel Csehország földrajzi alakulásán, a mely Észak-Németországba mélyen benyulik, nem változtathattunk, kénytelenek voltunk hadsergünket elnyújtott vonalban állítani föl.¹ Ha Benedek Csehország

¹ Gróf Moltke ezzel bizonyára a *Militärwochenblatt* 1867. évi 18-dik számában megjelent cikkére célzott.

északi részében állítja föl hadsergét, föltétlenül rendelkezik a harcztér belső vonalaival. Ebből a körülményből önként az következett, hogy ne várjuk be támadását, hanem törjünk be Csehországba s ott egyesítsük sergeinket. Ismerem az ellenvetéseket, a melyeket föl szoktak hozni. De ha mi egy helyen vonjuk össze hadsergünket, úgy föl kell áldoznunk Sziléziát, a mit bármi áron el kellett kerülnünk. Ezért kényszerültünk amaz első felállásra, mely kezdetben veszedelmesnek tetszett, mert egy hetven mértföld hosszúságú vonalon történt. Ezért aztán más nem volt lehető a támadó hadjáratnál.

A midőn azt jegyeztem meg, hogy Govone tábornok, az olasz meghatalmazott, a háború előtt Moltke tervét szintén aggodalmasnak találta s a mint jelentésében mondja,¹ megnyugtatót az felelték, hogy Görlitznél a porosz hadsergek egyesülése bármikor megtörténhetik, a tábornagy a következőket válaszolta: „Én Govonenak azt nem mondhattam, mert az képtelenség, s ha mégis mondtam volna, úgy nem akartam tervemet az orrára kötni. Lehetetlenség volt Görlitznél akkora erős hadsereg összevonása, s erőnket csupán Csehország északi részében lehetett egyesíteni. Az olaszok különben helyesebben tesznek, ha nem a mi hadműveleteinket kritizálják, hanem a maguk hadjáratát vezetik jobban. Azt tanácsoltam volt nekik, hogy a várnégyszöget s vele az osztrák hadserget kerüljék meg, mert ezzel az osztrákokat arra kényszerítik, hogy hazájuk védelme végett a várnégyszög keleti sarkán erősségeik közül kilépjenek. E helyett azonban betörtek a várnégyszögbe és megverették magukat Albrecht főherczeggel, ámbár erejük a létszám tekintetében nagyobb volt. Ha követik tanácsot-

¹ Govone jelentésében La Marmoránál: *Egy kissé több világosság* című röpiratában a 232. lapon. V. ö: Lettow, II. 112. l.

mat, győzelmük föltétlenül bizonyos; kivéve, ha az osztrák hadsereg benső erő dolgában annyira különb az az ő hadseregüknél, hogy minden kísérletüknek meg kell hiusulnia. Vere-ségük után többé nem is tudták Albrecht főhercezeget Itáliában visszatartani, háborítatlanul vonulhatott északra és sergének nagyobb részével a Dunánál jelent meg. A mire mi győzel-mesen a Dunához értünk, ő már szemben állott velünk. A háborút újra kellett volna kezdeni. Igaz, hogy a mi hely-zetünk így is kedvezőbb volt; de a háború kimeneteléről senki sem kezeskedhetik. Az olaszok okosabban cselekesz-nek, ha a helyett, hogy nekünk osztogattak tanácsot, erélyesebben harcolnak.“

Arra a megjegyzésemre, hogy Govone jelentésében csak azt mondta, hogy Görlitznél defenzív csatára hét hadtestet vonhattak volna össze, Moltke a következőkben válaszolt: „Én nem mondhattam azt sem. Nézetem kez-dettől fogva az volt, hogy csupán támadó hadjáratot visel-hetünk, mert kedvezőtlenebb helyzetünkön, a mit Cseh-ország stratégiai viszonyai magyaráznak, csupán így javít-hattunk. Az osztrák hadseregnek a kedvezőbb helyzetet kellett volna kihasználni, az ő fölvonulásukban csak az volt a hiba, hogy nagyon benn, Morvaországban történt meg. Benedek akkori vezérkari főnöke, a kinek — úgy hiszem — végzetes befolyása volt, igenis óvatos volt föl-tevéseiben. Ha Benedek mindjárt Észak-Csehországban állítja föl seregét, úgy idejében szállhat szembe Frigyes Károly herczeg és Herwarth-Bittenfeld seregeivel s a trónörökös sem érkezhetik meg idejében. Így aztán elszalasztották a győzelem lehetőségét.“

Arra a kérdésemre, hogy Frigyes Károly herczeg való-ban, a mint több katonakritikus állítja, gyorsabban nyo-mulhatott volna elő s korábban érkezhett volna Jitschinbe, a hol az egyesülésnek meg kellett volna történni, Moltke

ezeket válaszolta: „Véleményem szerint Frigyes Károly herczeg nem érkezhett korábban Jitschinbe. A dolog lényege nem is az volt, hogy korábban érkezék Jitschinbe a trónörökösnél, hanem hogy a két hadsereg mozgása egybevághjon s egymást támogassa. És bár június 29-én reggel sürgönyöztem neki Berlinből, hogy a lehető leggyorsabban nyomuljon elő, azért panaszom nem lehetett ellene. A mint Jitschint elérte, nem gondoltunk arra, hogy a trónörökösnek most már nyomban egyesülni kell az ő seregével, jobbnak találtuk, hogy az egyesülés csak a csata napján történjék meg. A minthogy az egyesülés az ellenség sorai előtt történt meg s a königrätzi ütközetben ez döntötte el a csata sorsát. A mint a trónörökös megjelent az osztrák hadsereg jobb oldalában, a porosz megnyerte a csatát. Benedek minden bizonynnyal okosabban cselekszik, ha az Elbén innen kerüli a csatát, ha a folyó mögött áll föl, az egyik szárnyával Josephstadtra, a másikkal Königrätzre támaszkodva. Akkor hadállása nagyon erős. Nekünk ez esetben Frigyes Károly hadseregével arczban kellett volna támadnunk, a trónörökösnek pedig az Elbe két mellékfolyóján, az Aupán s a Mettaon kellett volna átkelnie, hogy oldalban támadhassa. Nagyon nehéz hadművelet lett volna nekünk, kivált azért, mert az arczban támadás akkor nagyon veszedelmes lett volna. Benedek azonban, a mint a császárhoz intézett sürgönye bizonyítja, Ausztria ügyét már akkor elveszettnek tartotta, s már a csata előtt azt tanácsolta a császárnak, hogy kössön békét bármilyen áron.“

Moltke azután Benedek és Krismanics sorsáról kérdezősködött. Benedekről azt mondta, hogy nagyon derék tiszt volt, a ki Olaszországban, Solferinonál kivált, nagyon kitüntette magát. Arra a kérdésemre, hogy mi okból tudták meg olyan későn a király főhadiszállásán a trón-

örökös megérkezését Königrätzhez? a következőket jegyezte meg:

„A trónörökösnek a mi sergüinktől nagyon távoleső helyen kellett a csatába vegyülnie. Gróf Finckensteint az előtt való éjjel küldtük hozzá az ismert parancscsal. Csapatai, minthogy nem lehetett másként, egymástól nagyon szétszórta táboroztak s ez egymástól távol eső helyekről kellett összevonni a csatára. Közben Frigyes Károly hadsergével igen súlyos helyzetbe kerültünk. A Holawaldot, a mely az osztrák ágyúk előtt feküdt, megszállhatta ugyan, de onnan egy lépést sem tehetett előre. Az osztrák tüzérség, a mely kitűnően s minden dicséretre érdemesen viselte magát, minket sakkban tartott. Egyszer magam is kiugrattam a Holawald elé, hogy áttekintsem a helyzetet; de csapatainknak egy nem sikerült roham után vissza kellett vonulniok az erdőbe. Így az erdő előtt nem találtam porost, halottak és elhullott lovak heverték a földön. Kivált egy osztrák üteg tett bennünk sok kárt. A hátrálásnál is tüzérségüket nagyon becsesnek találtam. Délután, a mikor a trónörökös a csatát már eldöntötte s mi előnyomulhattunk, egy osztrák ütegre bukkantam, a mely össze volt löve a szó szoros értelmében. A tüzérek holtan az ágyúkra estek, utolsó lehelletükig megállották helyüket. Frigyes Károly seregének balszárnyán még centrumánál is rosszabbul állott a dolgunk. Ez a szárny, mielőtt a trónörökös támadott volna, nagyon gyöngye volt, Fransecky hadosztálya nem tarthatta magát a Swiep-Waldban. Franseckyt a vele szemben álló harmadfél osztrák hadtest kiverte az erdőből s csak az erdő szélén tudta magát nagynehezen védeni. De éppen azzal, hogy a két osztrák hadtest nagyon is hevesen üldözte Franseckyt, hagyta oldalát és hátát fűtetlen: a trónörökös pedig éppen ott jelent meg s döntötte el a csatát.“

Arra a kérdésre, hogy az Benedeket nem menti-e fel a felelősség alól, hogy Festetics és Thun tábornokok állásukat elhagyva, a Swiep-Waldba nyomultak, Moltke ezt válaszolta:

„Benedek ezért föltétlenül fölmentendő minden felelősség alól. De a két tábornok magaviselete is könnyen megérthető. Előnyben voltak, Franseckyt kiverték a Swiep-Waldból, ki akarták használni győzelmüket. A győzelem nagy dolog, könnyen elragadja az embert. Azt hitték, hogy a csatát eldönthetik ezen a ponton s azalatt persze a trónörökös oldalukra tört. Csapatjaikat először ki kellett vonniok az erdőből, hogy szembeszállhassanak a trónörökösrel s ezzel a nehéz mozdulattal kudarcot vallottak. A gyülekezés erdőben vívott csata után nem történhetik meg gyorsan, ezért találta a trónörökös, a midőn támadott, Chlumot majdnem védtelenül. Benedeket is, a midőn Chlum felé lovagolt, majdnem elfogták.“

„Általában — mondta Moltke nagy nyomatékkal, a midőn e tábornokok huzakodó engedelmességét hoztam elő, — az engedelmesség alapelv, de az ember fölül áll az elveken. Hogy a háborúban kinek van igaza, azt a legtöbb esetben a siker dönti el. Utólag természetesen nagyon könnyű ítélni; de éppen ezért kell nagyon óvatosan ítélnünk valamely tábornokról.“

Azt az Ausztriában nagyon elterjedt nézetet, hogy Benedek megnyerhette volna a csatát, ha a porosz trónörökös megérkezése előtt tartalékját Frigyes Károly hadsergének leverésére fordítja, Moltke egész határozottan czáfolta. „Ez határozott tévedés — mondta, — mert ha Benedek délben egész haderejével ilyen ellenrohamot próbál meg, egy egészen friss porosz hadtesttel, a harmadikkal találta volna magát szemben. S olyan hamar azzal nem végezhetett volna. Ezalatt a harc alatt a trón-

örökös jobb szárnyát bizonyosan megtámadta volna s a mint hihető, az osztrákok még nagyobb vereséget szenvednek. Mert minél előbb nyomultak volna centrumukkal Frigyes Károly herczeg ellen, annál gyilkosabb lett volna a trónörökös hátban jövő támadása.“

A midőn a königgrätzi győzelem tökéletlen kihasználását hoztam szóba s megjegyeztem, hogy Kirchbach altábornagy közlése szerint azt a parancsot, a melyet az ellenség üldözésére a trónörökös kiadott, a főhadiszállásról visszavonták, gróf Moltke a következőket mondta:

„A hevesebb üldözés lehetetlen volt. Mi a főhadiszálláson nem tudhattuk, hogy áll a csata a hadsereg egyes részeiben. Mindig óvakodtunk attól, hogy részparancsok által beavatkozzunk a három hadsereg dolgába, az egyes esetekben az intézkedést a parancsnokoknak engedtük át. Ha tehát Kirchbach ellenparancsot kapott, a minek következtében az üldözést abbahagyta, azt a parancsot is csak a trónörökös adhatta ki. Etzel tábornok az elbei hadseregben sem kaphatta az utasítást az üldözés abbahagyására azon a napon, az csak másnap történhetett. Az igaz, hogy Etzel hadosztálya nehézségek nélkül vegyülhetett volna a harcza. Azt nem használtuk a csatában, a Nechanitznál álló hidon a porosz csapatok általán nagyon lassan keltek át. Hogy Hartmann tábornok, a ki a trónörökös lovasságának volt a parancsnoka, erélyesebben törhetett volna-e elő, azt emlékezetből nem dönthetem el, azt az okmányokból kellene megállapítani. Hogy lovasságával gyorsan a csatába törjön, nem volt könnyű dolog, mert előtte csatázott a trónörökös győztes gyalogsága. Azon kellett volna először keresztültörni, hogy az osztrákok után iramodhassék. Azt is meg kell gondolni, hogy az osztrák tüzéség Chlum elvesztése után új állást foglalt s nagy vitézséggel tartotta föl előnyomulásunkat. Általán véve hadsergünk már

nem volt alkalmas arra, hogy még aznap az osztrákok üldözésére vállalkozzék. A mint a három porosz hadsereg az osztrák hadállás ellen koncentrikusan előnyomult s azt elfoglalta, az elfoglalt halmon természetesen összevegyült egymással s az egyesüléssel összezavarodtak. Azon a napon tehát többre nem vállalkozhattunk s még a másnap délelőtt is azzal tölt el, hogy elválaszszuk egymástól és rendezzük csapatainkat.“

Arra a kérdésre, hogy a porosz vezérkar a háború előtt ismerte-e körülményesebben az osztrák hadsereg benső gyöngeségét, Moltke így válaszolt: „Ezt a dolgot nagyon túlozták; a kémkedés a háború előtt és a háború alatt általában keveset ér. Természetesen az osztrák hadsereg erejéről és szervezetéről pontosan voltunk értesülve, a mint most is pontosan vagyunk értesülve az orosz s a francia hadsergekről. Egyébiránt hamis fölfogás azt hinni, hogy valamely hadtervet meg lehet állapítani előre úgy, hogy a háborút hogy kelljen vezetni egész az ellenséges főváros elfoglalásáig. Előre megállapítani valamit csupán az ellenséggel való első összecsapásig lehet; azután a viszonyok szerint kell igazodni. Aztán nem a legszellemesebb, hanem a legegyszerűbb s a legtermészetesebb módot kell választani, ahhoz aztán persze következetesen kell ragaszkodni.“

Arról, hogy minő része volt a háborúra való előkészületekben, a tábornagy így nyilatkozott:

„Bismarck részén állottam. A király csak kedvetlenül és nehéz szívvel ment bele abba a háborúba, a melyet németnek némettel vívott harcznak tartott. Természetesen én csak annyira folytam be a politikára, a mennyiben hivatalom természete megkívánta. Engem az érdekelt leginkább, hogy a midőn kellett, a lehető legnagyobb erővel jelenjünk meg a legfontosabb csatatéren, Csehországban; minden egyéb nekem csak másodrendű kérdés volt. Ezért is tanácsoltam

azt, hogy csak csekély erőt állítsunk szembe a délnémet államokkal. Még ha győznek is, mit kezhetnek, vagy mit vihetnek véghez? Berlin ellen fognak vonulni, vagy Kölni, vagy Koblenzt fogják ostrom alá? Aztán javunkra vált, hogy vezéreik egyet nem értettek, a mit nem sejt-hettünk meg előre. Hogy czélt érjünk, meg kellett kocz-káztatni azt is, hogy védtelenül hagyjuk a rajnai határokat. Eleintén egy egész hadtestet hagyunk nyugaton, de utóbb abból is egy hadosztályt Csehországba kellett rendelnünk. Így nagy erővel nyomulhattunk Ausztriába s a döntő csatá-ban már számban is többen voltunk az ellenségénél.

XIV.

Gróf Blumenthal az 1866. évi háborúról.

(Beszélgetés.)

Az alább következő közleményt gróf Blumenthal tábor-nagy 1890 június 15-én történt beszélgetésükön adta a szerzőnek:

„A midőn a trónörökös hadserege három úton nyomult be Csehországba, kritikus helyzetben voltunk. Nem aggódtunk azonban, helyzetünket úgy fogtuk föl, a minő volt az valóban. Ha valamelyik rész-oszlopunkat vissza is verték volna, a többiek áttörhették magukat; s ha minde-nütt visszavernek is, kísérletünket megújítjuk. Legyőzendő nehézségeink nem voltak akkorák, mint Nagy Frigyes idejében, a mikor a tüzérséget s a málhát csak öszvérek-kel tudták átszállítani a hegységen. A mi időnkben már pompás csinált utak vezettek keresztül-kasul a hegységen. A koste-letzi halmon június 28-án ugyan nagy szorongásban, de egyúttal szilárd elhatározással állottunk, figyelve jobbra-balra a gárda-hadtest és Steinmetz csatáira. Velünk volt

Hohenlohe herczeg is, a ki utóbb megírta élményeinket s a ki a csatában a legvakmerőbben viselte magát. Még nem tudtunk semmit arról a szerencsétlenségről, a mely Bonint június 27-én Trautenaunál érte. Ne képzeljük azt, hogy az ember a háborúban mindent a számításra alapít. Az ember ugyan utóbb mindent kikombinál igen szépen, de az aztán inkább constructio mint valóság s a dolgok lefolyásukban ritkán felelnek meg az eredeti terveknek. Három hadjáratban voltam vezérkari főnök, azt az igazságot azonban meg kell vallanom, hogy nem sok, a mit kiszámíthattam, vagy megláttam előre. Az embernek a legegyszerűbb, legérthetőbb tervhez kell ragaszkodni, — ennyi az egész. Nagyon szép és tanulságos dolog a katonai események lefolyásáról utóbb pontos tanulmányokat készíteni. Ezekből bizonyára sokat lehet tanulni a jövő esetei tekintetében; de óvakodnunk kell attól, hogy a multból a jövőre elhamarkodott következtetéseket vonjunk. Magam keveset olvastam az 1866. évi háború történetéről, mert nem vonzanak az utólagosan gyártott művészi kombinációk.“

Arra a megjegyzésemre, hogy az mégis szép stratégiai gondolat volt, hogy a trónörökös június 29-én és 30-án az osztrákok dubenetzi megerősített hadállásával szemben megállott, míg Frigyes Károly herczeg hátban támadott, a tábornagy a következőket mondta:

„Szó sincs róla! A mi engem illet, inkább támadtam volna az osztrákot s hiszem, hogy kiverjük hadállásából. A trónörökös és én természetesen engedelmeskedtünk a főhadiszállásról kapott utasításoknak, azonban azt hiszem, hogy hadseregünknek sikerült volna, ha két oldalról támad, az osztrákoktól hadállásukat kicsikarni. Tervemet vázlatosan már el is készítettem. Jobbról, körülbelül Königinhof táján, oldalban a gárda támadott volna; balról, tüzer-

ségünk által támogatva, Steinmetz próbálta volna meg a támadást. A gárda mögött állott volna Bonin, az ötödik hadtest mögött a hatodik. Százhuszezer emberből álló hadseregünk volt, akkora erővel lehet valamit kezdeni. El is lovagoltam a király főhadiszállására, hogy vele tervemet elfogadtassam. A tervet meghiusította az a körülmény, hogy az osztrákok visszavonultak a königgrätzi hadállásba: ezzel új föladat állott előttünk, a königgrätzi ütközetre kellett megtennünk az előkészületeket.

A mint ismeretes, a csata reggelén indultunk útnak s délben már a trónörökösrel azon a magaslaton állottam, a melyről a már folyó csatát áttekinthettük. A mint átpillantottuk az osztrák hadállásokat, nyomban így szóltam a trónörököshez: „Királyi fönség, gratulálok a csatához, a melyet ma fog nyerni!“ A trónörökös nagyon elcsodálkozott, mert úgy vélte, hogy erőfeszítéseinknek még csak a kezdetén vagyunk. Az mindegy — válaszoltam — ha Frigyes Károly herczeg csupán a maga seregével föl tudja tartani Benedek egész hadseregét, a mi erőnknek el kell döntenünk a csatát. Az osztrákok az első hadsereggel tüztek össze, mi úgy kapjuk őket oldalba, hogy nem rázhatnak le magukról. El kell hagyniok azokat a halmokat. Nem érnek vele semmit, ha még olyan vitézül harcolnak is. Aztán előnyomultunk és a csatát eldöntöttük.“

Az osztrák hadsereg hiányos üldözéséről a tábor-nagy a következőkben nyilatkozott:

„Az a parancs, hogy az ellenséget ne üldözzük tovább, a királytól jött. Utóbb ebből azt a politikai okot hüvelyezték ki, hogy a király nem akarta teljesen megsemmisíteni az osztrák hadsereget. Hát bizonyára nem voltunk halálos ellenségei az osztrákoknak; de ilyen nem katonai okok mégsem hatottak a királyra. Aztán másként is nagyon nehéz dolog az ellenség üldözése; az üldözés még nagy győzelmek

esetén sem mindig tökéletes. Könnyű ócsárolni a vezéreket, hogy kötelességeiket nem tették meg. Rendesen a Gneisenau példáját szokták idézni, a ki a waterlooi csata után egész éjjel üldözte a francziákat. Többnyire egész halom ok szokott összejátszani, hogy az üldöző elevenségét megbénítsa. A vezér a nyert csata után többnyire nagyon fáradt, aztán sikerét nem tudja pontosan mérlegelni. Minden csupán attól a vezértől függ, a ki éppen szemben áll az ellenséggel. Ha erélyes ember, maga áll az üldözés élére. A wörthi csata után Hartmann lovastábornokunk könyvet írt, a melyben elégedetlenkedik a miatt, hogy a francziákat nem üldözték elég erélyesen. A königgrätzi csatában pedig éppen ő volt a második hadsereg lovaságának parancsnoka, ezredeivel nem is állott a csatatértől messzi s mégsem tette meg azt, a mit másoktól követel.

Általán az elmélet nem elég a hadviseléshez. Ezért csak azoknak a tiszteknek ajánlhatom a hadviselés elméletének tanulmányozását, a kiknek igen tiszta és világos az agyuk. A nem világos agyúakat megtéveszti. A közönséges tisztbe csak azt kell belevernünk, hogy bátran menjen neki az ellenségnek, mert ez az első és legfőbb kötelessége. Csak egy olyan tanulmány van, a mely a figyelmet a fődologról nem téríti a lényegtelen dolgokra s ez a régi klasszikusok olvasása. A régi klasszikusok visszavezetnek minden eseményt természetes okaira. Fiatalkoromban magam is elolvastam Károly főherczeg munkáit s még sok más katona-munkát, bevallom azonban, hogy valami nagy hasznom nem volt belőle.

Úgy látom, hogy az osztrák hadseregben most igen nagy súlyt helyeznek a könyvtudományra. Az osztrák hadseregben igen becses elemek találkoznak s épp azért nem tanácsos, hogy a hadviselésben az elméletet értékénél többre becsüljék.

XV.

Blumenthal tábornok levele feleségéhez 1866 július 10.

(Ezt a levelet Blumenthal vezérőrnagy angol nyelven írta a feleségéhez. Egy osztrák lovasosztály elfogta s bécsi lapok közölték német fordításban.)

Morva-Trübau, július 10.

Úgy látszik, hogy egy kis szünethez jutottunk s így akad időm írni önnek. Az ellenséget oly szaporán üldözzük, a hogy csak bírjuk, de az gyorsabban szalad. A térképről leolvashatja, hogy öt-hat német mértföldnyire vagyunk Olmüztől. Nagyon kellemetlen nekem, hogy ismét egy erősség elé czövekeljük magunkat, de a dolog nem megy másként. Azt mondhatom, hogy hadsergünk fele Bécsnek tart, hogy ott hozza létre a békét. Tegnap az osztrákok vonultak át ezen a városon s barátom, a szász trónörökös, abban az ágyban hált, a melyben ezen az éjszakán, remélem, én alhatom ki magamat jól. Sajnos, nem kapok friss ágyneműt. A király innen nem messzi Zwittauban van s ott bizonyára már meg is környékezte valamelyik osztrák miniszter. Gondolom, hogy most szilárd lesz s nem hallgatja meg hazugságait. Le sem lehet írni azt a gyalázatos ajánlatot, a mit az osztrákok tettek. Ezért el kell őket még egyszer páholnunk, hogy érezzék teljesen gyámsalanságukat s hogy engedékenyebbek legyenek. A háborúban eddig megint nagyon szerencsés voltam. Azt teszik, a mit én ajánlok. Nem bolondság, ha azt állítom, hogy én vagyok a hadművelet mozgó lelke úgy itt, mint Moltkenál. Moltke pedig éppen olyan, a minőnek képzeltem. Lángeszű ember, a kinek fogalma nincs a gyakorlati életről s a ki a csapatok mozgatásához semmit sem ért. Iparkodtam lehetőleg sokszor találkozni Moltkeval; nem nagyon sze-

reti ugyan, ha megmondom neki, hogy parancsait lehetlenség teljesíteni, de rendszerint mindent megváltoztat úgy, a mint én tanácsolom. Ha arra gondol ön, hogy csak három hete vagyunk talpon s hogy azalatt mi mindent csináltunk, hihetetlennek fogja találni. Kissé ki-merültnek is érzem magamat s tegnap rám jött a hámorrhoidális gyomorfájás, a mitől sokat szoktam szenvedni. Annál nagyobb volt a baj, mert tegnap kaptam a hírt, hogy első hadsergünkben, Leitomischnél a kolera kitört. Ma hosszú, körülbelül húsz angol mérföldnyi utat tettünk, de a herczeg oly kedves volt, hogy ide kölesönözte a kocsiját. Most egészen jól érzem magamat, bár reggel igen rossz időnk volt. Igen sok lovunk döglik, a herczegnek is megdöglött két szép lova. Zab helyett árpát kapnak s nincsenek az árpához szokva. Az én lovam nem ette s ezért jól érzi magat. Lajost és Arthurt a négy utolsó napon nem láttam, de a mint hallom, jól vannak. Arthurnak az orra hegyét egy golyó kissé horzsolta, sebe nem súlyos, még ki is nevelték miatta. Ma láttam Oetinger testvérét, vidám és egészséges. A trónörökös egészséges, jókedvű s irántam igen szeretetreméltó. Mennyire más, mint Fr . . . K . . . ! Nagy kár, hogy nem pontosabb s hogy órák hosszán át kell várni reá. Steinmetz pompás tábornok, a többiek közt alig akad csak egy is, a ki megérdemelné a tábornok nevet. Az újságok nem éppen az igazat írták csatánkról. Frigyes Károly csapatai nyolcz órán át oroszlán módjára harcoltak s az ütközetet mégis már majdnem elvesztették, a mikor a trónörökös hadsergével megérkeztem. Ez a hadsereg, miután maga előtt mindent legázolt, egyik állásból a másik után verte ki az ellenséget, míg nem az menekült olyan gyorsan, a hogy csak tudott. Benedek is kénytelen volt megfutni. Ha Herwarth érti a dolgát, úgy mint mi, a helyett hogy köz-

vetetlenül siet Frigyes Károly herczeg támogatására, oldalban és hátban támadja a Benedek hadsergét. Ez esetben az egész osztrák hadsereg vagy elesik, vagy elfogjuk. Gyakorlat formájában ezt Thüringiában többször kipróbáltam (jelesen Koburg herczeggel 1855-ben) és mindig csatát nyertem.

Sokan tekintenek engem az egész hadjárat lelkének s bár ez nekem most nagyon hízelgő, bizonyára rövid időn elfelejtik. Azonban nem búsulok miatta, csak mi legyünk a győzők. Még nagy föladat áll előttünk . . . Ismét háborognak, tehát végezniem kell. Éljen boldogan.

XVI.

Báró Edelsheim-Gyulai az 1866. évi háborúról.

Báró Edelsheim lovassági tábornok a szerzővel 1890 márczius 31-én az 1859. s az 1866. évi hadjáratokról a következőket közölte:

„A Solferinonál vívott ütközetben tettem meg ezredemmel, a porosz huszárokkal ismeretes lovaglásomat a francia hadsereg centruma és jobb szárnya között. Előnyomulásom kezdetén néhány tisztet küldtem osztályparancsnokomhoz, gróf Mensdorffhoz, azzal az izenettel, hogy kövesse példámat. Meg voltam róla győződve, hogy követni fog s ez vakmerő lovaglásomban eltöltött a biztonság érzetével. A végén, a mikor tisztjeim jelentették, hogy Mensdorff nem mer követni, visszafordultam. A mint Mensdorffhoz értem, heves szemrehányásokban törtem ki, hogy cserben hagyott. Azzal mentegetőzött, hogy a terep nem alkalmas nagyobb lovasesapat kibontakozására, kivált azok miatt a kőfalak miatt, a melyekkel köztudomás szerint az olasz parasztok szántóföldjeiket bekerítik. Ezek a falak azonban annyira lazák, minthogy a köveket csak egymás

fölébe rakják, hogy az első lovasrohamra összeomlanak. Engem és ezredemet legalább nem tartottak föl.

Benedekről nem kedvező az ítéletem. A midőn a fővezérséget átvette, azt kívánta, hogy engem s még néhány, név szerint kijelölt tábornokot osszanak az északi hadsereghez. A midőn Olaszországból elutazott, kikisértem a pályaudvarra. „Mit szól ön hadtestparancsnokaimhoz?” Megmondtam, hogy néhányát, mint gróf Clam-Gallast és gróf Thunt például, nem tartom állására alkalmasnak. Benedek erre azt felelte, hogy miután ez intézkedéseket a császár tette, azokon nem változtathat; én azonban azt vetettem ellene, hogy a császár az ő tanácsára változtatni fog elhatározásán. Valóban később beszéltem a császárral az 1866. évi háborúról s alázatosan megjegyeztem, hogy Benedek nem választhatta meg hadtestparancsnokait. A császár közbevágott, azt mondván, hogy igenis, tehetne volna. De maga Benedek volt ennek a bajnak az oka. Mert ő az arisztokrata tábornokokról gyakran beszélt gúnyosan, de szívesen barátkozott a Liechtensteinokkal s a Schwarzenbergekkel s nagy gyönyörűsége volt, ha Schwarzenberg Lóri hercegnő fogatán végigkocsizhatott a Práteren. Nagyon kellemetlenül érintett, a midőn Benedek az 1866. évi hadjárat kezdetén kijelentette: kikéri magának, hogy a könnyű lovassággal önálló vállalatokba bocsátkozzam s hogy nem fog tűrni semmi önfejüsködést. Vezérkari tisztemet, báró Waldstättent, a későbbi hadtestparancsnokot, felelőssé tette azért, hogy én a saját szakállamra hadakozzam. Erre mondtam én Waldstättennek: „Te csak tedd azt, a mit parancsolok; ha nem engedelmeskedel, összevagdaltatlak. Aztán adjon neked Benedek olyan elégtételt, a minő éppen tetszik.” Mégis tábori naplóm első lapjára följegyeztem Benedek e parancsát, annak bizonyosságául, hogy az önálló mozgásban korlátoztak.

A szász trónörökösrel és gróf Clam-Gallással csapatom Frigyes Károly herczeg hadserge elől az Isertől Jitschin felé hátrált. Szükségesnek tartottam, hogy Jitschint szálljuk meg hamarosan, míg a poroszok meg nem előznek. Azonban ráni parancsolták, hogy ne hátráljak a városig; én kétszer emeltem szót ez utasítás ellen, mert attól tartottam, hogy a poroszok korábban érnek a városba. Hiába küldtem Waldstättent a főhadiszállásra, hogy a városba lovaglásra engedélyt eszközöljön ki. A mikor kérésemet megtagadták, önkényesen nyomultam elő és szerencsére korábban érkeztem oda a poroszoknál.

Aztán ütközetre került a dolog Jitschinnél. Gróf Clam-Gallas az ütközetben tehetségtelen vezérnek bizonyult. Ráfogták, hogy ebédkor, a csata előtt sokat ivott. Ez ugyan rágalom, de a csatában valóban nem ért semmit. Éppen csakhogy kilovagolt, a mi akár el is maradhatott volna. A königgrätzi csata előtt, július 2-án Benedek tábornoki megbeszélést tartott, a melyben részt vettek az összes hadtest- és lovashadosztály-parancsnokok, meg a vezérkar főnökei. Benedek nem a küszöbön álló csatáról, hanem semmiségekről, fegyelmi dolgokról beszélt. Nagyon elbámultam, a mikor azt állította, hogy több napon át pihenhetünk s az osztrák vezérkar munkájában olvasható az az ellenvetésem, a melyet Benedeknek akkor tettem. Még eloszlásunkkor is előhozakodtam azzal a meggyőződésemmel, hogy minél hamarabb meg fognak támadni. Minthogy azonban legifjabb voltam a jelenlevő tábornokok között, csak negyven éves voltam akkor, Benedek azt mondta, hogy: „az ilyen fiatal embernek mindig külön véleménye van!“ Mégis szigorú portyázást rendelt el s én még azon az estén megfigyeltem a porosz jobb szárny állását.

Benedek a königgrätzi csatában hibát követett el azzal, hogy lovasságát jobbára a centrum mögött tartalékban

tartotta. Egész lovasságát az ellenséges szárnyakra kellett volna vetnie s megkísértenie a bekerítést. Három lovashadosztálylyal a porosz jobb szárnynak komoly galibákat teremthettünk volna. Mert a mikor én hadosztályommal a bekerítést megkísérlettem, a porosz csapatok, a melyekre bukkantam, nyomban meghátráltak.“

Arra a megjegyzésemre, hogy a hivatalos előadás szerint a Radikowitz felé vezető utat a poroszok megszállták s hogy ott Edelsheim támadását visszaverték, a következőket válaszolta: „Mégis megszaladtak mindannyian — *in conspectu omnium* — a mint összes tisztjeim bizonyíthatják. Benedek parancsára azonban abban kellett hagynom az előnyomulást, mert a czentrumba rendelt. A mikor a czentrumba érkeztem, megpillantottam azt a lovas-csatát, a mely délután támadt. Az osztrák lovasság általán győzött, a míg a porosz gyalogság tüzébe nem került, a mikor meg kellett hátrálnia. A poroszok nagyon okosan jártak el, a midőn az osztrákot oly messzi elcsalták; de abban nincs igazuk, hogy a lovas-ütközetben a győzelmet maguknak tulajdonítják. Győzelemről csak akkor lehet szó, ha az ellenséges erőt megtörik s hatalmasan üldözőbe veszik. Az eset nem ez volt s ezért tudott az osztrák hadsereg az Elbén át meghátrálni, különben iszonyú lett volna a vereség s elkerülhetetlen a fegyverletétel nyílt mezőn. A lovasság használata a czentrumban mégis hibának bizonyult. Mert a midőn lovasságunknak a porosz gyalogság tüze elől meg kellett hátrálnia, a mi gyalogságunkon kellett átgázolnia s ezzel zavart támasztott s még növelte azt a torlódást, a mely a vereség nyomán támadt.

XVII.

Gróf Falkenhayn parancs-őrtiszti lovaglásairól 1866
július 3-án.

(A július 10-én kelt jelentésből. Eredetijét őrzik a *bécsi hadi levéltárban* 1866. 7. 180. szám alatt.)

Déltájban (1866 július 3-án) az egész vonalon hevesebb ágyútüzelés támadt. Tizenkét óra körül a negyedik hadtesthez küldtek azzal a parancscsal, hogy a negyedik hadtest ne csábíttassa magát az előnyomulásra, hanem iparkodjék a közvetetlen kapcsolatot fentartani balra a harmadik, jobbra a második hadtesttel, mert még nem jött meg a támadás ideje. Mollináry altábornagy élőszóval így válaszolt: „A második hadtesttel a württembergi herczeg dandára útján közvetlen kapcsolatban állok, mert az egészen összeér jobb szárnyammal; a második hadtestet pedig, mint-hogy előtte kevés az ellenség, felszólítottam, hogy támadással ezentrumomat juttassa levegőhöz.” Az erre vonatkozó írott jelentéssel visszatértem a fővezérhez. (Mollináry jelentését lásd: e kötet 31. lapján.) Egy óra tájban érkezett a sürgönytudósítás, hogy az ötödik porosz hadtest észak felől jobb szárnyunk felé közeledik. Baumgarten vezérőrnagytól most azt a megbízást kaptam, hogy lovagoljak ismét a negyedik hadtesthez azzal a parancscsal, hogy a negyedik hadtest jobb szárnyát vonja kissé hátrább, zárkózzék szorosabban a második hadtesthez s ne hanyagolja el kapcsolatát a harmadik hadtesttel sem. Útközben találkoztam Sacken őrnaggyal, a ki ugyanazzal a parancscsal ment szintén a negyedik hadtesthez. Együtt lovagoltunk s minthogy Mollináry altábornagyot nem találtuk meg azonnal (a közben a chlumi halomra, a fővezérhez lovagolt,) parancsunkat a helyettes vezérkari főnöknek, Gareis alezredesnek adtuk át.

XVIII.

Báró Sacken altábornagy : Emlékek a königgrätzi csatából.

Báró Sacken, a ki 1866-ban az északi hadseregben vezérkari őrnagy volt, a következő, 1866 őszén írt cikkét bocsátotta rendelkezésemre :

„Július 3-án, reggel félnyolcz óra tájban a Königgrätz prágai elővárosában táborozó főhadiszállást távoli ágyúdörgés riasztotta föl. Nyolcz óra után a fővezér kíséretével lóra ült s ellovagolt Chlum felé. A csapatok ő exczellen-ciáját mindenütt lelkes éljenzéssel fogadták.

A főhadiszállás a Chlumtól délnyugatra fekvő halmon foglalt állást s a Bisztritz mentén már mindenütt folyt a csata, a mikor délelőtt féltizenegy óra tájban egy parancsörtsízt Königgrätzből kihozta a josephstadti várparancsnok körülbelől következő tartalmú sürgönyét: erős porosz hadoszlopok (a trónörökös hadseregének egy része) nyomulnak elő az Elbe mentén s kissé nyugatra is déli irányba. E tudósítás következtében kaptam a megbízást, hogy a sereg jobb szárnyán álló s a csata alatt nagyon nyugat felé nyomult negyedik és második hadtestnek vigyem meg a parancsot, hogy vonuljon vissza eredeti hadállásába, a chlumi halmok közé, Nedielschitet és Sendraschitzet szállja meg úgy, hogy a hadsereg jobb szárnyával az Elbére támaszkodjék s arczczal forduljon a trónörökös északról előtörő hadserege felé. Ezt a parancsot tizenegy óra körül adtam át Mollináry altábornagynak s vezérkari főnökének, Gareis alezredesnek (mind a ketten megsebesült közvetlen parancsnokaikat helyettesítették), a kiket Chlumtól északra találtam; azután még tizenkét óra előtt gróf Thun altábornagynak, a második hadtest parancsnokának s vezérkari főnökének, Döpfner ezredesnek. Ezeket Maslowiedtől délkeletre találtam. Döpf-

ner ezredestől tudakozódtam a csata addigi folyamáról s megkérdeztem, hogy a fővezérnek jelentést tehessek róla, hogy a hadtest miért nyomult annyira nyugat felé? Döpfner ezredes körülbelől a következő választ adta: A negyedik hadtest a csata hevében nyugati irányban annyira előnyomult, hogy jobb szárnya védetlen maradt. A második hadtestet ez arra bírta, hogy a negyediket fedezze, a mi fényesen sikerült. Most a második hadtest csapatai ismét eredeti hadállásukba vonulnak s megszállják a Sendra-schitztól északra eső halmokat.

Abban a pillanathan vettem észre, a mikor visszaindultam a fővezérhez, hogy a második hadtest ütegei északi irányba, tehát a trónörökös hadoszlopai ellen kezdenek tüzelni.

Miután visszatértem a fővezérhez s neki jelentésemet megtettem, elhatározták, hogy a tartalékban álló hatodik hadtestet a jobbszárny támogatására Nedielschthez rendelik. Ezután azt a megbízást kaptam, hogy a parancsot vigyem el Ramming Vilmos altábornagynak, a hatodik hadtest parancsnokának s én hozzáírtam. Ramming elolvassván a parancsot, megütközött azon s azt mondta: azt várta, hogy mind a két tartalékhadtestet (az elsőt s a hatodikat) a tartaléklovasság támogatásával az ellenség centruma ellen (Sadowa irányában) hatalmas rohamtámadásra fogják használni. Megbízott azzal, jelenteném a hadvezérnek, hogy ámbár a hatodik hadtestet nyomban, de lassú mozgással megindítja az elrendelt irányban, mégis bátorságot vesz magának, hogy már elmondott észrevételét megtehesse. Azonkívül egy parancsörtsisztét elküldi a második hadtesthez, hogy megtudakozza: mekkora és milyen sürgős támogatásra volna szüksége?

A fővezér Ramming javaslatát komoly megfontolásra tartotta érdemesnek; de Baumgarten vezérőrnagy, a ki

Henikstein altábornagygyal és Krismanics tábornokkal együtt a vezérkari főnök tisztségét viselte, határozottan ellenezte ezt az eszmét s úgy nyilatkozott, hogy annak a rohamtámadásnak csak estefelé, vagy másnap reggel, mert a csatát valószínűen július 4-én folytatni fogják, jö meg az ideje. Úgy döntött tehát, hogy a hatodik hadtest egyelőre maradjon meg tartalékállásában Rosberschitznél és Wschestárnál.

A fővezér megbízott, vigyem el Ramming altábornagynak a parancsot a helyben maradásra. A hatodik hadtest egyelőre tehát megmaradt eredeti hadállásában.

A mikor újabb küldetésemből visszatértem a chlumi halomra, délután két óra körül járhatott az idő, a csata folyásában nekünk igen kedvező viszonyok állottak be s erről félreismerhetetlenül tanuskodott a fővezér vidám, reményteljes hangulata. A centrumon s a balszárnyon, a mennyire ki lehetett venni, egészen jól állottunk, nem adtunk föl egy talpalatnyi földet sem; némely pontokon és éppen Sadowa irányában, úgy látszott, mintha hátrálna az ellenség. A remény, hogy a dolog jól üt ki, tehát nem volt egészen alaptalan. De milyen irtózatossá vált a következtetés rá nyomban. Egyszerre csak azt vettük észre a főhadiszálláson, hogy hátunk mögött heves puskatűz támad s hogy fejünk körül golyók röpülnek. Arra fordítva szemünket, a hol a puskatűz támadt, láttuk, hogy egy ház s a chlumi templom lángban áll. A chlumi katasztrófa a nyakunkba szakadt.

Odarohantunk ahhoz a helyhez s megparancsoltuk egy gyalogzászlóaljnak, hogy Chlumot rohanja meg. A puskatűz mind hevesebbé vált. Müller Jenő szárnysegéd alezredes sebesülten összeroskadt; gróf Grünne szárnysegéd őrnagy holtan bukott le a lováról; Henikstein altábornagynak, a vezérkari főnöknek lova sebesült meg súlyosan. Nemsokára újabb veszteségek is értek.

Most a hadvezér ismét a hatodik hadtesthez küldött azzal a parancssal, hogy a legnagyobb erővel nyomuljon a chlumi s a rosberschitzi halmok ellen s azokat foglalja vissza. A mikor a hadtesthez értem, az már csatarendbe fejlődött s megkezdte előnyomulását az elrendelt irányban.

Csak hosszú ide-oda lovaglással a csatatéren sikerült végre ismét megtalálnom a hadvezért. Éppen azon fáradozott megfeszített erővel, hogy a hátrálni kezdő csapatokat megállítsa. A tartaléklovasság parancsot kapott, hogy a minden oldalról előtörő ellenség ellen ellenrohamot intézen. Mindez az erőfeszítés azonban hiábavalóság volt. Éppen oly kevésbé voltunk képesek a visszavonulást elrendelő parancsokat megírni. Valahányszor a hadvezér kíséretével rendelkezés céljából megállott, vagy a zápor módjára szakadó golyó, vagy a saját hátráló lovassága kényszerítette a kiválasztott hely elhagyására. Egy szóval az általános hátrálás a főhadiszállást megragadta és magával sodorta. Végre nem volt más menekvés, parancsörtiszteket kellett küldeni az egyes hadtestekhez azzal a rendelettel, hogy kezdjék meg a visszavonulást.

Ebben az időtájban történt, hogy Fiedler vezérkari ezredes, a harmadik (?) hadtest másodfőnöke, azzal a sürgős kéréssel állott elő, hogy jelöljék meg neki az irányt, a melyben a hadtest hátrálhat; mert a Königgrätzen átvezető utakat az egymásra torlódó csapatok elzárták s neki föl kell keresni ama szükséghidak valamelyikét, a melyeket az utászok az Elbén vertek. Én voltam az egyetlen ember a főhadiszálláson, a ki erről fölvilágosítást tudtam adni, mert csupán én jegyeztem be a fölállított hidakat katonatérképembe vörös plajbászszal.

Ekkor végre a hadvezér is átlátta annak lehetetlenségét, hogy a hátrálást vezérként irányíthassa, tehát esti öt-hat óra között maga is elhagyta a csata-

teret. Mi maroknyivá apadt tisztek vele lovagoltunk Kuklenán, Opatowitzon, Reditzen át Holitz felé, a hová esti tíz óra körül érkeztünk meg. Ez volt életemben a leggyászosabb lovaglás.“

XIX.

Ramming jelentése a nachodi ütközetről.

Ezt a jelentést a *bécsi hadi levéltárból* vettem, délután egy órakor kelt, a mikor az ütközet folyása az osztrákoknak még kedvező volt.

„A hatodik hadtest mai jelentésében említett menetelése reggel félkilencz óra tájban annyiban megzavartatott, hogy a Jonak-, Rosenzweig-, és Hertwek-dandárok a Wenzelsbergről és Wysikowból menet közben megtámadtattak, de a negyedfél órán át tartó heves ütközetben a hatodik hadtest csapatai minden ponton teljesen győztek. A halmokra s Brazest és Altstadt irányában visszavetett ellenség tizenkét óra tájban a Wysikow-szorosból s a Wenzelsberg tetejéről ismét támadólag lépett föl, de az előretolt tartalékágyúk tüze ismét hátrálásra kényszerítette. Azt az erőt, a melyet az ellenség kifejtett, egy teljes hadtestre becsülöm. A győzelem négy órán át tartó heves csata után, úgy látszik, nekünk jutott.

Veszteségünk tetemes, bár még nem lehet biztosan megítélni. Az ellenséget a Wenzelsbergen s Wyzikowon túl visszavetettük s üldöztük. A Dolanban álló dandárt is magamhoz vontam. Minden csapatom tűzbe került s nagyon vitézül forgatták magukat; de annyira kimerültek, hogy holnap nem folytathatnák a harcot. Az éj beálltával csapataimat visszavonom egy Skalitz melletti állásba és kérek további utasítást. Abban az esetben, ha a skalitzi állást hosszabb ideig kell tartanom, kérek segédcsapatokat, vagy felváltást.

Délután egy óra. Az ágyúcsata még mindig tart, az ellenség újabb és újabb ütegeket állít a tűzbe. Tüzérség dolgában nagyon erős az ellenség.

Ramming, altábornagy.

Josephstadtba érkezett délután fél négy órakor 27/6.

XX.

Albert szász trónörökös jelentése a jitschini csatáról.

(Bécsi hadi levéltár.)

„Smidar, 1866 június 30-án, reggel nyolcz órakor. Benedek Lajos tábornokszernagy ő kegyelmességének.

Kegyelmességednek alázatosan jelentem, hogy miután a tegnapi nap reggelén az első hadtest, az első könnyű lovashadosztály, a második gyaloghadosztály s a szász hadtest lovassága Jitschinnél egyesültek, délután az ellenség az első hadtestet váratlanul megtámadta. Akkor éppen csapataimnál voltam. Gróf Clam-Gallas a csata elfogadását parancsolta, a mely csakhamar oly arányokat öltött, hogy kénytelen voltam a gyaloghadosztályt s a szász hadtest tartalékütegét is használni. Az ellenség, bár szemmeláthatóan erősebb volt, nem bírt egy lépést sem tenni előre. Kegyelmességednek e közben vett parancsa, valamint a balszárnyról a Ringelsheim-dandár jelentése, hogy négy-szeres ellenség támadta meg, arra az elhatározásra bírt, hogy a balszárnnyal Jitschinből kivonjam, a mi meg is történt a nélkül, hogy az ellenség üldözőbe fogta volna. Sajnos, hogy a császári királyi csapatok elmulasztották Jitschint megszállani addig is, a míg az odarendelt szász tartalékdandár megérkezik. Néhány porosz csapat, a mely a hátrálók után vetette magát, zavart támasztott, leginkább a vonatesapatokban, bár dandárom Jitschint visszafoglalta.

A menekülő vonatok csapatostól vetették magukat arra a vonalra, a melyen vissza kellett volna vonulnom, a miért a száz hadtestet itt voltam kénytelen összegyűjteni. Az első hadtestről még nincs semmi értesülésem. Veszteségünk sem állapítható még meg, de mindenesetre tetemes.

Albert.“

XXI.

Neuber altábornagy az 1866. évi hadjáratról.

Neuber altábornagy, a ki 1866-ban Benedek vezérkarában ezredes volt, igen érdekes dolgokat közölt a szerzővel, a melyeknek egy részét fölhasználta munkájában, más része pedig, mivel igen jellemző adalék, itt következik:

„Henikstein, a vezérkar főnöke, az 1866. évi háború kitörése előtt kívánta tudni véleményemet a poroszok ellen kidolgozott haditervről. Azt válaszoltam neki, hogy mindenekelőtt alaposan kellene ismernem a mi készületeinket. Erre Henikstein elvezetett Rossbacher tábornokhoz, a ki a hadügyminiszteriumban a hadszervezés munkáját vezette. Rossbacher nagyon szomorú képet rajzolt nekem Ausztria katona-állapotairól. Megdöbbsentem. A mit hallottam, megerősített abban a véleményemben, hogy az osztrák hadsereget Olmütznel kell összevonni s nem Csehországban, hogy a poroszok a gyülekezés alatt ne rohanhassák meg s ne tehessék tönkre. Aztán ha Morvaországban áll föl az osztrák hadsereg, egyúttal Porosz-Sziléziát is fenyegeti. Ha ellenben az osztrákok Csehországba vonulnak föl, kockáztatják azt, hogy a porosz oldalvást Bécset rohanja meg. Tudom jól, hogy a stratégiai alapelvek Csehországot mondják annak a helynek, a hol az osztrák hadseregnek föl kell állnia, de csak akkor, ha támadó hadjáratra képes; ettől azonban a mi fogyatékos fegyverkezésünkkel

tartózkodnunk kellett. Nézeteimet rövid, tömör emlékiratban foglaltam össze. Nem sokkal azután Albrecht főherczeg engem és Heniksteint magához hivatott, a hol javaslatomat kifejtettem. A főherczeg nem volt egy véleményen velem s ragaszkodott ahhoz, hogy a hadsereg Csehországban szálljon táborba. Azt válaszoltam neki, hogy eszméi elméleti szempontból teljesen helyesek; de a legjobb állás sem ér semmit, ha az embernek nincs ereje, hogy azt czélszerűen kihasználja; a legfőbb érdek pedig az, hogy a hadsereget a porosz ne rohanhassa meg és ne ugraszt-hassa szét. A szemközt álló véleményeket a császár elé terjesztették s a császár az enyémet hagyta jóvá.

Utóbb Henikstein magához hivatott s azt mondta, hogy Edelsheim mellé szemeltek ki vezérkari főnökné, ő azonban óhajtaná, hogy maradjak a hadsereg vezérkarában. Kijelentettem, hogy terve ellen nincs semmi kifogásom, mire huszonnégy óra időt adott arra, hogy jelöljem ki azt az állást, a melyet elfoglalni kívánok. A midőn úgy nyilatkoztam, hogy talán elfogadna a hadműveleti iroda főnökének, azt válaszolta, hogy azt az állást Krismanicsnak már eligérték.

Nem sokkal utóbb Krismanicsot valóban megtették a hadműveletek vezetőjének. Időközben több utasítást dolgoztam ki a hadsereg számára, a melyekben fölhasználtam azoknak a tiszteknek a tudósításait, a kik ismerték a porosz hadserget, így a Wlassits tudósításait, a ki részt vett a schleswig-holsteini háborúban, a Joelson s a Pelikán jelentéseit, a ki katonai attaché volt Berlinben. E munka közben véleménykülönbség támadt köztem s Fischer ezredes között, a ki utóbb az 1866. évi háborúról a vezérkar munkáját írta. Neki az volt a fölfogása, hogy a porosz gyűtüs puskával nem a rohamtaktikát, hanem hasonlóképen a tüzesatát kell szembeállítani. Bár magam sem

voltam barátja a vakon nekimenésnek, mégis azt vitattam, hogy a mi silány fegyverünkkel az hiábavaló törekvés volna; egyetlen módunk, hogy a hátultöltő előtt megállhassunk, ha gyorsan áttörünk azon a távolságon, a mely az ellenségtől elválaszt.

Krismanics e közben a hadműködési terveken dolgozott az én nézeteim alapján. Mindaz azonban, a mi físzmesteres emlékiratában a cseh-morvaországi és sziléziai biztos hadállások megválasztására vonatkozik, az ő sajátja, mert én a helyzet-stratégiának határozott ellensége voltam és vagyok. Krismanics különben az én véleményemhez csatlakozott, hogy a hadserget okvetetlenül Morvaországban kell táborba szállítani. Velem egyébként az egész idő alatt egyszer sem tanácskozott; magára vállalván minden munkát és felelősséget, büszkén és zárkózottan viselkedett. A háború egész folyama alatt nem bízott rám egyebet a hadműveleti napló vezetésénél, a mi olyan munka, hogy alacsonyabb rangú tiszt is végezhetné volna. Még Henikstein is akadályokat gördített az utamba, ha, mint például június 28-án, a mikor Benedek Skalitzhoz lovagolt, a főhadiszálláshoz akartam csatlakozni. A Krismanics képtelensége azonban nemsokára kitűnt. A főhadiszálláson egyenetlenkedés támadt. A midőn Dubenetzben egyszer dolgozószobájába léptem, heves vitában kaptam Heniksteinnal, a kinek szemrehányásokat tett, hogy munkájában egyáltalán nem támogatja. Menekültem szobájából a kínos jelenet elől. Ebben az időtájban bízott meg Benedek azzal a föladattal, hogy lovagoljam körül a dubenetzi hadállást s tegyek neki jelentést. A hadállást alkalmatlannak találtam, mert nagyterjedelmű volt s mert nem lehetett belőle támadni. Azt tanácsoltam Benedeknek, hogy sürgősen hagyja el azt a helyet.

A hadállás megsejmlélése után Benedek a helyzet megbeszélése végett magához hivatott, a hol Vilmos főherczeg,

Henikstein és Krismanics is jelen voltak. A mit ott hallottam, annyira vigasztalan és zavaros dolog volt, hogy a legnagyobb bosszúságban hagytam el szobáját. Vilmos főherczeg utánam sietett, hogy megnyugtasson; de én nem bírtam levertségemen erőt venni, mert mindent elveszettnek láttam már akkor.

Július 2-ikán azt a megbízást kaptam, hogy az osztrák hadállásokat Chlum és Nedielscht között járjam be s hogy a báró Pidoll ezredes által emelt erődítvények szilárdságáról és czélszerűségéről mondjak véleményt. Az a hadállás akkor tűnt szembe, a midőn a főhadiszállás Dubenetz-ből Königgrätzbe vonult s az a körülmény ajánlotta, hogy ott a hadsereg kitűnő védelmi állást foglalhatott. A hely olyan kedvező benyomást tett, hogy fölöslegesnek látszott messzibb, az Elbe mögé hátrálni meg. A midőn július 3-án kora reggel megbízatásomat végeztem, találkoztam József főherczeggel, a ki dandárával Maslowied felé menetelt s megkérdeztem tőle, hogy csapatával miért nyomul annyira előre. A főherczeg hadtestparancsnoka, gróf Festetics parancsára hivatkozott. Nemsokára láttam, hogy ezt a tábornokot sebesülten vitték el a csatatérről. Ezután jelentést tettem Benedeknek vizsgálódásaimról s figyelmeztettem arra, hogy a chlumi erődítvények nem sokat érnek.

Tíz és tizenegy óra között, midőn a csata már folyamatban volt, Benedek azzal bizott meg, hogy lovagoljak a balszárnyra s nézzek utána, hogy állanak ott a dolgok. „Nem tudom elhatározni, hogy mi történjék a centrumon, mondta Benedek, mivel a szász trónörököstől arról, hogy szárnyán mint állanak a dolgok, semmi tudósítást sem kaptam“. Oda lovagoltam, a szászok a problusi magaslatra utasítottak, hogy ott találom a trónörököst. A poroszok támadtak s támadásuk erős ágyútűzzel találkozott. A trónörökös tisztjei között állott feszes,

komoly tartással. Vezérkarával igen jó benyomást tett, pedig éppen akkor olyan makacs szembetegség gyötörte, hogy kinos volt ránézni. A trónörökös azt mondta: „Ki kell mentenem magamat a táborszernagynál. Ön a jelentést nyomban megkapja.” Eltölt egy negyedóra s úgy látszott, hogy rólam megfeledkeztek. Tehát még egyszer a trónörököshöz fordultam, a ki erre hevesen szólott vezérkari főnökének: „Fabrice, nem hagytam-e meg önnek, hogy Benedek táborszernagynak nyomban jelentést küldjön?” Erre megkaptam a kért tudósítást. A mint visszatértem, megint megjegyeztem, a mit jövetelemkor is megjegyeztem volt, hogy azok között az ellenséges csapatok között, a melyek a szász hadtestet s azok között, a melyek Gablenz hadtestét támadják, rés van. Nagy távolság választotta el egymástól a Frigyes Károly herczeg hadsergét s az elbei hadserget. Vizsgálódva mindjárt el is lovagoltam a Bisztritzig s még jobban meggyőződtem a dologról. Visszatérve a főhadiszállásra, megtettem jelentésemet, aztán ama résre czélozva, megjegyeztem, hogy ott a lovasság talán sikerrel léphetne akcióba. Benedek szokása szerint hangoosan és nyomatékosan helyeselte tervemet. „Lovagoljon maga Edelsheimhoz s támadjanak!” Engedelmet kértem, hogy Chlumba lovagolhassak előbb s hogy lovat cserélhessek; mert az, a melyen ültem, már négy óra óta volt nyereg alatt s három patkóját el is veszítette. Benedek megengedte. Erre Chlum felé siettem. A mint közeledtem a helységhez, golyók röpültek felém. Bámulva kérdeztem magamban, hogy katonáink megbolondultak-e, hogy rám lönek s integettem feléjük, mert azt képzeltem, hogy Chlumban még mindig osztrákok vannak. Azután látom, hogy vezérkari dragonyosom vezetéklóvammal nyakra-főre menekül a helységből. Nem lehettem többé kétségben a felől, hogy a falut a poroszok elfoglalták s most fészkelik meg magukat benne.

Mindjárt ezután egy lovasezredes nyargalt felém. „Mit tegyek? kérdezte, lönek reánk Chlumból!“ A dolog igen egyszerű, mondtam, cseréljen helyet, hogy fedezve legyen s tegyen róla jelentést. Aztán önuralmat erőltetve magamra, gyorsan visszalovagoltam a lipai halomra Benedekhez, nyugodtan, hogy ne támasszak riadalmat. Négyszem közt kellene valamit jelentenem, mondtam Benedeknek. „Nincs semmi okom a titkolózásra, beszéljen csak!“ mondotta. Jelen-tem tehát, hogy a poroszok elfoglalták Chlumot! Benedek fölfortyant s e sértő szavakat mondta: „Ne fecsegtessen ilyen ostobaságot!“ Gorombasága arczomba kergette a vért, de a lehetőségig nyugodtan mondtam: kérek egy csapatot, hogy utána nézhessek a dolognak. „Nem, monda Benedek, ön menjen Edelsheimhoz, erről a dologról magam akarok meggyőződni.“ Minthogy azonban ismét lovam fáradtságával s vasalatlanságával hozakodtam elő, magához intett egy más tisztet, Baumgartennel Edelsheimnek parancsot diktáltatott, aztán elvágtatott kíséretével Chlum felé. A mint közeledtünk a faluhoz, golyók csapódtak felénk s ugyanakkor egy osztrák üteg is ránk tüzelt. Rettenetes volt az a pillanat, szerencsénkre azonban az osztrák üteg nem sokáig lőtt ránk. Benedek egy magyar zászlóaljhoz fordult, a mely közeli-ben állott s azt akarta Chlum ellen vezetni. Buzdító beszédet tartott a legénységnek, de a zászlóalj nem mozgott. Az a meggyőződésem, hogy a poroszokat akkor még könnyen ki lehetett volna verni Chlumból. Közvetlenül ezután a gyorsan elügető táborszernagytól és kíséretétől elszakítottak.

Éppen akkor lovagolt felém Koller tábornok, Gablenz adlatusa, a ki Benedeket kereste, hogy a tizedik hadtest számára parancsot kérjen. Minthogy Benedeket nem találta, tőlem kérdezte, hogy mit csináljon a hadtest, a mire azt feleltem, hogy a míg csak lehet, tartsa magát keményen, mert a Chlumba betört poroszok oldalában áll.

Közvetlenül a königgrätzi csata után több vezérkari tiszttel, Tegetthoffal s másokkal Bécsbe rendelték. Éppen Johnnál voltam, a midőn Albrecht főherczeg belépett. A főherczeg megszólított és ezt a kérdést tette: „Szeretném hallani a véleményét, hogy kit tart ön az északi hadsereg szerencsétlensége fő okának?” Válaszom ez volt: „Császári föntség, a szerencsétlenség oka az, a ki a hadműveletek vezetésére Krismanics vezérőrnagyot ajánlotta“. Éreztem, hogy John rángatja a kabátomat, de el sem képzeltem, hogy mit akar vele mondani. A főherczeg azonban haragra lobbant és igen ridegen bocsátott el magától. Csak ezután tudtam meg Johntól, hogy Krismanicsot a főherczeg ajánlotta s hogy halálosan megsértettem. Albrecht főherczeg is, úgy látszik, sokáig megőrizte emlékében ezt a jelenetet, mert esztendőök multán, a mikor már Trientben dandárparancsnok voltam s ott csapataimat megsemmisítette, egyszer egész nyugodtan Krismanicsról kezdett beszélni. Akkor azt mondta, hogy nem cselekedett helyesen, a mikor Krismanicsot ajánlotta; mert sajnos, későn jutott eszébe, hogy Krismanics 1863-ban, a velencei lázadás elfojtásában, a melylyel megbízták, sem volt szerencsés kezű.“

XXI.

A königgrätzi várparancsnok a hadseregnek Königrätzen való átvonulásáról.

(Bécsi hadi levéltár.)

1.

Az északi hadsereg hadsereg-parancsnokságának.

Még mindig nagy csapattömegek, ágyú és szekérszlopok állanak a vár közvetlen közelében, kivált a Morvaországból jövő utakon.

Nem vállalhatom el a felelősséget, ha ez a hadtest ismét mindenestől a váron megy keresztül, mert a várban sür-

gős volna a nyugalmat s a rendet helyreállítani s az csak a vár elzárásával érhető el.

A magas hadsereg-parancsnokságot alázatosan kérem, kegyeskedjék rendelkezni, hogy mindazok a csapatok, a melyek az Elbe balpartján állnak, ha netán új hadállásokba rendeltetnének, e célra vert hajóhidakon keljenek át a folyón s a várat ne érintsék.

Königgrätz, 1866 július 1-én.

Weigl, vezérőrnagy.

2.

Az 1866 július 2-iki rendelkezésekhez.

Az összes csapatok és osztályok, a melyeknek az Elbe egyik partjáról a másikra kell átkelniök, e célra a Königgrätzen alul vagy felül álló hidakat használják; az átkelésben kivált azokra a hidakra utasíttatnak, a melyek Opatowice és Raudnieka között állanak, aztán arra a más hadtest-hidra, a melyet Opatowice és Bukowina között vertek.

A váron való átvonulás nem engedtetik meg.

A hadsereg holnap jelen hadállásában marad, a hadbiztosság a további rendelkezésig Pardubitzban.

Július 2-ikán.

Benedek.

Krismanics.

XXII.

Analog vonások az 1778. s az 1866. évi háborúk között.

(Első kitérés.)

Több helyen említettük ebben a munkában, hogy Krismanics terveihez a mintát az 1798 évi hadjárat adta. Éppen úgy mint Benedek főhadsergével Dubenetznél táborozott II. József hadserge szemközt a Nagy Frigyes

seregével, s körülbelől ott, a hol a szász trónörökös Clam-Gallással az Iser-mentén Frigyes Károly herceget próbálta meg föltartóztatni, állott Laudon nagyobb szerencsével ellent Henrik porosz hercegnek. 1778 július 5-ikén tört Nagy Frigyes Csehországba a nachodi szoroson s nyomult az Elbéhez. A folyónál állotta útját József császár; Sadowa, Horschenowes, Salney nem egyszer fordulnak elő leveleiben. A mint II. József Salneyből július 8-án írta Mária Terézia császárnénak, úgy jelenthette volna Benedek is, a ki Felső-Salney magaslatain táborozott, június 29-én vagy 30-án a porosz trónörökös seregéről Ferencz József császárnak: „Ma szerencsénk volt egész közlelől látni a porosz király egész hadseregét. Majdnem egész napon át szemünk előtt vonult el s egészen az Elbe mellett, sánczaink alatt szállott táborba; ezért nagy események küszöbén állunk s egész éjjel résen leszünk.“ Mind a két esetben csak az Elbe választotta el az osztrák táborát a porosz táborától. II. József császár Ertinában, Dubenetztlől kelet felé háromnegyed órányi távolságban ütötte föl főhadiszállását, a hol több héten át maradt s várta, hogy a porosz király a folyón átkeljen. A császár óhajtotta volna, hogy megtámadja erős hadállásában s július 11-én a következőket írta anyjának: „Ma reggel egész biztosan számítottam arra, hogy a porosz király látogatásával fog szerencsétetni. Éjfélt után egy óra tájban ágyúztatni kezdett, de körülbelől húsz lövés után, a melyeket csapatainkra intéztek a nélkül, hogy csak egyszer is találtak volna, miután mindenkit fölriasztottak, ismét elhallgatott az ágyúzás.“ Egészen hasonló módon járt el Steinmetz tábornok Benedekkel szemben. Megjegyzendő, hogy 1778-ban is az osztrák táborban meg volt győződve mindenki, hogy, ha a király nem támad is az Elbénél, minden attól függ, ha Laudonnak módjában van-e Henrik herceget az

Isernél föltartóztatni; hasonlóan a Benedek hadállása is csak addig volt tartható, a míg az iser-melléki hadsereg Frigyes Károly herceget sakkban tartotta. II. József nagyon zokon vette Laudontól, a midőn az leplezetlenül és igen éles módon úgy nyilatkozott, hogy az osztrák hadvezetésben lappang a legnagyobb veszedelem. Laudon augusztus 10-én írt levelében kifejtette, hogy az első támadásra vissza kell vonulnia s ezzel valószínűen a császár hadserge is sok veszteséggel járó hátrálásra kényszerül. Ezeket az észrevételeket a szász trónörökös és Clam-Gallas is megírhatták volna Benedek táborszernagynak. Laudon még azt is hozzátette, hogy csupán hogy engedelmeskedjék s csupán a császár határozott parancsára fogja védelmezni az Iser-vonalát.

II. József császár azonban Lacy tanácsainak volt rabja, ki, a mint tudjuk, a hadviselésnek azt a módját, tudniillik hosszú folyam-völgyek és hegylánczok védelmét tartotta a legcélszerűbbnek. A császár, bár Laudont fölhatalmazta ugyan, hogy belátása szerint cselekedjék, ha Henrik herceg megtámadná, mégis arra kapacitálta, hogy tartson ki. Színleg II. József császárnak és Lacynak volt akkor igazuk s Laudon tévedett, de csak azért, mert Henrik herceg hetvenezer emberével nem merte áttörni magát a kezdetben csak ötvenezer főből álló osztrák sergen, a mely az Isert hosszú vonalon védte. De igazságtalan József is, a midőn kitűnő tábornokát félénknek tartotta s ennek a meggyőződésének, a mint szokása volt, anyjához írt leveleiben éles kifejezést is adott. A császárné erre vonatkozóan válaszolta augusztus 8-án: „A milyen nagynak tartom Laudont a csatában, épp olyan kicsinyes, a midőn óv- és rész-intézkedéseket kell tenni, a mikhez teljességgel nem ért s különben is az a baja, hogy mindent fekete színben lát.”

Hogy Laudont annyira félreismerék, az végzetes szeren-

csétlensége volt az osztrák hadseregnek. Azt Laudon nem tudhatta előre, hogy, mert Nagy Frigyes és Henrik herczeg megöregedtek, meg fognak állani tétlenül az osztrák harczvonal előtt. De a midőn II. József a török hadjáratban Lacy tanácsára ismét ilyen kordont vont, a törökök a védelmi vonalat egy helyen nagy erővel áttörték, a szétszórtan fölállított osztrák hadserget hátrálásra kényszerítették és a bántást földulták. Ekkor Laudont kellett elővenni, a ki a háborút támadóra fordította s Belgrád megostromlásával jogaikhoz juttatta a hadviselés igaz törvényeit.

II. József és Lacy egyébiránt igen jól tudták, hogy mihelyt Laudon elhagyja az Iser-vonalát, maguknak is föl kell adniok hadállásukat az Elbe mellett. „Henrik herczeg, írta József augusztus 18-án anyjának, még nem nyomult elő, de úgy tett, mintha az első napon megakarna indulni. Tartok tőle, hogy akkor hosszú védekezésünk daczára is, miután Laudon visszavonult, nekünk is hátrálnunk kell.” Két nappal utóbb József a következőket írta: „Nem tarthat így sokáig, sorsunk merőben Henrik herczeg tetszésétől függ. Bármikor kényszeríthet állásunk elhagyására a nélkül, hogy maga bármit is kockáztatna.” A midőn Laudon Liechtenstein herczeget azzal az izenettel küldte a császárhoz, hogy az Iser-vonalat föl kell adnia, augusztus 26-án József a következőket írta: „Vitathatatlanul a leghelyesebb volna, ha arra szánám el magamat, hogy visszavonuljak az Elbe mögé, még ma; de úgy gondolom, hogy holnapig még várhatok. Talán a király szeszélyének még olyan szerencsés napot köszönhetünk, hogy azzal minden dolgunk a helyes kerékvágásba zökken.” A király szeszélye alatt a császár azt értette, hogy Frigyes király talán szemközt fog támadni erős hadállására; de a mint tudjuk, a király épp úgy visszariadt ettől a kétes kimenetelű vállalkozástól, mint

öcsese, s visszafordult Csehországból a nélkül, hogy keményebben összetűzött volna. Így az osztrákokra nézve szerencsésen végződött az 1778. évi hadjárat s úgy látszik, ez volt az a körülmény, a mely Krismanics eszejárását annyira hatalmába kerítette, hogy 1866 június 29-én az osztrák hadseregnek a dubenetzi hadállást választotta.

XXIII.

Varga lovasszázados kémszemle-lovaglása 1866 július 2-án és 3-án.

Ezt a tudósítást Varga altábornagy úr volt kegyes előzékenyen rendelkezésemre bocsátani.

„A Taxis herczeg parancsnoksága alatt álló második könnyű lovashadosztály július 2-án Trotinánál táborozott.

Július 2-án esti kilencz órakor magához hivatott a második könnyű lovashadosztály vezérkari főnöke, Rodakowszki alezredes s a következő föladattal bízott meg: „Arról van szó, hogy kikémleljük az ellenség menetirányát, mert a hadsereg-parancsnokság nincs vele tisztában.“ A menetirányt megsabták: Salney, Miletin, Horschitz, Jitschin, Nechanitz és vissza.

Az önként jelentkező Szathmáry főhadnaggyal, báró Schluga kadéttal, Kőszegi-Pap őrmesterrel és huszonhét huszárral július 2-án éjjel tizenegy óra tájban keltem útra.

Július 3-án reggel négy óra körül Salney északi végén, egy halmon álló templom mellett megállottunk, hogy etesünk. Szathmáry főhadnagyot járőrséggel Jaromirba küldtem, hogy valami eleséget vegyen. Pap őrmestert a templom tornyára küldtem megfigyelésre. Az őrmester nemsokára ellenséges lovasok közeledését jelezte. Huszáraitam ekkor a templom mögött lesbe állítottam s az ellenséges lovaság közeledtével hirtelen előrohanva, Szathmáry főhadnagy járőrségével, a mely Jaromirban ellenséges lovasokkal csa-

pott össze, néhány foglyot s öt lovat ejtettem zsákmányul. (Ebben az összecsapásban Kovács huszár kardvágást kapott a karjára, ezért a Josephstadti kórházban hagytam.)

A foglyoktól megtudtam, hogy a porosz trónörökös hadsergének elővédjéhez tartoznak s hogy Chlum felé tartanak. Abban az időben Chlum felől már ágyúdörgés hallszott. Minthogy ez összecsapás után erős ellenséges lovas csapatok érkeztek, csapatommal a lováról leszállott ellenség sűrű golyói között Josephstadtba vonultam.

Josephstadtban jelentkeztem a várparancsnoknál, a kit hivatalában találtam (a nevére nem emlékszem), aztán hadosztályparancsnokomnak, Taxis herczegnek megsürgönyöztem a porosz trónörökös hadsergének megérkezését s hadsergünknek két írott jelentést küldtem, az egyiket Szathmáry főhadnagytól, a másikat Schluga kadéttól. E jelentések közül egyik sem érkezett rendeltetési helyére, mert mind a két követemet elfogták. Az egyik (Szathmáry főhadnagy) alól kilőtték a lovat, a mint egy sövényen átugratott; a másikinak, Schluga kadétnak a lovát az Elbében lőtték le.

A várparancsnok jelentésem után a bástyákra ment s meggyőződött maga is a porosz trónörökös hadsergének általam jelentett előnyomulásáról (az előnyomulást Salneynál látni lehetett s a vár sánczáról ágyúkkal rájuk is lőttek), aztán ezt az előnyomulást megsürgönyözte a hadseregparancsnokságnak. Ez reggel nyolcz óra tájban történhetett.

Miután Josephstadtban etettem, a várparancsnok tanácsa ellenére, hogy maradjak ott (mert nem tartotta valószínűnek, hogy szakadatlanul az előnyomuló ellenség között haladva, a hadsereghez érkezhessem), megindultam abban az irányban, a merről hadsergünk ágyúzása hallatszott.

Egy Gyapjas nevű huszár elvesztésével, a kit fején golyó talált, délután négy óra tájban a második könnyű lovashadosztálynál a csatatéren jelentettem, hogy bevonultam. “

Varga, altábornagy.

XXIII. a)

**Báró Ditfurth osztrák főhadnagy kémszemle-lovaglása
1866 július 1-én.**

Ez a Coudenhove tábornokhoz július 1-én érkezett kitűnő jelentés teljes fölvilágosítást derít a porosz trónörökös hadsergének állására. A jelentés így szól:

Megbízatásom értelmében, hogy jelentést tegyek arról, vajjon Königinhofot az ellenség megszállotta-e? és hogy Königinhof, meg Daubrawitz falu között, jobb szárnyunk fedezésére, állanak-e osztrák csapatok? hat óra tájban elhagytam a Gross-Bürglitznél fekvő táborn.

E helység mögött a harmadik, részben a tizedik hadtesten mentem át. Lanzow falunál a harmadik hadtest elővédjeként a Kirchsberg-dandár foglalt állást.

A Daubrawitz mögött fekvő halmon erős, körülbelől husz-huszonöt főből álló ellenséges lovas (barna huszárok) járőrre bukkantam, a mely a nélkül, hogy támadásomnak helyt állott volna, sietve Salesen át Königinhof felé visszavonult; odáig üldöztem is.

Königinhofot ellenséges gyalogság szállotta meg; a város keleti végén társzekerek táboroztak. A Trautenauba és Pilnikauba vezető utak között, Neudorf falu mögött fölvonult ágyútelepet vettem észre, mögötte néhány lovas-ezredet, a melyhez balról, Werdek irányában gyalogság csatlakozott. Komar és Rettendorf között, aztán tovább északra, a Trautenauba vezető út mindkét oldalán nagy, főleg gyalogos tömegek táboroztak. Az egész ellenséges erőt körülbelől egy hadtestre becsülöm. Tíz óra tájban az ellenséges táborban nagy mozgás támadt s az erdőből, Gradlitz irányában erős hadoszlopok bontakoztak ki.

Kezdetben azt hittem, hogy e mozgolódás célja az

ellenségnek elvonulása balra, Josephstadt ellen; de csakhamar arról győződtem meg, hogy a kibontakozott hadoszlopok Gradlitz mögött táborba szállanak. Nemsokára észrevettem azt is, hogy a trautenaui úton is erős ellenséges tömeg nyomul elő ugyancsak Gradlitz felé s hogy elővédjét előtolja Schurzig. Az ellenség fölvonulása eltartott két órát.

Végezetül föl kell még említenem, hogy egy königinhofi lakos állítása szerint az ellenség közeledésemre az Elbén álló hidat lerombolni készült.

Daubrawitzi lakosok azt állítják, hogy hajnalban egy, körülbelül két századból álló lovasesapat Königinhofból Miletin felé ment. Mert kék nadrágjuk s kék dolmányuk volt, nem tudom eldönteni, hogy ez a lovasesapat a porosz, vagy a szász hadsereghez tartozik-e?

Dohalickai tábor, 1866 július 1-én, délután három órakor.

Báró Ditfurth, főhadnagy.

XXIV.

Az osztrák főhadiszállás június 28-án.

(Második kitérés.)

Eddig ezeknek az eseményeknek egyetlen forrása az osztrák vezérkar munkája volt (III. kötet, 156. s köv. l.). Ez a munka annyira kitünő, hogy azt az előadást is ki-merítőnek kellett találnunk, mely Benedekről kedvezőtlenül ítél. Ha azonban az adatokat megvizsgáljuk s meghallgatjuk azokat a tiszteket, a kik akkor Benedek környezetében voltak, változtatnunk kell fölfogásunkon. A hivatalos munka azt állítja, hogy Benedeknek már délután tudnia kellett, hogy Leopold főherczeg és Gablenz csatát vívna; de a főhadvezetőség más irányú tervekkel foglal-

kozva, elmulasztotta a megtámadott csapatokról való köteles gondozást. Nevezetesen azt állítja (a 156. lapon), hogy Benedek délután két órakor már értesült arról, hogy a poroszok Skalitztól nyugatra állanak. Ez az állítás Leopold főherczegnek a II. kötet 300. lapján említett jelentésére s az északi osztrák hadsereg hadműködési naplójának egy följegyzésére támaszkodik. Azonban éppen a főherczeg jelentéséből olyasformán tűnik ki a dolog, mintha a főherczeg hadteste teljesítette volna a Benedek parancsát s mintha a poroszok késedelem nélkül az osztrákok után nyomulnának. Csatáról, Skalitz erőszakos elfoglalásáról a főherczeg egy szóval sem emlékezett meg. A hadműködési naplóban sincs egyéb a főherczeg jelentésére alapított tény-nél. Annyi igaz, hogy Benedek azon a végzetes napon nem bizonyult éleslátású hadvezérnek; de ha igazságosak akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy a csalódások s a tévedések a viszonyokból folytak s hogy azokat részben a külső körülmények idézték elő. A különben szakszerű: *Die österreichische Nordarmee im Feldzuge 1866* című munka az osztrák vezérkar munkáján is túltesz, midőn azt a szemrehányást teszi Benedeknek, hogy tudta a poroszok közeledését s hogy esti hat órakor küldött sürgönyével a császárt szándékosan elámította. Benedek jellemről a csalást nem szabad föltételezni. Ebből is láthatni tehát, hogy a vezérkari munkának félhomálybantartott előadása könnyen megtévesztheti az embert. Pontos jelentést vere-ségéről a főherczeg csak esti fél hat órakor Caslawekből küldött Benedeknek, a midőn Salney felé hátrált. Esti hat órakor, a midőn Benedek sürgönyözött a császárnak, ez a jelentés még nem lehetett a kezében. A herczeg erre vonatkozó jelentését a bécsi hadügyi levéltárban 1866. 6. ad 1004. szám alatt őrzik. Lényegében jelentése így hangzik: „Miután az ellenség már a kora délelőtti órák-

ban több hadoszlopot előbb Neustadt irányában, aztán az ellenkező irányban megindított, körülbelől délután fél egy óra tájban ezek a csapatok hadtestem Skalitznál elfoglalt állása ellen fordultak s nagyobb számukkal, erejük két egész hadtestre becsülhető, heves ágyúzás és csapataim balszárnya ellen bravurosan vezetett gyalogsági ütközet után csapataimat állásaikból kiszorították. A hátrálás jó rendben, lassan, az ágyúk fedezete alatt történt; az ellenség a trebesowi s a jaromiri halmokig üldözött.“

XXV.

A osztrák jobb szárny a königgrätzi csatában.

(Harmadik kitérés.)

A gárda az osztrák jobb szárnyat olyan hirtelen és olyan váratlanul szakította át, hogy az osztrák hadvezetőség Chlum elfoglalását tévesen a poroszok előnyomulását takaró köddel magyarázta. A kutatást első sorban ez események tisztázására kellett fordítanunk.

A königgrätzi csatára vonatkozó rendelkezések július 2-án éjjeli tizenegy órakor keltek s másnap reggel két és hat óra között érkeztek az egyes hadtestparancsnokokhoz. Jellemző az egyes személyiségekre nézve, hogyan fogadták ezeket az utasításokat. A balszárnycsapatot Albert szász trónörökös vezette, a ki a parancsot reggeli szürkületkor kapta meg. Vezérkarával nyomban lóra ült s a szakadó esőben egyik halomról a másikra lovagolva, megvizsgálta a számára kijelölt csatateret. A popowitzi és tresowitzi halmokat a hadsereg-parancsnokság nyilván azért jelölte ki neki hadállásul, mert geometrikus nyulványai voltak a chlumi s a lipai halmoknak. Az osztrák hadvezér eszejárását az a gondolat kerítette hatalmába teljesen, hogy központi állást foglaljon el. Már elbeszéltük, hogy a trónörökös szemléje

alatt a problusi magaslatot, a melynek Felső- és Alsó-Prschim védbástyái voltak, találta a legalkalmasabb támaszpontnak. Az engedelmességhez s a parancshoz egyaránt hozzá lévén szokva, tapasztalatairól nyomban jelentést tett a hadseregparancsnoknak s engedelmét kérte, hogy cselekedhessék a saját legjobb belátása szerint. Kérésére Benedek ráírta, hogy helybenhagyja s a balszárnynon a délutánig tartó csata ezen a módon fejlődött ki.

Más volt az eset a jobb szárnynon. A második és a negyedik hadtest parancsnokai gróf Thun és gróf Festetics csapataikkal együtt lovagoltak reggel hat óra tájban a számukra Chlum és Nedielischt között kijelölt balmokra. Minthogy a helyszínén úgy találták, hogy ezt a hadállást a maslowiedi fönsik teljesen dominálja, hadtesteiket odatolták elő. Elmulasztották azonban, hogy Benedeket erről értesítsék, sőt még azt sem jelentették, a midőn elhatározták, hogy elhagyják azt az állásukat is s a Swiepwaldban támadnak. Benedek ezt a lépésüket vezérkari tisztjeitől tudta meg, a kik a jobb szárnyra lovagoltak, hogy megtudják a dolgok folyását. Az osztrák közvélemény a két tábornok eljárását azzal magyarázta, hogy nagy urak, az osztrák és magyar arisztokrácia tagjai lévén, huzakodva fogadták a fölcseperedett Benedek parancsát s ezért Skalitznál és Königgrätznél egyaránt túltették magukat a fővezér rendeletein.

Ez túlzás, bár voltak az osztrák hadseregben ilyen ellentétek is. Aztán megfontolandó, hogy Moltke későbbi ítélete szerint a két tábornok, a midőn a Swiepwaldban támadott, helyes katona-ösztönből indult ki.

Van még egy más kérdés is. Hogyan történhetett, hogy a midőn az osztrák jobb szárnynon álló tábornokok Frigyes Károly herceg csapatjait támadták, a porosz trónörökös által annyira meglepették magukat? Körülbelől százezer

főből álló hadsereg rontott rájuk, s ők annak megérkezéséről nem előcsapataik által, hanem a Benedekhez Josephstadtból érkező sürgönyből értesültek. Mindenekelőtt gróf Thun altábornagynak, a ki északon legtávolabb állott, volt kötelessége a jobb szárnya előtt fekvő vidéket felderíttetni s ebben a kötelességben osztozott Thurn és Taxis herczeg, a ki e helyt a második könnyű lovashadosztálynak volt a parancsnoka. A felderítést ezeknek a tábornokoknak a hadvezér különben is többször szigorúan megparancsolta. S gróf Thun, valanint Thurn és Taxis herczeg abban az irányban, a merről a porosz támadást várhatták, tartottak is kémszemlét. Taxis a kémszemlével a hatodik huszárezred egy csapatát bízta meg, Lederer őrnagy vezetése alatt; gróf Thun a hatodik ulánus-ezrednek adott hasonló megbízást.

Hogy Lederer őrnagy kötelességét lelkiismeretesen teljesítette, tudjuk a bécsi hadügyi levéltár adataiból. A hadügyi levéltárban őrzött jelentéseiből kitűnik az, hogy ő a porosz trónörökös közeledését idejekorán jelentette.

Első jelentése július 3-án reggeli háromnegyed kilencz-kor kelt Holohlawban. Minthogy a poroszok akkor még messzi voltak, csak általánosságokat jelenthetett. Jelentése így szól: „Jelentést a fölváltásról még nem küldhetek, mert a fölváltás még nem történt meg teljesen. Soyka hadnagyot, a ki járőrségen volt Josephstadt felé, Jaromir táján balfelől hirtelen vörös posztó kalpagos, kék huszárok támadták meg, jelentése szerint egészben körülbelől egy század s a járőrt egész a josephstadti halomig üldözték. Egy más járőr útban van Jaromir felé.

Világosabb második, fél tíz óra tájban kelt jelentése: „Reggel hét órakora a negyedik huszárezred első osztályát Holohlawnál fekvő állásában másfél század, Radschitznél fél század váltotta föl. Az idezárt két jegyzék szerint a kapesot jobbra

a hatodik ulánus-ezred egy csapatával Smirschitzben, balról a huszonhetedik vadász-zászlóaljjal Horschenowesben helyreállítottam. A járőrök Josephstadt-Jaromir felől ellenséges lovasság közeledését jelentik; egy ember jelentése szerint már a cernosigi halomig érték, eléjük megyek, hogy magam győződhessen meg a dologról.

A midőn Lederer őrnagy az ellenség lovasságának előnyomulását észrevette, a mint látjuk, eléje akart menni, hogy bővebb értesülést szerezhessen. Szándékáról azonban le kellett mondania, mert éppen akkor kapta osztályparancsnokától a rendeletet, hogy ezredéhez bevonuljon.

Jelentései szabályszerűen megérkeztek ezredparancsnokához, báró Wattmann ezredeshez. Wattmann tisztában volt a jelentések fontosságával, velük hadosztályparancsnokához lovagolt s elmondta azt a szándékát, hogy tüstént az ellenséges lovasság elé akar lovagolni. Ez volt a szándéka Thurn és Taxis herczegnek is. Hogy eredeti szándékát miért nem valósíthatta meg, megtudjuk életrajzából (*Emrich Prinz Thurn und Taxis*, Bécs, 1901, 94. l.). A többek közt ott ezt olvassuk: „E szándékkal szemben az osztály vezérkari főnökének kellemetlen kötelessége volt emlékeztetni a hadvezér ama határozott parancsára, hogy a lovas-hadosztálylyal való rendelkezést magának tartja fönn s ezért azt kellett indítványoznia, hogy a hadosztályparancsnok szándékáról előbb jelentést tegyenek“. A hadosztály vezérkari főnöke, Rodakowski alezredes, ezzel a königgrätzi csata utasításainak ama pontjára célzott, a melyben Benedek azt mondta, hogy a tartalékkal s az öt lovas hadosztálylyal való rendelkezést kizáróan magának tartja fönn. Taxis belenyugodott, hogy szándékát jelentsék Benedeknek. „Mint parancsörtsiztet, olvassuk továbbá, báró Stauffenberget, az első számú, gróf Grünne nevét viselő ulánus-ezred őrnagyát, azonnal a hadvezérhez küldték a lipai halomra, a ki rövid idő múltán

azzal a válaszszal tért vissza, hogy *a hadvezér kikéri magának, hogy bárki is a saját szakállára viseljen háborút.* Ezzel megszűnt annak lehetősége, hogy Taxis a maga belátása szerint cselekedjék.“ Benedek válaszából világosan kitűnik, hogy ő tisztán védelmi csatát akart vívni s hogy ezért túlzott következetességből lovasságát is pusztán defenzív szerepre kárhóztatta. Nem igaz azonban az az állítás, mintha Benedek a herceget agyonlövetéssel fenyegette volna, ha a maga fejétől, parancsa ellenére előnyomul. Egyébként a hadsereg másik szárnyán Edelsheimot a csatára kiadott utasítás nem gátolta abban, hogy a saját ösztönéből a vele szemben álló porosz szárny körülkerítését meg ne próbálja.

Taxis kérdése tizenegy óra tájban, a Josephstadtból kapott, már ismeretes sürgőnyvel egy időben érkezhettek Benedekhez. Ekkor küldte Benedek, a mint fönnebb már elbeszéltük, Tegetthoff ezredest a herceghez s rendelte őt gróf Thun parancsnoksága alá. Taxis osztályának a második hadtesttel meg kellett volna akadályoznia a poroszok előnyomulását. A csatáról írt jelentésében (bécsi hadügyi levéltár) mondja a herceg: „Parancsot kaptam, hogy, mivel az ötödik porosz hadtest oldalban fenyeget, második hadtestünknek álljak rendelkezésére. Ezért oldalmozdulatot kellett tennem jobbra s most Lochenitz és Sendraschitz között állok, szemközt Trotinával. Erről értesítettem Henriquez vezérőrnagyot, mivel a második hadtest többi része állásából elvonult“. Miután a második hadtest már egészen elhagyta a csatateret, Thurn és Taxis herceg mégis előrenyomult és sikerült neki nem kevés akadályt gördíteni a győzelmesen előnyomuló hatodik porosz hadtest útjába. Erre azért határozta el magát, mert úgy találta, hogy Benedek az ő lovashadosztályáról teljesen megfeledkezett. Ez az önálló cselekvés, a mint az események fejlődéséből kide-

rül, pár órával korábban sokkal sikeresebb lehetett volna. A mi gróf Thun altábornagyot illeti, róla ítéletünk csak elmarasztaló lehet. Ezredeit a Swiepwaldba vezette s ha Benedek, a ki az egyik parancsőrtisztet a másik után küldte hozzá, nyugalmból föl nem zavarja, ott lepték volna meg a porosz trónörökös csapatai, a nélkül, hogy sejtette volna, hogy mi történt.

* * *

A jobb szárnyon álló tábornokok közül Mollináry értett legjobban a háborúhoz. Mollináry 1820-ban született s mint fiatal utásztiszt 1848-ban és 1849-ben annyira kitüntette magát, hogy egy erődöt az Adige völgyszorosában Rivolinál, nevéről neveztek el. A königgrätzi csatában is, a mint e kötet 29-ik és 43-ik lapján már elbeszéltük, megfontolást érdemlő szempontok szerint járt el. Eljárását védi a königgrätzi csatáról 1866 augusztus 12-én kelt jelentésében is (bécsi hadügyi levéltár 1866, 7, 1771/2. szám alatt), a melynek egy részét az osztrák vezérkar is lenyomatta munkájában, a III. kötet 311-ik lapján jegyzetben. Ezért nem is tudta elfelejteni soha, hogy a vezérkar munkája azt sejteti, hogy tervéhez való ragaszkodásának káros következtései voltak.

Figyelemreméltó az a polemia, a melyet a háború után hadtestének működéséről folytatott. Gróf Thun magaviselkedését a csatában némileg igazolni próbálta az *Oesterreichische Militärische Zeitschrift*-ben (1867. I. 33—62.). Ezt a nevezetes írást, megjelenése után mindjárt, egy szakértő osztrák tiszt hatalmasan leczáfolta. A mikor gróf Thun cikke megjelent, már meg lehetős pontosan tudták, hogy a csatában mely csapatok állottak egymással szemközt s gróf Thun mégis azt írta, hogy a midőn a második hadtest megrohanta a Swiepwaldot, nemcsak a Fransecky osztályából, de az első gárdaosztályból is találtak a földön halottakat. Gróf Thun tehát 1867 elején sem tudta még,

hogy a gárda csak két óra tájban lépett a csatába. Helyzete dél felé nagyon válságossá vált, mondja továbbá elbeszélésében, mert egyszerre szemben két hadosztálylyal volt elfoglalva, míg oldalról négy hadtest fenyegette.

Ezek azok az okok, a melyekkel magyarázza, hogy miért kellett meghátrálnia a csatából. Ez azonban, a mint tudjuk, csak képleges beszéd s Nosinics: *Rückblicke auf den Krieg 1866* című munkájában említi, hogy Thun, a mikor meghátrált, nem tudott azokról a körülményekről s hogy valóban akkor a porosz trónörökös seregéből csak másfél és nem négy hadtest lépett a csatába. Nosinics úgy találja, hogy gróf Thun hátrálását nem igazolják a viszonyok.

Gróf Thun altábornagy czikke egy másik pontjában ezeket mondja: „Miután a chlumi s a horschenowesi domináló halmokat elvesztettük s azokat ellenséges tűzéség szállotta meg; miután a már említett ellenséges tömeg Horschenowes és Sendraschitz felől rohamosan nyomult előre s a mint említettük, a hadtest baloldalát az ellenséges lovasság támadása fenyegette s miután a hadtest fedezetlen maradt, mert a hadtest ágyúi részben a lösszerből fogytak ki, részben pedig a lovak kimerültsége miatt a fölázott talajon nem mozdulhattak, friss csapatok pedig ezen a fenyegetett ponton szintén nem állottak rendelkezésünkre s mert a helytállás, miután az egész hadsereg az Elbe felé meghátrált, a csapatok céltalan fölláldozásával járt volna, a hadtest délután fél öt óra tájban kénytelen volt az Elbe felé meghátrálni . . .“

Ez az előadás a tények, valamint az időpont megjelölése szempontjából egyaránt nagyon is megtámadható. Mindenekelőtt czáfolja az a körülmény, hogy gróf Thun, a nélkül, hogy komoly csatába bocsátkozott volna, a centrum s a jobbszárny hadtestparancsnokai között az első volt, a ki a hátrálást elrendelte. Így állván a dolgok, hajlandó

az ember elfogadni a közvélemény ítéletét Benedek némely arisztokrata tábornokáról.

A *Rückblicke* vádjait Pollatschek alezredes, a ki a második hadtest vezérkarához tartozott, utasította vissza egy heves cikkben. (Megjelent a *Kamerad* című bécsi katonaujság 1868. évi 10-dik számában.) A vereségért az egész felelősséget a negyedik hadtestre hárítja, a mely megfutott a poroszok első rohamára s ezzel hátrálásra kényszerítette a második hadtestet is. Azt az állítást, hogy a negyedik hadtest a chlum-nedielischt-i vonalon „heves, bár rövid védelmi csatát vívott” — a mesék honába utasítja.

Erre emelte föl a szavát Mollináry, mint a negyedik hadtest parancsnoka, egy teljesen szakszerű, nyugodt hangon tartott cikkben. (*Oesterreichische Militärische Zeitschrift* 1868. I.) Az ő elbeszélése főforrása a jobb szárnyon történt eseményeknek. Ebből kitűnik, hogy a negyedik hadtest balszárnyát a poroszok meglepő gyorsasággal szakították ugyan át; de a jobb szárnyán, a hol Mollináry is jelen volt, megtartotta állását s csak akkor hátrált meg, a mikor észrevette, hogy a második hadtest cserbenhagyta.

A kellemetlen polemia összes eredménye abban foglalható össze, hogy a második hadtest korai meghátrálása a vele szemben álló hatodik porosz hadtestnek megadta a módot, hogy az osztrák fősereget hátba kapja, hogy visszavonulási útját ágyúval és puskával megtámadja s ez volt a főök arra, hogy az osztrák hadseregben pánik törjön ki.

XXVI.

Gróf Mensdorff báró Brenner-Felsachnak.

Ez a báró Brenner-Felsachhoz, a ki 1866 előtt osztrák követ volt a hesszeni nagyhercegi udvarnál, a háború

után pedig osztrák részről részt vett a békéről folyó alkuban, intézett következő két levél abból az iromány-hagyatékból került elő, a melynek átnézését és fölhasználását fia, báró Brenner-Felsach J. úr nekem a legudvariasabban engedte meg.

1.

Bécs, 1866 július 16.

Ebben a pillanatban nem látunk többé lehetőséget arra, hogy a fegyverszünetről komolyan lehessen tárgyalni. Bármilyen kemények is azok a föltételek, a melyeknek elfogadását ajánlotta Franciaország a porosz királyi kormánynak, a poroszok, úgy látszik, még többet követelnek s ha Ausztria, valamint szövetségesei nem akarják magukat áldozatul odadobni, kénytelenek ismét még korántsem kimerült ellenálló erejükre támaszkodni.

A milyen csüggedetlen lélekkel nézünk mi szembe a dolgokkal, olyan állhatatosságra számítunk dél-német szövetségeseink részéről is. Erőnk legvégső megfeszítésére készülünk, hogy megvédhessük a birodalom szívét s hisszük, hogy a hetedik és nyolczadik szövetséges hadtest államai is, a folyó hó 5-én hozott szövetségi határozatnak megfelelően, nem mulasztják el haderejüknek gyarapítását és egyesítését a végből, hogy a porosz csapatoknak, a melyek ott nem erősek, a csatatéren helytállhassanak.

Mint ama korábbi időben, a melyre Albrecht főherczeg olyan nemes szavakkal célzott, fővárosunk megérheti most is isten segedelméből a hadiszerencse megfordulását. Sőt talán azt is remélhetjük, hogy ellenségeink elfogadhatóbb föltételeket szabnak, mihelyt azt látják, hogy a legvégsőre is készen állunk; kivált pedig ha azok a német fejedelmek, a kik velünk harcolnak, az elfogadhatatlan föltételeket a gondolkozás ugyanazzal a szilárd-

ságával, félre nem érthető nyelven utasítják vissza, a mint tettük mi.

E megjegyzések értelmében kegyeskedjék Exczellen-
cziád beszélni báró Dalwigkkal. A nagyhercegi miniszter
úr bizonyára velünk óhajtja, hogy vége szakadjon a hábo-
rúval járó szenvedéseknek és aggodalmaknak; de az igaz
ügyet, a melynek megvédésére szövetkezett velünk, nem
tarthatja elveszettnek addig, a míg védői bátor erőmeg-
feszítéseinek fokozásával megmenthető.

Fogadja Nagyméltóságod tökéletes nagyrabecsülésemet.

Mensdorff,
altábornagy.

Báró Brenner-Felsachnak Münchenben.

2.

Bécs, 1866 augusztus 17-én.

Már a miniszterium átvételekor olyan állapotokat talál-
tam, a melyek megbénították hivatalos működésemet. —
Két áramlat van itt, a melyek közül az egyik nemcsak a
miniszter szándékaival, hanem gyakran az uralkodó aka-
ratával is a legmerevebb ellentétbe helyezkedik. Minden
tiszteletem mellett, a melylyel azok iránt a sok tekintetben
érdemes személyiségek iránt viseltetem, a kik az idők folyamán
hivatalos állásukkal összeférhetetlen politikai befolyásra tet-
tek szert, kötelességemnek ismerem az újabban szerzett
tapasztalatok alapján ennek az állapotnak véget vetni, a
mely állapot a fegyelmet a miniszteriumban s a miniszte-
riumon kívül is lazítja s ezzel gyakran a felülről kiinduló
cselekvésre bénítóan hat.

Az államtitkári állás visszaállításánál kegyelmessé-
gedre gondoltam s választásomat bizonyára ő felsége is
helyeselni fogja. Ámbár ön hosszabb szabadságot kért,

úgy gondoltam, hogy ön ezt az állást Bécsben, a mely dolgainak intézésével s innen nem messze fekvő jószága kezelésével összeegyeztethető, elfogadhatná. A politikai dolgokban olyan nagy ismeretekkel bíró, a szellemi és jellemi tulajdonságokban olyan kipróbált férfi, a minő kegyelmességed, nagyon üdvösen hatna itt a szolgálatra. Nem mertem volna ezt az ajánlatot tenni, ha a közelebbi időben külföldön kínálkoznék valamely állás, mivel tudom, hogy egyelőre Ausztriából nem kíván távozni.

Türelmetlenül várom Párisból a tudósítást, hogy az olasz kérdésre határozott választ adhassunk. Prágai alkudozásunk minél tovább húzódik, annál súlyosabb lesz.

Abban a reményben, hogy ajánlatomra minél rövidebb idő alatt kedvező választ kegyeskedik adni, vagyok a legnagyobb tisztelettel kegyelmességed híve

Mensdorff,
altábornagy.

Báró Brenner augusztus 21-ikén írt válaszában az ajánlatot egészségére s arra való hivatkozással, hogy birtokai rendbeszedésére kell idejét szentelnie, meg más okokból visszautasította.

XXVII.

Kuhn a magentai csatáról.

Ezt a levelet a magentai csatáról báró Kuhn táborszer-nagy írta Danzer Alfonz kapitányhoz. Danzer a levél keletkezéséről a következőket írja :

1893 januárjában gróf Bethlen a *Pester Lloyd*-ban megemlékezett a nemrég elhunyt gróf Zichy őrnagyról. Visszaemlékezéseiben közölte az 1859. évi olasz hadjárat néhány igen érdekes epizódját, a melyben gróf Zichy,

akkor még huszárkapitány, mint parancsőrtsízt az osztrák hadsereg főhadiszállására volt vezényelve. Gróf Bethlen több eseményről emlékezett meg, a mely az 1859. évi június 4-én vívott magentai csata alatt vagy után történt. Minthogy a cikk több helyen megemlékezett a hadsereg vezérkari főnökének, akkor vezérkari ezredes báró Kuhn Ferencznek működéséről is, a *Pester Lloyd*-nak azt a számát Grácza küldtem ő exczellenzaiájának. Nehány nap multán a táborszernagytól az alábbi levelet kaptam, a melyet becses emlék gyanánt őrzök.

Báró Kuhn levele így szól:

Grác, 1893 január 23-án.

Kedves barátom!

Hálás köszönet a *Pester Lloyd* megküldött számáért. Minden, a mit gróf Bethlen gróf Zichy följegyzései nyomán írt, nagyjában egészen helyes. Csak némely, különben mellékes dolgot mond el másként, mint a hogy megtörtént.

Mikor június 4-én este eldördültek az utolsó ágyúlövések, gróf Gyulai a főhadiszállással Robecco helység mögé vonult s azt kérdezte tőlem, mit kell tennie tovább?

„Folytatni kell a csatát” — válaszoltam, mert, mivel Carpenzagot és Robeccot nem veszítettük el, Magenta nekünk nem nagy dolog, annyival inkább, mert nem Milanon, hanem Vinascon át vonulunk vissza egyenes vonalban a Póig. Gróf Gyulai igazat adott nekem s Müller vezérkari századosnak lediktáltam az általános rendelkezést a csata folytatására azzal a megjegyzéssel, hogy a rész-utasításokat később kapják. Az utasítás a jobb szárnyon álló hadtesttől (nyilván a gróf Clam-Gallas altábornagy parancsnoksága alatt álló első hadtestet érti ezalatt) csak Corbetta s néhány tanya megtartását kívánta, a mi könnyen megoldható föl-

adat volt. Gróf Zichy vitte el a parancsot a hadtestparancsnoknak, a hol aztán lejátszódott az a jelenet, a melyet Zichy elbeszél. Gróf Gyulai aztán a vezérkarral éjszakára Abiategrassoba vonult, a hol nem vele egy házba, hanem messzi tőle szállásoltak el.

A mint szállásomra értem, ruhástól dőltem az ágyra s térképpel a kezemben a csata folytatására a részutasításokat diktáltam. Nem a köszvény kinzott, (gróf Zichy huszárkapitány ezt tévesen írta följegyzéseiben), a mely mind e napig megkimél, hanem igen fájdalmas, lázzal járó, kelésszerű kiütések, a melyeket minden valószínűség Lomellina kosztján s nedves klimája alatt szereztem. A czombomon az egyik kelés a csata alatt feldörzsölődött, ez járt olyan fájdalommal, hogy ágyba kellett feküdnöm.

A Mensdorff parancsnoksága alatt álló lovasosztálynak szánt utasítás végén jártam éppen, a midőn gróf Zichy kapitány a szobámba lépett s átadta a jobb szárny hadtestparancsnokának jelentését. Bosszankodva ez eljárásan, helyettesemet, Poschacher ezredest bízam meg, hogy menjen rögtön gróf Gyulaihoz, s nevemben mondja meg neki, hogy ne adjon semmit a hadtestparancsnok jelentésére, hanem maradjon meg korábbi elhatározásánál.

Zichy kapitány mély álomban találta gróf Gyulait. Miután álmából fölrázták s a jelentést átfutotta, parancsot adott a visszavonulásra.

Poschacher hasztalanul fáradozott, hogy rábeszélje a fővezért, úgy látszott, hogy a hadtestparancsnok jelentésének roppant fontosságot tulajdonít s ezért megtörtént a visszaovnlás.

Hogy fordul a világhistória, ha mi helyünkön maradunk?! Napoleon sohasem lépett volna át a Ticinon!

Szivesen üdvözli

Kuhn,
táborszernagy.

A közölt levél magyarázatául megjegyezzük, hogy az első hadtest parancsnoka gróf Clam-Gallas altábornagy volt, s a Kuhn levelében említett *általános utasítás június 5-ikére* ellen, a melyet esti kilencz órakor adtak ki, éjjel tizenkét órakor az alábbi kifogásokat tette, a melyek éjjel két órakor érkeztek a főhadiszállásra:

„Éppen most kapom Zichy kapitány útján az általános utasításokat holnapra, a mire kötelesnek érzem magamat sürgősen jelenteni, hogy azok kivihetetlenek, ha csak nem akarjuk minden áron a hadsereg romlását. Az összes csapatok úgy összezavarodtak, hogy nem egy zászlóaljat, de egy századot is lehetetlen összeszedni. Arra több nap kellene. Több hadtest csapatai összekeveredtek s különböző helyekre szakadtak egymástól. A hadsereg megmen-tésének egyetlen módja, hogy minél előbb folytassuk a visszavonulást. Így állván a dolgok, nincs módomban a kapott parancs végrehajtása s a mint már jelentettem, hajnalhasadtakor folytatom a hátrálást Vinascon át. — A lehetőség szerint itt már intézkedtem s lehetetlenség volna intézkedéseimet megváltoztatni. Alázatosan és sürgősen kérem a közlött parancs ilyen értelmű megváltoztatását.“

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

- Abele- dandár *II.* 376, 390, 398, *III.* 105.
 — vezérőrnagy *II.* 398.
 Abruzzok *I.* 254.
 Abtsdorf *III.* 152.
 Adige folyó *II.* 75, 76, 78, 79, 81, 91.
 Adria *I.* 253.
 Affondatore, olasz hadihajó *III.* 277—283, 304, 306.
 Ajroldi-ezred *II.* 251, 320.
 Albert, szász trónörökös *I.* 342, 360, *II.* 151, 157, 364, 394, 456, *III.* 88, 206.
 Albini, ellentengernagy *III.* 285, 301.
 Albrecht főherczeg *I.* 16, 193, 198, 199, 260, 281, 287, 296, 297, 298, 299, 302, *II.* 50, 53, 54, 58, 69, 108, 109, 113, 114, 116, 117—124, 234, 435, 439, *III.* 128, 129, 154, 190, 195, 344, 385.
 Albert főherczeg «*Ueber die Verantwortlichkeit im Kriege*» *II.* 120.
 Alessandria *I.* 19.
 Ahlefeldt, augustenburgi herczeg megbizottja *I.* 105.
 Alexandria *III.* 241.
 Allgemeine Zeitung, *III.* 179.
 Alsen szigete *I.* 100, 102, 111.
 Altona *I.* 384.
 Alvensleben tábornok *III.* 46, 163, *II.* 175.
 Amadeo herczeg *II.* 93.
 Amos Commenius *II.* 1.
 Ancona *II.* 111, 274.
 Andrassy Gyula gróf *I.* 10, 72, 121, 149, 331, 332, *III.* 176, 196, 391.
 Ansbach *III.* 227.
 Appel százados *II.* 377.
 Appiano osztr. generális *III.* 23, 68.
 Apponyi gróf *I.* 327.
 Arese gróf *I.* 222, 224.
 Aresin vezérkari százados *II.* 89.
 Arentschild tábornok *II.* 139.
 Arnau *II.* 343.
 Arnis *I.* 97, 99.
 Aspern *III.* 205.
 Aschaffenburg *III.* 253.
 Auersperg Károly herczeg *I.* 324, *III.* 182.
 Augustenburg Károly herczeg *I.* 81—85, 92, 131, 139, 141, 144, 176, *III.* 253.
 Aupa *II.* 253.
 Austerlitz *II.* 22.
 Auxerre *I.* 321.

B

- Bach *I.* 155.
 Baden-Baden *I.* 47.
 Baden *I.* 73, 325, *III.* 359.
 Bajorország *I.* 229, 236, 237,
 333—334, 336, 340, 354, 377,
 390, *II.* 132, *III.* 332, 359.
 Bamberg *I.* 335.
 — ezred *II.* 256.
 Bamberger *I.* 388.
 Barnekow-dandár *II.* 249.
 — őrnagy *II.* 254.
 — alezredes *III.* 152.
 Barral gróf *I.* 246. *III.* 329.
 Bartal *III.* 178.
 Bartenstein strassburgi profes-
 sor *I.* 121.
 Barry osztr. haj. kapit. *III.* 311.
 Barner *II.* 417.
 Baumgarten vezérőrnagy *II.*
 437, *III.* 18, 19, 35, 39.
 Bayreuth *III.* 227.
 Bazain fr. generális *III.* 364.
 416.
 Bececa olasz hadállás *III.* 246.
 Bechtolsheim báró *II.* 88.
 Beck alezredes, Ferencz József
 hadsegéde *I.* 380, *II.* 428,
 429, 432, 453.
 Becke *I.* 156, 157.
 Belcredi Richard gróf *I.* 154,
 155, 158, 178, 188, 265, 323,
II. 41, *III.* 203, 369.
 Belvedere *II.* 82, 93, 94, 95.
 Belgium *I.* 10, 166, 175, 220,
 355, *II.* 49, 66, 67, *III.* 135,
 365.
 Benedek lovag osztr. hadvezér
 1866-ban *I.* 24, 25, 29, 30,
 31, 98, 193, 194, 195, 260,
 279, 287—304, 340, 341, 343,
 381, *II.* 12, 45, 113.
 — Morvában *II.* 161.
 — és Krismanics *II.* 275.
 — megjelenik a csatatéren
II. 279.
 — sürgönye Ferencz József
 császárhoz *II.* 303.
 — áttér a defenzivára *II.* 335.
 — Vádak ellene *II.* 419.
 — Dubenetzet elhagyja *II.*
 420.
 — -ről az osztrák vezérkar *II.*
 421.
 — és Kuhn *II.* 425.
 — Chlum és Lipa-nál *II.* 431.
 — békekötést sürget *II.* 433.
 — Csátát akar elfogadni *II.* 439.
 — intézkedései a csata előtt
II. 455.
 — bucsúja feleségétől *II.* 462.
 — tervei a döntő csata előtt
III. 41.
 — hangulata a döntés előtt
III. 60.
 — Chlumot akarja visszafog-
 lalni *III.* 80.
 — menekülése a königgrätzi
 csatatérről *III.* 121.
 — mint bűnbak *III.* 372.
 — a császár fölmenti *III.* 373.
 — halála *III.* 377.
 Benedetti fr. nagykövet *I.* 178,
 179, 191, 102, 262, *III.* 131,
 195, 224, 325, 365.
 Bennigsen *I.* 387.
 Berger *I.* 152.
 Bergou ezredes *II.* 206.
 Bernhardi Tódor *I.* 282, 283,

- II. 60, 61, 62, 64—70, III. 139.
 Bernstorff gróf I. 46, 47, 179, 240.
 Berti miniszter I. 224.
 Bethusy-Huc gróf I. 347.
 Beust gróf I. 72, 117, 121, 149, 204, 218, 338, 340, 342, 376, 382, III. 126, 339.
 Beust „*Denkwürdigkeiten*“ III. 170.
 Beyer porosz tábornok II. 132.
 — hadosztály II. 137.
 Biaritz I. 48, 117, 173, 181.
 Biegeleben báró I. 65, 73, 94, 115, 117, 121—142, 189, 227, 265, 271, 389, III. 369.
 Binder osztr. ezredes III. 63.
 Bisamberg III. 205.
 Bismarck Otto, porosz követnek küldik a szövetségi tanácsba I. 6.
 — miniszterelnöknek kinevezik I. 48.
 — párisi nagykövet I. 53.
 — Budán 70.
 — politikája 1861—1866 között I. 80.
 — schleswig-holsteini politikája I. 80.
 — és Rechberg I. 81.
 — Dániával szemben I. 85.
 — Schönbrunnban Ferencz Józsefnél I. 112.
 — márcz. 24-iki körlevele I. 228.
 — és a porosz-olasz szövetség I. 162—320.
 — és Szászország I. 192.
 — Visszaemlékezések I. 231.
 Bismarck és a trónörökös I. 238.
 — és III. Napoleon I. 310, 366.
 — és Olaszország I. 312.
 — céljai III. 5.
 — és a békealkudozások III. 324.
 Bistritz II. 406, III. 9.
 — folyó II. 454.
 Bittenfeld (Herwarth-), porosz generális I. 182.
 Bixio II. 84, 86, 99, 103.
 Blankenburg I. 206.
 Bleichröder, Bismarck bankára I. 190, 191.
 Bloome gróf, osztr. követ I. 56, 141, 142. II. 143.
 Blomfield lord I. 254.
 Blücher I. 301. II. 39.
 Blumenau útközet III. 233.
 Blumenthal, porosz tábornok I. 347, II. 160, 178, 187, 217, 324, 326, 442, III. 115, 163.
 Bodelschwingh pénzügyminiszter I. 117, 180, 206, 349, III. 320.
 Boggio III. 285.
 Boguslawski altábornagy: *Strategische Erörterungen* II. 182.
 Bologna II. 69, 111.
 Bonin porosz tábornok II. 178, 219, 319, 325, III. 182.
 Borgo III. 247.
 Boroszló I. 211, 349.
 Bose, porosz tábornok II. 206, 207, 208, III. 235.
 Bourbon. párt I. 255.

Boxberg, szász ezredes *II.* 396.
 Bozen *III.* 248.
 Böck dandára *II.* 93, 95.
 Brada magaslat *II.* 390, 332, 397.
 Brandenburg *I.* 207, 284.
 — gróf porosz miniszter *I.* 3.
 — ház *I.* 120.
 Brandenstein dandár *III.* 22, 23, 69.
 Branka hegység *II.* 228.
 Bratianu *II.* 65, 66. *III.* 351.
 Braunau-Eipel *II.* 202, 220.
 Bredow, porosz ezredes *III.* 260.
 Brenner *II.* 133.
 Brenner-Felsach báró *III.* 324.
 Brignone, olasz tábornok *II.* 87, 93, 95.
 Browne tábornok *I.* 276.
 Bruck báró osztr. miniszter *I.* 71.
 Brünn *III.* 152.
 Bucher Lothar *I.* 230.
 Buda *I.* 62, 63, 70, 161.
 Buddenbrock, porosz vezérőrnagy *II.* 248, 249, 251, 253, 254, *III.* 29.
 Budweis *I.* 285.
 Bujanovics, osztr. ezredes *II.* 85, 86.
 Bukowina *II.* 459.
 Buolgr., Schwartzberg utóda *I.* 11, 12, 17, 54, 121, 184.
 Burkersdorf, csata *II.* 318, 324, 346.

C

Capellini, a « Palestro » kapitánya *III.* 315.
 Caprera-sziget *I.* 255.
 Caretto del marchese, *III.* 311.
 „Carignano“ olasz hajó *III.* 298.
 Carlo Alberto *II.* 51, *III.* 241.
 Carlowitz, szász tábornok *III.* 93.
 Caspari üteg *III.* 203.
 Castel nuovo *II.* 80.
 Catty, osztr. ezredes *III.* 61, 79, 81.
 Cavour gróf *I.* 14, 173, *II.* 49.
 Cerale, olasz tábornok *II.* 82, 87, 88.
 Cercey *III.* 365.
 Cerutti, olasz államtitkár, *II.* 63.
 Chalons *III.* 185.
 Chassepot-puska *II.* 46.
 Chiese, olasz falu *I.* 23.
 Chioggia *III.* 364.
 Chlum *II.* 431, 435, 436, 454, 457, *III.* 16, 22, 38.
 Chrudim *I.* 278.
 Cialdini, olasz tábornok *II.* 55, 56, 57, 61, 71—76, 84, 122, *III.* 343.
 Cidlina-völgy *II.* 390.
 Cistowes falu, *II.* 24, 26.
 Clam-Gallas gróf *I.* 18, 20, 21, 22, 27, 36, 342, 343, *II.* 151, 152, 191, 192—196, 199, 208, 210, 333, 341, 387, 394, 398, 406, 409, 426, 437.
 Clarendon lord külügyminiszter *I.* 261, 350.

Canrobert fr. marsall *I.* 21.
 Canstein porosz tábornok *III.* 93.

Clausewitz, porosz altábornagy
II. 245, 277, 363, 438.
 Colbert *I.* 167.
 Colin tábornok *I.* 288, 289.
 Colloredo Mansfeld herceg
III. 182.
 Cologna *II.* 72, 74.
 Condé *I.* 273.
 Condino, csata *III.* 245.
 Comisa, öböl *III.* 284.
 Corsi *I.* 105.
 Cosenz *III.* 346.
 Coudenhove, osztr. tábornok
III. 36, 97, 100.
 Cranach alezredes *II.* 130.
 Cremona *II.* 122.
 Crenneville gróf, osztr. tábor-
 nok *II.* 213, 428, 437.
 Croce erőd *II.* 89.
 Csáky gróf *II.* 63, 64, *III.* 171.
 Cseh-Trübau *II.* 169.
 Csengery *I.* 332.
 Cuchiarì, olasz tábornok *I.* 29,
II. 100, 107.
 Cugia hadosztály *II.* 87, 94, 95.
 Custozza *I.* 290, 333, *II.* 40, 48,
 49, 53, 76, 77, 87, 102, 124,
 459, *III.* 190.
 Cuza, oláh fejedelem *I.* 213.

D

Dahlerup, osztr. altengernagy
III. 295.
 Dalloz, a *Moniteur* igazgatója
III. 135.
 Dalmácia *I.* 114, *II.* 69, *III.*
 172.
 Dalwigk, hesseni miniszter *III.*
 324.
 Danewerk *I.* 96, 100.

Dánia *I.* 81, 82, 85, 89, 92, 93,
 101, 102, 106, 136, 378.
 Danzig *I.* 140.
 Darmstadt *I.* 56, 387.
 D'Aspre, osztr. tábornok *I.* 290,
 291, *II.* 51, 111.
 Daun, osztr. tábornok *I.* 272,
 257, *II.* 150.
 D'Azeglio, olasz követ *I.* 261.
 Deák Ferencz *I.* 145, 146, 149,
 153, 327, 328—333, *III.* 175,
 178, 196,
 Dégenfeld gróf, osztr. tábor-
 szernagy *III.* 205, 324.
 Delbrück, porosz miniszter *I.*
 117, *II.* 363.
 De Ligne herceg *II.* 5.
 Delle Croce magaslát *II.* 84.
 Della Rocca, olasz tábornok
II. 83, 84, 86, 99, 103, 105,
 107.
 Del Santo *III.* 310.
 De Pout, udvari tanácsos *I.* 327.
Der Kamerad *I.* 269.
 Dermbach, csata *III.* 251.
 Depretis, olasz tengerészügyi
 miniszter *III.* 283.
 Deutschmeister-ezred *I.* 211,
III. 85.
 Dho tábornok *II.* 88.
 Dietrichstein herceg *I.* 125,
II. 366, *III.* 324.
 Diletz falu Jitschinnél *II.* 397.
 Disraeli *III.* 367.
 Ditzfurth alezredes *III.* 100.
 Domstadtl *I.* 272.
 „Don Juan D'Austria“, osztr.
 hadihajó *III.* 260.
 Don Miguel magyar ezred
 zászlóalj *I.* 31.

Dorotka József, osztr. őrnagy
II. 275, 276.
 Döring ezredes *II.* 175, *III.*
 350.
 Dörnberg báró *I.* 65.
Drache, osztr. hadi hajó *III.*
 260, 307.
 Drezda *I.* 182, 278, 285, 342,
 360, *II.* 328, 329, *III.* 339.
 Dreyse, a gyútús puska felta-
 lálója *II.* 34.
 Drouyn de Lhuys, francia kül-
 ügyminiszter *I.* 175, 222, 242,
 317, 318, *III.* 130, 228, 229.
 Droysen historikus *I.* 143.
 Drygalski alezredes *II.* 208.
 Dubenetz *II.* 149, 334, 336,
 343.
 Dudik: «Erinnerungen aus dem
 Feldzuge 1866 in Italien»
II. 89.
 Dumoulin, osztr. ezredes *III.*
 242.
 Dunker Miksa historikus *I.*
 140, 143.
 Du Nord százados *II.* 453.
 Durando, piemonti tábornok *I.*
 291, *II.* 83.
 Düppel *I.* 100, 101.
 Düppeli sánczok *I.* 100.

E.

Eber tábornok *II.* 64.
 Edelsheim, Baden minisztere *I.*
 335.
 Edelsheim-Gyulai, osztr. gene-
 rális *I.* 21, 31, 32, 125, *II.*
 151, 192, 194, 198, 364, 390,
 451, 458.
 Éger *III.* 350.

Eider folyó *I.* 96.
 Eipel *II.* 278, 313, 325.
 Eisenach *II.* 139.
 Eisenstadtl *II.* 390, 394.
 Elbe *I.* 175, 278, 286, 361.
 Elzász *I.* 354.
 Erbach gróf *III.* 109.
 Erdély *I.* 159.
 Ernő főherczeg *II.* 311, 354,
 404, 437, *III.* 11, 96.
Erzherzog Ferdinand Max,
 osztr. hajó *III.* 258, 260,
 290, 294.
 Erzsébet császárné *III.* 176.
 Eötvös J. báró *I.* 146, 331.
 Eszterházy György gróf *I.* 12.
 — Mór gróf, osztr. miniszter *I.*
 124, 141, 147, 150—156, 178,
 184, 186, 188, 227, 259, 265,
 271, 296, 369, *II.* 41, 428,
III. 78, 168, 225, 331.
 Etsch *I.* 260.
 Eugenie császárné *I.* 172, 307.
 Eulenburg gróf *I.* 232.

F.

Faà di Bruno, olasz kapitány
III. 298.
 Falkenhayn gróf, alezredes *I.*
 41, *II.* 333, *III.* 21, 29, 109.
 Falkenstein (Vogel-), tábornok
II. 132, 137.
 Farragut, északamer. tenger-
 nagy *III.* 275.
 Fasana öböl *III.* 288.
 Fejérváry őrnagy *III.* 208.
 Felderer helyettes polgármes-
 ter *III.* 183.
 Fellner, frankfurti polgármes-
 ter *III.* 254.

Ferdinánd, Ferencz császár
gyengeelméjű fia *II.* 7.

II. Ferdinánd *II.* 440, *III.* 368.

Ferdinánd-vértések *III.* 102.

II. Ferencz császár *II.* 2.

Ferencz József császár *I.* 12,
23, 27, 39, 52, 75, 79—88,
112, 120, 133, 138, 141, 203,
220, 244, 296, *III.* 4.

— — -huszárok *II.* 85.

Ferrari ezredes *II.* 95.

Festetics gróf, osztr. táborn. *II.*
273, 279, 342, 457, 487, *III.*
21, 22.

Finkenstein, porosz alezredes
II. 448.

Firenze *I.* 181, 213, 216, 217,
219, 228, 255, 312, *II.* 58,
60, 68, *III.* 171.

Fischhof 146.

Fischer Frigyes ezredes, Krakó
várparancsnoka *I.* 286, *III.*
352.

Fleischhacker, osztr. tábornok
III. 25, 26.

Flies tábornok *II.* 139.

Floridsdorf *III.* 205.

Fragern tábornok *II.* 280, 333.

Franck, osztr. hadügyminiszter
I. 193.

— -ezred *I.* 211.

Frankenstein *I.* 279.

Frankl Lajos Ágost író *III.*
169, 180.

Frankfurt *I.* 7, 8, 13, 15, 49,
52—77, 162, 163, 204, 205,
360, *II.* 129, *III.* 252.

Fransecky, porosz tábornok *II.*
199, 384, *III.* 9, 22, 26, 234.

Fraticevics tábornok *III.* 340.

Freyung *II.* 50.

Freytag Gustáv *I.* 127, 172.

Friaul *I.* 199.

Fridrichsruh *I.* 78.

Fridericia erőd *I.* 100, 101.

II. Frigyes (Nagy) *I.* 10, 205,
359.

Frigyes, badeni nagyherczeg *I.*
106, 108, 109, 138, 140.

III. Frigyes császár *I.* 77. 258.

III. — Vilmos *I.* 179.

IV. — Vilmos *I.* 1, 3, 6, 7,
13, 14, 47, 53, 141, 183, 258,
344, 382, *III.* 1.

VII. — dán kir. *I.* 81, 82, 84, 89.

VIII. — *I.* 136, 176, 177.

Frigyes Károly herczeg *I.* 96,
97, 98, 99, 101, 344, *II.* 149,
156, 172, 173, 185, 186, 189,
190, 200, 201, 314, 328, 330,
406, 442, *III.* 10.

Frimont *II.* 8.

Fritz ezredes *II.* 252.

Fröbel Gyula *I.* 64, 65, 67.

Fontane *II.* 376.

Formidable III. 286, 293.

Forgách gróf *I.* 147.

II. Fülöp sp. kir. *III.* 373.

Fürstenstein *II.* 129.

G

Gablenz, osztr. táb. *I.* 24, 96,
97, 98, 99, 101, 102, 176,
201, 269, 352, 355, 383, *II.*
41, 59, 115, 311, 333, 411,
456, *III.* 11, 17.

— Antal *I.* 356, 358, 362.

— Ferencz *I.* 358.

Gaeta *III.* 271.

Gagern Henrik báró *I.* 1, 121,

- Gagern Miksa *I.* 123.
 — Hans *I.* 123.
 Galiczia *I.* 40, 125, 201, 207, 208.
 Garasanin Obrenovics Mihály fejedelem minisztere *II.* 66.
 Garda-tó *I.* 30, *II.* 82.
 Garibaldi *I.* 255, 261, 386, *II.* 56, 65, 69, 112, *III.* 171, 244, 245.
 Gastein *I.* 139.
 Gasteini szerződés Bismarck szemében *I.* 142.
 Gaudy, porosz alezredes *II.* 319.
 Gaup százados *II.* 271.
 Gayl, porosz ezredes *III.* 90.
 Gerlach *I.* 231, 239.
 Gerstner-ezred *III.* 91.
 Ghyczy *I.* 327.
 Giskra Károly *III.* 155, 216, 217.
 Glasenapp, porosz ezredes *III.* 163.
 Glatz grófság *I.* 112, 113, 277, *II.* 162, 217, 219, 323, *III.* 158, 192.
 Gligentioasz erősség, *III.* 245.
 Glogau *III.* 348.
 Gneisenau *I.* 301, *II.* 22.
 Gneist *I.* 144.
 Goeben, porosz tábornok *II.* 126, 135, 137, 138, *III.* 253.
 Goito *I.* 290, *II.* 100.
 Goltz gróf *I.* 132, 138, 180, 181, 219, 220, 224, 241, 242, 310, 318, 351, *III.* 145, 146, 211, 359.
 Goluchowski *I.* 50.
 Gondrecourt, osztr. tábornok *I.* 98, 102, *II.* 196, 197, 437, *III.* 104.
 Gorove *I.* 332.
 Gortschakoff kancellár *I.* 357.
 Gotha *II.* 138, 139.
 Govone olasz tábornok *I.* 192, 213—217, 221, 224 237, 246, 267, 312, 313, 362, 367, 369, *II.* 63, 94, 95, 96, 98, 107.
 Göding *III.* 158, 165.
 Görgei *II.* 26.
 Görlitz *I.* 182. *II.* 127, 148.
 Göttinga *II.* 138.
 Gradlitz *II.* 338, 365. *III.* 38.
 Gramont, fr. nagykövet Bécsben *I.* 53, 363, 370, *III.* 170, 224, 225, 325.
 Gredler százados *III.* 242.
 Grillparzer *I.* 43, *III.* 166, 179.
 Grivicsics ezredes *II.* 250, 314, 319, 333.
 Groeben, porosz tábornok *III.* 58, 100.
 — osztr. százados *III.* 82.
 Grossbeeren *I.* 346.
 Grössmann, porosz altábornagy *II.* 245.
 Gruben ügynök *I.* 65.
 Grulich *III.* 153.
 Grün Anasztáz *III.* 169, 189.
 Grünne gróf osztr. tábornok *I.* 18, 70, *II.* 28, *III.* 248.
 V. György, Hannover kir. *I.* 76, 336, 337, *II.* 132, 136, *III.* 250.
 Gyulai gróf, osztr. tábornok *I.* 18—22, 270.
 — ezred, *II.* 375.

H.

- Habermann alezredes *II.* 257.
Habsburg-ház *I.* 2, 6, 61, 76, 258, 352, 371. *II.* 429.
Habsburg hadihajó *III.* 260.
Halbhuber, kielí osztr. megbízott *I.* 135.
Hall miniszter *I.* 82.
Halle *I.* 349. *II.* 127.
Haller-huszárezred *III.* 162.
Hamburg *II.* 133.
Hann Weyhern, porosz tábornok *III.* 102.
Hannover *I.* 2, 171, 336, 337, 384, 391, *II.* 125, *III.* 134, 329.
Hansen, dán ügynök *III.* 362.
Hartford, amer. hajó *III.* 275.
Hartmann, porosz tábornok *III.* 112, 152.
Hartung, osztr. altábornagy *II.* 52, 81, 90, 92—95, 103, 105, *III.* 189.
Haynau *I.* 194. *II.* 25, 224.
Heinichen alezredes *II.* 373, 377, 444.
Helgolandi tengeri csata *III.* 268.
Henikstein tábornokari főnök *I.* 193, 195—200, 256, 260, 271, 292, 302, 304, 333, 419, 432, 435, *III.* 5.
Henrik főherceg *II.* 50, 149, 150.
— — -ezred *III.* 72.
Henriquez dandár *III.* 67, 208.
Herbst *I.* 146.
Herald *III.* 320.
Herrenhausen *II.* 137.
Herring báró *III.* 217, 222.
Hertwek, osztr. vezérőrnagy *II.* 227, 228, 230.
Herwarth-Bittenfeld, porosz tábornok *I.* 344, *II.* 156, 158, 185, 189, 356, 393, *III.* 10.
Hess báró, osztr. tábornagy *I.* 18, 20—25, 302, *II.* 26.
Hessen ezred *I.* 21, *III.* 63.
— *I.* 4, 123, 351, 366, 391, *II.* 125, *III.* 135.
Hessen-Kasszel *II.* 134.
Heuberg *III.* 206.
Heyermann tábornok *I.* 101, 102.
Heydt, porosz miniszter *I.* 171, 349.
Hiller-Gärtringen tábornok *II.* 317, *III.* 49, 68.
Hofbauer, osztr. alezredes *III.* 70, 110.
Hohenbruck *II.* 259.
Hohenlohe hercz. *III.* 86.
Hohenwart, szlavofil miniszterium *I.* 72, *II.* 460, *III.* 322.
Hohenthal *I.* 190.
Hohenzollern Antal hercz. *III.* 86.
— Károly hercz. *II.* 65.
— *I.* 6, 49, 237, 352, 377.
Holawald *III.* 14.
Holitz város *III.* 121.
Hollandia *I.* 9, 175.
Holstein-Glücksburg hercz. *II.*
Holstein *I.* 81, 83, 130, 337, 384, *III.* 79, 100.
— lovas osztály *III.* 97.
Horn altábornagy *II.* 197, 199.
— hadoszt. *II.* 206, *III.* 14.

Horschenowes *II.* 454, *III.* 48, 49.
 Horschitz *II.* 404, 416, *III.* 141.
 Höffern alezredes *III.* 245.
 Huyn gróf, osztr. tábornok *II.* 140.
 Hühnerwasser *II.* 196, 197.
 Hülsen, kir. színház vezetője *II.* 411.

I.

Iglau *III.* 152.
 Irminger, tengernagy *I.* 86.
 Isenburg herczeg *II.* 135.
 Iser hadsereg *II.* 330.
 Isonzo folyó *III.* 189.
 Itzehoe *I.* 383.

J.

Jacini *II.* 59.
 Jagel falu *I.* 98.
 János szász kir. *I.* 59, 73, 75, *II.* 134, *III.* 126, 339.
 — főherczeg *II.* 7, 120, 121.
 Jaromir *III.* 38.
 Jena *II.* 22.
 Jenő herczeg *III.* 369.
 Jeromos Napoleon herczeg *I.* 312, 317.
 Jitschin *II.* 184, 187, 188, 358, 389, 398.
 Johannisberg *I.* 7.
 Jomini tábornok *II.* 176, 178.
 Jonak ezredes, *II.* 234, 235.
 John báró vezérőrnagy *II.* 52, 58, 72, 75, 87, 96, 101, 105, *III.* 190, 232.
 Josephstadt *I.* 279, 343, *II.*

150, 152, 161, 167, 170, 185, 186, 199, 202, 332, 340.
 József főherczeg *II.* 7.
 II. József császár *I.* 51, *II.* — *II.* 2, 3, 5, 149, 150, 334, *III.* 7, 8, 166, 364.
 Judikaria *III.* 244.
 Jungbunzlau *II.* 328, 329.
 Jütland *I.* 97, 100, 101.

K.

Kahlenberg *III.* 206.
 Kaile falu *II.* 314.
 Kaim *III.* 248.
 Kaiser Max, osztr. hadihajó *III.* 260.
 — osztr. hadihajó *III.* 294, 304, 305.
 Kaiserfeld Móricz, osztr. képviselő *I.* 146.
 Kalik-dandár *I.* 337.
 Kamienetz *II.* 447.
 Kamiensky, porosz táborn. *II.* 392, 393, 398, 400.
 Kant *III.* 7.
 Kapellenberg *II.* 317.
 Kappeln *I.* 97.
 Kappel-Savenau, osztr. osztályfőnök *I.* 156.
 Karinthia *III.* 191.
 Karlsruhe *II.* 366.
 Károly hercz., II. Lajos bajor kir. nagybátyja *I.* 335.
 V. Károly *II.* 124.
 VI. Károly *I.* 121.
 Károly főherczeg *I.* 270, *II.* 3, 4, 6, 10, 140, *III.* 369.
 — *A felsőbb katona-művészet alapvonalai az osztr. hadse-*

- reg tábornokai számára *II.* 22.
- Károly főherczeg *Szolgálati szabályzat II.* 23—32.
- Károlyi gróf, osztr. nagykövet *I.* 62, 88, 131, 203, 204, *III.* 324.
- Kassel *I.* 360, *II.* 137, 329.
- Kaunitz *I.* 10, 121, 371.
- Kecskemét *III.* 174.
- Kellner-ezred *II.* 229.
- Keppler János *II.* 1.
- IX.* Keresztély *I.* 82, 86.
- Kessel, porosz ezredes *II.* 316, 346, 347.
- Keudell, Bismarck titkára *III.* 362.
- Keyserlingk, porosz százados *II.* 388.
- Khevenhüller-ezred *II.* 401.
- Kiel *I.* 108, 136.
- Kirchbach, porosz altábornagy *II.* 223, 237, 351.
- Kirchsberg *II.* 95.
- Kiss Miklós *I.* 60.
- Kissingen *III.* 253.
- Klapka *II.* 63, *III.* 141, 176, 348, 351, 353.
- Kleny *II.* 232.
- Kloster, falu *II.* 375.
- Knebel, osztr. vezérőrnagy *II.* 256, 315, 317.
- Knobelsdorff *II.* 217, 239.
- Koblenz *I.* 367.
- Koburg herczeg *I.* 67, 68, 74, 124, 125, 140, 238, 340, 356, 361, 385, *II.* 139, *III.* 328, 337.
- Koburg herczegnő *I.* 124.
- Kohlfurt *II.* 415.
- Kolatschek Adolf, birodalmi gyűlés tagja *III.* 183.
- Koller tábornok *III.* 206.
- Kolozsvár *I.* 159.
- Komárom *III.* 204.
- Komáromy *III.* 171.
- Konecchlum *II.* 404.
- Konstantinápoly *II.* 68.
- Kosel *I.* 279, *III.* 348.
- Kossuth Lajos *I.* 330, *II.* 25, 63, *III.* 171, 173, 196, 369.
- Kosteletz *II.* 322.
- Königgrätz *I.* 279, *II.* 338, 406, 415, 431, 459.
- Königinhof *II.* 339, 415, 447, *III.* 19, 47.
- Königsberg *I.* 98.
- Königstein vára *III.* 195.
- Konneritz *I.* 155.
- Krakó *I.* 288.
- Krems *III.* 204.
- Kreuzzeitung I.* 239, *III.* 171.
- Krismanics *II.* 143, 148, 150, 151, 198, 200, 271, 303, 333, 340, 344, 381, 414, 419, 432, 437, 453, *III.* 5.
- Križ ezredes *I.* 302, *II.* 432, 419.
- Krisztianyi hadnagy *II.* 105.
- Kronen magaslat *I.* 279.
- Kuhn báró *I.* 19, 20, 22, *II.* 117, 425, *III.* 241, 383.
- Kuhn báró „Der Krieg gegen Preussen im Jahre 1866, bis zur Schlacht von Königgrätz“ *II.* 179.
- Kühn százados *III.* 83.

Kukus *II.* 338.
 Kurhessen *I.* 392.
 Kübeck báró *I.* 360, 390.
Kürnberger „*Eine neue Uhr*“
III. 182.

L

Lacroma *III.* 266.
 Lacy gróf, osztrák tábornok
I. 274, 277, *II.* 4, 5, 22, 150,
 334, 336.
 La Hitte, ágyúrendszer *II.* 29.
 Lajta *I.* 161.
 XIV. Lajos *I.* 185, 319.
 II. Lajos magyar király *I.* 335.
 Lajos badeni herczeg *II.* 3.
 — főherczeg *II.* 7.
 Lamacsi, (blumenaui) csata *III.*
 233.
 La Marmora, olasz miniszter
 és tábornok *I.* 192, 212, 222,
 248, 261, 291, 306, 313, 315,
 355, 373, 384, *II.* 55—78,
 83—101, 122, *III.* 171.
 Landau vára Pfalzban *III.* 219.
 Langensalza *II.* 138.
 Langenhof *III.* 15, 250.
 Lanier *II.* 5.
 Larisch gróf, osztrák pénzügy-
 miniszter *I.* 156, 157.
 Lassalle Ferdinánd *I.* 230, 233.
 Laubernau, porosz konzul *II.*
 66.
 Laudon *I.* 150, 221, 272, 277,
II. 4, 5.
 Lauenburg *I.* 142, 144.
 Laufach, csata *III.* 253.
 Lausitz *I.* 282, *II.* 127.
 La Valette francia belügy-
 miniszter *III.* 132, 328.

Leboeuf francia hadügymi-
 niszter *III.* 136.

Lebrun francia. tábornok *III.*
 385.

Lederer, osztr. őrnagy *III.* 51.

Ledrovölgy Dél-Tirolban *III.*
 245, 246.

Lefèvre, Napol. berlini ágense
I. 173.

Lefèvre de Béhaine *III.* 214,
 215.

Legeditsch hadteste *I.* 194.

Legnano *II.* 56.

Lehmann báró osztr. százados

Leiningen báró osztr. tábornok
II. 374, 375.

Lemberg *I.* 288, 289.

Lengyelország *I.* 166, 172,
II. 49.

Leopold főherczeg *II.* 269, 273,
 280, 456, *III.* 160.

Leuchtenberg herczeg *III.* 172,

Lichtenfels báró *I.* 51, 146.

Liebau *II.* 219, 278.

Liebenau *II.* 195, 198.

Liechtenstein Ede herczeg, osz-
 trák tábornok *I.* 18.

Liechtenstein Eleonora *II.* 5.

Liechtenstein Frigyes herczeg,
 osztr. tábornok *II.* 110.

Liechtenstein huszárok *I.* 99.

Lipa *II.* 431, 435, 436, 454.

Lipce *I.* 191.

Lipót császár *I.* 185.

Lippe gróf *I.* 232, *II.* 136.

Lippert-dandár *I.* 31.

Lissa *II.* 69, 124, *III.* 233,
 257, 283, 305.

Litzelhofen, osztr. ezredes *II.*
374, 400.

Le Moring tábornok *III.* 364.

Lobau sziget *III.* 205.

Lochenitz *II.* 459.

Lochow *II.* 386, 388.

Loftus lord *I.* 391.

Lombardia *I.* 36, 38, 298, 306,

II. 27, *III.* 242.

Lombardia dandár *II.* 94.

Lomchina *I.* 19.

London *I.* 103.

Longoni hadosztály *II.* 101.

Lonigo *II.* 72, 149.

Lónyay gróf *I.* 149, *III.* 177.

Lorenz-féle puska *II.* 29.

Ljim Fjord *I.* 102.

Löwenfeld hadosztály *II.* 221.

Löwenfeld porosz vezérőrnagy
II. 225, 226.

Lucadou, porosz vezérkari őrnagy
II. 60.

Lucam Vilmos pénzügyminiszter
II. 41.

Lulier: *La vérité sur la campagne de Bohême* *II.* 179.

Lundy, csata *I.* 95.

Lübeck *II.* 133.

M

Maas folyó *I.* 221.

Mac Mahon francia tábornok
I. 21, 22, 23, 25, 28, *II.* 416.

Madonna-üteg *III.* 293.

Magdalenenhof *III.* 206.

Magenta *I.* 20, 21, 23, 27, 34,
II. 243, 366, *III.* 241.

Magyarország *I.* 36, 40, 50,
72, 128, 145, 146, 147, 148,
149, 153, 158, 160, 186, 207,

287, 288, 291, 330, 331, 333,
376, *II.* 11, *III.* 116, 158,
165, 170, 171, 173, 195,
349, 386.

Mainz *I.* 181, 182, 367, *III.*
356.

Maistrelli, osztr. főhadnagy *III.*
58.

Majláth György, magy. udv.
kancellár *I.* 158, 327, 330,
III. 178, 196.

Majna folyó *III.* 255.

Malaret, francziakövet *III.* 139.

Malutki, porosz tábornok *III.*
159.

Manin *III.* 369.

Manteuffel, porosz miniszter *I.*
3, 4, 7, 8.

Manteuffel, porosz tábornok *I.*
47, 100, 176, 180, 383, 384,
II. 132, 137, 139, *III.* 254,
355.

Mantua *II.* 77, 100.

Marburg ezredes *III.* 162.

Marcello gróf *III.* 260.

Marengo *II.* 22.

Maria Pia, olasz hajó *III.* 305.

Mária Terézia *I.* 10, 306, *II.*
2, 439, *III.* 7, 25.

Maroicsics, osztr. altábornagy
II. 52, 81, 101—104, *III.*
189, 289, 244.

Marinics *III.* 80.

Mars la Tour *II.* 363, 454.

Mathy Károly *I.* 143, 233, 386.

Matild főhercegnő, Albrecht
főherceg leánya *III.* 364.

Mayerhofer, helyettes polgár-
mester *III.* 183.

Medici tábornok *III.* 247, 346,

- Medina Sidonia *III.* 373.
 Medole, falu Solferino mellett *I.* 25.
 Mehádia *I.* 198,
 Mecklenburg *I.* 73, 351.
 Melchers érsek *I.* 381.
 Mensdorff-Pouilly Sándor gróf *I.* 26, 31, 32, 123, 124, 125, 133, 141, 149, 155, 185, 186, 188, 189, 195, 202, 210, 227, 245, 250, 255, 261, 359, 363, *II.* 41, 428, *III.* 5, 150.
 Mensdorff-Pouilly Emánuel, *I.* 124.
 Mensdorff gróf alezredes *III.* 191, 324,
 Merkel hadnagy *III.* 82.
 Metternich Clemens Lothar herceg, osztr. kancellár *I.* 7, 9, 10, 12, 118, 120, 178, 270, 305, 309, 369, *II.* 51, 428, 433, *III.* 8, 130, 369.
 Mettau folyó *II.* 232.
 Metz, *II.* 416.
 Mexiko *I.* 169.
 Meysenbug báró *I.* 123.
 Meyer Bernát *I.* 188.
 Meza de tábornok *I.* 99.
 Miklós czár *I.* 3, 12, 194.
 Miksa császár *III.* 382.
 Miklós-huszárok *III.* 101.
 Milano *I.* 22, 23, 38, 113, 289, 290, *II.* 366.
 Miletin *II.* 339, 340, 404, 443,
 Millikowes Kostely *II.* 382.
 Milowitz *III.* 9.
 Mincio *I.* 28, 29, 37, 226, 252, 362, *II.* 56, 79.
 Minden *II.* 137.
 Minié-féle puska *II.* 35, 38.
- Miramare *III.* 260.
 Miribel *III.* 135.
 Missunde, csata *I.* 97.
 Mischkolesch *II.* 350.
 Modena *II.* 123.
 Moldva *I.* 213.
 Mollard-osztály *I.* 29.
 Mollinary altábornagy *III.* 24, 29, 31.
 Moltke *I.* 61, 96, 101, 137, 138, 139, 175, 180, 181, 207, 211, 236, 244, 275, 281—286, 305, 323, 344, 350, *II.* 60, 126, 127, 128, 197, 400—425, 442, 453, *III.* 324.
 Mommsen *I.* 143, *II.* 410.
 Mondel, osztr. ezredes *II.* 234, 315, 317.
 Mondel-dandár *II.* 243, *III.* 204, 234.
 Monferrato olasz ezred *I.* 254.
Moniteur francia ujság *I.* 23, *III.* 133.
 Mantua *II.* 79.
 Monte Baldo, Veronánál *II.* 78.
 Monte Cricol, Custozánál *II.* 82, 87.
 Monte della Croce Custozánál *II.* 82—100.
 Montecucoli *I.* 273, *II.* 3.
 Monte Vento *II.* 82, 88, 101, 103.
 Montluisant, osztrák alezredes *III.* 246.
 Monzambano *II.* 96, 97.
 Morny herceg *I.* 170.
 Mosel *I.* 366, 367, *II.* 416.
 Mortara *I.* 290, 297, *II.* 51.
 Motley historikus *I.* 125.
 — amerikai követ *I.* 269, *III.* 193.

Möring tábornok *II.* 104, 108, 117.

Muskyberg *II.* 373.

Mutius tábornok *III.* 49, *II.* 344.

Münchengrätz *II.* 195, 199, 331,

Müller, dán tábornok *I.* 99.

— János *I.* 121.

Münster, porosz tábornok *III.* 89.

N

Nachod *I.* 8, *II.* 193, 211, 411.

Nagy altábornagy *III.* 372.

— Frigyes *I.* 9, 15, 61, 181, 187, 197, 201, 272—282.

I. Napoleon, *I.* 166, 286, *II.* 30, 73.

III. Napoleon *I.* 14, 17, 21, 38, 54, 60, 72, 74—79. 132, 165—170, 217—221, 241, 275, 309, 314, 355, *II.* 29, 69, *III.* 3, 129, 211.

— Jeromos *I.* 222, 366,

Nápoly *I.* 253.

Nationalzeitung *I.* 232.

Nassau *I.* 56, 387, *II.* 134.

Nebotein magaslat *I.* 279.

Nechanitz Königrätznél *III.* 10, 88.

Nedielischt Königrätznél *II.* 457.

Neipperg, osztrák hadosztály *III.* 250.

Neisse *I.* 277, 278, 283, *II.* 161, 277, *III.* 348.

Neuber alezredes *I.* 196, 200, 281, *II.* 143, 144, 419, *III.* 21, 77.

Neubrunn *III.* 255.

„*Neue Freie Presse*“ *I.* 325.

Neu-Rogenitz *II.* 250, 256, 315, 317.

Nicotera-dandár *III.* 245.

Niel, franczia tábornok *I.* 25.

Nigra, olasz követ *I.* 222, 224, 247, 311—318, 366, 368, 369, 372.

Nikolsburg *III.* 202, 329, 346.

Nizza *I.* 314.

Noack, osztr. őrnagy *III.* 74.

Nobili-ezred *III.* 90.

— táborszernagy *III.* 372.

Nostiz-dandár *I.* 99, 102.

Novara, olasz hadihajó *III.* 261.

— csata *I.* 398.

O

Obernitz, porosz parancsnok *III.* 71, 76.

Odera folyó *I.* 175.

Oetker, hesseni *I.* 387.

Oeversee, csata *I.* 99.

Oláhország *I.* 165, 176, 182, 183, 192, 213.

Oldenburg *I.* 74.

— herceg *I.* 131, 139, *II.* 136.

Olioszi Custozanál *II.* 96, 97.

Ollech porosz vezérőrnagy *II.* 237.

Olmütz *I.* 4, 196, 197, 227, 272—284, 342, 351, 380, 381, *II.* 141, 325, 433, 460, *III.* 151, 156, 195.

Opalowitz *II.* 459.

Oreskovics százados *II.* 66.

Orges, augsburgi „*Allgemeine Zeitung*“ szerkesztője *I.* 70, 71.

Óriáshegység *II.* 148, 217, 341.
 Orsini-összeesküvés *I.* 218.
 Orth János *II.* 120.
 „Ostdeutsche Post“ *I.* 325.
 Osviecim, csata *II.* 188.
 Ottó, porosz őrnagy *II.* 37.
 Ottokár cseh király *I.* 43.
 Overselk, csata *I.* 98.

P

Padua *II.* 61.
 Pakenj tábornok *I.* 198.
 Palestro, olasz hadihajó *III.* 276, 307.
 Pálffy-huszárok *III.* 68.
 Palmerston lord *I.* 38, 54, 120, 172.
 Pardubitz *II.* 360, 453.
 Paskiewics, orosz tábornok *I.* 194.
 Peel Róbert *I.* 231.
 Pellione Károly *III.* 274.
 Pelikan, berlini katonai meghatalmazott *II.* 144.
 Petz, osztrák commodore *III.* 294.
 Persano, olasz tengernagy *III.* 258, 312.
 Peschiera *II.* 56, 77, 88, 89.
 Persigny, francia miniszter *I.* 168, 307.
 Pest *III.* 174.
 Pester Lloyd *II.* 180.
 Pesti Napló *III.* 171.
 Petrucelli della Galbina *III.* 258.
 Pfalz *I.* 220, 366.
 Pfiffer tábornok hadbíró *III.* 372.

Pfordten, bajor miniszter *I.* 12, 76, 77, 117, 191, 296, 334, 386, 389, *II.* 140, *III.* 324, 332.
 Pfuel, porosz szövetségi tanácsos *II.* 68.
 Piacenza-ezred *I.* 254.
 — *II.* 122.
 Pichler, osztrák őrnagy *III.* 247.
 Pidoll báró osztrák ezredes *II.* 271, 436, 457, *III.* 21.
 Piemont *I.* 253.
 Piemonti hadsereg *I.* 17.
 Pilsen *II.* 246.
 Piret tábornok, *II.* 88, 97, 101, 102, 390.
 Platen gróf, hannoveri miniszter *I.* 337, *II.* 134.
 Plener, osztrák pénzügyminiszter *I.* 133, 156.
 Pless herczeg *II.* 129.
 Plonski, porosz tábornok *II.* 319.
 Podbielski tábornok *III.* 232.
 Podkost, szoros, csata *II.* 369, 378.
 Podol, csata *II.* 129, 195, 368.
 Poduls falu *II.* 392.
 Poeckh-dandár *III.* 25.
 Pola *III.* 272, 273.
 Ponte Nuovo falu *I.* 21.
 Pourtalès, porosz nagykövet Párisban *I.* 33.
 Poschacher, osztrák tábornok *II.* 205.
 — dandár *II.* 206, 390.
 Pozzolengo Solferinonál *I.* 30, 31.
 Pozsony *III.* 158, 204, 233.

Prausnitz Trautenaunál *II.* 313, 344.

Predmerschitz *III.* 68.

„*Presse*“ *III.* 168,

Prerau *III.* 164.

„*Prinz Eugen*“ osztrák hadihajó *III.* 260.

Priwysin hegy Jitschinnél *II.* 385, 391.

Problus *II.* 435, 454, *III.* 17, 103.

Prokesch-Osten báró, osztrák diplomata *I.* 52.

Proudzytsky *III.* 192.

Prschim Königgrätznél *II.* 435, 454, *III.* 17, 91.

Pulz, osztrák ezredes *II.* 80, 81, 84—100, 103, 104.

Pulz lovasdandár *III.* 189.

„*Politikai Hirlap*“ *I.* 331.

Q

Queretaro *III.* 382.

Quistorp, porosz alezredes *III.* 103.

R

Raatsch *II.* 314.

Radetzky gróf *I.* 3, 18, 138, 287—292, 302, *II.* 8, 25, 26, 50, 52, 80, 83, 366, *III.* 1.

Radowitz *I.* 121.

Rajner főherceg *I.* 51, 67, 153.

Ramming, osztr. tábornok *I.* 23, 25, *II.* 203, 204, 280, 333, 427, *III.* 36, 39, 61.

—: *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849.* *II.* 224.

Randon, francia tábornok *III.* 135.

Ranke historikus *I.* 143, 333.

Raven hadnagy *II.* 233.

Razetti tisztt *III.* 310.

Rechberg Bernhard gróf *I.* 52—67, 86—91, 101, 107, 112—115, 121—133, 184, *III.* 370.

Rendsburg *I.* 104, 106.

Regensburg *I.* 139.

Récsey *I.* 288.

Rè di Portogallo, olasz hadihajó *III.* 276, 285, 304, 305.

Reichenberg *II.* 148.

Reuss herceg *I.* 355, *III.* 144, 145, 211, 213.

Revel, olasz tábornok *III.* 364.

Riboti, olasz kapitány *III.* 298, 305.

Ricabona herceg, érsek *III.* 248.

Ricasoli báró miniszterelnök *II.* 55, *III.* 139.

Rieger Ferencz, osztr. képviselő *III.* 203.

Rieux, du, ezredes *II.* 257.

Rigina-dandár *I.* 291.

Ringelsheim, osztr. tábornok *I.* 342, *II.* 388, 398, 400.
— dandár *II.* 386.

Rodakowszky, osztr. ezredes *II.* 85.

Rodich, osztr. vezérőrnagy *II.* 52, 80, 87, 90, 91, 97, 101, 102, *III.* 189.

Roggenbach báró, badeni miniszter *I.* 74, 233, 268, 386.

Rollin tábornok *II.* 6.

Roketnitz, csata *III.* 162.

Roon Albrecht, porosz altábornagy *I.* 45, 47, 48, 117, 134, 138, 144, 206, 209, 211, 262, 263, 323, 344, 350, 410, 416, 444, *III.* 225, 337, 338.

Rosberschitz falu Chlumnál *III.* 76.

Rosenzweig-dandár *II.* 231, *III.* 86.

Roskoschberg *III.* 13.

Rossbrunn *III.* 255.

Roth, trautenaui polgármester *II.* 247.

Rotkirch, osztr. tábornok *III.* 160.

Rouher, francia miniszter *I.* 317.

366, *III.* 132, 328.

Rovigo *I.* 255, *II.* 124.

Rudersdorf, csata *II.* 319.

Rudolf, osztr. trónörökös *I.* 157, *III.* 177.

Ruff, osztr. százados *III.* 76.

Rupprecht, osztr. vezérőrnagy *II.* 53, 80, 81, 87, 90, 91, 96, 98, 101.

Russbach *III.* 210.

S.

Saar, csata *II.* 318.

Saarbrücken *III.* 356.

Saarlouis *I.* 221, *III.* 356.

Sacken báró, osztr. őrnagy *III.* 42, 61.

Sadowa völgye *II.* 406, *III.* 19, 124.

Saffran-dandár *III.* 31, 66.

Saint Bon, a Formidable kapitánya *III.* 286.

Salamander, osztr. hadihajó *III.* 260, 307.

Salney, Josephstadtnál *II.* 149, 338, *III.* 38.

Samward *I.* 90.

II. Sándor czár *I.* 63, *II.* 252, 320, *III.* 355.

Sándor-ulánusok *III.* 104.

San Felice herceg *I.* 255.

— Giorgio öböl *III.* 284, 305.

— Martino fösik *I.* 29, 291, *III.* 307.

Santa Lucia Custozanál *II.* 90, 102, *III.* 241.

Savoya *I.* 171, 314, — ház 314.

Savoyai Eugen *I.* 9.

Savigny, porosz képviselő a frankfurti szövetségi tanácsban *I.* 241, 390.

Schaffgottsche gróf *I.* 18.

Scharnhorst, porosz tábornok *II.* 22, *III.* 7.

Schimmelmänn-dandár *II.* 391.

Schimmelpenning, osztr. alezredes *III.* 74.

Schindlocker-dandár *III.* 101.

Schindler, osztr. képviselő *I.* 94.

Schlei folyó *I.* 96, 97.

Schleinitz báró, porosz miniszter *I.* 33, 46, 349.

Schleswig-Holstein *I.* 81, 83, 84—93, 96, 100, 101—107, 133—203, 214, 220, 278, 378, *II.* 126.

Schlichting, porosz tábornok *II.* 340, 422.

— *Taktische und strategische Grundsätze der Gegenwart: Moltke u. Benedek II.* 180.

- Schlick gróf, *I.* 23, 24, 25.
 Schmerling Antal *I.* 49, 50,
 51—76, 87, 93, 107, 114,
 123, 124, 146—159, 184, 211,
 323, 327, *III.* 69, 186.
 Schmidt, porosz tábornok *III.*
 59.
 Schneider Lajos, I. Vilmos kir.
 fölolvásója *I.* 346.
 Schöler, porosz vezérőrnagy
II. 196.
 Schönberg *II.* 278.
 Schönbrunn *I.* 112
 Schulz Frigyes csataképfestő
III. 55.
 Schulz, osztrák tábornok *III.*
 90, 91.
 Schütte-dandár *III.* 234.
 Schwarzenberg Felix herczeg
I. 2—18, 56, 92, 108, 120,
 163, 339, *III.* 370.
 Schweinschädel, csata *II.* 345
 Scovasso, olasz konzul *II.* 66.
 Scudier-dandár *I.* 25. *II.* 74,
 93, 95.
 Sebastopol *I.* 12.
 Sedan *II.* 365, 416.
 Seherr-Thosz gróf *I.* 60, 61.
III. 134, 351.
 Sendraschitz *III.* 91.
 Sennyei Pál báró *I.* 158, 159,
 327. *III.* 178.
 Seubottenreuth *III.* 256.
 Sichart, vezérkari főnök *II.*
 135.
 Sichrow, csata *II.* 198, 209.
 Sirtori, olasz tábornok *II.* 76,
 98.
 — hadosztály *II.* 96, 102, 103.
 Skalitz, csata *II.* 185, 278,
 324, 325, 331, 423.
 Slawecki, osztr. ezredes *III.* 73.
 Smidár *III.* 10.
 Sobotka *II.* 386.
 Sobieski *I.* 12.
 Solferino, csata *I.* 23, 24, 25,
 125, 291, *II.* 366.
 Solms Károly herczeg *I.* 337,
 360, *III.* 102, 233.
 Somma Campagna *I.* 290, *II.*
 76, 81, 91.
 Sommerfeld őrnagy *III.* 86.
 Sopron *I.* 288.
 Spia d'Italia torony *I.* 24, 27.
Staatsanzeiger *I.* 380.
 Stadlau *III.* 205.
 Stadion-vértesek *III.* 101.
 — Fülöp gróf, osztr. tábornok
I. 10, 18, 24—27, 30, 294.
 Stade, hannoveri erősség *I.* 336,
II. 130.
 Starhemberg Rudiger gróf *II.* 3.
 Starzenski gróf *III.* 191.
 St. Cloud *III.* 145.
 Steinmetz porosz tábornok *II.*
 128, 423, *III.* 114.
 Stein báró *III.* 7.
 Steininger-ezred (magyarok) *I.*
 211, *III.* 69.
 Sternberg gróf, osztrák őrnagy
II. 382, 394.
 Sterneck Miksa, Tegetthoff ka-
 pitánya *III.* 278, 306.
 Stettin *II.* 137.
 Stichle ezredes *II.* 378.
 Stocklin, osztrák ezredes *II.*
 345.

- Stockhausen, porosz tábornok és hadügyminiszter *I.* 3.
 Stolberg, porosz tábornok *II.* 217, *III.* 239, 349, 357.
 Storo *III.* 244.
 Strassburg *I.* 354.
 Stratimirovics szerb vezér *II.* 64, 67.
 Streschetitz, lovas-csata *III.* 99.
 Stuttgart *I.* 12.
 Suez-csatorna *I.* 167.
 Sugana-völgy *III.* 247.
 Suwarow *I.* 26.
 Sveti falu *III.* 70, 110.
 Swiepwald *III.* 21, 22.
 Sybel historikus *I.* 142, 143.
 Szardinia *I.* 15.
 Szászország *I.* 2, 171, 190, 197, 201, 205, 285, 333, 340, 341, 345, 360, 380, 391, *III.* 332.
 Széchen, magyar miniszter *I.* 147.
 Szegedy, Deák unokaöccse *III.* 196.
 Szilézia *I.* 182, 187, 209, 253, 272, 284, 315, 340.
- T**
- Taaffe gróf, osztrák miniszter *III.* 371.
 Tarnow, Nyugot-Galiczia kerületi főnöke *I.* 288.
 Tann bajor tábornok *II.* 141, 155.
 Tauber folyó *III.* 255.
 Tegetthoff, osztrák ezredes *I.* 343, 344, *II.* 50, 162, 276, 453, *III.* 39.
 Tegetthoff Vilmos tengernagy *III.* 261.
 Teplitz *I.* 342.
 Tennessee, amer. pánczélos *III.* 275.
 Terribile *III.* 293.
 Teschen *III.* 349.
 Thaya folyó *I.* 277, *III.* 153, 195.
 Theresienstadt *I.* 342.
 Thiers *I.* 319, 321.
 Thom-dandár *III.* 33.
 Thouvenel külügyminiszter *I.* 318.
 Thugut külügyminiszter *I.* 270, 371.
 Thun gróf, osztrák tábornok *I.* 52, 287, 457, *III.* 2, 24, 31.
 — osztrák diplom. *I.* 8.
 Thurn és Taxis, örökös hercz. *I.* 64, 65, *II.* 449, 458, *III.* 37.
 Ticino *I.* 290.
 Tiedemann, porosz tábornok *II.* 337, 351.
 „Times“ *I.* 234, *III.* 137.
 Tirol *II.* 69, 189, 240.
 Tisza Kálmán *I.* 327, *III.* 175.
 Tobitschau, csata *III.* 160, 161.
 Torgau *II.* 162.
 Töply-dandár *II.* 103.
 Trautenau-Soor *II.* 345.
 Trautenau 278, *II.* 47, 129, 185.
 Treene folyó *I.* 96.
 Trotina folyó *II.* 435, 454, *III.* 9.
 Treskow, porosz ezredes *II.* 256.
 Tresowitz *III.* 16.
 Trient *III.* 233, 248.
 Trieszt *I.* 114.
 Trübau *II.* 193, 199.

Tschischnitz, György király
főhadsegéde *II.* 35.
Tuchala trombitás *II.* 233.
Tulln *III.* 340.
Turenne 273.
Turnau *II.* 195, 198, 366, 377,
386.
Turin *I.* 17, 19.
Tümling gyaloghadosztálya
II. 373, 385.
— porosz altábornagy *II.* 389,
390, 393, 397, 400.
Türr tábornok *I.* 386. *II.* 64,
66, 351.
Twesten *I.* 387, 388, *II.* 410.

U

Umberto trónörökös *II.* 84,
85, 86, 99.
Umbria *I.* 172.
Unger, porosz ezredes *I.* 146.
Unruh *I.* 387.
Urs, osztrák ezredes *III.* 284.
Usedom, Bismarckutóda Frank-
furtban *I.* 33, 138, 240, *II.*
58—64, *III.* 328.

V

Vacca, olasz ellentengernagy
III. 298.
Vallegio *II.* 83, 94, 99, 100.
Varese, olasz hadihajó *III.*
276.
Varga, osztrák százados *III.*
38.
Varnbüler, württembergi mi-
niszter *I.* 305.
Varnhagen Rakhel *II.* 49.
Vaterland *I.* 326.
Vay, magyar miniszter *I.* 147.

Veile, csata *I.* 101.
Velence *I.* 38, 93, 114, 176,
211—229, 261, 263, 264, 268,
295, 298, 304, 322, 357, 370,
372, *II.* 52, 56, 76, 124, *III.*
128, 189, 245, 259.
Verdy őrnagy *II.* 322, *III.* 54.
Verona *I.* 290, 299, *II.* 56,
58, 59, 72, 74—78, 80, 82,
III. 133, 245, 364.
Vetter, magyar tábornok *III.*
Vlassits *II.* 144.
Vicenza *I.* 199.
Victor Emanuel *I.* 30, 176,
218, 222, 263, 268, 306, 311,
314, 315, 372, 373, *II.* 55,
83, 86, 95, *III.* 133, 355.
Viktória angol királyné *I.* 74,
140, 350.
Villa-Franka *II.* 84, 86.
I. Vilmos kir. *I.* 41—48, 58—
104, 130, 135, 178, 183, 203,
211—218, 258, 384, 345, 356,
373.
II. — császár *I.* 258, *III.* 331.
— badeni herczeg *III.* 255.
— főherczeg *II.* 419, 456.
— Württemberg királya, *I.* 6,
90.
Virchow *II.* 410.
Visconti-Venosta *II.* 68, *III.*
139.
Vivenot Alfréd. osztrák kapi-
tány *III.* 192, 377.
Vitzthum gróf *I.* 265, 350.
Vogel-Falkenstein, porosz tá-
bornok *III.* 250.
Voigtland *I.* 339.

Voigts-Rhetz, porosz tábornok
I. 282, II. 372, 445, III. 59.

Volta ostroma II. 111.

Vossische Zeitung I. 233.

W

Wagener, porosz képviselő I.
239.

Wagram I. 18, III. 209.

Waldeck I. 74, II. 136.

Waldersee, porosz alezredes
III. 85.

Waldstätten báró II. 40, 237,
368.

Waldstein gróf II. 378.

Walewzki gróf, I. Napoleon
törvénytelen fia I. 175.

Walker, angol ezredes II. 323.

Wallenstein II. 2, 3.

Wartensleben őrnagy III. 58.

Weber tábornok II. 454, III.
88.

Weckbecker-dandár II. 93, 95.

Weigl, osztrák tábornok III.
19.

Welden vezér I. 25, 26.

— báróné I. 154.

Wellington II. 39.

Welsersheimb-dandár II. 103.

Werbach, ütközet III. 255.

Werder, porosz tábornok II.
386, 398, III. 14, 15.

Werner tábornok II. 385.

Werra forrása II. 127.

Werse II. 193.

Wersebe kapitány I. 299, II.
271, III. 100.

Werther bécsi, porosz követ
I. 228, 363.

Werth János II. 3.

Weyruther vezér II. 5.

Wiener Abendpost I. 324, III.
168.

Wiener Zeitung I. 288.

Willisen Vilmos, porosz tábor-
nok I. 34, II. 421.

Wilhelmshöhe II. 137.

Wimpffen gróf osztrák tábor-
nok I. 23—28, 198, 360.

Wimpffen báró osztrák ezredes
II. 235.

— gróf II. 110.

Windischgrätz Alfred herceg.
I. 34, 36, 64, II. 25, 26.

— dragonyos-ezred II. 246,
III. 36, 103.

Wittich, porosz vezérőrnagy
II. 351.

Witzleben, porosz lovasdandár

Wittelsbach-ház I. 236, 377.
III. 153.

Wladimir-rend I. 194.

Wnuck, porosz lovasdandár II.
231, 233.

Wodianer bankház III. 186,

Woinovics, osztrák tábornok
III. 80.

Wolseley lord II. 179.

Wrangel porosz tábornagy I.
98, II. 95, 96, 97, 192.

— vértess-ezred III. 103.

— porosz hadnagy III. 142.

Württemberg I. 243, III. 359.

— ezred II. 388, III. 31, 237.

Wydenbrugk, augusztensburgi
herceg meghatalmazottja I.
108.

Wysokov, csata II. 278.

Y

Ysenburg herczeg *II.* 135.

Z

Zaitschek, osztrák tábornok
III. 111.

Zames tábornok *II.* 391.

Zedlitz, schleswigiporosz meg-
bizott *I.* 104.

Zeitz *II.* 27.

Zelinka András, bécsi polgár-
mester *III.* 183.

Zergehegy (Gemsberg) *III.*
235.

Zichy Hermann gróf, osztrák
miniszter.

Ziegler, Brandenburg egykori
polgármestere *I.* 233.

Ziegler, Boroszló képviselője
I. 349.

Ziethen-huszárok *III.* 102.

Zittau *II.* 158.

Ziželowes, falú *III.* 49.

Znaim *III.* 349.

Zobel *I.* 18.

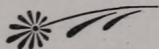
Zsófia herczegnő, Ferencz Jó-
zsefanyjának testvére *I.* 382.

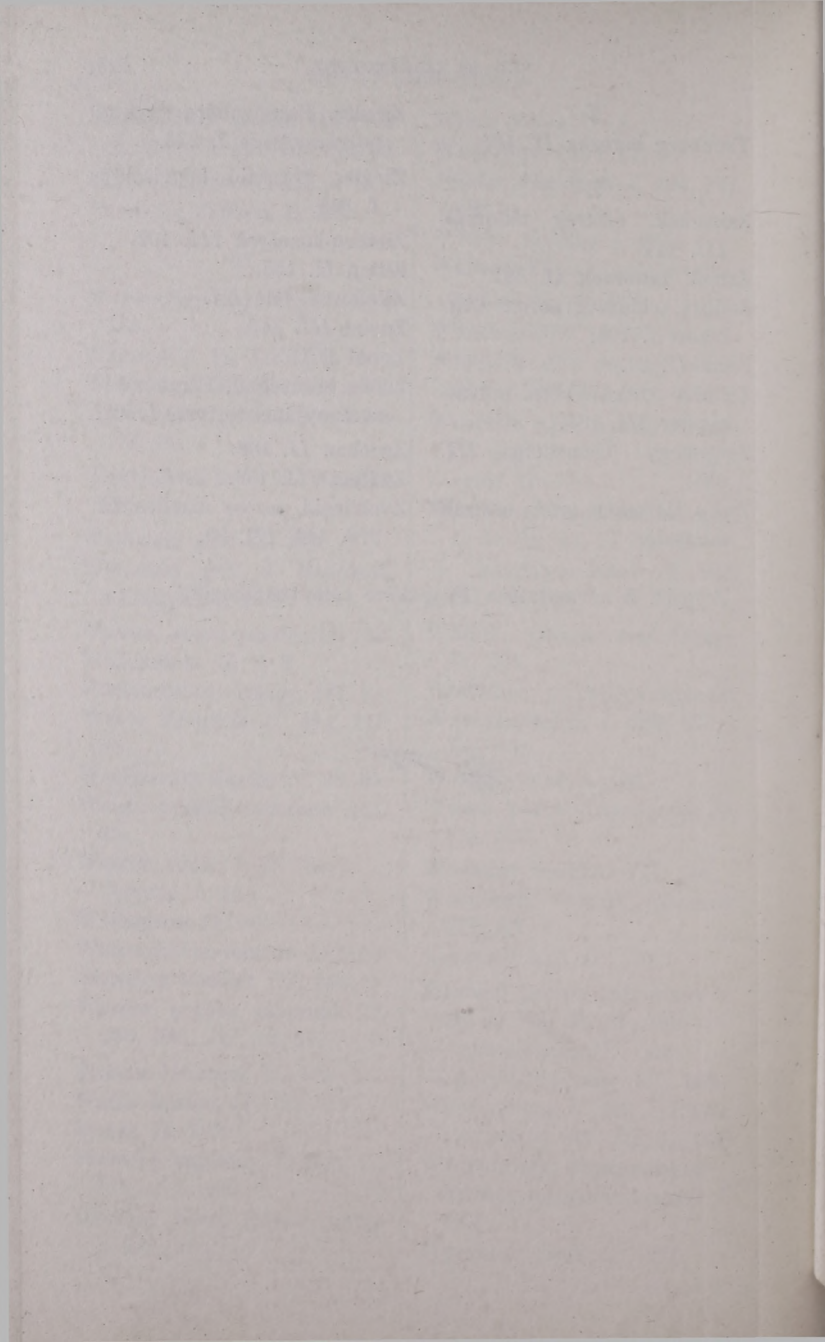
Zwickau *II.* 188.

Zwittau *III.* 152.

Zychlinski, porosz ezredes *II.*
376, 444, *III.* 29.

Jegyzet. E névmutató a *Függelék*re nem vonatkozik.

A königgrätzi csatater

1866 július 3-án.

Harczállás a porosz gárda Chlum felé való előny
d. u. 2 órakor. -----

Az osztrák csapatok visszavonulása a Swiep-

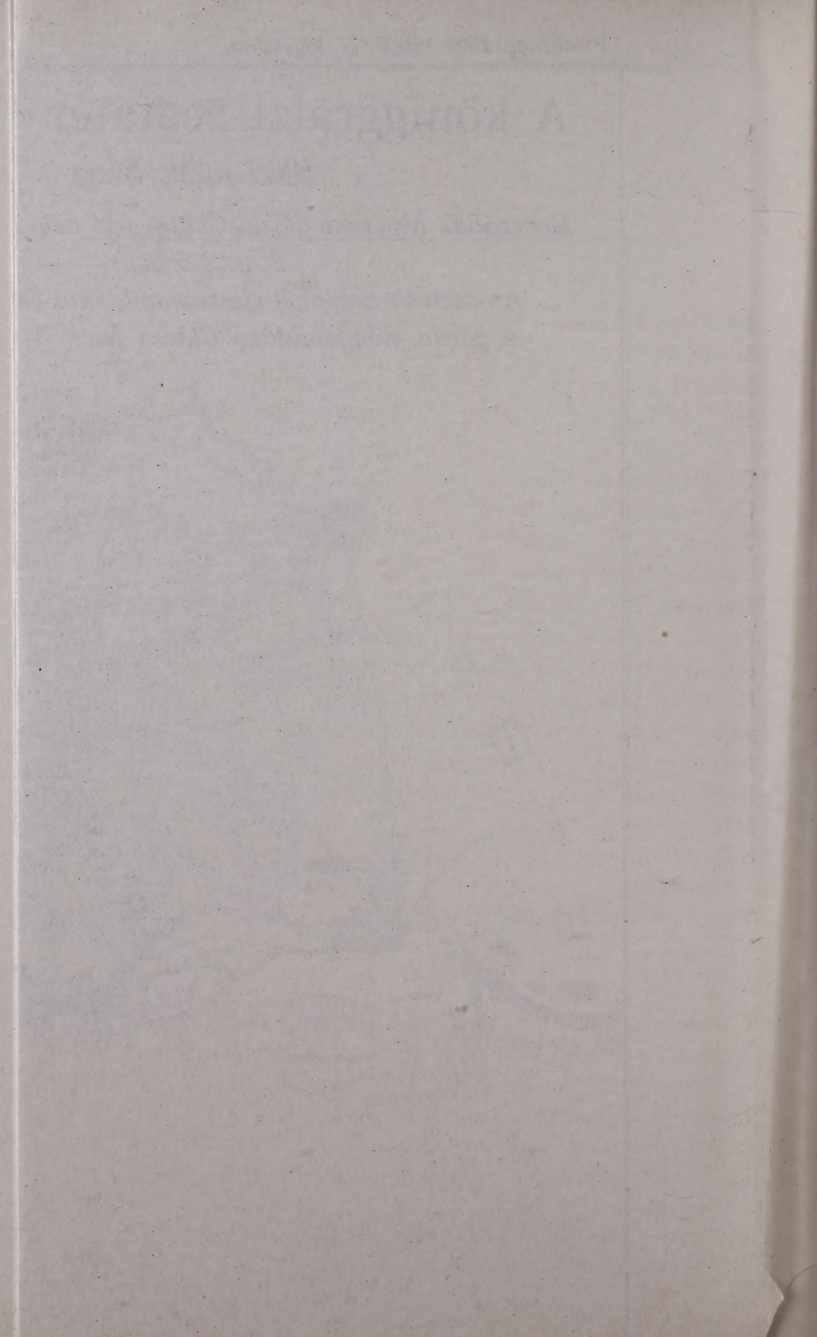
A gárda előnyomulása Chlum felé. -----

FRIGYES KÁRO

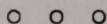
Mokro

Johanne

AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÓ VÁLLA- LATBAN MEGJELENT ÉS MÉG KAPHATÓ MUNKÁK JEGYZÉKE:

	korona
Aischylos tragédiái. Ford. Csengeri J.	5.—
Badics Ferencz. Fáy András életrajza	3.—
Bánóczi József. Révai Miklós élete és munkái	2.—
Boyesen Hjalmar és Heinrich Gusztáv. Goethe Faustja. (Tanulmány)	3.—
Carlyle Tamás. Hősokról. — Gyémánt nyakláncz	6.—
Cherbuliez Viktor. Művészet és természet	3.—
Croiset A görög eposz története. Két kötet	6.—
Dante. A paradicsom. Ford. Szász K.	4.—
Emerson Ralph Waldo. Az emberi szellem képviselői	3.—
Faguet Emil. A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok	6.—
Haraszi Gyula. A naturalista regényről. (Csak kötve)	3.80
Homérosz Iliásza. Ford. Baksay Sándor	6.—
Jánosi Béla. Az aesthetika története. Három kötet	11.—
Némethy Géza. Vergilius élete és művei	5.—
Radó Antal. Az olasz irodalom története. Két kötet	8.—
Ribbeck Ottó. A római költészet történe. Három kötet	9.—
Sainte Beuve. Arczképek a francia újabbkori társada- lomból	3.—
Váczy János. Berzsenyi Dániel életrajza	3.—
Villemain. Pindár szelleme és a lantos költészet	3.—

Bárczay Oszkár. A hadügy fejlődésének története. Két kötet	12.—
Barthelémy-Saint Hilaire. A philosophia viszonya a ter- mészettudományokhoz és a valláshoz	3.—
Bodley J. E. Franciaország. Két kötet	7.—
Bryce J. A római szent birodalom	5.—
Burckhardt Jakab. A renaissancekori műveltség Olasz- országban. Két kötet	8.—
Carrara Ferencz. A büntető jogtudomány programja. Két kötet. (Csak kötve)	3.60

Földes Béla. Értekezések az angol és francia nemzetgazdaságtan köréből	1.—
Friedjung Henrik. Harcz a német hegemoniáért. Első és második kötet	10.—
Gide Pál. A nők joga. Két kötet. (Csak kötve.)	7.60
Gregorovius Ferdinánd. Hadrián császár. A görög-római világ Hadrián-korabeli rajza	4.—
Hubert Alfonz. Ausztria története. Három kötet	14.—
Hunfalvy Pál. Az oláhok története. Két kötet	12.—
Hüppe Siegfried. A lengyel alkotmány története	6.—
Janet Pál. A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában. Három kötet	9.—
Kállay Béni. A szerbek története. 1780—1815	1.—
Lanciani Rudolf. A régi Róma	6.—
Laveleye Emil. A tulajdon és kezdetleges alakjai. Két kötet	6.—
Lavergne Leonce. Az angol mezőgazdaság	1.—
Leroy-Beaulieu Pál. Pénzügytan. Két kötet. (Csak kötve)	7.20
Le Play. A munkásviszonyok reformja	6.—
Medveczky Frigyes. Társadalmi elméletek és eszmények	3.—
Pauler Gyula. A magyar nemzet története Szent Istvánig	6.—
Pauler Tivadar. Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez	3.—
Rimbaud Alfréd. Oroszország története. Két kötet	6.—
Ratzel Frigyes. A föld és az ember	3.—
Ribot Th. A lelki átöröklés	3.—
Ruskin. Velence kövei. Három kötet	20.—
Schuchardt Károly. Schliemann ásatásai Trója, Tiryns, Mykéne, Orchomenos és Ithakában. Számos melléklettel és szövegbeli ábrával	6.—
Sorel Albert. Európa és a francia forradalom	3.—
Southey Róbert. Nelson életrajza. Több ábrával és egy térképpel	5.—
Thierry Amadé. Elbeszélések a rómaiak történetéből az V. században: Aranyszájú Szent János és Eudoxia császárné. — A keresztyén társadalom keleten	3.—

